

Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

(GESTICHT IN 1870)

H A N D E L I N G E N

UITGEGEVEN MET STEUN VAN HET
MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING
EN CULTUUR

XVIII

1964

De Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis werd in 1870 als Zuidnederlandsche Maatschappij van Taalkunde, onder voorzitterschap van Prof. Dr. J.F.J. Heremans opgericht.

Aanvankelijk bedoeld als een „Academie van Taalkunde” zou zij niet meer dan vijftig leden tellen.

Van 1923 af werd het arbeidsveld tot de taal- en letterkunde en de geschiedenis verruimd.

De mededelingen van de leden op de werkvergaderingen in maart en oktober kunnen, samen met andere bijdragen, in de *Handelingen* die de Maatschappij elk jaar uitgeeft, worden gepubliceerd.

*
**

De medewerkers worden verzocht *persklare* manuscripten in te leveren. Ze gelieven hun tekst op één zijde van de bladen te typen en de voetnoten doorlopend te nummeren.

Redactie en administratie : Gilbert Degroote, Herderinlaan 22, St.-Agatha-Berchem (Brussel).

*
**

Handelingen III, IV, XI, XII zijn nog te verkrijgen tegen 150 fr. per deel ; delen XVI, XVII en XVIII tegen 200 fr. Zich wenden tot de Secretaris. Het bedrag te storten op naam van de Zuidnederlandse Maatschappij, St.-Agatha-Berchem (Brussel, België), postrekening 4051.77. Er kan ook gestort worden op : Kredietbank, Schilde, postrekening 16.19.18, met vermelding : voor de Zuidnederlandse.

Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor
Taal- en Letterkunde en Geschiedenis

(GESTICHT IN 1870)

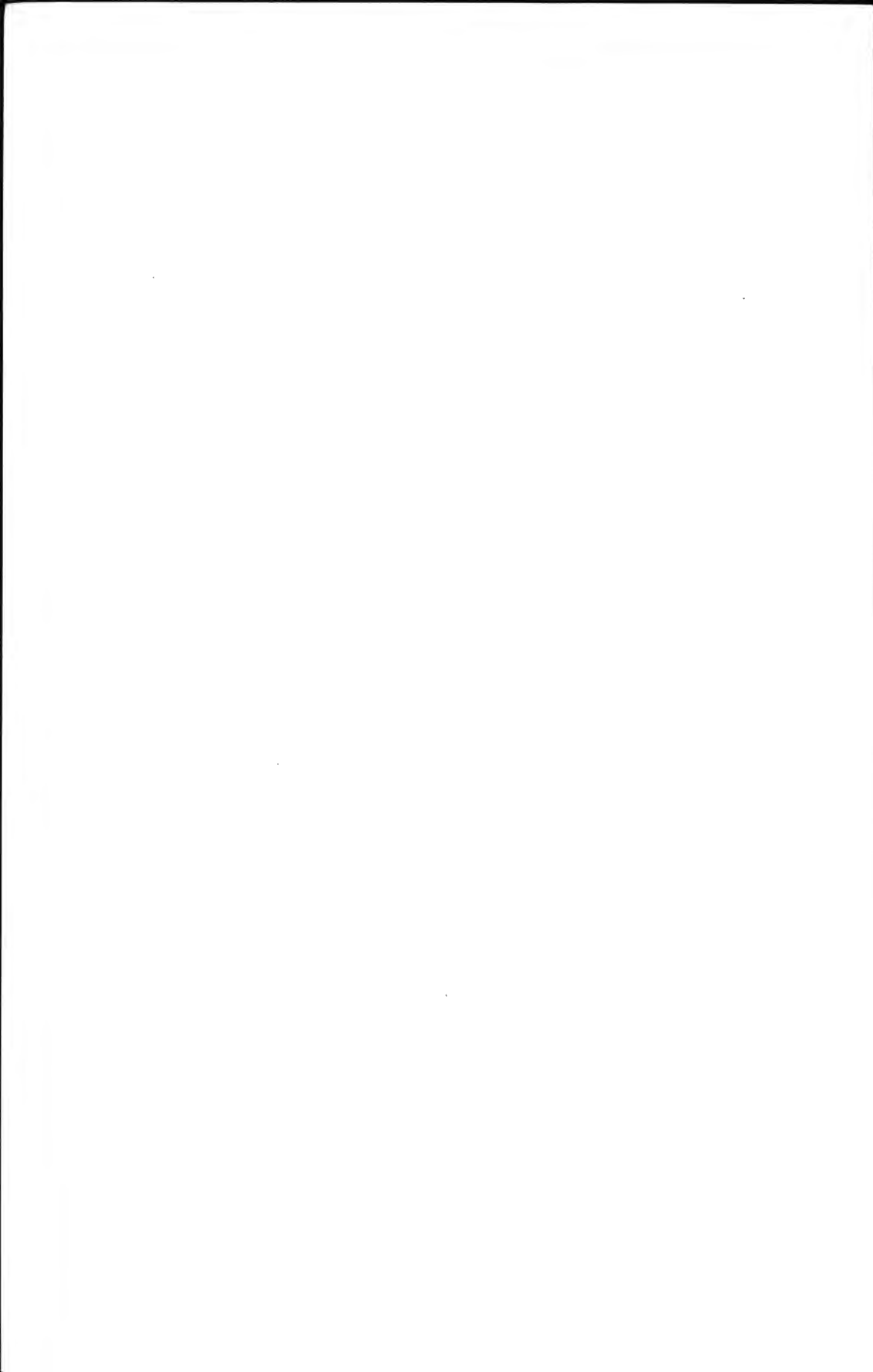

H A N D E L I N G E N

UITGEGEVEN MET STEUN VAN HET
MINISTERIE VAN NATIONALE OPVOEDING
EN CULTUUR

XVIII

1964

INHOUD

	Blz.
1. Nieuwe belichting van de persoon en het werk van Jan Pascha, door Dr. A. AMPE S.J.	5
2. De bankzaken van de Griekse tempels, door Dr. R. BOGAERT	107
3. Vrouwe Courtmans, brieven aan haar zoon Emile, met inleiding en toelichting uitgegev. door Dr. Gilbert DEGROOTE, I Inleiding	121
4. Het literair-medische humanisme bij Ludovicus Nonius (Luiz Nuñez), door Dr. med L. ELAUT	169
5. Naar een corpus der Middelnederlandse teksten tot 1300, door Dr. M. Gysseling	181
6. Een betwist probleem: de objectiviteit van de literaire criticus, door Dr. Marcel JANSSENS	189
7. Een betwist probleem: de translitteratie van Griekse in Latijnse lettertekens, door Drs. H. LECLERCQ	203
8. Vijfhonderd jaar Staten-Generaal en Parlement (1464-1964), door Prof. Mr. Dr. E. LOUSSE	209
9. De eerste gazetters en hun kranten in de Spaanse Nederlanden, door Prof. Dr. Theo LUYKX	231
10. Nieuwe inzichten in de Maerlantproblematiek, door Dr. H.C. PEETERS	249
11. Arnold Mercator als germanist, door Dr. R. VAN DE VELDE	287
12. Taalgenetische opvattingen en komparatisme bij de studie der Germaanse talen, door Dr. R. VAN DE VELDE	309
13. Longinus en de Longinuslegende in het Nederlandse taalgebied, door Dr. J. VAN HAVER (tweede en laatste deel).	323
14. Werkzaamheden van de Maatschappij	365
15. Ledenlijst	377

LIJST VAN ILLUSTRATIES

	tegenover blz.
<i>Jan Pascha</i> door Dr. A. Ampe S.J.	
Pl. 1. — Eerste blz. uit hs. 963, Gent, UB.	32
Pl. 2. — Eerste blz. uit hs. 21714, Brussel, KB.	33
Pl. 3. — Eerste blz. van „Onser Liever Vrouwen Pelgrimagie”.	48
Pl. 4. — Houtsnede vooraan in hs. J. Van der Linden	49
Pl. 5. — S. Michaël.	64
Pl. 6. — S. Jan Evangelist, uit Jacobus de Voragine, Passionael.	64
Pl. 7. — De werkende H. Familie te Nazareth. Houtsn. uit hs. J. Van der Linden.	65
Pl. 8. — De werkende H. Familie te Nazareth. Houtsn. uit „Een devote maniere om gheestelyck pelgrimagie. Leuven, 1576.	65
Pl. 9. — Maria en Jozef aanbidden het Kind.	80
Pl. 10. — Maria haar kind voedend.	80
Pl. 11. — OLV. met de 7 zwaarden.	80
Pl. 12. — OLV. van 7 Weeën : Vlucht naar Egypte.	81
Pl. 13. — OLV. met het kind, met de duif spelend.	81
Pl. 14. — OLV. verheerlijkt in de hemel.	81
 <i>Vrouwe Courtmans...</i> door Dr. Gilbert Degroote	
Pl. 1. — Jeugdportret van Vrouwe Courtmans.	124
Pl. 2. — Vrouwe Courtmans op 72-jarige ouderdom.	156
 <i>De eerste gazettiers...</i> door Prof. Dr. Theo Luykx	
Pl. 1. — Nr. 1 van de „Wekelijcke Tijdinghe” (27 juni 1629).	248
Pl. 2. — Het eerste bewaarde nr. van de „Courante” (10 maart 1632).	248
Pl. 3. — Het eerste bewaarde nr. van „Extra-ordinaris Post-tijdinghen” (8 juni 1635).	248
Pl. 4. — Het eerste bewaarde nr. van „Den ordinarissen Postilioen” (21 april 1635).	248
Pl. 5. — Het eerste bewaarde nr. van „Nieuwe Tydinghen uyt verscheyde ghewesten” (14 maart 1637).	248
Pl. 6. — Het eerste nr. van „Le Courier Veritable des Pays-Bas” (28 aug. 1649).	248
Pl. 7. — „Relations Veritables” (14 mei 1650).	248
Pl. 8. — „Ghendtsche Post-tydinghen” (begin jan. 1667).	248
 <i>Arnold Mercator...</i> door Dr. R. Van de Velde	
Pl. 1. — Mercators Gotisch alfabet.	288
Pl. 2. — Mercators Gotische teksten.	288
Pl. 3. — Mercators Gotische teksten.	288

Nieuwe belichting van de persoon en het werk van Jan Pascha

door

Dr. A. AMPE S.J.

De karmeliet *Jan Pascha* is ongetwijfeld geen onbekende in de geschiedenis van onze letteren en van ons vroomheidsleven. Zijn *Pelgrimage*, voor het eerst in 1563 gedrukt, wordt gemakkelijk en graag wel eens vernoemd, vooral omdat de invloed, die zijn boekje op de oefening van de Kruisweg zou uitgeoefend hebben, zelfs op internationaal vlak als een vast gegeven wordt erkend. Toch moeten wij aannemen, dat zowel zijn persoon als zijn werk, ondanks de vele van hand tot hand overgeleverde bio- en bibliografische gegevens, onvoldoende scherp omlijnd is. Om hierin enigszins te verhelpen, willen wij hier een kleine bijdrage leveren, waarin wij voor- eerst enkele bijzonderheden over zijn leven en persoon samenbrengen (I) en vervolgens nieuwe uitzichten op zijn werk aanvoeren (II)*.

I. DE PERSOON

Jan Pascha ¹ is onder de naam van *Jan Van Pae(s)schen* ² te Brussel ³ geboren. Zijn ouders heetten meester Arnoldus Van Paes-

* Deze studie is slechts mogelijk geworden door de belangloze medewerking van P. Valerius Hoppenbrouwers, O.Carm.; P. Bruno Borchert, O.Carm.; P. Rudolf Hendriks, O.Carm. uit Merkelbeek; P. Otgerus Steggink, O.Carm., Rome; P. Joannes a Jesu, O.C.D., Gent; Drs. Fr. Baudhouin, Conservator van het Rubenshuis te Antwerpen. We willen hen allen voor hun hulp en steun bedanken.

(1) Deze grafie gebruiken we verder uitsluitend als zijnde de meest bekende.

(2) Deze familienaam komt veelvuldig voor in de provincie Antwerpen en Brabant, speciaal te Lier en te Antwerpen. Zo heet hij in meerdere eigentijdse documenten, zoals bv. in de prekenbundel, waarover we verder zullen handelen: *meester Jan van paschen* (zie verder p. 31-32). De verlatijnsing hiervan wisselde nogal grillig: *Pascha* (*de Pascha*), *Paschasius*, *Pasqua*, *Paschaia*. De vorm *Pasia* (Sanderus, *Chorographia sacra Brabantiae*; Valerius Andreas, *Fasti Academici*, p. 98), waartegen Paquot reeds protesteert, lijkt ons slechts een verschrijving voor *Pasca*. H. De Jongh (*L'ancienne faculté de théologie de Louvain*, Louvain, 1911, p. 101, n. 3) schrijft *Paeschius*, zonder enige bewijsovering. — Sommige bibliografen menen dat hij ook *Joannes de Mechlinia* of *a Malinis* zou genoemd zijn. Hiervan vonden we geen zeker spoor. *Joannes a Mechlinia*, eveneens karmeliet, is een totaal andere figuur (zie verder p. 29).

(3) Onder de bibliografen beweren de enen, dat hij te Mechelen geboren is (aldus Valerius Andreas, *Sweetius*, *Daniel a Virgine Maria*, *Foppens*, *Cosmas de Villiers*, *Gabriel Wessels*, enz.), de anderen dat hij te Brussel geboren is. Paquot (*Mé-*

schen⁴, herkomstig uit Lier, woonachtig gedurende langere tijd te Brussel en gestorven te Mechelen 8.5.1513, en Catharina Picquot. Zij zouden begraven worden in de OLV.-kapel van de karmelietenkerk te Mechelen: hun zoon zou later naast hen bijgezet worden⁵. Zijn geboortejaar moet rond 1450 geplaatst worden, misschien in 1459⁶. Zijn ouders verstrekten hem een degelijke opleiding. Waarschijnlijk voltooide hij zijn lagere studies gedeeltelijk althans in het huis van zijn oom Jan Picquot, kanunnik van St.-

moires pour servir à l'histoire littéraire des dix-sept provinces des Pays-Bas, etc., Louvain, 1765, I, p. 449) is blijkbaar de eerste, die deze stelling naar voren brengt. Hij moet ze gehaald hebben uit Norbertus a S. Juliana (zie verder), die hij in zijn bronnen vermeldt. Verder F. Donnet, *Prims, Wils* (zie verder), *Rosier*. — Als bewijzen voor de thesis-Brussel geven wij aan: 1) zijn vader heet *Arnoldus de Pascha Bruxellensis* (zie n. 5); 2) zijn immatriculatie te Leuven noemt hem: *de Bruxella* (zie verder en n. 8); zijn grafschrift is formeel: *Quem Bruxella terris // Mechlinia Deo in Carmelo peperit* (zie p. 23). De thesis-Mechelen berust uitsluitend op de verklaring van uitdrukkingen als *Joannes Pascha carmelita Mechliniensis* in de zin van karmeliet en mechelaar van geboorte, terwijl het gewoonweg betekent: karmeliet te Mechelen, mechels karmeliet. Hij kan 'mechelaar' heten wegens zijn verblijf aldaar, niet op grond van zijn geboorte aldaar. — Alleen J.C. Van der Loos beweert, zonder nadere bewijsvoering, dat Pascha van *Delftse* herkomst zou zijn (zie *Geschiedenis van de H. Kruisweg-devotie in De Katholieke*, t. 138, 1910, p. 38).

(4) De oudste immatriculatielijsten van Leuven vermelden voor het jaar 1448:

30. *Anthonius de Lyra*)
31. *Arnoldus de Lyra*) *Pascacii, Cam. dioc.*

(zie *Matricule de l'université de Louvain* (ed. E. Reusens), Bruxelles 1903, t. I, p. 13). Nadere gegevens ontbreken ons.

(5) Norbertus a S. Juliana vermeldt naar aanleiding van de grafschriften uit de vroegere Karmelietenkerk te Mechelen: *In sacello Beatae Virginis fuit sepulchrum Domini Magistri Arnoldi de Pascha Bruxellensis, qui obiit anno 1513 .8.maij, et Domicellae Catharinae Picquot eius coniugis, quae obiit anno...* (werd niet ingevuld); *apud ipsos charos parentes suos sepultus est R.P. ac eximius Magister noster Joannes de Pascha, filius conventus, Sac. Theologiae Doctor Lovaniensis, inquisitor haereticae pravitatis per Brabantiam et per 32 annos huius conventus laudatissimus prior, qui obiit in senectute grandeva anno 1539. 17. Januarii* (*Ms.*, p. 30-31). Norbertus zelf geeft elders de S. Adrianus-kapel als begraafplaats aan (*Ms.*, p. 156; zie *Document II a*, r. 17-18).

(6) Pascha's geboortejaar vond ik in de oude documenten niet vermeld. Ook niet in de oudere bibliografen vóór Paquot, die wellicht als de eerste Pascha laat geboren worden à *Bruxelles vers le milieu du XV. siècle* (*Memoires...*, p. 449) (waarschijnlijk steunend op het hs. van Norbertus a S. Juliana). Dit werd overgenomen door F. Donnet en J. Wils (zie n. 8). Dit nader te bepalen valt moeilijk. Enerzijds is er de herhaalde zinspeling op Pascha's hoge ouderdom (zie *senectus grandeva* uit n. 5; *propter senectutem et decrepitas vires* uit n. 16 enz.); anderzijds de vermelding in Pascha's grafschrift: *Aetatis anno LXXXV, Professionis LIII* (zie *Document II f*). Hiervan uitgaande (1539-75) zou men komen tot het jaar 1463/4. Maar dit zou meebrengen, dat hij bij zijn inschrijving te Leuven in 1478 (zie verder in de tekst) slechts 14 jaar oud zou geweest zijn. Deze vroegrijpheid is bezwaarlijk aan te nemen. Bovendien zou zijn professiejaar volgens het grafschrift (1539-53) in 1486 vallen, terwijl we uit een andere bron weten dat hij in 1482 geprofeet werd (zie n. 9). Daarom moeten we besluiten dat het grafschrift hier onjuist werd afgeschreven of overgeleverd. Misschien moeten wij met behoud van alle letterstreepjes lichtjes verbeteren tot: *Aetatis anno LXXX, Professionis LVI*. Zo zou Pascha in 1549 geboren zijn, terwijl zijn *senectus grandeva* tachtig jaar zou bedragen.

Romboutskathedraal te Mechelen⁷. Zijn hogere studies genoot hij te Leuven. Zijn immatriculatie aldaar op 28.2.1478 *Johannes de Pascha de Bruxella, Cam(eracensis) dyoc(esis), in artibus*. In *Castro* is wellicht het oudste officieel document, dat ons over hem is bewaard⁸. Na de voltooiing der filosofische studies treedt hij in de Karmel te Mechelen in, waar hij op 14.7.1482 zijn professie aflegt⁹. Zo staat hij telkens vermeld als *filius conventus mechliniensis*.

Hierna vat hij zijn theologische studies te Leuven aan. Voor 1485 vinden wij onder de *studentes pro forma simplici theologiae Joannes de Pascha*. In 1486 is hij informator te Keulen, in 1487 (*Coloniae*) *magister studentium Joannes de Pascha*. In 1488 zien wij hem te Mechelen als informator, en in het jaar daarop als *lector*. In het jaar 1494 treedt hij te Antwerpen als *lector* op¹⁰. In 1497 promoveert hij tot baccalaureus in de theologie te Leuven. In 1499 werd hij voor de eerste maal tot prior te Mechelen gekozen, terwijl hij tevens als *lector principalis* fungeert tot 9 augustus 1505. Tijdens dit prioraat behaalt hij te Leuven zijn licentiaat in de theologie in 1503, en zijn doctoraat op 6.2.1504¹¹. Bij deze gelegenheid behandelde hij o.a. de vraag: *An novissimo tempore, praedicantibus Henoch et Elia, confutabitur Judaeorum perfidia, ac finaliter ad fidem Christi convertentur*. Hierop sprak Magister Adriaan Florisz. Boeyens (de latere nederlandse paus Hadrianus VI)

(7) H. De Vocht schrijft: (Pascha) *was probably educated partly at the house of his uncle John Pycquot or Picquot, canon of St. Rumbold's, at Mechlin*. Hij steunt hierbij op *Fonds de l'Université de Louvain* (Staatsarchief Brussel), n° 5614. Zie *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium 1522-1528* (ed. H. De Vocht), Louvain, 1928, p. 556.

(8) Zie *Matricule de l'Université de Louvain* (ed. Jos. Wils), Bruxelles, 1946, p. 370. In noot geeft J. Wils de identificatie met onze Jan Pascha, waarbij een goed bio- en bibliografisch overzicht aansluit. NB. De vermelding *Johannes De Pascha de Antverpia, Cameracen. (Matricule..., III, p. 206)* op 31.8.1510 kan niet onze Jan Pascha betreffen, maar een lid uit de antwerpse familie *Van Paeschén*. De lierse familie vinden we terug bij *Blasius de Pascha de Lira, clericus, Cameracen. dyoc. in artibus* voor de 28.8.1503 (*Matricule..., p. 260*). — Wij weten niet of *Elisabeth Van Paesschen*, tweede priorin van het Thabor-klooster (birgittinessen) te Mechelen, gestorven 24.10.1506, na 31 jaar bestuur, een verwante (tante?) is van Jan Pascha (zie Schoeffer, *Historische aantekeningen rakende de kerken... der Stad Mechelen*, Mechelen, z.j., II, p. 332) — In welke familieverhouding onze Jan Van Paesschen stond tot de antwerpse reder *Dirc Van Paesschen*, die uitvoer naar Palestina (zie *Biographie Nationale*, t. XVI, c. 460-4; J. Loos, *Geschiedenis der Gasthuiszusters van Antwerpen*, Antwerpen, 1912, p. 37), konden wij niet uitmaken.

(9) Norbertus a S. Juliana zegt zeer nauwkeurig: *Carmelitarum regulam Mechliniae profitetur anno 1482.14 julii* (Ms., p. 156, zie verder p. 20). Over de afwijkende aanwijzing in het *Grafschrift* zie hiervoren p. 6, n. 6.

(10) Deze gegevens zijn geput uit *Scripta et Monumenta Jacobi Millendunck* (Frankfurt am Main, Stadtarchiv, n. 47). Zie *Document VIII*, p. 27-28.

(11) Zie Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 156, p. 20.

een rede uit, die ons nog bewaard is gebleven¹². Het Stadsbestuur van Mechelen stond er op, deze academische hulde van een harer inwoners luister bij te zetten door een officiële vertegenwoordiging¹³, terwijl de nieuwe doctor een bijzondere begunstiging in ontvangst mocht nemen¹⁴.

Na 9.8.1505¹⁵ werd hij voor korte tijd *regens studiorum* in het convent te Leuven, om reeds op 23 augustus van het zelfde jaar herkozen te worden als prior te Mechelen¹⁶, waar hij tegelijk aangeesteld werd als *regens studiorum*¹⁷. Dit prioraat zou hij jarenlang waarnemen. In 1519 wilde hij zijn ambt wegens ouderdom neerleggen: dit ontslag werd hem geweigerd door de generaal Fr. Bernardino Landucci van Siëna¹⁸. Een tweede maal bood hij evenwel

(12) Uitgegeven door E. Reusens, *Anecdota Adriani Sexti, Pont. Max.*, Lovanii, 1862, p. 45-48, en i.d., *Syntagma doctrinae theologicae Adriani Sexti, Pont. Max.*, Lovanii, 1862, p. 199-202. Vernulaeus geeft in zijn *Academia Lovaniensis*, 1. III, c. 1 (aangehaald in het tweede werk van Reusens, p. 155, n. 2) een goede beschrijving van de geplogenheden bij een dergelijke academische plechtigheid.

(13) In de *Stadsrekeningen* (Stadsarchief Mechelen) 1503-4, f. 186 v vinden we volgende post: *Item gesonden Adriane Muschs comoingmeester (= burgemeester), Jan de Gorten, Lodewijck van Heyst, scepenen, ende meester Janne Verhoeven, secretaris, tot Lovene vander stad wegghen ter feesten als Meester Jan van Paesschen Karmelit aldaer gedoctoreert werdt in der godheyt... vj febr. xv^e iij* (d.i. volgens de oude stijl).

(14) In de zelfde *Stadsrekeningen*, f. 201 v, lezen we: *Item gegeven meester Janne van Paesschen Kermelyt by overdragen van der cameran (= de Rekenkamer), doen hy te Lovene docteur gepromoveert werdt in der godheyt xxiiiij Philippusguldens, istuc te vj schellingen iij denier, vj febr. (1504) — 7 pont 10 schellingen.*

(15) *De Acta Capit. Gen. Ord. Corm.*, ed. P. Gabriel Wessels, O.Carm., vermelden, vol. I, p. 309 voor 1498: *Ordinatio promotorum: In Universitate Lovaniensi pro an. M.CCCC. LXXXVIII Fr. Joannes de Pascha...* En verder aldaar: *Joannes de Pascha. 7 Aug. 1505 fuit factus terminarius collegii Lovaniensis et vicarius generalis in eodem cum plenitudine potestatis.*

(16) In de *Series Priorum Conventus Mechliniensis* (zie Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 270) lezen wij: XLVII. Prior R.P.M. Joannes de Pascha alias Paschasius sive Van Paesschen Bruxellensis, huius conventus filius, Sacrae Theol. Doctor Lovaniensis, rexit ab anno 1499 ad annum 1505. factus regens vel superintendens collegii nostri Lovaniensis... Van zijn opvolger in het prioraat heet het aldaar: XLVIII. Prior R.P. Jacobus De Veteri Ecclesia huius conventus filius et actualis procurator, rexit pauco tempore a vigilia S. Laurentii usque ad vigiliam S. Bartholomaei (= Broeder Jacob vander ouderkerken, van gelre). — De zelfde *Series* vervolgt: XLIX. Prior R.P.M. Joannes de Pascha rexit pro secunda vice hunc conventum laudabiliter et aedificative prospiciens in spiritualibus et augens in temporalibus ab anno 1505 in fine anni eiusdem usque ad annum 1532 quando propter senectutem et decrepitas vires resignavit. — 1532 stylus vetus. Hij werd opgevolgd door Maerten de Cuyper (Cuperus). NB. Deze M. De Cuyper, die trouwens een schitterende loopbaan volgde, kennen we als een der uitgevers van Vervoort's werk (zie Pr. Verheyden, *Frans Vervoort, Minderbroeder † 1555. Uitgevers in Handelingen van den Mechelsen Kring voor Oudheidkunde, Letteren & Kunst*, 31, 1926, p. 31-32). Heeft Jan Pascha ook met de minderbroeder, wiens stadsgenoot hij was, persoonlijke contacten gehad?

(17) Vgl. Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 156 (zie *Document* IIa, p. 20 en *Document* VIII, p. 27-28).

(18) Vgl. Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 156 (zie *Document* II d, p. 21-22).

zijn ontslag aan in 1533 wat hem alsdan werd toegestaan. Tot aan zijn dood bleef hij evenwel *regens studiorum*¹⁹.

Tijdens deze ambtsjaren zou Jan Pascha zijn voornaamste levensactiviteiten ontplooiën. Zijn klooster en de kloosterkerk werden onder zijn bestuur terdege onderhouden en bijgewerkt, wyl hij materieel²⁰ en financieel²¹ de toestand er van wist te verbeteren. Ook beijverde hij zich om de geestelijke belangen van zijn communiteit te behartigen door krachtdadig de verdere doorvoering en de handhaving van de Karmel-hervorming in de geest van de gelukz. Joannes Soreth († 1471)²² in goede banen te leiden. Strak hield hij aan de kloostertucht, die hij door zijn voorbeeld, beleid en vermaningen wist te bevorderen²³. Hoe hoog zijn gezag en zijn ijver voor de kloosterbeleving binnen zijn orde gewaardeerd werden, blijkt voldoende uit de brief van de generaal Bernardinus Landucci van Siëna, waarin hij zijn weigering, om op het door Pascha aangeboden ontslag in te gaan, motiveert²⁴.

Ook buiten Mechelen werkte zijn invloed door. Zo was hij aangesteld, samen met P. Nicolaus Baechem van Egmond, om P. Nicolaus Van der Varen, prior te Brussel (1518-1522), te steunen bij het doorvoeren van de Soreth-hervorming in het brussels convent (zie *Document III*, a, p. 24). Evenzo was hij sindslang visitator van het Karmelitessenklooster te Vilvoorde, wanneer hij bovendien bij patent van de generaal Bernardinus van Siëna dd. Brussel 17 juli 1519 samen met de prior van Brussel P. Nicolaus de Lyra benoemd werd tot 'vicarius seu commissarius pro monasterio sororum in Valle Consolationis in pago Peuty prope Vilvordiam'²⁵. Voor de ganse *provincia Alemannia inferior* was hij jarenlang tot aan

(19) Vgl. Norbertus a S. Juliana, *Ms.*, p. 156 (zie *Document IIa*, p. 20). Zijn ambtsduur wordt nu eens met 32, dan weer met 33 of 35 jaar aangegeven: zijn eerste prioraat 1499-1505 + 1505-1533 (voorjaar).

(20) Norbertus a S. Juliana vermeldt verschillende herstellingswerken of aanwinsten in het klooster- of kerkmeubilair (*Ms.*, p. 17-19).

(21) Norbertus a S. Juliana noteert enkele fundaties of legaten, waarbij Pascha soms als *executor testamentarius* moest optreden (*Ms.*, p. 88-89). Vermelden we in het bijzonder zijn oom kanunnik Joannes Picquot (zie p. 6-7, n.) †1524; Margareta van Oostenrijk, de landvoogdes, die zo lang te Mechelen zelf verbleef (zie *Document Ia*, p. 18). Over de betaling in juni 1511 door Pascha's oom, de reeds genoemde Picquot, aan de communiteit van een rente zie *Litterae virorum eruditiorum ad Franciscum Craneveldium 1522-1528* (ed. H. De Vocht), Louvain, 1928, p. 556. De Vocht verwijst hierbij naar *Fonds de l'Université de Louvain*, n° 1998, Staatsarchief, Brussel.

(22) Over de persoon en het hervormingswerk van Joannes Soreth zie Valentinus a S. Maria in *Lexikon für Theologie und Kirche*, 1960², V, c. 1083, met de aldaar aangehaalde literatuur.

(23) Vgl. Norbertus a S. Juliana, *Ms.*, p. 156-7 (zie *Document IIc*, p. 20) en Grafscript (zie *Document III*, p. 22-23).

(24) Zie n. 17.

(25) Vgl. Norbertus a S. Juliana, *Ms.*, p. 164-5. Zie verder p. 44-46.

zijn dood *definitior* (aldus het *Grafschrift*; zie *Document II*, i, p. 23).

Ook buiten zijn orde nam hij de zo noodzakelijke hervorming van het godsdienstig leven bij het volk krachtig ter hand, zowel door zijn predikaties, apostolische bedrijvigheid en geschriften als door zijn beleid en contacten²⁶. Zoals hij binnen zijn orde de So-reth-hervorming doorvoerde, werd hij eveneens geroepen, om in andere kloostergemeenten of instellingen een hervorming in het stoffelijke en het geestelijke te bewerkstelligen. Zo in het mechels *Gasthuis van Onze-Lieve-Vrouwe over de Dijle*, dat geleidelijk door de loop der tijden in verval geraakt was. Reeds in 1500 had Hendrik van Bergen, bisschop van Kamerijk, o.m. met behulp van Jan Standonck, plannen beraamd om dit verval tegen te gaan. Zijn opvolger Jacob de Croij dreef de hervorming krachtig door. Om dit uit te werken en te bestendigen, stelde hij in 1509 Jan Pascha aan tot visitator van het Gasthuis met volledige volmachten. Hoe dit in zijn werk ging, beschreef Pascha in een brief aan Willem van Enckevoort, die alsdan proost van St.-Rombouts was en later bisschop van Tortosa en van Utrecht, en tenslotte kardinaal zou worden²⁷. Verder verzocht hij daarin de proost, om door zijn tussenkomst bij de paus een reeks aflaten te bekomen, waardoor de benarde financiële toestand van het Gasthuis moest verholpen worden, alsook bijzondere jurisdictie bij de uitvoering van zijn opdracht. In 1517 schonk paus Leo X inderdaad een Breve aan de Gasthuisnonnen, waarin hij verhaalt hoe hij vanwege zijn vriend Willem van Enckevoort bericht mocht ontvangen over hun ijver bij de zie-kendienst en waarbij hij de gevraagde aflaten en voorrechten aan de kerk van het Gasthuis verleent.

(26) De kring van zijn vrienden, bekenden, vertrouwenspersonen enz. moet zeer ruim en gevarieerd geweest zijn. We willen slechts één voorbeeld geven, waarbij we heel wat te bedenken krijgen, al ontbreken ons vele elementen, om de kern van de zaken en de personen te beoordelen. We bedoelen zijn verhouding tot Frederik van Baden, opvolger van David van Boergondië als bisschop van Utrecht (1496), speelstuk van de bourgondische politiek van keizer Maximiliaan I, verwickeld in eideloze vijandelikheden met zijn onderdanen en geburen, vorst met renaissance- en studiebestrevingen. Wegens politieke fouten kwam hij in wrijving met Karel V, die dan ook graag inging op een gunstig voorgesteld ontslag (1517). Wanneer Pascha met deze kerk- en landvorst in contact was gekomen, weten we niet. Norbertus a S. Juliana bewaarde ons het volgende relaas: *Illustrissimus et reverendissimus D. Fredericus ex Marchionibus Badensibus Episcopus Ultrajectensis qui cum rexisset Ecclesiam suam annis 20., senex jam et impotens, resignato episcopatu Philippo Burgundo, vitae tranquillioris gratia Lyrae resedit et in confessarium suum elegit R.P. ac eximium M.N. Joannem de Pascha Sac. Theol. Doctorem et conventus Mechliniensis professione filium et tunc temporis priorem, qui eidem Frederico morienti assistit anno 1517, legato ab eodem Episcopo relicto conventui Mechliniensi sine onere; ejus insignia hic apposita sunt...* (Ms., p. 93).

(27) Over Willem van Enckevoort, 1464-1534, geboortig uit Mierlo (N.-Br.) zie *Biographie Nationale*, VI, c. 574-5 en *Nieuw Nederlandsch Biographisch Woordenboek*, II, 435-7.

De opvolger van Jacob de Croij als bisschop van Kamerijk, nl. Gulielmus de Croij, heeft Pascha in de zelfde functie en machten in het Gasthuis bevestigd bij breve dd. Brussel 6.5.1518. Nog in 1532 is Pascha in dat klooster, dat stilaan herleeft, als geestelijk bestuurder werkzaam²⁸.

Nog op een breder vlak werd Pascha belast met een belangrijke opdracht, waardoor zijn gezag bij de kerkelijke hiërarchie en de politieke leiders als het ware tastbaar wordt. Paus Leo X stond een bulle aan Karel V toe met ruime aflaten ter bestrijding van de onkosten voor het herstel van de zeedijken en ook voor het herstel van de St.-Pieterskerk te Rome. Zij werd voor het eerst afgekondigd te Antwerpen op 24.9.1515 en zou gelden tot 24.9.1518. Voor deze aflaat werd Pascha aangesteld als commissarius op verschillende tijdstippen in vele plaatsen als Mechelen, Lier, Herentals, Leiden en omliggende dorpen: hierbij hielpen zijn medebroeders hem bij het prediken en het biechthoren²⁹.

De ijver, die hij op velerlei wijzen en in alle omstandigheden aan de dag legde, zowel om een waarachtige *reformatio fidei et morum* op gang te brengen als om de protestantse hervorming te bestrijden, bracht Keizer Karel V er toe, hem aan te stellen tot *Haereticarum Pravitatis Inquisitor* in de Nederlanden, en wel op voordracht van Margareta van Oostenrijk, die hem van dichtbij te Mechelen had leren kennen en waarden³⁰. Onder die titel moeten wij verstaan, dat hij als theoloog de orthodoxie van personen, die van ketterij werden beschuldigd, moest onderzoeken, terwijl de functie van algemeen inquisitor bij een leek, vertegenwoordiger van het wereldlijk gezag, berustte³¹. Hier kunnen we niet ingaan op een nader onderzoek en beoordeling van het inquisitie-fenomeen in het algemeen³² noch van Pascha's houding en werking terzake

(28) Over dit *Gasthuis* zie Schoeffer, *Historische aantekeningen rakende de kerken... der Stad Mechelen*, Mechelen, z.j., II, p. 1-80; over de hervorming aldaar speciaal p. 21-24, alsook Norbertus a S. Juliana, p. 160, vgl. *Document IIe-f*, p. 21.

(29) Zie Norbertus a S. Juliana, *Ms.*, p. 161. Vgl. *Document IIg-h* p. 21-22.

(30) Zie Norbertus a S. Juliana, *Ms.*, p. 89. Vgl. *Document Ia*, p. 18. Over de repressiemaatregelen tegen het opkomende protestantisme in de Nederlanden zie E. de Moreau, *La crise religieuse du XVIe siècle (Histoire de l'Eglise, A. Fliche et V. Martin, t. 16)* Paris, 1950, p. 142s.; L. Rogier, *Geschiedenis van het katholicisme in Nederland in de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam, 1947², t. I, p. 182 s.

(31) F. Donnet (*Biographie Nationale*, t. 16, c. 459) probeert (blijkbaar nutteloos) de functie van 'inquisitor' aan Pascha te ontnemen. Alle eigentijdse bescheiden geven Pascha deze titel als een eer. Die zelfde documenten onderscheiden trouwens vaak tussen *Inquisitor principalis*, die bv. Franciscus Van der Hulst was (zie de Moreau, *o.c.*) en *inquisitor (haereticarum pravitatis)*, functie die aan verschillende theologen werd opgedragen.

(32) Vgl. bv. K. Blockx, *De veroordeling van Maarten Luther door de theo-*

in het bijzonder. Bij deze aangelegenheid moeten we ongetwijfeld zakelijk en onpartijdig rekening houden met de tijdsgeest en de tijdsomstandigheden, waarin de betrokken personen een uiterst kritische taak te vervullen hadden.

Een afgewogen onderzoek zou moeten ingesteld worden naar de feiten en omstandigheden, waarin Pascha persoonlijk is opgetreden en zijn gewetenshouding in dat verband heeft naar voren laten komen. Voor zo ver wij dit kennen, zijn we nog zeer weinig ingelicht over de feitelijke houdingen en gedragingen van Pascha als theoloog bij de inquisitie-commissie. We zien wel, hoe hij als het ware blijvend in de schaduw stond van zijn medebroeder Nicolaus Baechem van Egmond, die samen met Pascha tot inquisitor werd benoemd en die bedrijvig en ongedurig in alle theologische kwesties te Leuven en elders betrokken was en zich de haat en het sarcasme van lutheranen en erasmianen op de hals haalde³³.

Met name weten we wel, hoe Pascha persoonlijk verwickeld werd in het ophefmakende inquisitieproces tegen de antwerpse augustijnen, die van lutherse gezindheid beschuldigd werden en waarvan twee te Brussel op de brandstapel stierven, terwijl de derde gevangen gezet werd, op 1 juli 1523³⁴. De hoofdinquisiteur Francisus Van der Hulst bericht op die zelfde dag nog zijn vreugde over de afzwering van hun dwalingen, die de terdoodveroordeelden nog juist vóór hun dood zouden uitgesproken³⁵ hebben, in een brief aan Jan Pascha³⁶. Van zijn kant richtte Luther bij deze gele-

logische faculteit te Leuven in 1519 (Verhandelingen van de Koninklijke Vlaamse Academie voor wetenschappen, letteren en schone kunsten van België, nr. 31), Brussel, 1958; P. Claessens, L'inquisition et le régime pénal pour la répression de l'hérésie dans les Pays-Bas du passé, Turnhout, 1886.

(33) Deze was onder het prioraat van Pascha te Mechelen in de orde getreden. Gestorven in 1526. Vgl. *Biographie Nationale* I, 616-8; *Nieuw Ndl. Biografisch Woordenboek*, I, 206. Blijkbaar waren de karmelieten in het algemeen zeer slecht aangeschreven bij Erasmus (en andere 'progressisten'), maar Nicolaus moest wel de scherpste aanvallen verduren. In zijn latijns scheldproza komt Erasmus wel eens meer aandragen met de goedkope woordspeling *Carmelus/Camelus; Carmelital/Camelita* (zie Allen, *Opus epistolarum...*, p. 417 n.). Vgl. *Document V*, p. 25-26.

(34) J.C. Diercxsens, *Antwerpia Christo nascens et crescens*. T. II, Pars. 1, Antwerpen, 1755, 1768. P. Claessens, *o.c.*; de Moreau, *o.c.*, Prims, *Geschiedenis van Antwerpen*, t. VII, p. 91-102.

(35) Literatuur over de discussies aangaande de al niet oprechte bekering van de twee terechtgestelde zie in *Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium 1522-1528* (ed. H. De Vocht), p. 161-3; p. 556.

(36) Deze brief werd bewaard in een *Vetus Memoriale professorum Mechliniae*, p. 243, van het karmelietenklooster te Mechelen; hij is uitgegeven bij Diercxsens, *o.c.*, p. 179; Papuot, *o.c.*, p. 450 n. — Op het einde van die brief schreef een andere hand (waarschijnlijk die van Pascha zelf) nadere gegevens over het zelfde feit (zie *ibidem*). Vgl. Norbertus a S. Juliana, *Ms.*, p. 209-210. Wat zijn daarentegen de positieve vruchten van zijn apostolische arbeid in het algemeen en van zijn inquisitie-rol in het bijzonder geweest? Bepaald-omschreven feiten vonden wij niet vermeld. Algemene uitspraken als '*multosque ab Ecclesiae unitate deviantes ad gremium eiusdem reduxisse dicitur*' (J. Millendunck, zie Docu-

genheid een brief aan 'die Christen ym Nidderland', om deze eerste martelaren der hervorming te huldigen, zoals hij zijn eerste lied aan de marteldood van de twee monniken wijdde³⁷.

Niet alles was even klaar doordacht in de geest van Pascha. In zijn ijver verwarde hij het goede met het slechte, waardoor hij ongetwijfeld de gave des ondersheids, die gewis in deze tijden van overgang en beroering zo moeilijk maar ook zo nodig was, in pijnlijke mate miste. Zo kon hij blijkbaar het humanisme met zijn trouwens brede waaier van bestrevingen en verwezenlijkingen niet altijd scherp onderscheiden van de hervormingsgezindheid, zodat hij heftig vernieuwingspogingen in taalonderwijs, paedagogie en schriftverklaring in een verouderde, door traditionalisme vastgelopen, geest aanviel. Vooral is zijn kanselrede in de St.-Pieterskerk te Leuven in het najaar 1526 bekend gebleven³⁸, waarin hij openlijk in heftige bewoordingen de *bonae litterae* aanviel alsook het verjongd taalonderricht, speciaal van het grieks aan het *Collegium Trilingue*, dat Hiëronymus de Busleiden bij testament van 23.6.1517 oprichtte ter bevordering van het latijn, grieks en hebreuws naar aangepaste moderne methode en dat Erasmus als de verwezenlijking van een zijner levensdromen met alle krachten wilde tot stand zien komen. Blijkbaar vermoedde Pascha achter deze nieuwe stroming, hetzij principieel hetzij in feite wegens de bestaande concrete omstandigheden van personen en richtingen, het gevaar van ketterij, dat de zuiverheid van het geloof zou bedreigen. Helaas, uit een onbegrijpelijke kortzichtigheid leken hem in dit verweer alle argumenten steekhoudend, als ze maar in hoogdravendheid op zijn toehoorders indruk maakten.

De ontstemming, die hierdoor onder de humanisten en onder de rustige theologen van Leuven en elders gewekt werd, was dan ook groot. Niemand minder dan Petrus De Corte (*Curtius*), wetenschapsmens, plebaan van St.-Pieters te Leuven, later verschillende malen rector der Universiteit, zelf inquisitor en bisschop van Brugge³⁹, die door Craneveld over de gegrondheid van de hieromtrent

ment VIII, p. 28) of 'le P. Paschasius usa de l'autorité que lui donnait cet emploi (d'inquisiteur), pour ramener à l'unité Catholique un grand nombre de personnes que l'erreur avait séduites' (Paquot, *o.c.*, p. 450) zijn bemoedigend, maar geven ons geen enkel criterium in de hand, om ons een oordeel omtrent kwaliteit en quantiteit van zijn bekeringen te vormen.

(37) Vgl. Dr. C.J. de Jong, *De kerken der hervorming van 1517-1813*, p. 88-99 in *Geschiedenis van de Kerk in Nederland* (Aula-Boeken), Utrecht-Antwerpen, 1962.

(38) Zie H. De Vocht, *History of the foundation and the rise of the Collegium Trilingue Lovaniense 1517-1550. I. The foundation* (*Université de Louvain, Recueil de travaux d'histoire et de philologie*, S. III, fasc. 42), p. 296, n.

(39) Over Petrus De Corte zie E. Reusens in *Biographie Nationale*, t. IV, c. 915-8.

verspreide geruchten ondervraagd werd, meldt, dat de waarheid nog veel erger is dan wat verteld werd, waarbij hij enkele van Pascha's argumenten aanhaalt: indien dit alles waar is — wat men gezien onze zegsman blijkbaar moet aannemen — kan men enkel maar bij zoveel dwaasheid de schouders ophalen.⁴⁰

Begrijpelijkerwijs was ook Erasmus bij het vernemen van deze aanvallen razend wegens zoveel onbegrip, dat bijna ter kwader trouw de *bonae litterae* met lutheranisme verwarde⁴¹. Dit alles laat ons aanvoelen, hoe zeer de atmosfeer vertroebeld was, zodat het zowel aan de ene als aan de andere zijde bijna onmogelijk leek het gezond verstand en de natuurlijke oprechtheid te laten spreken⁴².

We kunnen ons aldus moeilijk een algeheel oordeel vormen over de geest, waarin Pascha zich van de hem opgedragen taak van theologisch raadgever bij de inquisitie gekweten heeft. Hij liet zich leiden door zijn eigentijdse aanvoeling van orthodoxie, terwijl we

(40) Zie *Document VI*, p. 26.

(41) Zie zijn brief dd. 30.3.1527 aan Johannes Carondelet (vgl. *Document V*, p. 26-27). De brief werd reeds geciteerd door Norbertus a S. Juliana, *Ms.*, f. 210s.; vandaar werd hij overgenomen door Paquot, Cosmas de Villiers, Foppens enz. Erasmus' uitdrukking: *Mechliniae Carmelita quidam Paschasius... publicitus e suggesto debacchatur...* interpreteert men meestal alsof Pascha te Mechelen dergelijke kanselrede zou gehouden hebben (b.v. H. De Jong, *L'ancienne faculté de théologie de Louvain au premier siècle de son existence (1432-1540). Ses débuts, son organisation, sa lutte contre Erasme et Luther*. Louvain, 1911, p. 247: ... *Paschen, qui, à Malines, aurait prêché contre les belles-lettres...*). Dit lijkt inderdaad de meest voor de hand liggende interpretatie. Nu we echter Pascha's aanvallen te Leuven kennen (waarmee men tot nog toe geen rekening heeft gehouden), zouden we die verklaring niet langer zonder nieuwe bewijsvoering aanvaarden. Terwijl we het feit voor Leuven als historisch verantwoord aannemen, zien we niet, hoe Pascha die zelfde aanvallen enkele maanden later te Mechelen kan herhalen. Daarom zouden wij hetzij Erasmus' tekst vertalen met: *Een karmeliet te Mechelen Paschasius...*, hetzij zijn bewering als een vergissing beschouwen, die verklaarbaar is, aangezien hij van uit Bazel de geruchten daaromtrent uit de Nederlanden verkeerd kan begrepen hebben en in de vermelding van Pascha-uit-Mechelen deze stad opgevat heeft als plaats van de kanselrede. Men lette trouwens op de analogie tussen Erasmus' en De Corte's uitdrukkingen. — Erasmus' uitdrukking *tragoedia Alardica et Paschasiana* (brief van Erasmus aan Coelenius, 2.4.1524, ed. Allen, t. 432²⁸) interpreteert Allen in n. 29 als waarschijnlijk slaande op Pascha. De Vocht weerlegt dit door aan te tonen, dat de passus slaat op *Paschasius Berselius, O.S.B.*, uit de St.-Laurentiusabdij te Luik (zie *History of the Collegium Trilingue Lovaniense*, I, p. 494-5), zoals de traditionele verklaring trouwens luidde.

(42) Voortdurend schermt Erasmus met het argument, dat zijn vijanden (m.n. de verschillende karmelieten) moedwillig en uit dwaasheid de goede zaak der *bonae litterae* verwarren met ketterij; zijn 'vijanden' maken zich van hun kant sterk, dat zij terecht achter de handelwijze van Erasmus het vermoeden van een verborgen verstandhouding met de nieuwlichterij, met Luther enz., mogen vermoeden. Norbertus a S. Juliana weerlegt dan ook consequent (van uit zijn standpunt) de aanvallen van Erasmus aan het adres van zijn medebroeder Nicolaus Baechem, de medestrijder van Pascha, als volgt: *Sed Nicolaus noster non oderat aut linguas aut bonas litteras, sed cum ipsi notus esset novaturiensis Erasmi animus, jure timebat ne sub specioso linguarum et bonarum litterarum pallio, aut errores Erasmi, aut haeresis Lutherana per Belgium spargeretur, sicut eodem tempore in Galliis actum est...* (*Ms.*, p. 211).

moeten vermoeden, dat deze aanvoeling al te zeer in een eng scholastisch traditionalisme geklemd zat en psychologisch voldoende openheid miste, om de vernieuwing van geloof en beleving in een socio-cultureel zich wijzigend tijdsgewricht buiten het spoor van de reformatoren in gaafheid mogelijk te achten en te verwezenlijken.

Uit die zelfde tijdsgesest moeten wij begrijpen, dat Pascha in 1523 door Margareta van Oostenrijk werd aangesteld als een der vier commissarissen, die belast werden om de vrije bijdrage van de clerus van Brabant uit de bisdommen Luik en Kamerijk te innen, welke de regering oplegde bij haar oorlogsvoering tegen Frankrijk⁴³.

In dit verband moeten wij wel Margareta's brief aan het Karmelietenconvent dd. Brussel 6.4.1524 verstaan, waarin zij de overwinning van Keizer Karel op Frans I in Italië aankondigt en meteen de opdracht geeft, dat de paters deze goede tijding aan de inwoners van de stad zouden meedelen en godsdienstige plechtigheden in dankbaarheid tegenover God organiseren⁴⁴.

Hoezeer het karmelietenklooster te Mechelen tijdens het prioraat van Pascha in politieke verwickelingen betrokken was, wordt ons duidelijk gesuggereerd wanneer we de volgende samenvatting van Schoeffler op ons laten inwerken :

Het Carmelietenklooster van Mechelen was in groote achting by de souvereinen van het land, en men hield daer zeer dikwijls de groote vergaderingen aengaende 's lands zaken. Men leest zoo in de *Kronyken van Mechelen* dat in 1506 den 24 juny by de Carmelieten eene dagvaert was der gedeputeerden van verschillende provintiën over den lakenhandel. Den 18 oktober nog 't zelfde jaer kwam aldaer byeen de afgeveerdigden van al de steden van België (*lees Nederland?*) die onder den koning van Spanje stonden. In 1508 in oktober was er wederom eene dagvaert der gedeputeerden van de byzonderste steden van Brabant, Vlaenderen, Holland, Zeeland, Henegouwen, Artois enz., alsmede de heeren van 't Gulde Vlies, van verschillende afgezanten van andere koningryken, en van meest al de prelaten van Nederland. In meert 1527, zegt de *Kronyk*, waren bij de Onse Lieve Vrouwe Broeders te Mechelen vergaderd de generale staten met al de prelaten, edelen, enz. (*Aanteekeningen rakende de kerken... der stad Mechelen*, Mechelen, z.j., II, p. 442).

Dergelijke vergaderingen in het klooster moesten fataal een compleks van verhoudingen scheppen en een atmosfeer, waarin het geestelijke en het tijdelijke als een onontwarbaar kluwen vervlocht

(43) Zie Norbertus a S. Juliana, *Mr.*, p. 89; zie *Document Ic*, p. 19 (wie is verantwoordelijk voor dit nederlands?).

(44) Zie *id.*, *ib.*; zie *Document Id-e*, p. 19.

ten worden. Een eigentijdse annotatie belicht dit naar meerdere zijden :

Anno 1512 deputati statuum Hollandiae missi ad Magnum Concilium Mechliniense requisiverunt a priore (= *Pascha*) conventus nostri ut possent habere in conventu nostro aliquam cameram pro tenendis suis consultationibus et conventibus; qua concessa per aliquot septimanas tenuerunt in conventu nostro conventiones et congregationes suas; et causa suae missionis finita, liberalem Priori prout ea ferebant tempora, obtulerunt elemosynam (*Ex Memoriali Mechliniensi*; medegedeeld door *Norbertus a S. Juliana*, Ms., p. 236).

De verhouding tussen kerk en staat bracht trouwens niet uitsluitend geldelijke vergoedingen met zich; de regering aarzelde bv. niet ook het karmelietenklooster te betrekken bij de grote heffing op de kerkelijke goederen, naar aanleiding van de plechtige ontvangst van de aartshertog Karel te Mechelen op 4.2.1515, en wel met de taxatie voor 400 *fl. tstück 20 stuyvers* (*Ex Memoriali Mechliniensi*; medegedeeld door *Norbertus a S. Juliana*, Ms., p. 237).

Zo zien we hoe Pascha door zijn ijver en invloed betrokken was in de grote bedrijvigheid, die op kerkelijk en politiek gebied de eerste decennia der 16e eeuw beroerde, al kunnen we niet nader bepalen welke de *varia patria negotia* waren, waarmee Margareta van Oostenrijk Pascha volgens zijn *Grafschrift*⁴⁵ als *legatus* belastte.

Naast de politieke vergaderingen, die in het karmelietenklooster plaats vonden, moeten we, om de tekening van de tijdssfeer te vervolledigen, eveneens nog vermelden het bezoek aldaar van de Prior Generaal *Petrus Terrasse* in 1505 onder het octaaf van S. Maria Magdalena en van de Prior Generaal *Bernardinus Landucci van Siëna* op 25.6.1519, terwijl op 30.5.1531 het provinciaal Kapittel, onder voorzitterschap van de Prior Generaal *Nicolaus Audeth* aldaar gehouden werd⁴⁶. Het mechels klooster was aldus onder de leiding van zijn prior Pascha een brandpunt van velerlei activiteit.

Dit alles brengt ons een nieuw licht, dat ons in staat stelt een beter geschakeerd oordeel te vormen over de figuur van Jan Pascha. Hij was niet zo maar een verborgen kloosterling, die in de eenzaamheid van zijn cel 'de geestelijke pelgrimactie' voor stille zielen schreef. Hij stond tegelijk in de branding van de politieke en kerkelijke gebeurtenissen, die er toe leidden, Europa en de Kerk te splitsen in een 'verscheurde christenheid' en over te voeren naar de 'nieuwe tijden'. Pascha was beziel met een diep geloof, waarvoor hij met

(45) Zie *Document II*, p. 23 en *Document I a*, p. 18.

(46) Zie *Norbertus a S. Juliana*, p. 236-8; p. 262-4.

hartstocht ijverde. Wegens zijn verbondenheid met het tijdsgewricht, waarin hij leefde, kon hij wellicht niet de openheid opbrengen, waardoor hij de tekenen des tijds, die naar vernieuwing en verruiming wezen, zou verstaan en een lichtend spoor naar de integrale hervorming, die de Kerk dan nodig had, aanwijzen. Hij lijkt ons, ondanks zijn beperkingen, een edele figuur, maar een figuur van het verleden.

In 1533 had Jan Pascha het ambt van prior, dat hij 34 jaren lang waargenomen had, neergelegd⁴⁷. Tijdens de laatste levensjaren zal hij zijn activiteit wel verminderd, maar ondanks zijn hoge ouderdom niet geheel stil gelegd hebben. Op 17.1.1539 is hij te Mechelen gestorven⁴⁸. Hij werd in het graf, dat hij voor zijn ouders in de kloosterkerk had laten aanbrengen, bijgezet⁴⁹.

(47) Zie p. 8 en nn. 18-19.

(48) De oude bronnen, die Norbertus a S. Juliana voor ons bewaarde, zijn voldoende duidelijk en eensluidend. De vroegere bibliografen, die hierover niet beschikten, hebben met allerlei gissingen moeten genoegen nemen. Het is nutteloos deze vergissingen op te sommen of te weerleggen. Over zijn ouderdom konden we geen zekerheid krijgen (zie p. 6, n. 6).

(49) Zie p. 6, n. 5.

BIJLAGEN

Hier brengen wij enkele teksten samen, die kunnen gelden als de voornaamste bronnen voor onze inlichtingen over Jan Pascha en waarheen wij in onze voorafgaande schets telkens verwijzen.

DOCUMENT I.

Norbertus a S. Juliana, Ms. ¹, p. 89-90.

§ 15. *De benefactoribus Carmeli Mechliniensis* (p. 78-...)

a. (p. 89) Serenissima Domina Margaretha Austriaca Maximiliani et Caroli V. imperatorum filia et istius amita, Philiberti Sabaudiae Ducis vidua et Belgii Gubernatrix, matrona vere piissima et religiosissima (inter quos favit Carmelitis maxime) addictissima : quae cum Mechliniae plerumque resideret hinc Carmelitas Mechlinienses variis beneficiis affectit, et ad varia usa ² est R.P. ac Eximio M.N. Joanne de Pascha Sac. Theol. doctore et conventus Mechliniensis priore ; nam in indulgentiis triennialibus anno 1515. concessis a Leone X Pontifice Maximo pro reparatione aggerum Belgii, et restauratione Ecclesiae S. Petri in Vaticano ad instantiam eiusdem Serenissimae Gubernatricis Margarethae designatus est supradictus prior praedicator et

(1) Aldus sigleren wij het werk, dat de karmeliet Norbertus a S. Juliana aan de geschiedenis van het karmelietenklooster te Mechelen wijdde. Onder de naam N. Hermans, is hij te Brussel geboren, 1710-1757. Zie korte levensschets bij P. Gabriel Wessels (in verder vermeld werk, p. 1-2). Vermelden wij vooral zijn :

1) *Batavia desolata carmelitana*. Ms. bewaard in Stadsarchief te Antwerpen (niet in 'Bibliotheca Civitatis Antverpiae' zoals Wessels aangeeft p. 1), K. 1530. Wessels gaf de tekst volledig uit in *Analecta Ordinis Carmelitarum*, Rome, VIII, 1932-1937, p. 369-590 (ook in overdruk verspreid). Over de bronnenstudie van dit werk zie S.P. Wolfs, O.P., *Een 18de-eeuwsche karmeliet als navolger van den historicus Bernardus de Jonghe*, O.P., in *Ons Geestelijk Erf*, 16, 1942, p. 149-153.

2) *Chronographia sacra Carmeli Antverpiensis*. Ms. in Stadsarchief te Antwerpen, K. 576.

3) *Chronographia sacra Carmeli Mechliniensis* (volgens de rugtitel) *Conventus mechliniensis primum fundati in Neckerspoel, deinde translati intra muros civitatis, nunc sub titulo Sancti Patris Eliae prophetae, antiqua & novissima descriptio* (op eerste blad). Bewaard in Stadsarchief te Antwerpen, K. 1493. NB. Deze werken hebben ongetwijfeld vele gebreken gemeen met de studies van hun tijd, maar ze bezitten het onschatbare voordeel dat ze beschikten over vele oude bronnen, die naderhand vernield werden. Trouwens probeert Norbertus meermalen een kritisch standpunt in te nemen.

Andere werken, ook poëmata, vermeld bij Wessels, *o.c.*, p. 1.

Zie ten slotte andere handschriften en werken in KB, Brussel, hs. 16490-91-92 (vgl. Van den Gheyn, *Catalogue...* VI, p. 146).

(2) Zie p. 16 en n. 45.

15 commissarius indulgentiarum publicandarum Mechliniae, Lyrae, Herendalii et in aliis locis in Brabantia, et Lugduni Batavorum in Hollandia³.

b. Anno 1520 Lutherana haeresi in Belgio aliquatenus disseminata, eadem Serenissima Domina secundum edicta Caroli V. imperatoris inter reliquos haereticae pravitatis inquisitores assumpsit RR.PP. Nicolaum de Egmunda, et eumdem Joannem
20 de Pascha, ambos conventus Mechliniensis alumnos.

c. Anno (*p.* 90) 1523 eumdem R.P. Joannem de Pascha constituit primum ex quatuor religiosis commissariis donum gratuum clero Brabantico Dioecesis Leodiensi et Cameracensi sub-
25 jecto impositum pro subsidio in bello contra Gallos colligentibus.

d. Anno 1525 obtenta fuit Ticinensi praelio a caesariis copiis victoria, captoque Francisco Galliarum rege, eadem serenissima Domina ad conventum Mechliniensem sequentes dedit litteras.

e. Lieve Beminde wij geven u te kennen dat bij brieven van
30 den Hertoghen van Bourbon ende van Medialanen mijnen Neven, ende mondelinghe bij twee hairen Edele Mannen, in posten gecomen sijnde, die in den strijdt van italiën teghens den Coninck van Vranckrijck gheweest hebben op huyden waerachtighe tydinghe hebben wij gehadt, dat den vierentwintighsten

35 Februarii de wapinge van den keyser bespronghen heeft den coninck van Vranckrijck in zijnen legheere (!) ende hoe wij bij de selve zeer gegrecht (!) hadde, soo ist nochtans ghebuert dat die coninck gevanghen is geweest, vierthien duysent mannen van oorloghen van den zijnen doot geslaeghen binnen
40 de legheere (!) ende die ander die de vlucht genomen hebben al gevangen oft doot gheslaghen sijn geweest, ende men weet niet datter eenighe ontgaen syn. Ons begheerte is dat ghij tot

consolatie ende verblijdinge van den goeden ende ghetrouwen vasallen, borghers ende ingeseten van Mechelen, hem lieden
45 t'selve verclaert ende hem exhorteert ende beveelt ende ordeneert gode van hemelrijcke te danckene van de victorien die hij ons bij sijnder gratien verleent heeft bij vieren processien ende andere devote bedinghen, wercken van caritaten ende boven al te doen bidden voor die saligheyt van de zielen der gheenen

50 die in den selven strijdt doot gebleven syn. Lieve Beminde, onse Heeren God sij met u. Geschreven te Bruesele den sesten van Meerte XV^c ende XXIIIJ.

(3) Zie *Document* III, h, p. 21-22.

DOCUMENT II.

Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 156-163.

§ 17. *De viris religiosa observantia illustribus et aliquibus in sanctitatis odore in conventu Mechliniensi defunctis* (p. 143-)

- a.* (p. 156) R.P.M. Joannes de Pascha sive Van Paesschen natus Bruxellis patre Arnolfo, et Matre Catharina Picquot, Carmelitarum regulam Mechliniae profitetur anno 1482. 14. julii; post peracta studia theologica Lovanii anno 1489. ordinatur⁴ lector Sac. Theologiae in conventu Mechliniensi usque ad annum 1497. quando promovetur Lovanii Sac. Theol. Baccalaureus; anno 1499 electus prior conventus Mechliniensis et constitutus ibidem lector principalis rexit conventum usque ad vigiliam S. Laurentii anni 1505.; cuius prioratus tempore anno 10 1503 promovetur Lovanii sac. Theol. Licentiatius, et ibidem anno 1504 Sacrae Theologiae Doctor; anno 1505 in vigilia S. Bartholomaei reelectus prior Mechliniensis, et constitutus Regens studiorum in eodem conventu, eundem rexit multo successu et profectu tam in temporalibus quam spiritualibus usque 15 ad annum 1533; quo anno officio priorali ob gravescentem aetatem sponte abdicavit, mansitque Regens Studiorum in eodem conventu usque ad annum 1539 stylo romano 17. januarii, quo die obiit, sepultus in Ecclesia in sacello S. Adriani Martyris⁵ in sepulchro patris sui Arnoldi.
- 20 *b.* De doctrina ejus et scriptis agemus §. sequenti⁶.
- c.* Quantum laboraverit vir ille doctus et pius in manutenenda reformatione Sorethiana in suo conventu Mechliniensi, patet ex multis quae (p. 157) scribuntur prolixè in veteri Memoriali saepius citato, numquam veritus personam hominis, solius 25 Dei gloriae et ordinis decori intentus, observantiam regularem in suo vigore continuit, exemplo laudabili praecessit, subditos subsequi imitatione docuit, discolos paterna suavitate correxit et reduxit; quantae apud superiores Ordinis aestimationis fuerit, indicabit haec subsequens Epistola Reverendissimi P. Bernardini de Senis totius ordinis Carmelitarum Generalis.
- 30 *d.* Fr. Bernardinus de Senis ... Dilectis nobis venerandisque

(4) Waarschijnlijk steunt Paquot op deze term, wanneer hij schrijft: *Ayant fini son cours de Théologie, & reçu l'ordre de Prêtrise...* (o.c., p. 449). Het woord *ordinatur* gaat evenwel bij *lector* (benoemd tot...). In de bronnen vonden wij geen afzonderlijke vermelding van zijn priesterwijding.

(5) Zie p. 6, n. 5.

(6) Zie *Documentum* IV, p. 25.

patribus Nicolao de Egmunda, Sacrae Theologiae Professore,
Regenti Collegii nostri Lovaniensis, et Nicolao de Lyra, Priori
conventus Bruxellensis, salutem necnon servare unitatem spi-
35 ritus in vinculo pacis. Venerandus Magister noster Joannes de
Pascha in grande decus divini honoris Carmelique praeclarum
decorem plusquam viginti annis conventus nostri Mechliniensis
tenuit prioratum, qui iam post varios sacrae palestrae agones
40 ad senilem tendens aetatem priscos vix valet sustinere labores ;
comperito verumtamen post nostrae visitationis scrutinia, quia
non modo laudabiliter sed et magnifice et perutiliter praefuit,
decrevimus eundem in praelibato officio continuare, ut quae
dignis coepit initiis pia per media in finem adducat salutarem.
Autoritate igitur nostra...

45 Datum in conventu nostro Mechliniensi praenominato
anno 1519. XXV die julii.

Fr. Bernardinus de Senis. p.g.

e. Nec minoris duxerunt probitatem vitae illius zelumque reli-
giosae reformationis et observantiae illustrissimi et reverendis-
50 simi (p. 158) Episcopi Cameracenses Jacobus de Croij et ejus
successor Guilielmus de Croij, quorum primus R.P.M. Joan-
nem de Pascha priorem Mechliniensem anno 1509. posuit visi-
tatores magni Hospitalis S. Mariae ultra Diliam Mechliniae
a se noviter reformati. Rem totam narrat idem R.P.M. Joan-
60 nes in sua epistola ad R.D. Wilhelmum de Enckevoort tunc
praepositum Ecclesiae collegiatae S. Rumoldi Mechliniae, po-
stea Episcopum Ultrajectinum et tandem S.R. Ecclesiae Car-
dinalem (*de brief volgt, pp. 158-160*).

f. (p. 160). Idem R.P. Joannes de Pascha a Reverendissimo
60 Domino Guilielmo de Croij administratore episcopatus Came-
racensis confirmatus est visitator et cum plena autoritate re-
formator ejusdem Hospitalis S. Mariae Mechliniae per litteras
sequentes.

Guilielmus de Croij, miseratione divina Sanctae Mariae in A-
65 quiro Sanctae Romanae Ecclesiae Diaconus Cardinalis ... Reli-
gioso Patri nobis in Christo sincere dilecto Magistro Joanni
de Pascha Sacrae Paginae Professore... (p. 161) In quorum
fidem ... Datae et actae Bruxellae nostrae dioecesis millesimo
quingentesimo decimo octavo die sexta mensis maij.

70 g. Idem R.P. Joannes de Pascha ante hac triennalis jubilei con-
cessi a Leone X. fuerat apostolicus commissarius. Sic enim le-
gitur fol. i.º Veteris Memorialis Carmeli Mechliniensis.

h. Memorandum quod anno 1515. 24. septembris fuit publicata
primo in Antver- (p. 162) pia bulla latissima indulgentiarum

- 75 concessa Domino Carolo Principi nostro per omnes provincias istas suas inferiores a Domino Sanctissimo Papa nostro Leone X. pro reparatione aggerum et etiam pro reparatione fabricae Ecclesiae S. Petri de Urbe per triennium duraturas scilicet usque ad 24. mensis septembris 1517.⁷; quarum indulgentiarum
- 80 prior Magister Joannes de Pascha fuit commissarius per diversa tempora in diversis locis, scilicet in Mechlinia, in Lyra, in Herentals et in Leyden in Hollandia ac villagiis circumjacentibus, adjuvantibus illum fratribus in praedicationibus et confessionibus audiendis⁸.
- 85 *i.* Haec de tanto viro pietate et doctrina celeberrimo hactenus ex Veteri Memoriali Mechliniensi invenimus. Pro coronide laudum illius honorarium ei apponimus *Epitaphium*, pro eo quod nobis sustulerunt haeretici⁹.

j.

D.O.M.

Siste gradum Viator & Lege :

Jacet hic

Eximius ac Reverendus P. Magister

JOANNES PASCHASIUS,

Professione Religiosa, & Theologica

Doctor Carmelita Jubilarius,

Et Ecclesiastes sui saeculi celeberrimus :

Quem BRUXELLA terris,

MECHLINIA Deo in Carmelo peperit,

LOVANIUM Doctorali Laurea insignivit,

Carmeli ordo & Belgium nostrum

Syodus suum aestimavit.

Hunc doctrina magnum, pietate mirum,

Religiosa observantia summum

Conventus Mechliniensis per XXXIV Annos

Meruit habere Priorem,

Reformatio Sorethiana indefessum

Cultorem & conservatorem

(7) Lees 1518, zoals we in de onder n. 8 vernoemde tekst lezen.

(8) Het relaas over de aflaten wordt op p. 237-8 nogmaals ongeveer in de zelfde bewoordingen herhaald, maar meer afgestemd op de deelname daaraan door het convent.

(9) Deze verklaring houdt in, dat het oorspronkelijk grafschrift ons niet bewaard is gebleven, terwijl het helemaal niet vaststaat, hoe dit er uit gezien heeft. Wat P. Norbertus laat volgen, is dus een gefingeerd *Epitaphium*, dat hij naar humanistisch schoolmodel zelf componeerde, zij het ook uitgaande van de gegevens, die hij uit zijn bronnen leerde kennen, en die hij trouwens voor het merendeel zelf in deze *Chronographia* voor ons heeft overgeleverd (vandaar alvast de sterke overeenkomst tussen beide). Dit vermindert enigszins de waarde er van, al mogen wij globaal genomen de betrouwbaarheid er van aannemen.

Usque ad senium & senectam,
 Provincia Alemanniae inferioris Definitorem.
 Et ordo totus Lucem et Splendorem.
 Unde a duobus Cameracensium Episcopis
 Tanta viri probitate motis
 Magni xenodochii Mechliniae tam visitator
 Quam reformator constitutus,
 A Carolo V. Imperatore Haereticae pravitatis
 Inquisitor in Belgio ordinatus,
 (p. 163) A Margaretha Austriaca Belgii Gubernatrice
 Ad varia Patriae negotia missus legatus,
 A Leone X. Pontifice jubilaei triennalis
 Apostolicus factus in Brabantia Praeco.
 Summa laude, fructu summo, ingentique
 Catholicae fidei et patriae emolumento
 Tam diversa quam laboriosa explevit officia,
 Omnibus tam exteris quam interis,
 Ob virtutem laudabilis & amabilis.
 Extinctum jam sydus suum Belgica,
 Amisum Patrem Mechlinia,
 Occidentem Splendorem Religio Carmelitana
 JOANNEM.
 Quem coluere vivum, lugent defunctum
 Mechliniae anno M DXXXIX. XVII. januarii,
 Aetatis anno LXXV., professionis LIII ¹⁰
 Ut anima Deo fruatur, Lector, precare ¹¹.

(10) Zie onze aanmerking bij deze getallen op p. 6, n. 6.

(11) Volgen in het Ms. nog de vermeldingen over Pascha's functie te Brussel en te Vilvoorde (zie boven p. 9, en n. 25, en verder p. 44-46) (Ms. p. 163-5).

DOCUMENT III.

Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 163 s.

§ 17. *De viris religiosa observantia illustribus et aliquibus in sanctitatis odore in conventu Mechliniensi defunctis* (p. 143-vervolg)
(Uit het *Elogium* van R.P. Nicolaus *Van der Varen*, uit *Lier*)

1 *a. (p. 163)* R.P. Nicolaus... conventus Bruxellensis prior (1518-1522)... in eodem regimine per quadriennium molestias non exiguas, labores continuos et asperos pro restabilienda reformatione sorethiana non tantum perduravit, sed cum fructu suorum superavit, adjutus maxime a Reverendissimo P.M. Bernardino de Senis..., qui pro reformatione conventus Bruxellensis P. Nicolao praefato coadjutores posuit R.P.M. Joannem de Pascha priorem Mechliniensem, et R.P. Nicolaum de Egmunda collegii nostri Lovaniensis regentem, ut patet ex sequentibus litteris (volgt de brief 2.8.1519).

5 *b. (p. 164)* Eodem anno 1519. 17. julii R.P. Nicolaus de Lyra prior Bruxellensis cum R.P.M. Joanne de Pascha priore Mechliniensi constitutus fuit vicarius seu commissarius pro Monasterio sororum nostrarum in valle consolationis in pago Peuty
10
15 prope Vilvordiam per litteras sequentes :

c. F. Walterus de Gelria, S. Theologiae professor ac humilis prior provincialis Alemanniae inferioris, nec non reverendissimi magistri nostri generalis super eadem provincia cum plena potestate vicarius ordinis fratrum ac sororum gloriosissimae Dei Genitricis semperque virginis Mariae de Monte Carmelo venerabilibus fratribus Joanni de Pascha sacrae paginae professori necnon Nicolao de Lyra lectori Mechliniensis ac bruxellensis conventuum nostrorum prioribus salutem, per omnes virtutum apices tendere semperque charismata meliora sectari. Cum superni opificis aeterna lege sancitum est imperfectae quaeque perfectiorum vigore fulciri, profecto necesse est faemineae conditionis negotia virilis providentiae subsidio gubernari. Dilectarum igitur in Christo sororum nostrarum in valle consolationis partium Brabantiae, sub Heliae pallio Domino famulantium salutem zelantes pervigili, earum pacem sacrasque observantias semper adaugere, ipsas vel utriusque hominis res earum, quibus aliis praepediti non satis intendere possumus, discretis patribus decrevimus commendare. Nos igitur de vestris probitate, zelo, sagacitate confisi, super praefatum conventum sororum vos nostri officii vicarios ac commissarios constituimus per praesentes; et haec erit vestrae commissionis plena facultas, ut nostra autoritate valeatis, imo vel debeatis in eodem nostro coenobio, sorores habitu nostri ordinis investire, earumque

anno probationis revoluto solemniter recipere professionem, capitulum, dum expedire videbitur, celebrare, defectus excessusque corrigere, officiaras, ubi opus erit, deponere, idoneasque debitis officiis deputare, electionem per vota recipere, electasque personas in officiis confirmare, de temporalibus agendis vel non agendis decernere; eritque vestrae potestatis vice nostra omnia efficere, quae vel ipsi, si praesentes essemus, facere possemus. Et hanc commissionis praerogativam vobis, vel cuilibet vestrum tam divisim quam conjunctim conferimus, grata profecto ac rata habituri quaecumque per vos vel quemlibet vestrum gesta fuerint in praescriptis. Itaque praefatis sororibus nostris in virtute sanctae obedientiae, et sub rebellionis poena mandamus, quatenus vobis vel cuilibet vestrum sicut nobis obedire teneantur, pareant et obediant in praemissis. In veritatis robor praesentes litteras nostri provincialatus officii sigillo, signoque manuali duximus communiri. Datum in nostro conventu Hantwerpiensi anno Domini millesimo quingentesimo decimo nono decima septima julii

F.W. Stay

signatum erat

1519

locus + sigilli

F. Bernardinus de Senis P.G.

DOCUMENT IV.

Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 213.

§ 18. *De viris doctrina et dignitate illustribus conventus Mechliniensis filiis* (p. 191-).

R.P.M. Joannes de Pascha Bruxellensis, conventus Mechliniensis filius, Sacrae Theologiae Doctor Lovaniensis de quo plura § 17. (zie *Document II*) ... Scripsit :

Descriptionem Terrae Sanctae quam anno 1517. perfecit Prodiit Lovanii anno 1563. apud Hieronymum Wellaeum vernacule.

Item sermones varios. In Magist. Sentent. lib. IV. olim in Bibliotheca Mechl. MSS.

DOCUMENT V.

Brief van Erasmus, uit Bazel, 5.1.1523 aan Johannes Carondelet, (*Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, ed. P.S. Allen, Oxford, t. V, p. 190, ep. 1934, rr. 827-837).

Caeterum utcunque hoc habet, quum divus Hilarius non admodum Graece calluerit, tamen operaeprecium est videre in

Psalmis quam anxie philosophetur in dictionibus Graecis, nunc proprietatem et emphasim diligenter indicans, nunc quiritans a
 5 Latino interprete non satis commode redditam Graeci sermonis sententiam, nunc amphibologiam amovens ex verbis Latinis Graeci sermonis praesidio. Et ubi sunt interim isti qui negant in literis sacris ullum esse usum Graecarum literarum? Ubi sunt isti cameli verius quam homines qui blaterant ex Graecis
 10 literis nihil aliud oriri quam haereses? Et quum haec vociferentur in publicis concionibus, mirantur si quibus videntur eleboro egere. Quin et translatio...

DOCUMENT VI.

Petrus De Corte ad Dom. Craneveldium. 6.12.1526

.....

Quod de Pascasio audieras, plane verum est; neque opinor famam equare rem ipsam. Nam sic debacchatus est in literas grecas, ut nemo fuerit crediturus tam parum esse in homine mentis, tamque parum eruditionis, ni ipse se traduxisset.
 5 Aiebat enim solita illa sua maiestate: Scitis, inquit, quid agitis quando liberos vestros curatis grece instituendos? Hereticos, inquit, alitis! Atque ut intelligatis quod dico, ait: Greci populus sunt in quo duo imperatores et novem regnant reges, qui omnes heretici sunt, et schismatici, perpetuisque tumultibus vi-
 10 vunt propterea quod loquuntur omnes grece! Videte, inquit, quid sit grecas perdiscere literas et quantum periculi! — Talia et quedam alia his non saniora, evomuit verius quam dixit in concione.

Litterae virorum eruditorum ad Franciscum Craneveldium 1522-1528 (ed. H. de Vocht), Louvain, 1928, p. 559.

DOCUMENT VII.

Brief van Erasmus uit Bazel aan Johannes Carondelet aartsbisschop van Palermo dd. 1527 Maart 30. (*Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, ed. P.S. Allen, VII, Oxonii, 1927, bl. 24).

Reverende Praesul, iam pro tuo erga me studio gratias egi, quas certe debeo maximas. Nunc non agam causam meam (pensi-

oen!), sed studiorum causam tibi commendo. Mechliniae Carmelita quidam Paschasius, ut ex multorum litteris accipio, publicitus
 5 e suggesto debacchatur in linguas ac bonas litteras, et nominatim in Collegium trilingue, quod instituit Lovanii vir omnium seculorum memoria dignus Hieronymus Buslidius. Agant hoc quod habent in mandatis, pugnent adversus haereses; at bellum gerere cum his litteris, sine quibus omnes reliquae disciplinae
 10 mutae sunt, mancae sunt, caecae sunt, plurimum abest ab animo tum Caesaris tum Pontificis.

'At Philippus Melanchton' inquit 'et alii nonnulli Graece et Hebraiceque periti faverunt improbatæ factioni' Ista non studiorum est culpa, sed hominum; sed longe plures favent Lutheri
 15 qui neque Graece sciunt neque Latine. Multo plures his litteris instructi pugnant cum Luthero. Certe Lovanii nullus est ex hoc genere non alienissimus a re Lutherana.

Haec res fortasse vobis levicula videtur. At periculum est ne, si monachis liceat impune quicquid libet, res erumpat in maiorem
 20 tumultum quam quisquam credet. Per universum terrarum orbem gratiosae sunt bonae litterae, quarum utilitatem iam nemo non sentit; habent magnos patronos. Sint igitur isti sera contenti victoria, nec optimas litteras alienae causae involvant. Si submovenda est professio linguarum, quod his instructi quidem
 25 faverunt improbatæ sectae, eadem ratione submovenda est theologiae professio, quod multi theologi propugnatores extiterunt, et indies existunt, huius factionis; submovendus monachismus, quod innumeri monachi stant a Luthero. Vt facillimum, ita fuerit optimum primos istorum impetus retundere. Quod si facere
 30 non gravaberis, omnes studiorum cultores tibi reddes addictissimos...

DOCUMENT VIII.

JACOBUS MILLENDUNCK O. Carm., *Catalogus Virorum Illustrium*

(f. 362^v) IOANNES PASCHASIUS siue DE PASCHA, Carmelita Mechliniensis, S.T. Doctor Louaniensis, conuentus Mechliniensis prior et regens; haereticae prauitatis in partibus Brabantiae inquisitor. Hunc inter scriptores ecclesiasticos recensent Petrus Lucius, Antonius Posseuinus, Desselius et Swertius.
 5 Studia sua coepit et prosecutus fuit ordine sequenti. Anno 1486 informator Coloniae, 87 magister studentium ibidem. Anno 1488 cursor et informator Mechliniae, 89 lector ibidem. Anno

- 1494 lector Antwerpiae. Anno 97 promouetur baccalaureus in
 10 Vniuersitate Louaniensi. Anno 1500 prior et lector Michliniae.
 Anno 1503 promouetur Louanij licentiatus et anno 1504 doctor.
 Atque exinde fungitur officio prioris et regentis in dicto conuen-
 tu Mechliniensi usque ad annum 1533, quo anno cedit (f.
 363^r) officio priorali, vtique ob senectutem, et manet regens
 15 vsque ad annum 1538 quo viuere desiit.
 Fuit sub Carolo quinto Romanorum imperatore Belgarum prin-
 cipe in partibus hereticae prauitatis inquisitor apostolicus mul-
 tosque ab Ecclesiae vnitae deuiantes ad gremium eiusdem re-
 duxisse dicitur.
 (Stadtarchiv Frankfurt a.M., *Carmeliterbücher* 47^e, f. 362 v).

DOCUMENT IX.

Pascha tekent als lector te Mechelen.

Nos fratres Godefridus de beka humilis prior, Johannes Boets
 Johannes de pascha lectores philippus tswynen supprior ceteri-
 que patres ac fratres conventus ordinis beatissimae dei... In
 opido mechliniensi notum facimus per presentes quod...
 (Mechelen, Stadsarchief, schepenakte, map Karmelietenkloos-
 ter, dd. 3 nov. 1494).

II. HET WERK VAN JAN PASCHA

Nu wij op het leven en de persoon van Jan Pascha meer licht konden laten vallen, willen we eveneens proberen, een beter inzicht te krijgen in zijn *werk*. De bibliografen laten ons ook hier groten-deels in de steek. Het ontbreken van eigentijdse gegevens omtrent zijn werk is des te meer te betreuren, daar de hss., waarin zijn werken bewaard werden, nog steeds niet aan het licht werden gebracht, maar wellicht vernield werden, o.a. door de brand van het mechels karmelietenklooster in 1580 bij de verovering van de stad door de geuzen¹.

Naast de *Gheestelijke Pelgrimage*, die overal genoemd wordt (zie § II), vermelden de bibliografen² historische werken over de karmelietenorde in het algemeen en aangaande het mechels klooster, alsook filosofische en theologische tractaten, en ten slotte preken, min of meer gespecificeerd of vermenigvuldigd. Het lijkt ons onbegonnen werk hier dit kluwen te ontwarren wegens gebrek aan vooronderzoek omtrent personalia en omtrent hss., omdat de toeschrijvingen aan Pascha in hoofdzaak berusten op een schromelijke persoonsverwarring, waar wij bv. moeten onderscheiden:

Joannes Pascha (met de aanverwante benamingen), die wel te Mechelen zo lang woonde, maar te Brussel geboren is, en nooit *Joannes Mechliniensis* of iets in die aard werd genoemd³.

*Joannes Hulshout, sive de Mechlinia, vel ut legitur in veteri Memoriali Professorum Mechliniae F. Joannes Eeckhout. Novitius anno 1430 Mechliniae sub prioratu R.P. Joannis de Nussia...*⁴

Joannes de Molinis, uit de 14e eeuw. Dit *Molini* heeft niets te maken met Mechelen, maar beantwoordt aan de franse stad *Moulins*, in het *dép. de l'Allier*.

Joannes a Mechlinia (O.P.?), † 1458 (zie *Valerius Andreas, Bibliotheca Belgica*, 1643, 534-5). Is deze te vereenzelvigen met *Magister Joannes de Mechlinia*, auteur van hs. 919 KB. Brussel (zie vermelding in *Catalogus van Roodklooster*, f. 200^r)?

En daarnaast andere personen met de naam *Joannes mechliniensis*, karmelieten of dominikanen of wat ook, die te Mechelen gebo-

(1) Wij lezen bij Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 40: *...perit instructissima bibliotheca, atque manuscripta opera et volumina RR.PP. Joannis de Schoonhoven (NB. de karmeliet), Godefridi de Loe, Joannis de Platea, Joannis de Arundine, Joannis de Hulshout sive de Malinis, Joannis de Pascha... inter spolantium manus perierunt* (nl. april 1580).

(2) We vermelden alleen Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 213; zie *Document IV*, p. 25.

(3) Zie hiervoren p. 5, n. 2.

(4) Aldus Norbertus a S. Juliana, Ms., p. 201, die vervolgt: *ab aliis vocatus F. Joannes de Malinis, de Molinis, de Mechlinia*. Men ziet het procédé.

ren zijn of werkten enz. Dit kluwen is een jammerlijk gevolg van het materieel aaneenflansen van nijverige bibliografen, die volledigheid nastreven ten koste van kritische zin en onderscheidingsvermogen⁵.

Dit probleem terzijde latend, willen we enkele zekere gegevens opdiepen, hierbij het bekende werk toetsend en onbekende werken naar voren brengend.

§ I. EEN ONBEKENDE PREKENBUNDEL VAN JAN PASCHA

Uit het levensbericht kunnen we voldoende opmaken, dat Jan Pascha veel gepreekt heeft. Dit houdt niet noodzakelijk in, dat hij zijn preken neerschreef en bewaarde. Dit beweren de bibliografen wel. De enen zeggen eenvoudig: (*scripsit*) *sermones varios*⁶; de anderen specificeren: *Sermones Quadragesimales, lib. I*; *Sermones Dominicales, lib. I*; *Sermones per Adventum, lib. I*; *Sermones de Sanctis, lib. I*.⁷ Het is niet uitgesloten, dat de korte formule een samenvatting van de lange is. Hoe dan ook, we weten niet waarop deze gegevens berusten en wat ze inhouden. Tot nog toe werden geen hss. met preken van Pascha aan 't licht gebracht.

Nu kunnen wij een prekenbundel van Pascha aanwijzen, die geenszins met de notities der bibliografen samenvalt, maar een reeks gelegenheidssermoenen bevat, waardoor we inzicht verkrijgen in een vast omschreven activiteit van de karmeliet binnen een nauwkeurig omlijnd kader. Dit brengt zijn voor- en zijn nadelen.

1. *Algemene beschrijving van het hs.*

De UB. van Gent bewaart inderdaad onder nr. 963 een prekenbundel, die formeel aan *Meester Jan van paschen* wordt toegeschreven. Het is een papieren hs., 205 x 140 mm., gestoken in een 19e-eeuwse halfleren band met het inschrift op de rug: *Sermoenen van Jan van Pascha 1507 // H.S.* Er zijn vier onbeschreven moderne schutbladen voor- en achteraan, met 343 ff. (oude foliëring). Kartennen: 38 x IV; 1 x III; 1 x V (-6); 1 x III; 1 x V; 1 x III; 1 x I. Twee watermerken: ff: 1-199: zie *Briquet, Les filigranes*, nr.

(5) De verwarring is reeds oud. Joannes Palaeodorus (= de karmeliet Jan uit Oudewater) beging een eerste onrechtmatig samenflansen in zijn brief aan Rumoldus Laupach uit 1495... Men sla *Cosmas de Villiers, Foppens, Paquot, Sweertius* enz. er op na bij de drie voornoemde namen, om te beseffen hoe verward het kluwen zit.

(6) Aldus Norbertus a S. Juliana (zie hiervoren p. 25, *Document IV*, Valerius Andreas enz.

(7) Zo Paquot, *Cosmas de Villiers* enz.

9865 : MS met schild waarin *W* (*annis 1532-40*) ; ff. 200-343 : zie *ib.*, nr. 12632 : pot (*annis 1542-45*).

De éne kopist (zie kolofoon) schreef een zeer slordige, eenvoudige cursiefletter ; rubricering in hoofdletters, grote aanvangler, onderstreping van beginletters van een zin, onderstreping van bepaalde woorden of indelingen. Als enige versiering de grove initialen. Een latere hand bracht enkele randbemerkingen aan. Slechte inbinding voor de eerste en laatste twee katernen (zonder tekstverlies). Reclamen, geen signaturen.

Blijkens de kolofoon werd het hs. vervaardigd voor *Suster Josijne isconincx, vrouwe van desen goeds-huyse*. Later kwam het in het bezit van Roodclooster, volgens een 18de eeuws inschrift op f. 1^r : *Bibliothecae Rubeae Vallis*. Andere bezitters kennen we niet.

2. Inhoud van het hs.

F. 1 r : Hier volgen sermoenen die ghepreect sijn ter cleedinghe ende professien vanden susteren der oordenen Montis carmeli int besloten cloester tonser liever vrouwen ten troost (*rood*) Ende heeft al meest gepreect die eerwerdeghe meester Jan van paschen doctoer inder heyliger godheyt vander selver oordenen visenteerder des selfs cloesters voerscreven.

1. *F. 1 r - 16 v* : Dat eerste sermoen ter professien van suster gilette ragant gewielt int doctave vanden heyligen sacramente int jaer ons heeren .M.vc. ende vij. (*rubriek*) (*inc.*) Eerwerdighe suster, ick heb u ghevraecht wat ghij begheert, dat ghij hier dus compt oetmoedelijck. Ende ghij hebt mij gheantwoerd dat u begeerte is die ontfermherticheyt gods, die aermoede (*f. 1 v*) Ende tgheselschap van desen susteren. Op die begherte vander bermherticheyt gods, soe suldij weten dochter dat ghij seer wijselijck gebeden hebt. Want alle die gheheele werelt nu aldus meest om die bermherticheyt gods roept... (*expl.*) Tderde wij hebben eenen generael die alleene den oorspronck is van allen religiosen, eenen heyligen propheet; ende dat noch meer is hij leeft noch int eertssche paradijs ende en is noch int eertssche paradijs, ende niet ghestorven. Maer hij sal co- (*f. 16 v*) men inden tijden van antecrist ende predeken teghe hem dat ghewarighe geloove ende dan sterven een heyligh maertelaere. Amen⁸ (zie reproductie van titelblad Pl. 1, tegenover p. 39).

2. *F. 16 v - 27 v* : Ter professien ende cleedinghen van suster annen van beersele (*rubriek*) (*inc.*) Eerwerdege dochtere, ick heb u gevraecht... Daer op seggick u: dochter ghij hebt wijselijcken gebeden. Ja veel wijselijcker

(8) Na een postulaat van 6 maanden ontvangen de zusters hun 'kleding', waardoor ze toegelaten worden tot het noviciaat, dat één jaar duurt. Hierna leggen ze hun professe of geloften af. Het *obituarium* van het karmelitesenklooster OLV-ten-Troost (= Hs. 36 Archief, Karmel Vilvoorde), p. 59, vermeldt: *Int iaer ons heeren .xv. .xlix. opten .xxij. dach van october soe sterf suster gilette Ragant, die inder beyliger religien .xliij. iaer ghearbeyt ende duegdelijc geconverseert heeft. Nonne gewilt*. Zij moet omstreeks 1506 ingetreden zijn, aangezien zij haar professe aflegt tijdens het octaaf van H. Sacramentsdag 1507. Andere biografische gegevens ontbreken.

dan die moeder[en] van die twee apostelen maria salome... (*expl.*) Dese drie als den duyvel der hoverdien met alle sijnen temptacien ende die sonden der onsuverhey sult gij wederstaen ende sterckelijck verwinnen overmits dat geloove ons heeren ihesu christi. Amen ⁹.

3. F. 27 v - 43 v: Ter professien vander selver suster Annen van bersele gepreect vanden eerwerdegen meester Jan van passchen (*rubriek*) (*inc.*) Eerwerdeghe dochter, ick heb u gevraecht... Daer op seggick u dat (f. 28 r) niemant en heeft bescaemt geweest oft gelaten die de bermherticheyt vanden heere begheert heeft, seyt die schriftuere... (*expl.*) Daer om staet daer int dinde vander evangelien aldus: die dat woert gods verwint(!) in sijnder

(9) Deze rubriek moet oorspronkelijk gestaan hebben boven het hs., dat beide preken 2 én 3 bevatte. Preek 2 werd uitgesproken 'ter cleedinghen...'. In het *Obituarium* (p. 59) heet het: *Int iaer ons heeren .xv. xlv. opten xvijien dach van septembri soe is overleden onse beminde medesuster S. Anna van bersselle nonne ghewijlt. dochter wijlen heere hendericks van bersselle ridder, een heere vander ordenen vanden gulden vliese. gherechte suster der suster priorinne S. Marie van bersselle vorseyt, welke .xxxvij. iaer inder b. religien getrouwelijck gearbeyt ende zeer oetmoedelijc ende duechdelijc gheconverse<e>rt heeft. Nonne gewilt. Rond 1507 ingetreden, moet zij gekleed zijn 1507/8, in het voorjaar, aangezien de professie (zie n. 10) op sexagesimazondag plaats vond. Koorzuster. Een zuster van haar was reeds vroeger in het zelfde klooster ingetreden volgens het *Obituarium* (p. 56): *Int iaer ons heeren .xv. xxxiiij. den xxxj^e dach van januari so sterf S. Marie van bersselle die seste priorinne van desen convente. dochter van wylen her hendericks van bersselle ridder, een heere vander ordenen vanden gulden vliese, die (nl. de zuster) een sonderlinge exempel ende spiegel geweest is inder duecht vander oetmoedicheyt ende saechtmoedicheyt. wiens duechdelijc leven een groote estimatie ende reverentie onsen convente ende onser ordenen int lant gemaect heeft. ende heeft haer offitie loffelijck bedient ende voldaan .xv. iaeren lanck. ende is daer in gestorven. Deze was priorin 1519-1534 (zie Van der Speeten, s.j., *O.L.V.-ten-Troost te Vilvoorden...*, Grimbergen, 1909, p. 135). Maria en Anna waren de dochters van heer Hendrik van Wittham, heer van Beerssele, die in het *Obituarium* (p. 37) als weldoener van het klooster vermeld staat: 19 augustus: *Memorie te hebben voer her henrijck van Wittham. Ridder heere van bersselle. Ende vrou lijsbeth vander spout. vader ende moeder van susteren marie ende anne van bersselen. waer van tconvent ghebadt heeft .xijf. ringgulden. Dese sijn vuytgegeven aen onser liever vrouwen capellen. ende aent spreekhuys by die kercke. Voer dese sal men lesen Miserere mei deus na compleeten. Ende De profundis na Laudes. Ridder van Beerssele schonk een bedrog van 1200 gulden voor het bouwen van een grotere kerk ter eere van OLV. van Troost, in de nabijheid van de vroegere kapel ter plaatse, om de talrijker toestromende pelgrims ter bedevaart op te vangen. Nog onder het prioraat van Maria van Beerssele was de nieuwe kerk in 1528 voltrokken (zie Van der Speeten, s.j., *o.c.*, p. 35; E. Terwecoren s.j., *Notre-Dame de Consolation à Vilvoorde*, Brussel, 1582, p. 162, laat dit onder priorin Anna Boissot gebeuren, ten onrechte). Over de verdere bemoeienissen van Maria van Beerssele om de OLV-devotie te bevorderen, zie Van der Speeten, *o.c.*, p. 36-37. S. Anna had haar jeugd te Brussel doorgebracht, zoals Pascha met een schalks glimlachje om de toen reeds bestaande grootstadsgeest laat opmerken (hij was zelf een brusselaar...): *Abraham was alle sijn leefdaghe een pelgrem. Ende, dochter, gij hebt uwen vader ghelaten ende u moeder ende alle u weerlijke vanden. Gij hebt oock bruesel gelaten, daer alle triumph, alle feeste, alle blijscap, alle solaes ende alle ghenuechte is te vindene, ende ghij sijt hier commen bij vilvoerden, in dit erm cloester, daer ghij noch veel aermoeden, vele onghenuechte, vele tribulacien, vele temptacien, weringhe ende stridinge sult vinden. Maer weest getroost in allen desen, want daer staet gescreven: vader ende moeder hebben mij ghelaten, maer die heere heeft mij ontfaen (f. 24 v). — Zie de genealogie der familie Witham van Beerssele bij Chr. Butkens, *Trophées sacrés et prophanes du duché de Brabant*, Den Haag, 1724, I, p. 658-9.****

Bibliolberg Rübz Vallis .i.

Wier volgen sermoenen die ghepreert sijn ter cleedinghe en professien vanden susteren der oordenen Montis carmeli int befloten doest. ter sonder heuer vrouwen ten troost
En heeft al meest gepreert die eerwerdeghe meester Jan van pastoren
doerfoer inder heyliger godheit vander seluer oordenen vifentender des seluoestens voerscreuen dat eerste sermoen ter professien van suster gilette ragant gelieft int doctraue vanden heyligen sacramente int Jaer ons heeren .M. v. en vij.

O eerwerdighe suster ich heb u ghevraecht wat ghy begeert dat ghy hier dus rompt oetmoedelijck Ende ghy hebt antgheantboerd dat u begeerte is die ontfemherticheit gods. die aermoede

Hier berhint den gheestelijcke pelgrima-
 ge. In die gheestelijcke pelgrimage van
 Iherlm om doert te kerken nae den dertste
 paradysse te beeten tot der ruyssen vanden
 weder martharig van zoomen welcke stiet
 op. E. mijlen nae den aertshen paradysse.
 Soe es dese pelgrimage gheordineert ter
 eere der glorioser marthet maria. Op dat
 als wij in die voerszene pelgrimage van
 Iherlm ons gheoeffent hebben in dz lenen
 doot. Glorioso verrijfense ons liefs
 heeren. Ons oerth doert mochten oeffene.
 In dz lenen doot. Glorioso hemelnaect
 vander moeder gods maria. om doer ha-
 h. lenen verlicht te worden en nae ons
 rancst vermoeghe nae te volghē. Want
 van haer stiet ghefzene. Qui me eluidat
 habebūt vitam eternā. Item dese pelgrima-
 ge. Oeffeninghe es ghemaect. Op ik hoer
 lens te beeten den zoonen om der maget
 maria daer mede te versieze als een kenje-
 sinne. Die welcke si ghemaect van ik bloe-
 men haerder duerden en penitencien haer
 van god ghemeng. Den eerste hoet es ghemaect
 van die winteloemē haerder excellenter. Der-
 uelinge. Den tweede van die blaenbe velt
 bloemkens haerder eenichz voerlichtichz ende
 hemelche gheachten. Den derden hoet van
 die fiolette haerder dieper oetmoedichz. Den
 vierden hoet es ghemaect van die lelie haerder
 minnerhē. Den vyfte van die roere bloem hier

herten, die sal voert bringhen die alder beste vruchten in verduldigheden. Amen¹⁰.

4. F. 43 v - 62 v: Noch een sermoen vanden sade ghedaen tot alle den gemeynen convente (*rubriek*) (*inc.*) (f. 64 r) Eerwerdeghe matere ende mijn wtvercoren susteren, Apostolus paulus seyt: Alle den troost die wij hebben moghen in desen allendegen dale der tranen, hebben wij inder heyliger scriftueren ende inder grooter bermherticheyt gods. Daer om seyt hij voert Ad romanos: Watter gescreven is, dat is gescreven tot onser leeringe... (*expl.*) Ende wie, seyt die heer, dat nu is daer ic was, die sal noch comen daer ic nu ben, dat is in glorie (f. 62 v) in claerheyte ende inder rusten der ewigher salicheyt. Amen¹¹.

(10) Zie vorige noot. De professie vond plaats in 1508/9, op sexagesima-zondag. Na een korte gelegenheidsuiteenzetting verwijst Pascha aangaande de aangenomen verplichtingen naar zijn preek van het vorig jaar en 'de regule ende statuyten', om verder het evangelie van sexagesima-zondag, de parabel van de zaaier (Lc. 8. 4-15), op het kloosterleven toe te passen: *Ick heb u over een jaer van desen voerseiden poenten veel geseyt ende daer-om sal ic dat over-slaen... Soe wil ick u van desen int cortte besloten wat seggen vander evangelien van desen heyligen sondaghe... te weten sexagesima* (f. 29 r-v). De zaaier is eerst de Heer, vervolgens de predikant zelf: *Dit evangelium mach ick oock anders wt-leggen bij mij selven. Over een jaer soe saeydick mijn saet, ende, god sij geloeft, mijn saet... is gevallen in die goey eerde. Welck is mijn saxken, daer ict wt saeye? Dat is mij <n> memorie... Ick hebbe gesaeyt in tranen ende ic coren (lees come) nu maeyen ...God sij geloeft, mijn coren en es niet tonder-bleven. Ick hebbe alle diaer doer gesorcht, dat mijn saet niet beclieven en soude; maer, god sij geloeft, ic vinde u bereet om gehoorsambeyt, reynbeyt ende willige aermoede te gelovene. Ick wil noch gaen saeyen. Wat sal ick sayen? Ick sal gaen saeyen drierande saet...* (f. 37 v-38 v). Van de onderscheiden vruchten, sinds Beda toegepast op de staat der gehuwden, weduwen en maagden (zie A. M p e, *Een vernieuwd onderzoek omtrent enkele 'onechte' sermoenen van Jordanus van Quedlinburg in Handelingen XVII der Kon. Ndl. MY. voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis*, 1963, p. 16), geeft Pascha een eigen verklaring op het kloosterleven, wat enigszins herinnert aan het verlengstuk van het 'Exempel van de soudaansdochter' (zie M. Coens, *De Latijnse redactie van „De Soudaansdochter in de bloemenggaard" in Dr. L. Reyens-Album, Studiën en Tekstuitgaven van OGE.*, 16, Antwerpen, 1964, p. 113 en n. 30: *Ende nochtans moeghdij verdienen dese (drievoudige) loen alle drie te samen. Dochter, ghij sult sijn ghehouden, ende u bruydegom sal wesens ihesus; ende daer om sult gij verdienen den loen van xxx. Ghij sult oock weduwe sijn een goey weduwe allindich was (?) die behoort te sijne drueve ende ghelaten. Dus sult ghij oock gelaten worden van alle uwe vrinden ende maghen ende daer-voer sult ghij vanden heere ontvangen den loen van lx. Ende ghij sult sijn een coninginne inden meghdelijcken staet verre te boven alle den anderen inden loen van hondertfout, gelijk een eerlijcke prinsesse* (f. 37 v). Terloops maakt hij een zinspeling op de familie der zuster: *En su <u>ct geen eere van deser werelt; en segt niet hoverdelijc aldus: Mijn vader is een groot heere; sal ick dan aldus verworpen sijn? Mijn suster die draeght sijden-laken: en salick dan niet wel mogen dragen goet wullen laken? Ick binder af comen. Wacht u wel van desen hogen berch...* (f. 35 v).

(11) Deze preek sluit nauw aan bij de vorige. Aanvangend met het thema ontleend aan Rom. 15.4, epistel van de 2e zondag van de Advent, vervolgt Pascha met een algemene uiteenzetting over het kloosterleven aan de hand van Jo. 12,24 (gelezen op zaterdag vóór palmzondag): *Nisi granum frumenti ...* Het zaad-thema heeft hij uitvoerig in preek 3 behandeld, waarbij ook Jo. 12.24 betrokken werd (f. 39 r). Daarom menen wij dat deze communiteitspreek enkele weken na pr. 3 werd gehouden (daags vóór palmzondag?), en niet tijdens de volgende advent, dus in 1508/9: *Daerom boven die vermaninge, die icku tanderen tijden gedaen hebbe, soe willick u wat seggen vander werdicheyte der heyliger profession, vanden drij geloeften ende van ver-*

5. F. 62 v - 75 v: Ter professien van eenen convers-bruedere ter selver plaetsen (*rubriek*) (*inc.*) Bruedere, ic heb u gevraecht wat gij begert; ghij hebt mij geantwoert dat ghij begert die gracie gods. Sinte pauwels seyt: vander gracen gods ben ick dat ick ben. Ende die gracie gods en heeft mij niet ledich geweest. Maer die gracie gods blijft altijd in mij. Alsoe schoone is die gracie gods als een suete wolcke... (*expl.*) Ende wy hebben oock mede die alder heylicste vader die oeyt geware, die propheet helias ende sijn werdege discilule(!) helezus inden ouden testamente, want sijn beghin syn van alder geestelijckheyte ende warachtiger relegiosen, tot welcke volmaecte geestelijcker relegiosen(!) ons moet helpen die vader, die sone ende die heylige geest. Amen¹².

6. F. 76 r - 99 r: Tot professien van suster marie betercaeps (*rubriek*) (*inc.*) Eerwerdige suster, jck hebbe u gevraecht... Ten derden dat ges<e>l-scap vanden susteren ende der oorden der berchs carmeli. Opten berch

smadinghe der werelt... Daer-om soe raet hij (= H. Hiëronymus) ons die werelt te versmadene met alle haer ghenuechten ende aen te nemen dat drueve stervende leven der beyliger relegien ende ons te stellene onder die heylighe drii geloofften, op-dat ons druefheyt hier-na mach verwandelen in blijschapen. Johannes scrijft ons in sijn xij. cap., hoe dat ons lieve heere seyde als tot sijnen utvercoren discipulen, want eer hij naecte den tijt sijnre alder-beylighster passien (f. 44 r-v). Men voelt hoe Pascha buiten alle conventionele plechtigheidsfeer zich tegenover de coomuniteit vrijer kan uitspreken en dieper boren, zodat deze preek ten slotte een veiligere toetssteen voor de eigentijdse kloosterspiritualiteit moet bieden. — Een luimige glimlach moet hij gewekt hebben, wanneer hij pittig aan de groei op het kloostergoed herinnert: ...maer wordet geworpen inder eerden ende rottet ende steruet, het sal voert-bringen veel vruchten. Sommich saet bringt voert honder<t>fout vruchten. Ende dat is gesaeyt van desen jare te muysene, als mij warechtelijck geseyt is... (f. 58 v).

(12) De datum van deze preek kunnen we niet bepalen, omdat helaas de naam van de lekebroeder niet vermeld wordt. Bovendien vond ik noch in het *Obituarium* noch elders enige aanwijzing omtrent de instelling van de lekebroeders in dienst van de zusters voor het materieel werk in karmelitesenkloosters, zoals dit bv. het gebruik is bij de trappistinnen. Aangezien de professie ter plaatse tov. de priorin gebeurde, moet men aannemen, dat de broeder ook aldaar, mede onder de leiding van de 'pater', zijn noviciaat zal gedaan hebben. Aangezien Pascha zijn uiteenzetting vastknoopt aan het *Exultet* van de paasnacht, kan men vermoeden, dat de preek rond de paastijd, in de jaren 1508/9, gehouden werd. We staan dus voor een zeer typische preek, aangezien Pascha ze werkelijk op deze zakelijke omstandigheid afstemt. Zijn verklaring is bovendien zeer concreet, ja naar ons gevoelen niet helemaal discreet, aangaande de verhoudingen tussen broeder(s) en zusters, die een dergelijke instelling uiteraard meebrengt: *Want het sal u noch veel kosten... ende als gij al u beste gedaen hebt, soe sult ghij wel beschouwen toe sijn* (op de koop toe nog kwade gevolgen onder vinden; zie *V e r d a m* sv. *beschouwen*). *Want gij sijt een leeck-man, een aerbeysman, ende ghij dint die vrouwen. Ende tis een ghemeyn seggen: tes quaet veel vrouwen te pas te dienen...* (f. 66 r). En verder: *Wij lesen vanden bien, dat die bie die properste vogel is diemen vint. Daer-af seyt sinte Gregorius in die wijdinge vander paescherse aldus: O salige ende wonderlijcke bie, die niet bevelet en wert vander manlijcker commere (lees commerce?), die de vruchtbaerheyt niet en quetst, noch u kinderen en bederven met u reynicheyt. Die bie is moeder ende maget, ende daer-om wert sijn gelijct bij onser liever vrouwen; die bie vliecht op die blomme; sijn etet vander bloeme, ende men werdes niet gheware, ende sijn rust op die bloeme. Dus, sone, gij sult vliegen metten bie op die bloeme; dat is te verstante, in die dueghdelijcke versaminge des cloesters; gij sult daer-af eten, ende daer-bij sult ghij verstante, dat ghij daer leven sult soberlijck in alder abstinencien; bongher ende dorst suldi moeten gedooghen, ende nochtans doen grooten aerbeyt. Maer weest getroost, want die heer compt verwandelen in alte groote sueticheyt* (f. 73 r-v).

carmeli woonden die heylige vaders Helias ende (f. 76 v) helizeus, die de fondatoers sijn van allen anderen oorden... (expl.) Dus weest getroost, want u tranen sullen verwan- (f. 99 r) delen in sueten wijn der saliger blijscap inder eewicheyt. Amen ¹³.

7. F. 99 r - 120 v: Een sermoen ter cleedingen van twee susteren Mariete (!)calen ende clara mergaerts (rubriek) (inc.) Mijn wtvercoren dochteren in christo ihesu, ic heb u gevraecht... Ende dat geselschap vanden armen susteren vanden heyligen propheeten Helyas ende helizeus, die de vaders ende fondatoers sijn van deser oordenen. Eerwerdege dochteren, ic laet mij duncken dat ghij gelijk sijt den ermen Lazarus... (expl.) ende hij sal u geven eenen schoonen loon, die dueren sal inder ewiger eewicheyt. Amen ¹⁴.

(13) Het *Obituarium* (p. 58) zegt ons: *In iaer voerseyt .xv^e. ende .xl. opten .xj. dach van september soe sterf suster Marie beetercnape, die welcke .xxxij. inder b. religien gearbeyt ende duechdelijc geconverseert heeft. Conversinne.* Waarschijnlijk is de zuster in 1507/8 ingetreden en werd zij gekleed in 1508/9 (hield Pascha het sermoen bij deze gelegenheid niet of is het ons niet overgeleverd?). De professie kan plaats gehad hebben in het voorjaar 1509/10. Andere gegevens ontbreken. Verwijzend naar onlangs gegeven uiteenzettingen (een van de vorige preken — nr. 3? — of een verloren sermoen?), neemt Pascha het zondagse pistel en -evangelie (1 Cor. 9. 24-27, 10. 1-5; Mt. 20. 1-16) als leiddraad van zijn onderrichting: *Ten is niet lange geleden, sustere, dat ic hier-af vermaninghe heb gedaen; daer-om slae ick dat over; wanter hier nu vele is, die noch evangelie noch epistole van desen dage gheboort en hebben* (vgl. p. 42, n. 26), *soe wil ic u eerst seggen wat van desen sondach. Ghij weet wel dat desen sondach is ghenoomt septuagesima... in welcken dat daer begint den tijt dat wij alle sonden ghedincen, der doot van onsen eersten vader adam, die doot sijns lichaems ende die doot sijnder zielen, ende weder-om den doot vanden nieuwen adam...* (f. 76 v). Vele motieven uit de vorige preken worden hier weer uitgewerkt of aangepast.

(14) Uit het *Obituarium* (p. 54) vernemen wij over de tweede zuster: *In iaer voerseyt (= 1525) opten .xvij^e. dach van octobri soe sterf suster clare mergarts. Conversinne.* Zij moet dus betrekkelijk jong gestorven zijn; haar kloosterjaren worden niet vermeld, zodat wij van hieruit het jaar van deze preek niet kunnen berekenen. Zie echter verder. Over de eerste zuster lezen we het volgende: *Int iaer ons heeren .xv^e. ende .lvj. op sinte stephanusdach in de kerstdagen Soe is overleden onse beminde suster S. Margarete de Cale. De v^e suppriorisse van desen convente de welcke .xlix. iaeren zeere getruwelijck inden godsdienst nacht ende dach ghearbeyt heeft, ende inder heiligher religien zeer duechdelijc ende exemplaerlijck gheconverseert. Ende heeft dat officium vorscreven zeer loffelijck .xxij. iaeren voldaan ende is daer salichlijck in ghestorven* (o.c., p. 60). Haar naam komt voor onder de aanwezigen op de officiële beraadslaging tussen de karmelitessen en de begijnen op 2.9.1553, om hangende kwesties te beslechten (zie E. Terwecoren, o.c., p. 182-3). Rond 1512 ingetreden, kan de kleding voorgevallen zijn in 1512/3. Weer neemt Pascha de evangelietekst als basis van zijn uiteenzetting: *Geminde dochter, om beteringe ons levens ende om gewonte vanden heyligen sondage nemick voer een fundament dat heyligh evangelio vander voerledender weken, om wat stichtichs daer-wt te segge<n>, daer daer aldus staet gescreven: Bidt ende ghij sult ontfangen...* (f. 100 v-101 r). Dit is het evangelie op de kruisdagen vóór O.L.H.-Hemelvaart (Lc. 11.5-13). Zou de preek dan plaats gehad hebben op de zondag na O.L.H.-Hemelvaart? — In verband met de gelofte van armoede geeft Pascha een détail, dat het stilleren der zusters suggereert: *Ick segge: en laet u niet verwinnen vander eyghentheyte ende vander ghiericheyt. En segt niet: Waer-om en soudich geen ewangelyckens maken? Waer-om en soudich op sondage ende op heylige dagen niet mogen steken? Mijn ouders ende mijn vrienden hebbent mij die sijde gegeven; sij en heeft niemant anders yet gecost. Sijt versienich, mijn kinderen...* (f. 118 r).

8. *F. 120 v - 139 v*: Ter prophessien van suster Margrieten calen (*rubriek*) (*inc.*) Mijn wtvercoren eerwerdege dochtere in christo ihesu, jck heb u gevraeght... Dit al te vercleren daer toe soude behooren langen tijt ende want ic u van desen over een jaer onderwijs daer af gedaen hebbe, soe slae ick dat over om der cortheyt, ende ick begerre te verclaren dat heyllich evangelium van desen tegenwoerdigen dage... (*expl.*) Bijder derder sult ghij verstaen die doodinge van uwen eygen wille, also ghij hier nu gelooven sult te houdene inder eewicheyt. Dwelck u verleent volstantelijck te doene totter doot toe die vader die sone ende die heylige geest. Amen ¹⁵.

9. *F. 139 v-152 v*: Een sermoen ter professien van suster clare mergots(!) (*rubriek*) (*inc.*) Eerwerdege suster, jck hebbe u gevraecht... Lieve suster, van deser begherten u te declarerene daer waer veel af te seggen (*f. 140 r*) waer dat sake dat ic voerleden tijden geen onderwijs daer af gedaen en hadde Maer want ick cortelijck hier voerleden ende noch dicwils na mijn beste u daer af geleert hebbe, soe dunct mij dat nu geen noot en is dat te verhalen... (*expl.*) comt gebenedijde mijns vaders int rijcke dat u bereet is van beginne der werelt. Amen ¹⁶.

9bis. *F. 152 v-169 v*: Dit sermoen is gepreect vanden eerwerdegen vader in gode brueder gielis de leeu ter cleedinge van suster kathrijnen knibbers (*rubriek*) (*inc.*) Quid est istud? Wt grooter verwonderen plegen die phelosophen als plato ende meer ander dit woert te spreken, ende dat om die onghewoenheyt ende nieuwicheyt des dincx dat sij sagen geschien. Desgelijcx leest men vanden kinderen van ysrael... (*expl.*) Als daer staet gescreven: O heere, salich sij <n> alle die gene die woenen in uwen huuse; in die werelt der werelden selen sij dij loven. Dat ons allen te samen verleen die vader die sone ende die heylige geest. Amen ¹⁷.

(15) Aangaende de zuster zie vorige noot. De professie kan plaats gehad hebben in 1513/4, blijkbaar op donderdag der tweede week van de vasten: *Dit al te vercleren* (de geloften), *daer-toe soude behooren langen tijt, ende want ic u van desen over een jaer onderwijs daer-af gedaen hebbe, soe slae ick dat over om der cortheyt, ende ick begerre te verclaren dat heyllich evangelium van desen tegenwoerdigen dage, om der stichticheyt werlijck ende geestelijck u daer-in vermanende des ghij sculdich sijt te weten... Dus dan Lucas... beschrijft ons dit in sijn xvi capittel van twee wonderlijcke oordeelen gods...* (*f. 121r-v*; *Lc. 16. 19-31*).

(16) Over zuster Clara Mergarts zie p. 35, n. 14. Deze professie moet plaats gehad hebben in 1513/14 (zie p. 36, n. 15), en wel op de 4e zondag na pinksteren. Immers na een vrij lange uiteenzetting over de geloften naar het ritueel (*f. 139 v-144 v*), knoopt Pascha onverwachts aan bij het evngelie van die zondag: *Inder evangelien van heden, die sinte lucas beschrijft in sijn .v. capittel, staet aldus: doen die scharen droe<n>gen tot ihesum, om dat woert gods te boore<n>...* (= *Lc., 5. 1-11*).

(17) Broeder Gilles de leu, die niet in de archiefstukken van Troost voorkomt, staat vermeld als prior te Brussel in 1503: *Aegidius Leonis, S. Th. lector*; hij is gestorven 30.13.1522 'in Magna Bygardia iuxta Bruxellas confessor' (gedrukt necrologium). In welke hoedanigheid hij te Vilvoorde kwam, weten wij niet; vermoedelijk wegens persoonlijke verhoudingen tov. de zuster. Het *Obituarium* (p. 60) vermeldt: *Int iaer ons heeren xv^o .lvj. opten xxx^o augusti soe sterf Suster Kathlijne Knibbers nonne ghewielt die inder heiligher religien ontrint .xlvij. iaer in(!) deuchdelijck geconverseert heeft*. De zuster is rond 1509 ingetreden: de kleding kan plaats gevonden hebben in 1509/10, en wel op de tweede zondag na Driekonigen: *...Daer is noch een ander bruyloft, vanden welcken wij lesen inder heyliger evangelien van*

9ter. *F. 169 v - 187 v*: Dit sermoen is gepreect ter professien vander selver suster (*rubriek*) (*inc.*) Kint, wat is u begherte?... Dochter ghij hebt een swaer dinck gebeden ende dat sijt (!) die woerden van onsen princen ende vader helyas, die op genomen was inden vierigen wagen ende overgevoert in dat eertssche paradijs, (*f. 170 r*) daer hij noch leest ende sal comen noch int inde vechten tegen antechristum ende worden een heylich maertelaer... (*expl.*) Daer om pijnt dij altijt god te behagen na alle u vermogen, op dat hij bij dij, in dij ende met dij sijn moet in alle dijnen wegen, wiens welden sijn te wesen metten kinderen der menschen. Amen. Amen¹⁸.

F. 188r. Dit is dat ander deel vanden sermoenen, die ghepreect sijn den susteren montis carmeli vanden selven meester Jan van paesschen doctoer inder heylicher godheyt, ter cleedingen ende professien vanden susteren van dien huysse (*rubriek*).

10. *F. 188 r - 209 v*: Dat eerste sermoen ter cleedinge van suster lysbeth van beringen (*rubriek*) (*inc.*) Eerwerdege dochter, jc heb u ghevraecht... Tis heden den sondach dat ons christus vermaent inder evan- (*f. 188 v*) gelien luce .vi^o. seggende aldus: Weest bermhertich gelijk u hemelsche vader bermhertich is... (*expl.*) op dat ghij alsoe moeght suyver ende reyn worden inden dage des oordeels van allen sonden. Dwelck (*f. 209 v*) u ende ons allen wilt gonnen ende verleenen moet die vader die sone ende die heyligen geest. Amen¹⁹.

heden : *Nupciae facte sunt in chana galilee...* (*f. 154 r-v*). Zij wordt vernoemd onder de aanwezigen op de beraadslaging van 2.9.1553 (zie p. 35, n. 14).

(18) Over de zuster zie vorige noot. De professie moet plaats gehad hebben in 1510/11, op de vierde zondag na pasen : *Ick laet mij duncken, dat gij aengemerct hebt die woerden vander epistolen van heden, die sint iacob(!) beschrijft, daer hij seyt aldus : Die alderbeste gave is nedergecomen van boven...* De predikant schakelt zijn uiteenzetting voor een deel vast aan de letters van de naam der zuster : *U bruydegom is boven inden hoogen hemele, ende ghij sijt hier beneden inden erden. Hoe suldtij dan aen uwen bruydegoom gheraken? Het schijnt onmogelijk. Wij lesen dat die heylige patriarck iacob als hij lach en sloop, sach hij een leere op-gerecht, die genaecte den hemele, ende hij sach die engelen daerop ende afclummen(!). Dus laet ick mij duncken, dat noch wel sijn sal, ende dat sonderlinge als ick aen-mercke uwen naem, dat is katherina. Katherina is betekent bij eender ketenen van .vijj. schakelen. Deerste schakele bediet caritate ende liefde... Die tweeste beter (lees letter) is een A, daer-bij wert betekent Amor dei... ende dat heet Temperancie, dwelck is die derde letter...* (*f. 184 r-187 v*). De symboliek van de andere letters ontbreekt, om ons onbekende redenen. — De rubriek vermeldt niet uitdrukkelijk de naam van de predikant. Alles wijst er evenwel op, dat ook de professiepreek door Gielis de leeu gehouden werd : we herkennen voldoende zijn stijl enz.

(19) Het *Obituarium* (p. 63) bericht ons : *Int iaer ons heeren xv^o. ende .lxx. den xv. septembri soe sterf Suster Lijsbeth van beeringen Conuersinne die inder heyligher religien lxj. iaren getrouwelijck gearbeyt ende deuchdelijck gheconverseert heeft ende die offitie der kercken ende capelle van Mariam vanden trooste eenen langen tijt van iaeren voldaan ende vuyt ynniger devotien tot mariam vanden trooste eenen scoonen gulden laken mantel voer de selve beelde vercregen heeft met noch ander mantelen ende ornamenten die sij met cetmoedighen versueck gheprocureert heeft. Ingetreden c. 1509, werd zij gekleed in 1509/10. Zij was lekezuster zoals Pascha laat verstaan : *Men sal seggen : suster, gaet inden hof... ende also voert vanden eenen wercke totten anderen, want ghij een leeke-suster sijt ende verkiest den minsten staet.**

11. *F. 209 v - 226 r*: Ter cleedinge van suster berbele soetens (*rubriek*) (*inc.*) Lieve eerwerdege sustere, ick hebbe u gevraeght... Mijn lieve susteren (!), ghij moet emmer groote betrouwen hebben met magdalena, want ghij begert dat sij begerde... (*expl.*) sullen sij ingaen inder ewiger glorien, daer sij aenschouwen sullen dat goddelijck wesen ende loven eewelijck met god inder ewicheyt. Amen ²⁰.

Aldus s[t]ellen u sinnekens overmits des wercks gebonden werden oft schijnen te wesen. Daer-om verlost dan die gevangen... (f. 201 v). Zuster Lijsbeth was bekend om de aalmoezen, die zij wegens haar familierelaties voor het klooster wist te winnen. Verscheidene familieleden van Beeringhen waren eveneens non in het klooster. Aldus *Obituarium* (p. 54): (b) *Int iaer ons heeren .xv^c. xxv. opten .xxiii^{en} dach van septembri soe sterf suster martine van beringen, welcke inder heiliger religien gearbeyt ende duegdelijck geconverseert heeft .xlii. iaer nonne gewielt.* En *ib.*, p. 55 (c): *Int iaer ons heeren .xv^c. xxxiiij. opten xxiij^{en} dach van september soe sterf suster barbele van beringhen, diemen hiet in den wissel. Welcke .lx. jaer inder heyligher religien ghearbeyt ende duegdelijck gheconverseert heeft. Conversinne.* Meer nog *ib.* op 29.2.1536 (d): *soe sterf suster barbele van beringen. Welcke lxiiij. iaer inder heylegher religien gearbeyt ende duechdelijck gheconverseert heeft. Conversinne.* Ten slotte: *Int iaer ons heeren .xv^c. ende lx. den ix^{en} november soe sterf S. Anna van beeringhe Conversinne die inder h. ordinen ontrint xliij. iaeren ghetruwelijck ghearbeyt ende duechdelijck gheconverseert heeft (ib., p. 62).*

Elders noteert het *Obituarium* (p. 29): *Memorie te bidden voer meester Jan van beringen ende joffrou barbelen beyaris, vader ende moeder van susteren barbele ende martine van beringen, welke alijdt den convente seere vrint geweest syn. Ende oic schoon erve van lande ende bosch ghelaten hebben. Anno .xv^c. .ij.*

Welke Barbele hiermee bedoeld is, weten we niet. De eerst 3 zusters b c d zijn waarschijnlijk onderling nichten en vormen een oudere generatie tov. Lijsbeth, voor wie Pascha preekte. Lijsbeth en Anna behoren tot een zelfde jongere generatie. Wat hun familieverband is, vermelden de bronnen niet.

De familie van Beeringhe (herkomstig van Mechelen?) was van oudsher verbonden met het Begijnhof en het karmelitessenklooster van Troost, zodat het *Obituarium* de herinnering aan verscheidene leden bewaart: aldus een *jouffrou marie van beringen* (28 april); een *meester wilhem van beringen, priester*; een *her Jan van beringen priester*.

— Al bij het begin van zijn preek neemt Pascha het zondagsevangelie als motief: *Tis beden den sondach dat ons christus vermaent inder evangelien luce .vi^o. seggende aldus: Weest bermhertich gelijk u hemelsche vader bermhertich is.* Maar dedelijck schakelt hij over: *Ende dit selve hebben wij in een ander evangelie, daer ons gheleert wert van die acht salicheden der zielen Mathei .v^o.* De acht zaligheden vormen inderdaad het schema der uiteenzetting.

(20) Het *Obituarium* (p. 57) bericht ons: *Int iaer ons heeren .xv^c. opten xvij^{en} dach van septembri, soe sterf Suster barbele Zoetens nonne gewylt. Welcke .xxviij. iaer inder heylegher religien ghearbeyt ende duegdelijck gheconverseert heeft. Nonne ghewijlt.* Daarnaast lezen wij: *Memorie te bidden voer henrijck Zoetens die den convente gelaten heeft veertich Rinsguldens tot gemeynder pytantiën op desen dach. Dese sijn gheleyt aen die hoeve te puetye (ib., p. 46).* De familierelatie tussen beide personen kennen we niet. Zuster Barbele moet ingetreden zijn in c. 1511, om in 1511/12 gekleed te worden. Wanneer Pascha uiteenzet: *Siet, het was met maria magdalena alst nu heeft geweest int gulden iaer voerleden: twas diaer van alle remissien van schult ende pijnen* (f. 212 v), weten we niet over welk jubeljaar het gaat. Om het jubileum van 1515 (zie hiervoren p. 11) kan het bezwaarlijk gaan. Zou het niet eer een lokale jubelaflaat betreffen, zoals het in die jaren, mede om financiële redenen, wel meer gebeurde?

In zijn inleiding over de barmhartigheid leunt Pascha aan bij *Lc. 7. 37-50* (M. Magdalena), maar hij schakelt over op het zondagsevangelie *Mt. 7. 15-21* (= 7e zondag na pinksteren): *Maer want beden sondach is ende hier veel werelijcke menschen sijn, die schuldich sijn dwoert gods te hooren, soe sal ick u seggen dat*

12. F. 226 r - 244 v: Totter selver cleedinge vanden selver suster voerscreven (*rubriek*) (*inc.*) Lieve dochtere, in desen heyligen dage in deser heyliger sacrificie die wij nu onder handen (r. 226 v) hebben ter godlijcker werdicheyte ende sonderlinge des heyligen geest, soe heb ick u gevraeght... Dese begerten die sijn heyligh ende salich. Om daer na die ge-toente der heyliger oorden ende na die ordinancien der vaders, soe willen wij u onderwijs doen daer af... (*expl.*) water der berouweger tranen ende den vrolijcken wijn der inniger devocien. Dat ghij dit moet ondervinden ende salichlijck gebruycken dat wilt u ende ons allen te samen verleenen die vader die sone ende die heylighe geest. Amen ²¹.

13. F. 244 v - 266 r: Tet professien vander selver suster (*rubriek*) (*inc.*) Erwerdeghe dochter, ic heb u ghevraecht... Ende den ermen staet der heyliger relegien vanden susteren, wiens relegie gecomen is wten heyligen lande. In welcx relegie dat die gloriose moeder ende maget maria haer conversacie heeft ghehad. Maer lieve dochter, het hoort mij toe, dat ick u dese sake soude verclaren... (*expl.*) Dus, mijn dochtere, moechdij u wel verblijden dat ghij door die sonderlinge gracie gods u hebt gegeven tot deser heyliger (f. 226 r) oo<r>denen, daer ghij in vint dus werdeggen patronesse. Hier suldij bedden (!) om bijstant der gracie, op dat gij also u geloefden moeght onderhouden tot uwer ewigher salicheyt. Amen ²².

heylige evangelie van desen tegenwoerden dage, dwelck ons Sinte Matheus bescreyft in sijn .vij. capittel, dat seer zwaerlijck luydt. Maer het is seer propheetelijck ende daer-in, dochter, moeghdij oock leeren wat u van noode is te weten. Onse lieve heere seyde aldus: Wacht u van valsche propheeten... (f. 213 v-214 r).

(21) Waarom Pascha een tweede preek houdt bij de kleding van de zelfde zuster Barbele Soetens, wordt ons niet medegedeeld: ... *soe heb ick u gevraeght wat gij begert inden tegenwoerdicheyt van alle dese personen... Om daer(!) na die gewoente der heyliger oorden ende na die ordinancien der vaders soe willen wij u onderwijs doen daer-af, alsoe dat behoort bijder gracie des heyligen geest* (f. 226 v).

(22) De professie van Zuster Barbele Soetens zal plaats gevonden hebben in 1512/13 (zie vorige noten). Uit zijn lange beschouwing over de religie als band lichten we volgende passus: (f. 266 r) *Ten derden religiosus is alsoe vele geseyt als een die vol regulen is. Hoort (f. 266 v) wel toe, mijn suster, ende ghedinctet. Ghij hebt wel gesien dat dese(!) timmerlien, waer sij gaen achter velde, bin<n>en der kercken oft inden buyse, soe draghen sij inder hant een rijs oft lynne, op-dat sij hem (= hun) werck te rechter maken souden. Ende ick bouwe in mijn hant [in mijn hant] een recht schoerken; ende ick segge: dit schoerken is recht genoch. Maer leggick dat schorcken bij eenen lijne, hoe recht dat mij dat scorcken dochte[re], ten is nochtans niet rechte: ick ben daer-in bedrogen. Noch: ick sie die stadt van mechelen. Ic sie sinte rombouts torre. Ende als ic van verre ben, soe din<c>t mij dat hij zwert is; ende als ic bij come, hij en is niet zwert; hij is wit (f. 257 r): ic ben bedrogen. Ick heb eenen schoonen <doeck?>; ic segge: dien doeck is wit, hij en mach niet witter sijn. Maer leggicken bijden snee, die snee is veel witter: ick ben daer-in bedrogen. Aldus seggick oock: een rechtverdich man oft vrouwe inder werelt dueghdelijck levende te ghelijcken bij eenen goeden religiose, ten is niet te compareren. Want een geestelijck religioes is een regule van allen leven[en]. Dus behoort dan wel, dat wij, die warachtelijc ende gheestelijck religiosen willen sijn, altoes voer onsen oogen sullen hebben onsen regule. Wij hebben een groote zware ende lange regule, hout en loot. Also die timmerman heeft een groote regule, ende dat heetet (f. 257 v) compas, ende dat en besicht hij niet dan als hij zwaer werck aen-neemt te doene. Dus al (= aldus?) en connen wij altijd die groote regele bij ons niet gebennen. Want anders is oeffeninge vanden sondagen ende anders vanden werkdagen. Nochtans soe sullen wij alijjt ende tot allen plaetsen die*

14. F. 266 r - 283 r: Ter cleedinghe van suster Katherina vermuelen (*rubriek*) (*inc.*) Mijn lieve dochtere, jck heb u gevraecht... Lieve dochtere, om dan ten eersten te sprekene vander bermherticheyt des heeren, staet aldus in ecclesiastes gescreven daer hij seyt aldus: Siet aen alle creaturen ende ghij en sult daer niemant in vinden die gelaten is van des heeren bermherticheyt... (*expl.*) Daer om siet wel toe, dat ghij u cruys alsoe hier pijnt te dragen, soe dat gij hier na moeght commen ter eeweger rusten. Amen ²³.

cleyne regule bij ons hebben ende met ons d<r>agen: dat sijn sommege cleyne regulen wt-genomen...

(23) In het *Obituarium* (p. 62) lezen wij: *Int iaer ons heeren xv^c. ende lxj. den x. octobris soe sterf S. Katherine vander molen conversinne die inder h. ordinen (ontrint: doorgehaald) .l. jaeren ghetruwelyck ghearbeyt ende deuchdelyck gbeconverseert heeft.* We weten niet, of haar familie vernoemd wordt in de andere notitie van het zelfde *Obituarium* (p. 41): *Memorie te bidden voer geeraet vermolen in hollant ende voer die zielen van syn moeder syn dochter ende syn suster ende hier voer salmen lesen naer compleeten den psalm miserere ende die collecte fidelium ende voer die moeder van syn huysvrouwe.* De zuster moet c. 1511 ingetreden zijn, om in 1511/12 gekleed te worden. Na een korte gelegenheidsinleiding schakelt Pascha over op het zondagsevangelie (= 10e zondag na pinksteren: *Luc.* 18.9-14): *Die evangelie van beden is ons beschrijvende sinte lucas in sijn .xviij. capittel, ende het leert hoe wij den heere god sullen bidden...* (f. 277 r). Ter illustratie van zijn motief religio=binden knoopt hij aan bij een tijdsniewtje (f. 274 v): *Augustinus seyt: Relegie is also vele gheseyt als een herbindinge, oft ic wil gaen binden dat ongebonden is, als u vij sinnen, u oogen, u ooren, u riecken, u smaken, u handen oft u gevoelen van alle dat ongeoorloeft is. Oft op een ander maniere: Ick wil gaen herloten alsoe men nu gedaen heeft indie groote stede van bruessele (vgl. p. 32, n. 9) ende te loevene. Alsmen loet, soe sijnder ghescreven vele briefkens, ende daer en staet niet-met-allen inne. In die sommige is geset een schale, croes oft (f. 275 r) lepele oft cop oft anders diemen trecken mach. Dus, dochtere, het schijnt dat gij hier compt ende dat ghij seggen wilt: ick wil gaen herloten. Want ick en hebbe daer niet een ijdel briefken getrocken; mijn lot en ghenueght mij niet. Dochtere, ick hope dat gij vander werelt onbesmet ghebleven sijt. Nochtans ick en twijffel daer niet aene, ghij en hebt al wel wat ghetrocken vander werelt ghenuechte, daer inder waerheyt al niet en es... Dit lot is niet. Daer-om, ick wil noch eens trec- (f. 275 v) ken een beter lot. Wat sal dat sijn? Tseghen der werelt hoocheyt oft hoverdicheyt soe set ick ende wil trecken die gheloefte der ghehoorsamheyt. Tegen der werelt genuechte soe wil ick trecken die gheloefte der reynicheyt. Ende tegen der werelt eere ende groot goet so wil ick gan trecken die gheloefte der willeger aermoede. Siet, dats emmers yet: dat sijn goey loten ende hooge prijzen; ende alle dander en sijn niet-met-allen. Ende met desen drij loten sult ghij behagen den vader, die inden hemel is, ende werden sijn wtvercoren dochter, ende dat doer die gheloefte der oetmoedicheyt versmadende alle hoverdicheyt. Doer die gheloefte der reynicheyt suldij werden een werdege (f. 276 r) bruyt des heyligen geest, ende dat overmits versmadenisse der genuechten van deser werelt ijdelheyt. Ende doer die gheloefte der williger aermoede sult ghij worden een suster vanden sone gods, die geworden is des menschen bruedere...*

De ernst van het noviciaat belicht Pascha uit de sociale verhoudingen van de tijd: (f. 278 r) *Die ploech (vgl. Lc. 9. 62) te drijven dat is zwaer ambacht. Maer tis nochtans dalder-werdichste. Want wat soude die coninck ende b[]isscoppen doen, en dede die ackerman? Ende nochtans wert hij van hem allen bedruet ende versmaet. Hoe seyt men? Laet gaen den ackerman, ten is niet dan een boer. Als hij licht, soe en dacht hij niet; als hij waent, soe dacht hij; yet lutter erm, so is hij alder best. Siet, is dat niet een erm leven te doene zwaren herden aerbeyt ende van alleman versmaet te sijne? Dat suldij noch wel weten, dochtere, hoe zwaer dat dese ploech (van het kloosterleven) is. Maer (f. 278 v) eest u te zwaer, latet staen. Want het waer beter ghelaten dan qualijck ghehouwen. Ghij sult noch een iaer proeven. Want waert dat ic iemant ter professien ontvinge, eer daer vervult waere, ic soude inden ban[] sijn; ick soude daer-mede verdienen die zwaerste schult, die in onsen*

15. *F. 283 r - 300 v*: Ter professien vander selver suster (*rubriek*) (*inc.*) (*f. 283 v*) Lieve dochter, ick heb u ghevraeght... Soudick u al dit verclaren op een cortte ure, ten waer niet mogelijk. (*f. 284 r*) Maer want heden sondach is, soe wil ick overgaen den text vander heyliger evangelien van heden, daer in dat ghij sult mogen hooren, dat ghij schuldich sijt te weten ende te doene. Daer staet dat die malaetsche mannen riepen op ihesum... (*expl.*) dat ghij sult vercrijgen gesontheit overmits u geloove, niet alleene inden lichaem maer oock inder zielen ende hier na dat ewich leven. Amen ²⁴.

16. *F. 300 v - 320 v*: Ter cleedinghen van suster berbele van puet (*rubriek*) (*inc.*) Lieve dochtere, ghij hebt ghisteren gehoord die evangelie vanden sondage, daer in genoemt (?) wert, hoe dat die heere bereet hadde een groote avontmael... (*expl.*) Want ons bruyloft wert nu begonnen, die doer die goddelijcke hulpe met salicheden moet eynden, dat u moet verleenen die vader die sone ende dien heylige geest. Amen ²⁵.

statuyten staen, ende ic soude verliesen mijn officie, ende dat om-dat ons leven soe zuaer is...

(24) Over de zuster zie p. 40, n. 23. De professie moet plaats gehad hebben in 1512/13, op de 13de zondag na pinksteren. Al dadelijk neemt Pascha het zondags-evangelie als tekst voor zijn uiteenzetting (*Lc. 17. 11-19*): *Soudick u al dit* (de verplichting der geloften enz.) *verclaren op een cortte ure, ten waer niet mogelijk. Maer want heden sondach is, soe wil ick overgaen den text vander heyliger evangelien van heden, daer-in dat ghij sult mogen hooren, dat ghij schuldich sijt te weten ende te doene. Daer staet, dat die malaetsche mannen riepen op ihesum ende seyden...* (*f. 283 v-284 r*). N.a.v. het antwoord van Naaman's knecht (*4 Reg. 5. 13*) verklaart Pascha de houding der zuster tegenover de priesters, n.m. aangaande de veelvoudige communie: *Ick segge: die priesters wercken salmen altiit ten besten keeren, alsoe dese goede knecht dede. Noch ghij en sult niet te stout sijn over u biechtvaders. Maer ghij sult merken sijn werdicheyt ende uwe snootheyt. Dochtere, ic segge oock tot u: staet van verre, en weest niet te stout, noch hoverdich, maer bekint u snootheyt. En segt niet: ic wil alle sondage gaen ten heyligen sacramente, noch en quelt den priester niet. Laet hem met u geworden...* (*f. 293 r-v*).

(25) Het *Obituarium* (p. 63) noteert: *In iaer ons heeren xvc. ende lxxvj. den xxix^{en} septembri welck is op S. Michielsdach soe sterf S. barbara van peut. Con-versinne ende iubilarie die inder heyligher ordinen liiij. iaeren getruwelyck, neerstelyck, ende zeer vierichlyck gearbeyt, ende deuchdelyck geconverseert heeft. De zuster is dus ingetreden in 1512; de kleding moet plaats hebben gehad in 1512/13. De familie Van Peut is goed bekend te Mechelen, waar verscheidene leden onder de magistratuur voorkomen. Op de mechelse afkomst der zuster zinspeelt Pascha (zie citaat). Dat jaar moet de kleding geschied zijn op de maandag na de tweede zondag na pinksteren, zoals blijkt uit Pascha's verwijzing naar het evangelie van de zondag *Lc. 14. 16-24* (Bruiloftsmaal). Bij wijze van inleiding resumeert hij zijn preek in eucharistische zin van daags te voren, terwijl hij nu het zelfde evangelie op de ceremonie toepast, en wel volgens zijn verhouding van officierende prior tov. de zuster waarbij de Parabel van de verloren zoon als verder thema dient. Het is wel niet meer dan een rhetorische ontkenning, wanneer hij beweert: *Dochter, ic en kenne uwen staet niet. Maer ick laet mij duncken: al en haddij soe hoeverdich niet geweest, ghij en hebt soe oetmoedich niet geweest, ghij en hebt u somwijlen wel ongaen in licht hoverdien ... Om dan alle oersake te scouwen, soe hebdi voer u genomen een ander propoost. Daer om sijt gij hier gecommen ende begert al dit te latene ende gelove<n> gode gheboorsamheyt, reynicheyt ende vertijdinge van allen eygen goede* (*f. 306 r-v*). Toch vervolgt hij: *Ghij comt hier oock als een verloren dochter. Ende het schijnt dat ghij te nacht hebt liggen peysen: Ick waer gherne totten staet der heyliger relegien, ende ic en vercrijge mijn begerte niet. Daer omme ick wil gaen opstaen. Ende ick wil gaen tot mijnen vader, der preoor vanden carme-**

17. F. 320 v - 343 r: Ter profession vander selver suster (*rubriek*) (*inc.*) Lieve dochter, ick heb u gevraeght... Lieve dochtere, want ghij tot uwen verstandegen jaeren comen sijt, soe weet gij eens deels wat gij aenverdt, maer niet soe wel alst van noode waer... (*expl.*) Want paulus seyt oock: Brueders, en laet gheen sonde regneren in mijn ziele, want is mijn siele u rijcke, en wilter dan niet (*f. 343 r*) regneren, ende eest uwen reen, wilter dan in setten diet wilt u verleenen die coninck des hemels. Amen ²⁶.

ly<t>en, die hier nu is. Ick wil hem gaen thoonen mijn begerte (*f. 307 v-308 r*). Zo wijst hij ten slotte op haar mechelse herkomst: *Want wat gods oogen aensiet, dat wert levende. Die oogen des beeren en sijn niet gelijck dat bas<i>liscus, die met sijnen gesichte den menschen doet sterven. Maer hij is u, dochter, voer-gecomen ende heeft u aen-gesien, doen ghij noch te mechelen waert. Hij heeft u ghetrocken na hem met sinte Augustijn uten lande der ongelijckenessen* (noteer dit motief van de regio dis-/similitudinis). *Want god die compt totter zielen ende bidt hem haer (!) om te minnen ende seyt aldus: Dochter, bebt mij lief. Ende en soude men niet seggen, dat dat een onwijs vrijer ware, die aldus hem selven noode, die hem niet lief en hadde... ende dat hij daeren-boven altijt gestadich bleven...?* (*f. 314 v-315 r*).

Grootmoedig wijst hij haar op de diepere zin van haar staat van lekezuster: *Die int coninckx hove sijn, die sijn vrij; sij sijn sonder assijse, al waer <by?> die minste van sijnen dienaren. Dus sult gij oock seggen, dochtere, al en condij niet gecomen totten meesten staet. Want ghij en sult geen nonne sijn, men en sal u niet te rade roepen, ghij sult ongeacht benen gaen ende doen die snoetste wercken. Emmers, wat gij doet (= ook doet), segt, ic en wil wt des coninckx dienst niet... Siet, dit sijn trappen, daer-doer dat ghij sonderlinge op sult gaen den perfecten wech der oetmoedicheyt, als minder te sijn dan die mindere, minder dan us gelijcke, ende minder dan die alder-minste... Ende die de minste is in sijn eyghen herte, die sal die meeste sijn int herte gods* (*f. 313 r-314 r*).

(26) Deze professie moet plaats gehad hebben in 1513/4 (zie p. 41, n. 25), en wel op de 14de zondag na pinksteren (zie verder). Vooraf geeft Pascha met het oog op de plechtigheid een 'vermaen' over de professie, en wel in het vervolg van de gedachtengang over de Parabel van de verloren zoon van het vorig jaar. Bijna alle motieven worden hernomen, maar toch iets dieper uitgewerkt. Bv.: *Dochter, al en sijtij niet werdich geweest te sijn een kint gods us vaders, ghij sulles nu werdich werden, ende die (= dit?) verdient die dueght der grondeger oetmoedicheyt; ende hoe ghij hooger pijnjt te climmen inder graet der perfectien, hoe ghij u pijnen sult dieper te dalen inden gront der oetmoedicheyt. Daer-om spreect met abigael: ick wil sijn een marte ende gheen coninginne. Ende metter suverder maget ende moeder marien verkiest te sijne een dienst-deerne ws beeren ws gods. Ende want ghij hier comt in dus-daniger oetmoedicheyt ende segt: ick wil professie doen..., siet met deser oetmoediger vernederinge of verminderingen ws selfs soe werdij grootelijck ende hooelijck verheven...* (*f. 327 v-328 r*).

Dit 'vermaen' breekt Pascha plots af, om zich tot de communiteit, die voor de zondagsmis aanwezig is, te richten in een homelie over het epistel en het evangelie van de zondag (*Gal. 5. 16-24; Mt. 6. 24-33*): *Maer want beden sondach is ende hier veel sijn, die noch evangelie noch epistole van desen dage behoort en hebben* (vgl. p. 35, n. 13); *ende om-dat ghij hier <niet?> soe vele sermonen en boort alst wel behoeven souwe, soe willich daer-af spreken tot leeringen ende stichticheyt van ons allen* (*f. 330 r*)... *Ende het dint zeer wel geestelijcke persoenen...* (*f. 331 r*). Te midden van allegorische toepassingen op het kloosterleven geeft Pascha tussendoor een diepere beschouwing als over de onderscheiden rangen in de communiteit: *Al is die prelaet boven al in werdicheyt, ende die nonnen boven die lerie* (waarschijnlijk te lezen: *lekesuster*), *nochtans eest mogelijk dat een leeke-suster meer sal verdienen met haren oetmoedigen wille dan een nonne, die inden choor staet en singt oft een suster (mater?) in sijnen (!) staet. Want na grootheyt der minnen, daer-wt dat die wercken gedaen wert (= werden), daer-na wert gegeven die grootheyt des loens van gode. Ende die die minste is in sijns selfs eigen (lees oogen), die sal die meeste sijn in die oogen gods. Dochter, inden tijt der temptacien ende den (= der)*

God sij gelooft van desen
Als god wilt, salt beter wesen.

Bidt voer mij die dit screef
Want hij naect van dughden bleef.

Gescreven bij mij Jan van Froen- // hoven²⁷ Ten tijde van suster Josij-
// ne tsonincx vrouwe van desen // goeds huys²⁸. Anno .M.ccccc. // ende.
.xliiij. opten .xij. // dach van december. // .ter gods eeren. // volbracht. +

3. *Ontleding*

a. De kopist *Jan van Froenhoven*, blijkbaar de biechtvader van het *Goeds-huys*²⁹, verrichtte zijn werk in 1544 volgens oudere hss., waarschijnlijk uit het karmelitesse klooster te Vilvoorde afkomstig. De minderwaardige tekst laat vermoeden, enerzijds dat de kopist niet altijd zijn tekst verstond en slechts matig taal en inhoud beheerste, anderzijds dat de tekst hoogstwaarschijnlijk oorspronkelijk niet door Jan Pascha zelf werd te boek gesteld, maar door zijn toehoorders *uuten monde des predicaers*, zoals het elders in dergelijke gevallen heet. Dit verklaart allerlei schrijffouten, die grotendeels vergissingen lijken, omdat de woorden op het gehoor af werden opgetekend.

Al biedt het hs. aldus niet een door Pascha zelf neergeschreven tekst, toch kunnen wij wegens de directheid, soepelheid en eenvoudigheid er van aannemen, dat het *reportatum* zijn geest, leer en taal voldoende getrouw weergeeft zodat we daarmee tot de persoonlijkheid van de predikant kunnen doordringen. In elk geval hebben we de zekerheid, dat we echt uitgesproken sermoenen, heet

*pruevingen soe suldij een opsien hebben op dese voerseiden heyligen vaders. Ende wanneer die duyvel comt ende bringt te voeren hoverdie der werelt, dan dinct aen haer oetmoedege gehoorsamheyt, haer naect bloot ombehangentheyt (vgl. afghescheydenheit) ende laet u daer-na wel sijn, op-dat ghij den ermen christo naect ende bloot moeght na-volgen (f. 339 r - 340 r) (merk dit nudum Jesum nude sequi van de patristiek dat hier zoals in de *Imitatio* doorklinkt).*

(27) Deze naam komt niet voor in het *Obituarium* van Troost. Er is wel een *Suster cristinen van froenhoven*, gestorven op 23.4.1508, die tweede *suppriorinne*, welke 34 jaren dit officie vervulde (*o.c.*, p. 52). Ook nog een *Henryck van Froenhoven* (*ib.*, p. 43), van wie de data ontbreken. Zo moet de familie *Van Froenhoven* met Troost wel te maken hebben gehad. Er stierf in 1500 te Brussel *Johannes Froenhoven* (zie Koch, *Die Karmeliterklöster der niederd. Provinz*), maar ons hs. dateert uit 1544. We kunnen onze kopist aldus niet nader identificeren.

(28) Van een *suster Josijne tsonincx*, die waarschijnlijk priorin van het klooster was, vinden wij geen melding in het *Obituarium* van Troost. Zo ontbreekt ons ieder houvast om deze persoon te bepalen, alsook haar convent. Aldus weten wij niet, aan welk klooster dit hs. oorspronkelijk toebehoord heeft. Vermoedelijk betreft het wel een karmelietessenklooster in het brabantse, waarschijnlijk zelfs in het brusselse.

(29) Alle gegevens ontbreken ons, om de persoon van *Jan van Froenhoven* (naam van herkomst: Vroenhoven, B.-Limburg?) en van *Josijne tsonincx* en de plaats van *Goeds-huys* te identificeren (zie vorige nn. 27 en 28).

van de naald, voor ons hebben, en niet vormelijk aan de schrijftafel opgestelde 'model-preken'.

b. Het handschrift bedoelt kennelijk een geheel van 'sermoenen, die ghepreect sijn ter cleedinghe ende professien vanden susteren der oordenen Montis carmeli int besloten cloester tonser liever vrouwen ten troost' over te leveren, wat er op wijst, dat een kloostertraditie daaromtrent bestond, om deze gelegenheidssermoenen hoog te waarderen, ze op te tekenen en te bewaren, hetzij ten nutte van de betrokken zuster, hetzij ten gebruike van de communiteit. Hier ligt een *geloftenvroomheid* voor.

De verzameling vervalt in twee delen : f. 1-187 ; f. 188-343. Waarop deze indeling steunt, wordt niet gezegd. Wij vermoeden, dat dit wijst op het bestaan van twee afzonderlijke hss., waarin de sermoenen oorspronkelijk opgetekend werden en waaruit Jan van Froenhoven ze nu overneemt.

De rubrieken vermelden de aard der sermoenen, die alle in het karmelitessenklooster te Vilvoorde naar aanleiding van de kleding en de professie der zusters aldaar werden uitgesproken (wat op een paar uitzonderingen na, die de titels aanstippen, ook het geval is), alsook het auteurschap er van. Het tweede deel wordt algeheel aan Pascha toegeschreven : *sermoenen, die ghepreect sijn... vanden selven meester Jan van paesschen...*, terwijl de toekenning van het eerste deel aan Pascha enigszins beperkt wordt : *Ende heeft al meest gepreect die eerwerdeghe meester Jan van paschen...* De draagwijdte van de beperking wordt klaar uit de rubriek van het voorlaatste sermoen : *Dit sermoen is gepreect vanden eerwerdegen vader in gode brueder gielis de leeu ter cleedinge van suster kathrijnen knibbers*. De laatste preek, die de zelfde trant als de voorlaatste ver-raadt, betreft de professie van die zelfde zuster. Zo mogen we besluiten, dat de verzameling opzettelijk zo aangelegd werd, dat de voorafgaande preken f. 1-152v alle van Pascha zijn, terwijl de laatste twee van *brueder Gielis de leeu* stammen. We menen dan ook te mogen afzien van een formele bewijsvoering van Pascha's auteurschap, die wel op grond van interne kritiek mogelijk is, maar enigszins omslachtig zou worden.

c. Over de geschiedenis van het karmelitessenklooster *tonser liever vrouwen troost* kunnen we kort zijn. Terwijl na de verwoesting door de Geuzen in 1578 het klooster binnen Vilvoorde heropend werd (1586), was het oorspronkelijk gevestigd in het dorp Peutie (ten O. van Vilvoorde) in het aloude Begijnhof OLV.-ten-Troost, dat wegens het geringe aantal der overlevende begijnen gedeeltelijk aan de in 1468 uit Luik verdreven karmelitessen werd afgestaan bij overeenkomst tussen, enerzijds de generaal der karmelieten Joan-

nes Soreth³⁰, kardinaal Onifrius en Karel de Stoute en, anderzijds de 7 overblijvende begijnen (1469). Ondanks deze hertogelijke beschikking bleef de verhouding tussen begijnen en karmelitessen gespannen, ook nog in de eerste decennia der 16e eeuw, wanneer Jan Pascha er kwam preken³¹.

d. Aan Pascha, prior te Mechelen, was de zielzorg voor het karmelitessenklooster in het nabije Peutie in zijn hoedanigheid van *visitor* opgedragen. Volgens de inleidende rubriek van het hs. was dit reeds het geval in 1507: ... *Jan van paschen ... visiteerder des selfs cloesters voerscreven, dat eerste sermoen ter professien van suster gilette ragant gewielt int octave vanden heylighen sacramente int jaer ons heeren .M.vc. ende vij.* Wanneer hij deze functie voor het eerst verkreeg, weten wij niet; sindsdien zal hij ze wel blijvend bewaard hebben. Uit een brief van de provinciaal Walter van Gelre dd. 17-7-1519 vernemen wij, hoe hij samen met Nicolaus van Lier, prior te Brussel, aangesteld werd tot vicarius en commissarius te Peutie. Uit de brief (zie *Document III c*, p. 24-25) leren wij, hoe Pascha door zijn oversten gewaardeerd werd en welke macht en taak hem bij deze opdracht gegeven werden.

In deze hem toegewezen functie en met het aanzien, dat hij, zoals wij zagen, binnen en buiten de orde genoot, stond hij voor een goed deel in voor de geestelijke vorming der religieuzen. Juist in dit verband moeten wij zijn hier bewaarde gelegenheids-sermoenen lezen, om daaruit als uit een tijdsdocument de geest en vroomheid zowel van Pascha als van dat karmel-midden uit die tijd aan te voelen.

e. Een der voornaamste taken van Pascha als *visitor* was het, de plechtigheid van de kleding en van de professie der zusters in naam van de generaal en provinciaal voor te zitten. Deze gebeurtenissen tijdens de hoogmis. In het koor door haar medezusters binnengeleid naar haar knielbank voor de tralies, staat de jonge zuster tegenover de officiant, die haar vraagt³²:

(30) Zie hiervoren p. 9 en n. 22.

(31) Naar nadere gegevens zie men: Ed. Terwecoren, s.j., *Notre-Dame de consolation à Vilvorde*. Bruxelles, 1852;

H.P. Vanderspeeten, s.j., *O.L.V. ten Troost te Vilvoorden*, Brussel, 1853/1909; id., *Notre-Dame de Consolation*, Bruxelles, 1878;

kritische samenvatting en overzicht door Adrianus Staring, O.Carm., *The carmelite sisters in the Netherlands in Carmelus*, 10, 1963, pp. 56-92, voor Vilvoorde pp. 72-78, met bibliografie.

Felicianus a S. Walburga, O.Carm., *Kort begryp van de Historie van het Oudt vermaerd mirakuleus Beeldt van O.L.Vrouw van Troost...*, Brussel, 1683. Brussel, KB. hs. 20634, t. II, f. 378-396.

R. Marijnissen, *O.L.Vrouw ten troost van Vilvoorde. Onderzoek en behandeling in Bulletin van het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*, 4, 1961, p. 76-95 (met reproducties en literatuur: ikonografische studie).

(32) Wij geven de tekst uit het *Ceremonieboekcken voor de Inleydinge, Kledinge, Professie, ende Vieringe van den vyftigh-jaerigh Jubilé Van de Religieuse Susters van*

Bruydt, wat is U.E. begeerte? waer op sy dan antwoordt: Ick versoecke door de Bermhertigheyt³³ Godts geproeft te worden onder Gehoorsaemheyt, Armoede, ende Suyverheyt in 't geselschap van u-lieden Orden, onder een eewich slot...³⁴

Naer dese antwoordt stelt men haere keers op den kandelaer, ende het sermoon begint, in het welke men verhandelt de swaerigheyt en strengigheyt van de Religie, ende der wesentlycke Beloften; ende het selve ge-eyndicht wesende, soo vraecht den genen die den dienst doet weder-om van de Bruydt: *Bruydt dunct U.E. dat gy het selve sult konnen volbrengen? waer op sij antwoordt: My betrouwende op de Gratie Godts, ende steunende op de gebeden van myne Mede-susters, sal myn devoir doen om al 't selve te onderhouden* (p. 14-15).

Bij de kleding volgt hierop de wijding en de overreiking der religieuze klederen; bij de professie het uitspreken der geloften, telkens met aangepaste ceremoniën, waarna de H. Mis en de afsluitende plechtigheden. — In dit kader vonden de gelegenheidssermoenen van Pascha plaats.

f. Deze preken gunnen ons een uitzonderlijke mogelijkheid, om inzicht te krijgen in de geestelijke vorming van de jonge karmeliten uit de eerste helft der 16e eeuw, waarbij we toch rekening moeten houden met de omstandigheden die uiteraard beperkingen meebrachten. Het kledings- en professiesermon veronderstelt het onderricht, dat de jonge religieuzen kregen tijdens het noviciaat door de pater, de mater en de novicenmeesteres en door eigen lezing. Bovendien sluit de feeststemming van de preek voor familie en zelfs zondagspubliek volledigheid en uitdieping van bepaalde punten uit en brengt het gevaar van maakwerk en conventie mee, terwijl het verplichte thema zijn clichés enz. oplegt.

Toch kan een nadere ontleding van deze prekenverzameling leerzaam zijn. Al dadelijk bv. valt op, hoe Pascha van uit een liturgische geest spreekt: het gelegenheidssermon is in het verloop van de kloosterlijke plechtigheid ingebouwd, waardoor het zijn wijding en ernst krijgt en waarin het zijn eigen formele functie vervult: voorlichting en maning van de zuster bij de aanvaarding van haar nieuwe staat. Anderzijds beseft de predikant zijn liturgische ver-

de Alderbeylighste Maget en Moeder Godts Maria des Berghs Carmeli, van de Vlaemsche-Nederlandsche Provincie. Antwerpen, Franciscus Muller (*typis Knobbaert*) (*Facultas*: 1719). Dit blijkt de eerste druk der rubrieken te zijn. Een vroeger hs. konden we niet vinden. De ceremoniën zullen in hoofdzaak de zelfde gebleven zijn.

(33) Blijkbaar volgde Pascha een enigszins andere formulering: *Ic begere die bermherticheyt gods* enz.: hierop geeft hij uitvoerige verklaringen, waarbij de barmherticheit Gods een belangrijke plaats in zijn vroomheid blijkt in te nemen.

(34) Bij de professie luidt het antwoord: *Ick begeere door de bermhertigheyt Godts geprofest te zyn, ende te leven onder de Geboor-saembeyt, Armoede, ende Suyverheyt in 't geselschap van u-lieder Orden, onder een eewigh Slot, en dat totter doodi toe* (o.c., p. 53-54).

plichting om op de zondagen de aanwezige communitieit of gelovigen de geloofsverkondiging van het dagevangelië voor te houden. Meestal koppelt Pascha zijn uiteenzettingen aan het ritueel der plechtigheid, waaraan hij zijn voornaamste themata ontleent. Zo valt een sterke klemtoon op Gods barmhartigheid, waarop de jonge religieuze haar leven moet bouwen, en op de drie kloostergeloften en de karmelitaanse kloostergeest, waarin de kloosterlinge haar godsverhouding moet ervaren.

Het zou ons te ver voeren, een alzijdige ontleding hiervan te geven om van hieruit de spiritualiteit zowel van Pascha als van het 16de-eeuws kloostermilieu te schetsen. Het volgende moge volstaan. Er is een ernstige wil tot het volmaaktheidsleven, waarbij de symptomen van het algemeen kloosterverval nauwelijks ter sprake komen. Bevreedend is wel, dat de Soreth-hervorming nergens formeel beklemtoond wordt. De predikant is een geleerde (speciaal merkt men zijn vertrouwdheid met de bijbel), maar laat buiten een paar gevallen alle geleerdheid terzijde, om concreet verstaanbare waarheid en taal te spreken. Diepere gedachten kan men als basis van deze vroomheidsbeleving wel nu en dan aanvoelen, maar ze wijken meestal voor het praktische en ascetische. Sacramentswaardering (doopsel, biecht, eucharistie) is overal aanwezig, maar wordt niet organisch in de totale geloofsbeleving uitgebouwd. Het diepere verenigingsleven met God wordt niet uitdrukkelijk naar voren gebracht, waarschijnlijk omdat het gebedsmoment binnen het kader van het geloftensermoen als 't ware niet paste. Het bruidschapsmotief wordt wel onderstreept, maar zonder mystieke uitdieping.

De persoonlijkheid van Pascha kan men wellicht het best weer spiegeld vinden in zijn taal en stijl: sprankelende humor (waarbij het gevaar voor onkiesheid enz., althans naar ons modern aanvoelen, niet denkbeeldig is), grillige en spontane opmerkingsgave, kleurrijke, wellicht enigszins conventionele symboliek (bloemen, vogelen enz.), directheid van woord, spreuk en beeld. Zo kan men allerlei nipt-genoteerde uitingen van het volksleven en van het tijdsbeeld aantreffen. Aldus kan men hier de ganse gamma van verbeelding, gevoeligheid en inleving, eigen aan deze sfeer, opstellen en karakteriseren. Dit alles typeert Pascha als een graag beluisterde, ijverige, ietwat wijdlopipe, meelevende kloosterpredikant. Naast rustig kabbelend proza is er bv. een passus als de volgende, waarin men wellicht het best zijn schoonste mogelijkheden kan afmeten :

(f. 57 v) Dat terwēcoren moet sterven oft het blijft alleene (vgl. *Jo.* 12.24-25). Het (lees *hoe?*) is dat te verstane? Want dit staet gescreven in eender evangeliën aldus: Wee hem, die (f. 58 r) alleen is (vgl. *Eccli* 4.10). Ick segge: alleene ende nochtans niet alleene. Die haet is alleene. Maer heb

ic lief mijnen even-menschen, ic en ben niet alleene, maer ic ben twee. Want die buyten sluet sijnen even-menschen, die is een. Ons lieve heere die leert ons aldus bidden inden pater noster ende seyt aldus: Vader onse... Altoos seyt hij: ons, niet mij, maer ons, daer-inne dat besloten worden twee personen, niet een alleene. Sus is caritate, ende liefde sullen wij dan hebben tot allen menschen. Gheestelijcke menschen sullen (f. 58 v) alleen sijn inder kercken ende nochtans niet alleene, maer alleene inder ynnicheyt, alleen inder colken (= *celkens?*) alst sijn mach, alleen int waechuys. Dats alleene inder gedachten: niet onsuvers te dincken, noch ijdelheyt noch quaetheyt. Maer men sal dat herte ende die gedachte op-sturen met alder innicheyt tallen plaetssen ende innicheyt inder herten ende inder gedachten. Ten sij dan dat dat terwen-coren sterve, het blijft alleene... (f. 79 v) Ende als wij voert geseyt hebben: al eest datter vele sijn, die tsamen loopen, nochtans één van hem allen ontfaet den loen (*1 Cor. 9.14*). Wat verstaen wij bij dat een? Dat een is, beteekent: een die vereenicht is met god ende met sijnen evenen-menschen. Niemand en mach daer een sijn, die niet gebonden en is metten banden der liefden gods ende metten banden der liefden van sijnen evene-menschen. Want die liefde is eenen bant makende van twee een. Als aldus eest die met u minnen: soe gonnick u allen goet; ic vergonne u alle scande; sijdijs drueve, ic ben ooc drueve; sijdijs blijde, ic ben oock blijde; wat gij wilt, dat willick oock. (f. 80 r) Aldus maect die minne van tweek een, ende oock van vele een. Exempel. Die liefde gods is die wortele vander liefden tot mijnen evenen-menschen, ghelijc dat een mijn hant sijn vijf vingeren, sij sijn verscheyden van een, maer nochtans schijnen sij vereenicht in eender palmen. Sus eest metter liefden gods ende metter liefden tot mijnen evenen-menschen. Ende weder-om in contrarien: en heb ic god niet lief, [en] ic en ben niet een, maer ic ben gescheyden in tweek, want ic stae in sonden; ende god ende sonde dat sijn twee. Sinte Augustijn seyt: Als ick segge een sondich mensche, dan eest twee gelijk: sondich dats een, ende mensche dats twee. Laet dan achter, seyt Augustinus, dat ghij (f. 80 v) ghemaect hebt ende houdt dat god gemaect heeft (*Tract. 12, n. 13 in Jo; PL. 35, c. 1491; Brevier nocturn maandag na Pinksteren*). Wat heeft god gemaect? Den menschen. Wat hebt gij gemaect? Die sonden oft sonderse. Dus dan weest een, ende laet achter alle tweeheyt, ende weest gebonden metten bande der liefden gods ende ws even-menschen. Want één, als ick geseyt hebbe, ontfaet den prijs (*vgl. 1 Cor. 9.24*).

Ick hope, dochter, dat ghij hier niet en compt een sonderse, maer één, wel gesuvert... als wijlen eer quam[en] maria magdalena inden huysen vanden pharaseus... (f. 81 r) Daer staet oock gescreven, dat martha die suster van maria seer sorchfuldich was om onsen lieven heere ende sijn discipulen wel te dienen, als hij daer quam ter herberge. Ende maria stelde haer rustelijck te sittene bij die voe- (f. 81 v) des heeren. Martha die heeft den here beclaecht over haer suster Maria, ende seyde: segt haer, dat sij mij hulpe. Die heere antwoerde ende seyde: Mart<h>a, Martha, ghij sijt seer sorchfuldich (*Lc. 10. 38-42*). Recht oft hij seggen woude: ghij sijt al menichfuldich, ende één is nochtans van noode. Daerom hadde ons lieve heere marien veel liever dan martha, want sij was al eenich ende onbecommert van allen dinghen, staende inder blooter minnen gods. Daer-

Ier begint onzer liever
 vradige pelgrimagie/ach
 veruolghende die pelgrima
 die van onser lieve heere
 gheleide inder groote bouck
 start. Ende want wij nu
 datte die heilige plaetse
 versocht hebben daer die
 ghedeneide heere Ihesus gheleide heeft
 ende ont oock gheveent hebben in zijn
 heylig kenen: ende soot, ende Christus
 ende wij comen sijn om ons laatste vorlof
 te nemen inder heyligh van Sion. soe wil
 ons Senorie vorder te wandelen wat
 icht noch beste noch sien ter werelt
 en hebbe. Soe wille icht voort gach totter
 doeninghe oft cluse van Martharum
 van Roomen. Dat wulke is up ix ichte
 nae dat verstehe paradij. Ende dat
 daer omme want icht Senorie vort heb
 be om mij te vennen in dat kenen en
 soot van die glorieuse maghet Maria
 want van hare ghestreken staet.
Qui me reluciant: habebunt vitam
eternam. In suldy wecten dat dese
 voffeninghe ghemaect sijn up ix
 zoeken heylent. Vne wulke sijn drie
 comen om hare te comenre als een.

Pl. 4. Houtsnede Maria Hemelkoningin, vooraan in hs. J. Van der Linden.
Natuurlijke grootte. Zie p. 76.

om, dochter, sijt altijd alleene inder gedachten, hoe dat aldus alle mijn gedachten sijn één, als icse voege inder caritate ende liefden. Ende aldus hopick dat gij één sijt, niet loopende noch dwalende tot allen steden ende tot allen personen, maer vereenicht metten banden der liefden gods ende ws evenmenschen.

§ II. 'EEN GHEESTELIJCKE PELGRIMAGIE'

Reeds veel aandacht werd aan het hierboven genoemde werk besteed, omdat het een voorname schakel bleek te zijn in de ontwikkeling van de Kruisweg-devotie in W.-Europa, dank zij vooral de ontleningen daaruit door de delftenaar *Adrichem*, die door zijn latijnse werken over het H. Land hieraan grote verspreiding bezorgde. Dit punt willen wij hier niet aanraken¹, al menen wij dat het kritisch onderzoek nog halverwege bleef steken, m.n. de bronnenstudie, waarbij blijkbaar alleen de Kruisweg-devotie in het brandpunt van de belangstelling stond, op gevaar af van een eenzijdige vertekening. We moeten nl. onderscheiden 1. de gegevens over de pelgrimstocht naar Jerusalem en over de heilige plaatsen; 2. de overwegingsstof, die als hoofdzaak van het werkje de leiddraad van de geestelijke pelgrimstocht vormt. De 'overdenkingen' over het leven van Jezus zijn vermoedelijk aan bestaande Jezus-levens ontleend. De oefeningen en de gebedspraktijken, die ingelast worden, zijn waarschijnlijk uit de vroomheidsliteratuur van die tijd overgenomen. Daarom zal pas een verder in beide richtingen doorgezet bronnenonderzoek ons een beter inzicht geven in de al of niet oorspronkelijke geest van Pascha, zodat wij hem een grondiger verantwoorde plaats in zijn tijd kunnen toekennen.

Bovendien moet men rekening houden met de *pelgrimsspiritualiteit*, zoals zij in die eeuw personen en volkslagen bezielde², die

(1) Wij verwijzen alleen naar het samenvattend en dieper borend artikel van Fr. Joannes a Jesu, (Audenaert), O.C.D., *Enkele nota's over het aandeel van Jan Pascha, O.Carm., in de ontwikkelingsgeschiedenis van onze Kruisweg* in *Archivum Carmeli Neerlandici*, I, 1963, pp. 44-82 en *Collectanea Carmeli Neerlandici*, I, 1963, pp. 26-64 (pro manuscripto).

(2) We denken bv. aan de Broederschappen van de Jerusalem-vaarders in vele steden van Noord en Zuid, aan de beroemde schilderij van Jan Scorel van de Jerusalem-vaarders, aan de processie-vroomheid, speciaal de spiritualiteit van de Palmzondag, zoals zij o.m. bij A lijt B a k e tot uiting komt, aan *Dirc Van Paesschen*, de antwerpse reder die Palestina-vaarten organiseerde (zie p. 7, n. 8). Dit is trouwens een europees verschijnsel, zoals blijkt uit het geestelijk avontuur van S. Ignatius van Loyola, die in de eerste jaren na zijn bekering in 1517 bij het zoeken naar zijn vorm in de nieuwe dienst van God geleid werd door het motief van de pelgrimstocht naar Jerusalem en wiens levensverhaal dan ook typisch betiteld wordt als *Le Récit du Pèlerin* (1922) — *Der Bericht des Pilgers* (1955). NB. We kunnen niet uitmaken of Pascha voor dit werk zich liet inspireren door het verhaal van zijn medebroeder Magister Johannes Fridach uit Dusseldorf, met zijn werk: *Tractatulus...*

ons, moderne mensen, zo weinig ligt, maar die we enigszins concreet konden aanvoelen tijdens de pelgrimstocht van Paus Paulus VI in het begin van 1964: tocht naar de bron van het christelijk leven, symbool van de aardse pelgrimstocht enz. Pascha heeft in zijn werk een drang van zijn tijd aangesproken en die op zijn beurt gevoed en verder gedragen.

Dit alles moeten wij hier terzijde laten, om aangaande dit werk slechts op één bibliografisch gegeven in te gaan. Immers het lijkt ons de moeite waard, ons bij dit beroemde werkje aan een kritische uitweiding te wagen, omdat de bibliografen een typisch verwarde voorstelling van de oorsprong er van opgehangen hebben. De oudste vermelding er van komt waarschijnlijk wel van *Christianus Adrichem*³ uit Delft, die in zijn *Ierusalem, sicut Christi tempore floruit, et suburbanorum, insigniorumque historiarum eius brevis descriptio*, Keulen, Godefridus Kempensis, 1584, een *Catalogus auctorum, quibus in concinnanda delineatione & descriptione Hierosolymitana sum usus* (p. 222-8)⁴ inlast, waaronder hij vernoemt: *Peregrinatio cum exacta descriptione Ierusalem et locorum sanctorum, autore S. Theologiae Doctore Ioan. Pascha Carmelita Mechliniense, quam anno 1527. perfecit. impressa Lovanii per Vellaenum anno 1563* (p. 225).

Hoe kwam Adrichem tot deze verklaring? Alles wijst er op, dat hij uitsluitend van het drukje van Pascha's werk 1563 is uitgegaan. De titel is inderdaad een goede vertaling van het diëtse titelblad, waarin de twee elementen van het werk naar voren worden gebracht: *Een devote maniere om gheestelyck Pelgrimage te trecken...*, en vervolgens: *Met die rechte gheleghentheyd der heyligher plaetsen, so bescheelijck beschreven, al oft mense voor ogen sage*, naast de toeschrijving aan Pascha: *Ghemaect by wijlen Heer Jan Pascha... tot Mechelen*, en het drukkersadres. Met dit voor ogen moeten wij ons afvragen, wat de niet daarop voorkomende nauwkeurige notitie *quam anno 1527 perfecit* wel kan inhouden, en m.n. waarop *quam* terugslaat: op *peregrinatio* of op *descriptio*? Nu is het merkwaardig, dat een datum 1527 ook in het werkje te vinden

quem fecit pro informatione et avisione peregrinari volentium ad terram sanctam secundum omnia quae ipse vidit et expertus est in propria persona illuc proficiscendo (vgl. Hs. 8765-74 KB. Brussel, f. 231 r-247 v). De reis gebeurde in 1474. Vgl. Bernhard Kötting, *Peregrinatio religiosa. Wallfahrten in der Antike und das Pilgerwesen in der alten Kirche*. Regensburg-Münster (Westf.), 1950.

(3) Over Chr. Adrichomius (1533-1585) zie Hensen in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, III, 5-7; zijn bibliografie in *Bibliotheca Belgica*, eerste reeks I, A, 108. Zijn faam is vooral gevestigd op zijn beschrijving van het H. Land, waardoor hij o.a. invloed op de huidige vorm van de kruisweg zou uitgeoefend hebben.

(4) Deze *Catalogus* komt ook voor in Adrichomius' *Theatrum Terrae Sanctae* (bv. Keulen, Birckmann, 1628, na p. 228).

is. In de opdracht van Pascha's werk aan zijn nicht *vrouwe Katherine Brussaert, abdisse des Godshuys van Bynderen by Helmont*, schrijft de uitgever *Petrus Calentijn: Ende dys te liever ende te vierigher, als ghy ghedenct dat uwen geminden broedere onse neve, Heere ende M. Henrick Brussart salig. mem. selve in persoone ende lichamelijcken die (plaatsen) gevisiteert heeft, waer af ick onlancx noch bescheet ghesien hebbe: geschreven metter hant vanden Guardiaen van Syon, ende Commissarius vanden heyl. lande vander date anno M.D. ende xxvij. den vij. Octobris...*⁵ (f. 2 v). De datum 1527 uit deze woorden betreft niet een biografisch gegeven omtrent Pascha, maar de pelgrimstocht van de Heer Brussaert. Het lijkt nu wel uitgesloten, dat Adrichem zijn datum uit een andere bron zou geput hebben.

Anderzijds weten wij uit de verklaringen van Pascha zelf, dat hij zijn beschrijvingen niet als ooggetuige bij persoonlijke reis aanvoert, wijl hij in zijn *Prologhe* getuigt, dat hij zijn geografische gegevens heeft *ghenomen wter schriftueren van verscheyden pelgrims, die de voorschreven heylighe plaatsen lichamelijcken versocht hebben*' (f. 3 v). Aangezien Adrichem de pelgrimstocht van Brussaert uit 1527 op Pascha overbrengt, moeten wij zijn notitie vertalen als: *Een pelgrimagie, welke Pascha in 1527 verrichtte*, zodat het *quam* op *peregrinatio*, en niet op *descriptio* terugslaat⁶. Adrichem schiep hiermee ongewild een foutieve voorstelling van zaken, die de latere bibliografen in de war zou brengen⁷. Immers we moeten aannemen, dat Pascha zelf geen pelgrimsreis in het zelfde jaar als de Heer Brussaert heeft ondernomen, en dat Adrichem met zijn datering wel degelijk — totaal ten onrechte — de persoonlijke *peregrinatio* van Pascha op het oog had, en niet zijn *descriptio Ierusalem et locorum sanctorum*, die hij in dat jaar zou beëindigd hebben. Daarom moeten wij voortaan deze datum als volledig onbruikbaar laten vallen, omdat hij in feite geen verband met

(5) Deze datum zal de facto zowel de pelgrimstocht als het schrijven van de gardiaan betreffen.

(6) Trouwens wanneer we het woordgebruik van Adrichem ter plaatse nagaan, zien wij hoe hij een duidelijk onderscheid vasthoudt tussen *peregrinationem (suam) perficere* (synoniem: *peragere*) en *peregrinationem describere*. Zo schrijft hij: *Mandewyl qui ... suam peregrinationem perfecit et sedulo descripsit ...; Peregrinatio ... Bernardi Breidenbach ... quam ... peregit et ... descripsit ...; Descriptio Ierusalem ... Isbrandi Godefridi ... qui anno 1562. peregrinationem suam perfecit (t.a.p.)*. Grammaticaal gezien zou *Peregrinatio* in ons geval moeten betekenen: *De pelgrimagie* als boek; aangezien Adrichem het titelblad vertaalt, zou men denken, dat hij met *perfecit* het boek bedoelde. Evenwel wegens zijn vaste uitdrukking *peregrinationem perficere* heeft hij bij het opstellen van zijn notitie de gedachte van het pelgrimsboek overgebracht naar de pelgrimstocht als historisch feit in het leven van Pascha. Een dubbele vergissing...

(7) Paquot (zie n. 8) is waarschijnlijk de eerste, die deze verwarring van Adrichem, zij het een beetje balorig, aan de kaak stelde.

enige pelgrimage van Pascha, noch met het ontstaan van zijn werk houdt. Dit negatief besluit nopens Adrichem zij meteen het uitgangspunt van onze beoordeling omtrent andere bibliografen.

Er is vooreerst *Valerius Andreas, Bibliotheca Belgica* (1623 ; 1643)⁸. Zijn formulering stellen wij onmiddellijk naast Adrichem's uitspraak, opdat typografisch reeds zowel de verschillen als de gelijkenissen onderling zouden opvallen :

<i>Adrichem</i>	<i>Andreas</i>
1. Peregrinatio	
2. cum exacta descriptione Ierusalem et locorum sanctorum,	Descriptionem Terrae Sanctae,
3. autore S. Theologiae Doctore Ioan. Pascha Carmelita Mechliniense,	...
4. quam anno 1527 perfecit,	quam anno .M.D.xxvij. perfecit.
5. impressa Lovanii per Vellaecum anno 1563	Lovanii, 1563, apud Hieron. Vellaecum,
6. ...	vernacule.

De globale overeenkomst is onloochenbaar, zodat de afhankelijkheid van Andreas tov. Adrichem zich opdringt. 3 moest wegvallen, omdat Andreas de werken van Pascha opsomt. Hij kon gemakkelijk 6 bijvoegen, wanneer hij het werkje hoe dan ook kende. *Sanctae Terrae* vervangt de omschrijving *Ierusalem et locorum sanctorum* uit 2. Opvallend zijn de notities 2, 4 (nu onmiddellijk bij 2 aansluitend) en 5. Hoe kan Andreas de term *descriptio*, die niet in het diets voorkomt, gebruiken, tenzij omdat hij deze bij Adrichem vond? Waarvandaan haalt hij 4, dat letterlijk met Adrichem klopt? De grondwijziging ligt evenwel in de weglating van Adrichem's aanvang : *Peregrinatio cum (descriptione)*, waardoor *Descriptio*

(8) We citeren naar de uitgave 1643, p. 548. Aangaande de notitie van Adrichem merkt Paquot het volgende op : 'Ce passage a jetté dans l'erreur tous ceux qui ont parlé du P. Paschasius, dont aucun n'a lû son ouvrage. Les uns ont crû qu'il avoit fait le voyage de la Terre-Sainte en 1527. D'autres jugeant qu'il étoit trop âgé pour l'entreprendre en ce tems-là, ont crû qu'il avoit attendu jusqu'en 1527. pour en donner la relation. Tous ont été persuadés qu'Adrichomius s'étoit aidé de cet ouvrage pour sa description de *Jérusalem*. Cependant il n'y a rien de vrai dans tout cela (*Memoires...* 1765, I, 450). Paquot overdrijft lichtjes in zijn kritiek. Akkoord omtrent Pascha's pelgrimstocht. Evenwel bevat Pascha's werk degelijk een beschrijving van de heilige plaatsen, zij het ook dat de *gheestelijcke pelgrimage* de voorrang heeft. Dat Adrichem Pascha's aantekeningen niet zou gebruikt hebben, wordt tegengesproken door Adrichem's eigen verklaring en door de vele randnoten in zijn werk, die telkens Pascha's *Pelgrimage* met de betrokken *dachvaert* vermelden (met deze duidelijke referenties kan het trouwens niet zo moeilijk zijn, de feitelijke invloed van Pascha op Adrichem af te tekenen, zodat we aldus meteen Pascha's middellijke invloed op de verspreiding van bepaalde devotie-elementen gemakkelijk zouden kunnen uitmeten).

vooraan komt te staan als uitsluitende en enkelvoudige titel. Materieel gezien is die weglating o.i. maar een slordigheid van de bibliograaf, die zijn gegevens vluchtig en onbezorgd schift en schikt en overschrijft. In feite is daardoor de weergave van Pascha's titel (die Adrichem volkomen geëerbiedigd had), niet alleen onvolledig, maar grondig onjuist en inadaequaat geworden. Pascha's werk is daarmee formeel en uitsluitend als de beschrijving van het H. Land voorgesteld, terwijl dit element slechts op de tweede plaats komt. De ware toedracht er van, nl. een *gheestelycke pelgrimage* te zijn, wordt daarmee totaal weggecijferd. De titel wordt zo ondoorzichtig dat men zou kunnen gaan aarzelen, deze *Descriptio sanctae terrae* met de gedrukte *Pelgrimage* te identificeren, indien de vermelding van de dietse druk 1563 zou ontbroken hebben.

Er is meer. Door die weglating heeft Andreas de notitie *quam anno 1527 perfecit*, die Adrichem — ten onrechte — op de *peregrinatio* van Pascha liet slaan, met *Descriptio* verbonden. Door het puur materieel handhaven van deze woorden wijzigde hij evenwel grondig de zin er van, zodat zij nu moesten gaan betekenen: *Pascha heeft zijn beschrijving in 1527 voltooid*. Dit literair bibliografisch gegeven deelt Andreas mee, zonder goed te beseffen, hoe hij hierdoor de bedoeling van zijn bron verandert en meteen een ten tweeden male vervalst beeld omtrent het ontstaan van Pascha's werk de wereld instuurt⁹. Immers de aldus omgevormde titel en aanwijzing vinden we terug bij *Sweertius*, *Athenae Belgicae*, Antwerpen, 1628, p. 459¹⁰, enz.

Een pittige variante van Andreas' notitie komt trouwens elders voor. Zo in *Bibliotheca Belgica*, Brussel, 1739, II, 709 van *Foppens*, 1682-1761: (*edidit*) *Descriptionem Terrae Sanctae, quam anno 1517 perfecit...* Evenzo bij *Cosmas de Villiers*, *Bibliotheca carmelitana*, 1752, II, 68: *Descriptio sanctae Terrae, quam anno 1517 perfecit*. Noemen wij nog: *Norbertus a S. Juliana* in zijn handschriftelijke beschrijving van het karmelietenklooster te Mechelen: (*scripsit*) *Descriptionem Terrae Sanctae quam anno 1517 perfecit* (*o.c.*, f. 114; zie *Document IV*, p. 17). *Cosmas de Villiers* noteerde kritisch: „Error igitur irrepsit in notas numerales à Francisco Swertio designatas 1527. loco 1517. & inde caespitatio Ludovici Jacob qui verbum, *perfecit* anno 1527. accepit pro ipsa peregrinatione activa locorum Sanctorum” (*ib.*). Na wat we hiervoren gezegd hebben, weten wij stilaan hoe de vork aan de steel zit. Het strikte paralle-

(9) Omtrent de onverkwikkelijke discussie aangaande de verdachte afhankelijkheid van Sweertius t.o.v. Andreas zie *Biographie nationale*, t. XXXIV, k. 366 s.

(10) Voor een volledige uitwerking hiervan zie het voornoemd artikel van Fr. Joannes a Jesu Audenaert (p. 49, n. 1).

lisme tussen deze formule en Andreas' notitie (waarvan de literaire herkomst nu vaststaat) maakt het duidelijk dat de datum 1517 een pure verschrijving voor 1527 is. Zo ontglipt ieder gegeven uit onze handen, dat ons zou inlichten omtrent het jaar, waarin Pascha zijn werk voltooide.

Zo komen we tot de slotsom, vooreerst dat alle discussies van de bibliografen omtrent 1517 of 1527 zonder grond en waardeloos zijn, omdat de allereerste bewering daaromtrent simpelweg op een vergissing berust, en vervolgens dat we over geen extrinsiek gegeven beschikken om het werk van Pascha te dateren¹¹.

Het volsta een kort overzicht te geven van de verschillende drukken, die Pascha's werk mocht beleven :

Nederlands :

1. Een devote maniere om gheestelycke Pelgrimagie...
Leuven, 1563. Hieronymus Welle. in 12°, 154 ff.
2. Een devote maniere Om gheestelyck Pelgrimagie...
Leuven, 1568. Hieronymus Welle. in 12°, 164 ff.
3. Een devote maniere om gheestelyck Pelgrinagie...
Leuven, 1576, Hieronymus Welle. in 12°, 149 ff.
4. Een devote maniere Om gheestelijcke Pelgrimagie...
Gent, Corn. vander Meeren, 1612. in 12°, 288 pp. (ongep.).

Frans :

1. La peregrination spirituelle ; Louvain, Jean Bogardt, 1566
2. La peregrination spirituelle... Douai, Jean Bogard, 1584 (zie *Axters, La spiritualité des Pays-Bas*, Louvain-Paris, 1948, p. 172)¹².

Engels :

The Spiritual Pilgrimage of Hierusalem, s.l.; s.d. (± 1630), in 16° (zie *Thurston, The Stations of the Cross. An Account on their History and Devotional Purpose*, London, 1906, p. 74-75).

Ten slotte nog deze kritische vraagstelling. Onze enige getuige omtrent het auteurschap van de *Pelgrimagie* is feitelijk Pieter Calentijn, die in zijn uitgave van 1563 kortweg zegt : ... *soo dan... hebbe ick dit selve boecxken (dat die eerw. Heer Ian Pascha eerstmael in gheschrijfte achter ghelaten heeft) neerstelijcken ghecorrigeert...* (opdracht), en op wie alle latere beweringen, rechtstreeks of onrechtstreeks (bv. langs Adrichem) teruggaan. Graag zouden wij meer bewijzen hieromtrent in handen hebben, m.n. hss., waarop we het auteursmerk zouden kunnen aflezen. Handschriften

schijnt ook geen enkele van de vroegere bio- of bibliografen gekend te hebben. Het getuigenis van Calentijn moeten wij intussen wijselijk aanvaarden, al kan het op een vergissing berusten zo goed als de bewering van Adrichem, en al kunnen bezwaren tegen Pascha's auteurschap geldig gemaakt worden, uitgaande vooral van de inhoud en de bronnen (zie verder), in het bijzonder nu we beschikken over teksten, die zonder twijfel aan hem moeten toegeschreven worden, als vergelijkingsmateriaal. In de *Pelgrimage* vinden wij in feite geen rechtstreekse aanknopingspunten met de Karmelvroomheid of met wat de prekenbundel over Pascha's geest, leer en taal leert. Als enige karmelitaanse trek kan men aanstippen : *door dese Iordane ghinck Helias ons heylighe vader als hy dwater sloech met sijnen witten mantel...* (*dachvaert* 170). — Wat hiervan ook zij, we moeten ons houden aan Calentijn's getuigenis.

§ III. 'ONSER LIEVER VROUWEN PELGRIMAGIE'

Tot nog toe is Jan Pascha hoofdzakelijk bekend en beschouwd als schrijver van : *Een devote maniere om gheestelycke Pelgrimagie te trecken tot den heylighen lande als te Jherusalem Bethleem ter Jordanen &c.*, Leuven, Hieronymus Welle, 1563, in 12°, 154 pp. Wel weet men dat hij nog andere werken zou geschreven hebben, maar deze zijn blijkbaar verloren gegaan, zo meent men algemeen. Daarom was het voor ons geen kleine verrassing, wanneer wij onverwacht op een anoniem werk stootten, dat zich al dadelijk als een onbekend tractaat van Jan Pascha aan ons opdrong.

Bij onze opzoekingen naar de persoon, die men gewoon is geworden 'de schrijfster van de Evangelische Peerle' te noemen, hebben wij ons o.m. laten leiden door de opvallende passus uit dit werk :

O alder liefste, ic heb vernomen van een van onsen pelgrims een alte bequamen inwendigen wech tot onsen conincrijc. Ende aen dat eynde van desen wech leyt die poorte van Syon, dat is dat edelste deel der sielen, ende leyt met die ene side in die coninclijske stadt der eewicheyt, ende metter ander siden aen dat lantschap des lichaems der verganckelicheyt. Willen wy nu door desen wech comen in onsen oorspronc der eewicheyt, so moeten wi ons bloot maken van alle verganckelicheyt ende doorbreken die natuer, ende keeren door desen wech inden binnensten gront der sielen, ende gaen door die poorte van Syon... (III, 56) (Antwerpen, 1542) (vgl. *Ons Geestelijk Erf*, 1928, 203-208).

Deze merkwaardige tekst liet ons vermoeden dat de auteur in een kring van 'pelgrims' stond, levend van uit een vroomheid van *gheestelijcke pelgrimagie*. Daarom onderzochten we hss. in dit verband. Zo stieten we op hs. 21714 der KB. te Brussel, dat *een gheestelijcke pelgrimagie* bevatte en dat reeds van af het begin ons verwees naar een andere voorafgaande pelgrimagie, waarbij het spoor ons leidde naar Jan Pascha. Dit spoor willen wij hier allereerst vervolgen.

Het is dan onze bedoeling zowel het aldus ontdekte nieuwe werk van Pascha als het knooppunt der verbindingen tussen Pascha en de *Peerle* te belichten. Daarom willen wij ons hier allereerst bemoeien met het auteurschap van dit werk (*A*), vervolgens met de beschrijving der hss., waarin wij het vonden (*B*), om daarna een ontleding van het werk zelf te geven (*C*), en met een onderzoek naar de onderscheiden redacties, waarin het werk in onze hss. voorkomt (*D*), en naar de bronnen (*E*).

A. DE AUTEUR VAN 'ONSER LIEVER VROUWEN PELGRIMAGIE'

Ziehier de inleiding van bedoeld werk, volgens de twee hss., waarin wij het tot nog toe konden ontdekken (wij zelf brengen daarin paragrafen aan, die we nummeren, om onze verdere bespreking te vergemakkelijken) (zie reproductie van beide titelbladen *Pl. 2* en *3* tegenover p. 33 en 48).

Hs. A

1. (*f. 1r*) Hier beghint een gheestelijke pelgrimagie. Nae die gheestelijke pelgrimagie van Jherusalem

om voert te trecken nae den aertschen Paradijse, te weten tot der cluysen vanden vader Macharius van roomen, welck staet op .x. mijlen nae den aertschen paradijse, soe es dese pelgrimagie gheordineert ter eeden der glorioser maghet Maria, op dat als wij in die voerscreven pelgrimagie van Jherusalem ons gheoeffent hebben in dat leven, doot ende gloriose verrijsenisse ons liefs heeren, ons oeck voert mochten oeffenen in dat leven, doot ende gloriose Hemelvaert vander moeder gods maria, om doer haer heylich leven verlicht te worden en nae ons cranck vermoghen nae te volghen. Want van haer staet ghescreven: Qui me elucidant, habebunt vitam eternam.

Hs. B

(*f. 6r*) Hjer beghint onzer liever vrouwe pelgrimagie, achtervolghende die pelgrimagie van onssen lieven heere, ghelijck inden grooten bouck staet. Ende want wij nu alle die heyleghe plaetsen versocht hebben, daer die ghebenedide heere Jhesus gheleden heeft, ende ons oock gheoeffent hebben in zijn heylich levne ende doot ende verrijsenisse, ende wij commen sijn om ons laesten oorlof te nemen inder kercken van Sion, soe es ons devocie voorder te wandelen. Want ick noch herte noch zi[e]n ter weereit en hebbe, soe wille ick voertgaen totter woeninghe oft cluse van Macharius van Roomen, dat welcke es up .x.milen nae dat eertsche paradijs.

Ende dat daer omme, want ick devocie oeck hebbe, om mij te oeffenen in dat leven ende doot van die glorieuse maghet Maria, wanter van haer ghescreven staet: Qui me elucidant, habebunt vitam eternam.

2. Item dese pelgrimacie ende oefeninghe es ghemaect op ix hoeykens, te weeten drij croonen om der maget maria daer mede te versieren als een keyserinne, die welcke syn ghemaect van ix bloemen haerder duechden en privilegiën haer van god ghegeven. Den iersten hoet es ghemaect van die goutbloemen haerder excellenter verkiesinghe. Den tweeden van die blaewe veltbloemen haerder eenicheyt, voersichticheyt ende hemelsche ghedachten. Den derden hoet van die fiolette haerder dieper oetmoedicheyt. Den vierden hoet es ghemaect van die lelie haerder suverheyt. Den .v. ste van die coeren-bloem haer- (*f. 1 v*) der heyligher aermoeden. Den sesten hoet van die mesuete haerder ghehoersaemheyt. Den sevensten van die roode roosen haerder viericher liefden ende goedertierenheit. Den achsten van die akeleye haerder gestadicheyt. Den ixsten hoet is ghemaect van die lavender-bloeme haerder victorien ende glorien.
3. Ende tot elcken hoet suldij nemen ij maechdekens voer u ghespelinnen, die ghij daghelijcks aneroepen sult, om te helpen plucken ende die de moeder gods te presenteren, met twee sancten voer u leydtsmannen tot uwen heylighen inghel ende den inghel raphael, om die maget maria den hoet te persenteren (!) ende te crooneren, op dat die suete moeder gods aenghenaem mach syn ende de gracie te verwerven in haer .x. duechden als warachtighe dienerssen nae te volgen.
4. Soe sal dan een devoet pelgrim daghelijcx een bloemken plucken, overdinckende een puntken ende
2. Nu suldij weeten, dat dese oefeninghe ghemaect sijn up .ix. roosen-hoeykens, die welcke sijn drie croonen, om haer te coroneren als een (*f. 6 v*) keyserinne ghemaect van .ix. bloemen haerder duechden,
3. tot elcken hoet nemende .ij. maechden, om te helpen plucken dese bloemen, om Maria die Moeder gods te presenteren, <ende> twe santen,
- om haer daer mede te croonen, up-dat die soete moeder gods aenghenaem mach sijn, ende ons gratie te verwerven, in haer .x. duechden als daer waerachtighe die[r]naeresse nae te volgen.
4. Een devoet pelgherem sal daghelijcx een bloemken p<l>ucken, overdincken ende lesen eenen

- lesende eenen Ave Maria, alsoe daghelijcx een dachreyse voert
5. gaen, oft die veel tijts heeft en sonderlinghe devoecie tot die moeder gods heeft, mach alle daghe lesen tot haerder eeren een
 6. hoeyken, aenroepende te voeren u ghespelinnen met u patronen en leydtsmannen, dat sij met haer ghebet te willen helpen en maria in die ure uwer doot presenteer en haer vermanen, dat ghij haer aerm pelgrim hebt gheweest, op dat sij als een versierde machti- (*f. 2 r*) keyserinne met die drij croonen tot uwer wtvaert
 7. wil coemen, ende houden met dier oeffeninghe daghelijcx een ure silencie, op dat dese gheestelijcke oeffeninge u sij een soete vertroestinghe inder uren uwer doot, als men wesen sal sonder spracke en dan versoenen mach den strenghen rechter over den armen pelgrim, ende die suete moeder

die haer wt alder herten beminnen en dienen.

8. Oock en suldij niet vergeten daghelijcx te nemen u gheestelijck voetsel ende uwen dranck ende te schuylen onder u tinte ende te houden aen u gheselschap, dat ghij in die ander pelgrimacie ghedaen hebt.
9. Maer ofter nu yemant waer, die desen wech en dachreysen zeer vrent dochte, die lese dat leven vanden heylighen vader Macharius van roomen, welck staet int achterste dees boecks, en es ghenomen wt dat vaders-boeck. Welcx leven bescreven hebben .iij. heylighe muncken als Theophilus, Sergius ennde Gommus

Ave Maria ter eeren der glorieuser moeder Maria,

7. ende hauden met dier oeffeninghe daghelijcx een huere silencie, up-dat deze gheestelicke reyse u mach sijn een vertroostinghe inder laester hueren uwer doot, als men wezen sal sonder sprake, op-dat daen dezen oeffeninghe bidden ende versoenen mach den stranghen rechter over den armen pelgherim, ende die g<1>orieuse moeder ende maghet Maria daen toeghen mach, dat sij is een moeder alle der gheender, die haer hier met herten beminnen ende dienen.
9. Maer ofter nu iemant waer, die desen wech zeer vremde oft ongheloevelick ware, die lese dat leven vanden helegghen va[n]der Macha- (*f. 7 r*)rius van Roomen, dat welcke staet ghescreven int laesten van dezen boecke, ende es ghenoomen wt des(!) auden vaders boeck, en welcke leven bescreven hebben drie heylighe

desen selven wech onser pelgrimagien ghewandelt hebben, soe willen wij met gods hulpe ende ter eeren sijnder ghebenedijder moeder nu oock dien selven wech gheestelijck wandelen ende rusten daer sij gherust hebben ende vertellen dat sij tot elcker plaetsen ghesien ende gheroert hebben.

10. Maer daghelijcks, eer wij beghinnen onsen wech, soe sullen wij ons eerst tee[ke]kenen met dat teeken des heylighen † ende dan grueten die fonteyne der ontfermherticheyt, onse moeder ende coninghinne maria, lesende dese navolghende ghebeken (!), die welcke wij daghelijcx sullen lesen.

vaders ende moeniken als Theophilus, Sergius ende Geminus, zoe sijt selven ghesien hebben ende van hem ghehoort, ende dezen wech ende pelgrimagie met Gods hulpe selve ghewandelt hebben. Soe wille ick oock te gods eeren ende der glorieuser maghet Maria nu oock den selven wech wandelen ende rusten daer zij gherust hebben, ende vertellen wat sij tot elcker plaetsen ghesien hebben ende ghehoort.

10. Maer eer wij daghelicx onsen wech beghinnen sullen, so sullen wij

eerst groeten die fonteyne van ontfarmerticheyt met dit naevolghende ghebet.

Beter dan A geeft B ons de passende titel van het werk, die wij verder willen handhaven : *Onser Liever Vrouwen Pelgrimagie* (= *OLVP*). Het werk zelf stelt de *prologhe* in scherpe tegenstelling met een andere *pelgrimagie*, die voorafging en die wij als *Ons Liefs Heeren Pelgrimagie* (= *OLHP*) kunnen betitelen. Terwijl deze laatste Jerusalem als eindpunt bereikte, waarbij 'wij nu alle heylighe plaetsen versocht hebben, daer die ghebenedijde heere Jhesus gheleden heeft, ende ons oock gheoeffent hebben in zijn heylich levne ende doot ende verrijzenisse', trekt de pelgrim, gekomen 'inder kercken van Sion', om er een 'laesten oorlof te nemen', een tweede *pelgrimagie*, 'gheordineert ter eeren der glorioser maghet Maria', beginnen, 'om voert te trecken nae den aertschen paradijse', en zich 'oeffenen in dat leven, doot ende gloriose Hemelvaert vander moeder gods maria, om doer haer heylich leven verlicht te worden'.

Bij de vraag, welk werk met deze voorafgaande '*gheestelijcke pelgrimagie van Jerusalem*' met overweging van Jezus' leven en dood kan bedoeld zijn, ligt het voor de hand te denken aan de reeds genoemde 'Een devote maniere om gheestelyck pelgrimagie te trecken...' van Jan Pascha. En wel terecht. Immers wanneer we

dit gedrukte werk van Pascha naast de slechts handschriftelijk overgeleverde *OLVP* leggen, kunnen de overeenkomsten niet geloofchend worden, bij zoverre dat de identiteit van auteur voor beide werken moet vaststaan.

In *OLHP* laat Pascha aan de eigenlijke bedevaart-oefening een aantal onderrichtingen voorafgaan. In de eerste beschrijft hij de *bereydinghe* van de pelgrim voor deze *gheestelijcke, heylighe cruysvaert* in een opsomming van wat hij op zijn reis nodig heeft (f. 4 r-10 r). De tweede is '*een vermaninge ... om sy selven Godt ende syne heyligen te bevelen*' (f. 10 r-). De aanbevelingen zijn bij Pascha achtereenvolgens gericht tot elk der goddelijke Personen, tot Christus, tot Maria, tot '*uwen heylighen Engel oft Patroon die ghy dient*'. Een derde onderrichting betreft de onderscheiden, voorbereidende of begeleidende, dagelijkse oefeningen van de pelgrim, geordend volgens de daggetijden (f. 13 r). Welnu de aanbevelingen tot de goddelijke Personen en tot Christus komen letterlijk in de *OLVP* voor als '*daghelijcke gebeden*' (althans in hs. A, terwijl ze in hs. B ontbreken). Die tot Maria vertonen in beide werken een grondgelijkenis, zij het telkens in een eigen bewerking :

OLHP

(f. 11 r) Een ghebet tot onser liever Vrouwen, moeder ons Heeren.

O ghebenedijde wtvercoren weerdige moeder Gods, suete maghet Maria. Claer sterre der zee deser werelt, wijset mij doch den wech alder duechden, om te comen tot eenen salighen eynde. Wees ghegruet, moeder der gratien ende der ontfermherticheyt, toevlucht alder sondaren. In uwen handen ende in uwer moederlijcker bescherminghe bevele ick heden ende alle daghe mijns levens mijn siele ende lichaem ende alle dat ic van Godt uwen lieven sone ontfanghen hebbe. Ende ick bidde u oetmoedelijcken, regeert mij also met uwen gratien (f. 11 v), dat ick mach bequaem werden den oogen ws gebenedijden kints; gheeft mij rechte vermadenis mijns selfs, ende alder verganckelijcke dinghen ¹. O suete Maria, staet mij bij in alle noode van binnen ende van buyten, die ick me-

OLVP

Hs. A, f. 3 r.

Ghebet tot Maria.

Ghebenedijde wtvercoren weerdighe moeder gods,

nichfuldelijc in mij gevoele. O machtige Coninginne des hemels, bedwinct allen mijn vyanden, dat sij mij niet en schaden noch en hinderen inden weghe mijnder pelgrimagen, noch en laet mij niet dolen, noch vertragen in allen goede wercken te volbrenghe. Maer leydt mij altijd voort inden rechten wech mijnder salicheyt. Ende wijst mij die plaetse, die ghij met uwen lieven eyghen sone Jesum gheheylicht hebt, om die devotelijcken te visiteren. Ende laet mij verstaen die Godtlijcke misterien, die daer geschiet zijn,

ende een machtighe coninghinne des hemelschen paradijs, o suete maria, bedwinct toch nu alle vijanden, op-datse mij niet en schaden, noch en hinderen inden gheestelijcken wech mijnder pelgrimagen. Ende en laet mij niet vertragen in alle goede wercken te volbrenghe². Maer leydt mij altijd voort inden rechten wech mijnder salicheyt uwer heylicher voetstappen nae te volghen,

minnende al dat ghij bemint hebt, welck es waerheyt ende bermherticheyt, ende dat ick haten moet al dat ghij ghehaet hebt, welck es die glorie der werelt en begheerlijcheyt des vleeschs. O suete maria, wilt mij ellendich pel- (*f. 3 v*) grimthoonen dat ghij mijn moeder sijt en verciert mij met die duechden daer ghij mede verciert hebt gheweest, ende dat ic uwen sone ende u alle daghe een wonde mach offereren in willichlijck te lijden dat mij sal ontmoeten, ende alle daghe een weerdich sacrificie doen mach doer dat weerdich sacrificie des outaers, ende mijnen wech in alle vrede beleyden moet met God ende mijnen even mensche. O maria, nempt mij tot u, want ic tot u vlie als een die verjaecht ben inder woestinen deser werelt. Daer om, o mijn wtvercoren moeder, weest bij mij als een herder ende en laet mij niet verdolen wten wech, daer mij die heere in gheroepen heeft, op dat ick, als u schaepken, in al u heylich leven u stemme

(1) De voorafgaande tekst, die in hs. A van de *OLVP* ontbreekt, komt, behoudens varianten, voor in hs. B. We vermoeden dat de leemte in hs. A te wijten is aan slordigheid of aan een nieuwe redactie (zie verder).

(2) De nu volgende tekst verschilt in *OLHP* en in *OLVP*. Hs. A en B zijn hier, de varianten niet te na gesproken, verder gelijklopend.

moet hooren en die moet naevolghen met volmaecte wercken, op dat gij mij brynghen muecht tot die ander schaepkens, die ghij hebt inder weyden uwer ghenaden. O goedertieren moeder maria, wilt mij daghelijcks aensien met u ghebenedijde ooghen, en wilt u gheweerdighen in alle vernoey met mij te sijn, en sijt ghij alleen mijn troost en leydtsterre in alle u h. leven te overdincken ende dat nae te volghen, op dat ick, u naevolghende inden leven, oeck met u stervende, ghij mij als dijn aerme dienersse, als den tijt minder pelgrimage vervult es, mij muecht ontfanghen in u moederlijcke handen, mij duerleydende duer alle mijn vijanden ende (*f. 4 r*) mij tot dat paradijs der wellusten, om met u ende mijnen bruydegom ewelijck te regneren in saligher rusten. Amen.

op-dat
 ick soo met uwer helpen int eynde mijns levens comen moet totten hemelsche vaders lande, bij u inder ewigher glorien. Amen.

Het gebed tot de Engel Raphaël uit *OLVP* (hs. A en B) ontbreekt in *OLHP* (toevallig?). Maar het gebed 'tot uwen heylighen Enghel' uit Pascha vindt een gedrongen samenvatting in *OLVP* (hs. A, niet in hs. B). De verdere uitvoerige inleidingen van Pascha zijn in *OLVP* weggevallen (op grond van de veronderstelling dat de raadgevingen gekend zijn). Alleen de voorlaatste paragraaf daaruit wordt overgenomen in de (reeds p. 59, n. 9 aangehaalde) proloog van de *OLVP* (mits aanpassingen) :

Pascha: Soo is dan dese gheestelijcke reyse gheordineert op drij hondert ende lxx. dachreysen, die tsamen wt-brenghen een heel jaer. Ende twaer goet datmen hier mede daghelijcs hiel een ure silentie, die anders daer toe goede stade hadde, daer en tusschen Godt inder herten lovende ende dankende van sijnder grooter minnen, hen oock biddende om gratie. Soe doende sal dese silentie te stade comen ende troostelijck sijn inder swaerder ure des doots, als men wesen sal sonder sprake. Dan sal dese oeffeninghe bidden ende versoenen den strenghen Rechter over den armen Pelgrim, dat hij wil ghepayt werden door sijn groote liefde ende syn heylige bitter passie ende doot, daer hij sijnen hemelschen Vadere mede versoent heeft over allen menschen misdaden. Dus sal dan een geestelijc pelgrim daghelijcx voortgaen ende volbrenghen een dachvaert, niet verghetende hem selven te voeden met spijsse en drancke, noch te schuylen onder sijn tente, ende ghestadich te blijven bij sijn goet gheselschap inder manieren voorschreven, op dat hem niet en ghebreke inden weghe (*f. 27 v - 28 r*).

Het schema van de *OLVP* is van de *OLHP* afgekeken : de *dachreyse* (plaats- of reisbeschrijving met *oeffeninghe* : gebed of overweging), volgorde naar de dagen der week enz. Aangezien de *OLHP* het leven en de persoon van Jezus als leidraad neemt en de *OLVP* alles in betrekking met Maria stelt, is de overwegingsstof uiteraard in beide werken verschillend, waarbij men kan aannemen dat andere bronnen aangeboord werden bij de ontwikkeling van deze stof.

Alleen willen we nog even wijzen op het volgende feit (vgl. p. 95-102) : wanneer beide werken hun eigenlijke stof afgewerkt hebben, resp. na de beschouwing van de H. Geest (*dachreyse* 236), na de bespiegeling van Maria's hemelglorie (*dachreyse* 450), moet men op de terugkeer van Jerusalem naar huis een oefening behartigen, die in beide werken de zelfde is :

OLHP: Item hier mede suldy u beyden, om van hier weder na huys te treckene. Ende sult oorlof nemen inder kercke van Syon, biddende den heylighen Gheest om voorspoet aen ziel ende lichaem. Ende na desen suldy noch eens gaen ten heylighen grave, om daer oock te nemen uwen lesten oorlof.

Vrijdach. Die CC. ende xxxvij. dachvaert is, wederom te gaen tot den tempel des heyligen graeffs ende tot den berch van Calvarien. Ende doet daer u devotie, nemende daer uwen lesten oorloff...

... Ende daer na dit ghebet.

O Heere Jesu Christe mijn Godt ende mijn ontfermherticheyt, Ic segghe dy loff... Amen.

Nota: Want ghemeynelijck die Godtvruchtighe pelgrims van natueren hebben, soo wanneer sij die heylighe plaetsen versocht hebben ende moeten weder na huys trecken, dat sij dicmael omsien na die selve heylighe plaetsen, die oock in haerder herten printende ende inwendich voor ooghden houdende. Soo sullen hier volghen xxxv. aensichten, die de Heere

OLVP, *bs. A*: (*f. 114 r*) Die ccccli dachvaert sal sijn inden tempel des heylighen graefs. Oeffeninghe deser gheestelijcker dachvaert sal orlof om huys te trecken. Leest... dit navolghende ghebet, ende begheert dan gheestelijck die benedixcie van den gardiaen, om na huys te trecken.

O heere jhesu christe, mijn god, mijn ontfermherticheyt, ick sech dij lof... Amen.

Item, doen die suete heer hinck in dat swaer torment des cruycen,

Pl. 5. S. Michaël, Gravure uit hs. Van der Linden,
f. 15v. Zie p. 77.

Pl. 6. S. Jan Evangelist, uit Jacobus de Voragine, Passio-
nael, Winterstuck, W. Hopyl, Parijs, 1505. De houtsnede
hieruit werd opgeplakt in hs. J. Van der Linden, f. 93r.
Natuurlijke grootte. Zie p. 80-81. →

Wille. Die eerste Was in sinte treuen. Die
ander in sinte iohannes. Die derde in dye
onnoselkinderen.

Die legende vā sinte iohānes euā
gelista ende apostel.

Iohānes xps apostel ende
euāgelista die vā gode ghe-
mint Was cū maecht vco-
tē. na die sinrenē doe hem
die apostolē scheidē so ride
hi i asien ende stichte daes

Een deuote maniere om

lichaem vā sint Anthonis vā Padua in eē scho-
looster vāder mīdebroederē ordene d v velck
staet inder stad: daer hij ooc plach te prekē, e
is oer salichlycken gestoruen ende begrauen.

○ *Effeninge* de ser gheestelijckier dacty. sal sijn
hoe dat die maechdelijckie moeder Maria
haer liefhine Iesus voede met haren maech-
delijckie borsten (die veruult waren door den heyl-
igen geest metten hemelichen dauwe) met wt-
nemender vruchtē van sueter contemplatien

Donder.

Pl. 7. De werkende H. Familie te Nazareth. Houtsnede
uit hs. J. Van der Linden, f. 24r. Zie p. 77-79.

← Pl. 8. De werkende H. Familie te Nazareth. Houtsnede
uit J. Pascha, *Een deuote maniere om gheestelyck pelgri-
magie*, Leuven, 1576, f. 37v. Zie p. 77-79.

Jesus... hanghende in dat swaer torment des cruysen daer hadde...

soe hadde hij sonderlinghe xxx swaer aensichten, die hem inwendelijck alte zeer verswaerden (*f. 114 v*) ende pijnnden. Daer af ghij nu dat yerste sult beghinnen, om weder nu (*na?*) huys te trecken, ende dander selen nae ordinancie volghen, op dat u als een goet pelgrim nemmermeer wtter herten en gaen die bitter doot wus salichmakers, mer pijnt u daer op te dincken met danckaerheyt allen die daghen uws levens. Dit es dat yerste punt.

Oeffeninghe deser gheestelijcker dachvaert sal sijn dat eerste aensichte...

In hs. B van *OLVP* lezen wij daarentegen :

OLVP, bs. B: (f. 147 v) Die 451. dachvaert es te gaen totten tempele des helichs grafs. Hier suldij hauden u devoetie ende lesen ... dyt ghebet: O heere Jhesu christe, ick segghe u danck, dat staet in ons heeren pelgrimagie inden .237. dachvaert. Finis.

Hs. B beëindigt hier de eigenlijke pelgrimagie-oefening, om met het Macharius-verhaal te vervolgen. De uitdrukkelijke verwijzing naar 'ons heeren pelgrimagie' is een kostbaar gegeven, waardoor de verbondenheid van beide werken ten overvloede onderstreept wordt. Hs. A bewaart de zelfde tekst als *OLHP*: hieruit neemt het niet alleen de beschrijving der xxx aensichten (*OLHP* kon maar 25 aensichten verwerken...), maar alles wat hierna volgt tot aan het einde van het boek. Inderdaad beide werken hebben het zelfde slot:

OLHP: Overdenckt, hoe suetelijck dat die getrouwe pelgrims hen inder eewicheyt na dese pelgrimagie sullen rusten in dyen saligen eynde, daer inder eewicheyt gheen eynde en sal sijn. Dat wil ons gonnen die heylighe dryvuldicheyt door die bede van Maria die suyver maghet ende moeder Godts ende allen heyligen. Amen.

Nu suldy gaen voor een beelde vander heyligher Dryvuldicheyt, ende lesen dy Pater noster, oft een ander ghebet in danckaerheyt (*f. 158 v - 159 r*).

OLVP, bs. A: Die ccccc en lxxxiiiij dachvaert. Overdinct hoe ghij dan inder eewicheyt sult rusten in dien salighen ynde, daer inder eewicheyt en es gheen ynde. Amen.

Dan seldij gaen voer dat heylighe sacrament ende lesen drij pater noster ende ave maria ter eeren der heyligher drijvuldicheyt, ende dancken god, dat ghij u pelgrimagie bracht hebt tot eenen salighen ynde.

Globaal genomen is een derde van de *OLHP* (*dachbreyse* 237-365) zonder meer identisch met het slot van de *OLVP*: *dachbreyse* 451-584. Wanneer we deze massale identiteit met de hiervoren opgesomde ingrijpende overeenkomsten tussen beide werken in acht nemen, kan er geen twijfel over bestaan, dat de *pelgrimacie van Jherusalem*, waarheen de hss. van de *OLVP* de lezer verwijzen, het bekende werk van Jan Pascha is. Bovendien moeten wij het verband, dat de inleidende zin van de *OLVP* tussen beide werken legt, opvatten als identiteit van auteur. M.a.w., Jan Pascha, wiens auteurschap van de *OLHP* onbetwist erkend wordt, moeten wij eveneens aanzien als de auteur van de *OLVP*. Immers dat is de voor de hand liggende, ja de enige mogelijke interpretatie, die men aan de door de proloog gesuggereerde situatie kan geven. Dit wordt bevestigd door de vele overeenkomsten tussen beide werken, die wel van die aard zijn, dat zij niet kunnen verklaard worden doordat een auteur een andere zou beïnvloed hebben bij het opstellen van het tweede werk. Daarom menen we, dat verder betoog van Pascha's auteurschap t.o.v. de *OLVP* dan ook overbodig is. Zo kunnen we veilig de anonieme *OLVP*, die tot nu toe zo goed als onbekend en ongeacht is gebleven, op naam zetten van Jan Pascha, die tot nog toe alleen als de auteur van de *OLHP* was bekend.

B. DE HANDSCHRIFTELIJKE VERSPREIDING VAN
'ONSER LIEVER VROUWEN PELGRIMAGIE'.

Voor zo ver wij weten, werd de *OLVP* nooit gedrukt. Tot nog toe werden twee hss. er van vermeld in de BNM. te Leiden door W. De Vreese, die een uitvoerige beschrijving er van opstelde. Een der twee hss. werd trouwens reeds uitvoerig in een artikel behandeld. Wegens de zeldzaamheid der hss. en de onbekendheid van hun inhoud moeten we hierover nader berichten.

1. Hs. 21714 der KB. te Brussel

Onze speurtocht naar pelgrimacie-tractaten liet ons allereerst stoten op hs. 21714 der KB. te Brussel, waarvan het incipit ons al dadelijk de auteur van *OLHP* in het geheugen bracht. Ziehier een nadere beschrijving er van.

Een perkamenten band-omslag, goed bewaard, met overslaande klep. Het hs. is volledig papier, 198 x 146 mm. Katernen : 3 x IV, 1 x V, 5 x IV, 2 x II, 4 x IV, 1 x IV (op de onbeschreven keerzijde van het tweede blad = f. 120 v werd een blad papier opgeplakt — waarom? ; — 7). Watermerken : doorlopend : bok met onder-

schrift *Jehan Gros*, gelijkend op Briquet, *Les Filigranes*, nr. 2863 (sierlijke tekening; 't onderschrift loopt in de andere richting) (*annis 1551-4*); f. 69-72: pot met één oor, kruis en vierblaadje, gelijkend op Briquet, *o.c.*, nr. 12632 (*annis 1542-5*); f. 113-6: versierd schild met onderschrift *PPricard* zoals Briquet, *o.c.*, nr. 9613 (*annis 1547-66*) (vgl. *Ons Geestelijk Erf*, 1945 II, p. 212).

Op de binnenzijde van de perkamenten kaft vooraan lezen wij
van desen aerden
in oetmoedigheydt

geschreven in donkerzwarte inkt met scherpe pen, van latere hand, op het perkament zelf, waarschijnlijk door *Lucas Rulens* (zie verder), die deze woorden uit de hierna volgende tekst haalde (enigszins verkeerd gelezen), wanneer het opgeplakt papier (zie verder) weggewreven was.

Daaronder, op het papier, dat oorspronkelijk op het perkament was geplakt, maar later grotendeels weggekrabd:

.....
 ... en h... tot a<en mijn doot?>...¹
 ... en van den heer gheroepen ende verscheyden van deser aerden anno xv^c
lxxvij(?) den xxiiij september
 ... u oetmoedelijck ende allen u minlyck
 <bidde>ent² dat ghij myn aerm ziele in u devoe-
 <te gebede>kens niet en wilt vergheeten
 <Oock h>eeft begheert myn lieve suster
 <dat ic> desen boec sal hebben ont³
 <ic hem> te s. margriet Wyts⁴ liet
 <of aen een ha>erder susteren inden
 <beer> <suster> lysbet ver eycken
 <requeie>scat in pace

In de niet geursiveerde tekst menen wij de hand der kopiste van het hs. te herkennen: haar naam, die zij waarschijnlijk voorop schreef, is weggewreven en verloren. Haar zuster *lysbet ver eycken* heeft in de geursiveerde tekst de datum van het sterven ingevuld, waar zij alleen xv^c had geschreven, en heeft enkele regels bijgevoegd omtrent de laatste wilsbeschikkingen van haar zuster.

Onder de tekst f. 125 v schreef een latere bezitter (gedeeltelijk weggekrast):

(1) Het weggekrabde moet waarschijnlijk gezegd hebben, dat Zuster X de toelating had om dit hs. te gebruiken tot aan haar dood.

(2) Versta: *biddende, dat*

(3) Ont = *totdat*. Of moeten wij *oft* lezen?

(4) In het hs. staat na *Wyt* een streep, die we als *r* verklaren.

desen boek hoort toe aen lucas rulens
 desen boek hoort toe aen lucas rulens
 die hem vint die brenthem thuyts tot
 loven in syn huys een (!) die
 dat niet en doet, die zal den
 duyvel stecken

Op het opgeplakt papier aan de binnenzijde der kaft achteraan lezen we nog (gedeeltelijk onleesbaar gemaakt) : *Desen boek hoort toe // aen joannes batista(!) Ruelens // wonende in den bri(?)ssel-sche straet.*

Hieronder schreef een andere bezitter opnieuw zijn bezitsmerk, dat bijna volledig werd uitgeveegd : *Desen boek hoort... / lucas ruelens.* Op de binnenzijde van de overslaande (perkamenten) klep zien we nog de krassen van een vroeger bezitsmerk waarin we alleen de naam *joannes batista ruelens* ontcijferen.

Het hs. bevat uitsluitend de éne tekst van 'een gheestelijcke pelgrimage van onser liever vrouwen', met volgend incipit en explicit : F. 1 r : *Hier beghint een gheestelijcke pelgrima-^{<gie>} / nae die geestelijcke pelgrimage van Iherusalem om voert te trecken nae den aertischen Paradijse Te Weeten tot der cluijsen vanden vader Macharius van roomen...* (rood) (zie reproductie pl. 2 tegenover p. 33).

F. 125 v : *Die ccccc ende lxxxiiij (dachvaert) Overdinct hoe ghij dan inder eewicheyt sult rusten in dien salighen ijnde daer inder eewicheit en es gheen ijnden* (zwart). AMEN * *Dan seldij gaen voer dat heijlighe sacrament ende lesen drij p̄r n̄r ende Ave maria ter eeren der h. drijvuldicheyt ende dancken god dat ghij u pelgrymagie bracht hebt tot eenen salighen ijnde* (rood).

Over de vroegere bezitters vernamen wij reeds een en ander uit de aantekeningen van het hs. Sindsdien kwam het in het bezit van J. Paelinck, zoals de auctiecatalogus (Heussner, Brussel, 26-11-1860) vermeldt : *'ms. sur papier du XVIe siècle, de 125 ff. dans lequel se trouvent collées 26 petites gravures sur métal. Sur une de ces gravures se trouve le monogramme S.; sur une autre un A entrelacé d'un S et l'année 1549'* (dl. II, nr. 177). Op die veiling werd het aangekocht tegen 41.80 fr. door de KB. te Brussel, die het nog bewaart onder nr. 21714 (zie *Van den Gheyn*, III, 2441).

Het hs. is geschreven in een goed leesbare, weinig sierlijke cursiefletter uit het midden der 16e eeuw. Geen reclamen, geen signa-

(5) Blijkbaar vulde de kopiste deze titel achteraf in, waarbij zij onjuist haar ruimte had berekend, zodat zij de laatste lettergreep (*pelgrima-*)*gie* niet kon uitschrijven.

(6) Na AMEN staat met de zelfde lettergrootte een H, met op de verticale lijn een ingewerkte B. Is dit het monogram van de kopiste?

turen. Veel gebruik van rood bij rubrieken en onderstrepingen. De aanvangsletter van enkele paragrafen werd niet altijd ingevuld (geen representanten).

Illustratie. Naast de (overvloedige) rubricering, waarbij we wellicht voor de langere rubrieken twee verschillende handen moeten onderscheiden (de eerste is de kopiste zelf), werd reeds van af het begin bedoeld illustratie-materiaal aan te brengen door het opplakken van devotieprentjes. Daartoe werd ruimte opengelaten (soms niet aangebracht, soms op de sierletter geplakt, soms in de marge). Dit reeds wekt de indruk van mindere zorg, waarbij men gebruikte wat men onder de hand vond. Dit wordt nog versterkt door de diversiteit in waarde en factuur van de 26 behouden prentjes, die wij in enigszins logische orde willen bespreken. Ze zijn alle met de hand gekleurd op niet bepaald kunstige wijze.

17 A. *Gesigneerd.* 1. De hoogste waarde bezit ongetwijfeld de kopergravure (41 x 33 mm.; bij gebed op *dachvaert* 351 f. 88 r) : Maria, Moeder van Smarten, De 7 weeën worden voorgesteld door de 7 zwaarden, die haar hart doorboren. Grote kroon ; 3 engelenkopjes aan elke zij om de mantel te voorschijn komend ; zware plechtige plooiën in de brede mantel ; omschrift in Romeinse letters : *SICVT. LILI. // UM INTER. // SPINAS.* Bovenaan links 1.5.49 ; rechts A met (omgekeerde) S doorstrengeld. Tegen de zijrand rechts *Augustinen.*

Voor zover we weten, werden deze waardevolle en nauwkeurige ikonografische gegevens nog niet nader geïdentificeerd. Naar het verband te oordelen, zou men geneigd zijn, de graveur en zijn werk te Leuven te zoeken⁸. Zie onze reproductie pl: 11, tegenover p. 80.

(7) In de marge tellen wij met een doorlopend cijfer de besproken prentjes.

(8) Zou de grafie *Augustinen* evenwel niet eer naar Westvlaanderen wijzen? Bij welke tak der Augustijnen kan men een speciale devotie tot OLV. van Smarten historisch vaststellen? — In algemeen historisch perspectief moet het 7 zwaarden-motief verklaard worden uit de ontwikkeling der mariale vroomheid, die rond 1500 een klimax bereikte met het stichten van broederschappen onder die titel, speciaal in de Nederlanden. Zie H. Delehaye, s.j., *La Vierge aux sept glaives* in *Analecta Bollandiana*, 12, 1893, p. 335-352 ; 42, 1924, p. 220 s ; 45, 1928, p. 363 ; Dom A. Wilmart, O.S.B., *Prières de Compassion* in *La vie spirituelle*, Suppl. 17, 1924, p. 269-311 (overgenomen in *Auteurs spirituels et textes dévots du moyen âge latin*. Paris, 1932, p. 505-536), waarin vooral de voorgeschiedenis geschetst wordt. Men bemerkte eveneens de ontwikkeling van de Pieta tot OLV. van Smarten (zie bv. J.J. Timmers, *Symboliek en iconographie der christelijke kunst*, Roermond-Maaseik, 1947 ; pl. 55-59. — Ikonografisch moet onze voorstelling in verband gebracht worden met de gravure bij Holstein, XIII, p. 176, fig. 272 : *The Mother of Sorrows*, met de inscriptie *Sicut Lilium inter Spinis* : Liège, 7 x 5.5 cm. en *ib.*, p. 67. — Bovendien valt te onderzoeken of de hier voorgestelde Mariafiguur niet nog meer gebruikt is geworden, niet alleen bij 7 Smarten-uitbeelding, maar ook in andere evangelietafe-

NB. Er is geen reden om aan te nemen dat de andere plaatjes met de Moeder der Smarten (zie verder) aan de zelfde auteur moeten toegeschreven worden : hun waarde en factuur zijn te verschillend.

2. Een tweede monogrammist tekent met S.
2. 1) De eerste prent uit het hs., bij d. 151, f. 33 r, stelt voor : de aanbidding van het Kind Jezus door Maria, Jozef en musicerende engelen tegen een achtergrond van zuilen, kapitelen, gewelven en bogen (wat de indruk geeft van een kerkbeuk, niet van een stal, ondanks os en ezel). 55 x 42 mm. Op de zuil links een S. Deze kopergravure, minder gracieus dan de vorige, blijft zeer waardevol, omdat het geheel een harmonische groepering van personen en achtergrond vormt en de figuren een individuele uitdrukking brengen. Zie onze reproductie pl. 9, tegenover p. 80.
- 2) Een tweede prentje met S stelt voor Maria haar kind zingend, gezeten op een houten bank (waar de S te zien valt), gekroond, omgeven met guirlanden onder boognis. Ondanks de mindere kunstwaarde, menen we tenslotte toch met de
- 3-6 zelfde kunstenaar te maken te hebben. 55 x 42 mm. Dit komt in 4 exx. voor : bij d. 351, f. 90 r ; bij d. 371, f. 93 r ; bij d. 381, f. 94 v ; bij gebed na d. 400, f. 97 v. Zie onze reproductie pl. 10, tegenover p. 80.
- 7-11 B. *Ongesigneerd*. 1) Uit de reeks der 7 weeën van Maria zijn ons bewaard :
- 7 1. De voorspelling van Simeon op Lichtmis : Maria met één zwaard doorstoken, houtsnede in médaillon van 37 mm. doorsnee (bij d. 201, f. 47 v.).
- 8 2. Vlucht naar Egypte : item (bij d. 211, f. 49 v). Zie onze reproductie pl. 12, tegenover p. 81.
- 9 3. Maria onder het Kruis : houtsnede in médaillon van 37 mm. doorsnee (bij afsluitend gebed na d. 300, f. 76 v).
- 10 4. Maria beweent het lijk van Jezus voor het kruis ; in retabelvorm ; 44 x 33 mm. (bij het afsluitend gebed na d. 250, f. 60 v).
- 11 5. Maria beweent Jezus in het graf : houtsnede in médaillon van 37 mm. doorsnee (bij d. 311, f. 79 r).

relen (bv. geboorte enz.), zowel in de vroegere als in de latere kunst. — Omtrent de verering van OLV. van Smarten tijdens de 16e eeuw te Leuven zie *Ars Sacra Antiqua*, Leuven, 1962², p. 47 en 205-6. De devotie tot OLV. van Smarten heeft overigens een eigen plaats in Pascha's *OLHP*. Vgl. inleidende oefeningen, en houtsnede in druk 1576, f. 25 r. Over de devotie in de Nederlanden zie nog J. Paquay, *Middelnederlandsche gewijde teksten*, Lummen, 1933, pp. 61-62 (met literatuur).

- 12-15 2) Uit een reeks illustraties van het leven en lijden van Jezus hebben wij :
- 12 1. Jezus te midden van de leraren : groepering van figuren, vrij rudimentair verwerkt ; houtsnede in médaillon van 23 mm. doorsnee (bij d. 241, f. 58 v) ; duidelijk verschillend van de vorige médaillon-reeks.
- 13 2. Jezus draagt zijn kruis : item. Médaillon 23 mm. (bij d. 281, f. 71 r).
- 14 3. Maria onder het kruis : item. Médaillon 23 mm. (bij d. 291 ; f. 73 r).
- 15 4. Jezus met de wapenen der passie met IHS : item. Médailon 23 mm. (bij Sinte Gregorius-visioen uit d. 451, f. 114 r) ⁹.
- 16-19 3) Uit de reeks apostelen bezitten we :
- 16 1. Petrus en Paulus : ruwe houtsnede 36 x 26 mm. (bij d. 393, f. 96 r).
- 17 2. Jacobus en Joannes : item ; 36 x 32 mm. (bij d. 396, f. 96 v).
- 18 3. Philippus en Thomas : item ; 36 x 20 mm. (bij d. 398, d. 96 v).
- 19 4. Simon en Judas : item ; 36 x 25 mm. (bij d. 398, f. 97 r).
- 20-22 4) Pentekeningen.
- 20 1. Maria en Jozef aanbidden het Kind in de stal. Ondanks het schematische van de kleine figuurtjes is er ziel en perspectief in. Médaillon van 24 mm. doorsnee (bij d. 152, f. 33 v, in marge).
- 21 2. Musicerend enkelfiguurtje : item. 20 x 13 mm. (bij d. 161, f. 35 r, in marge).
- 22 3. Maria haar Jezus dragend : item 20 x 12 mm. (bij d. 191, f. 42 v).
- 23-26 5) Losse prentjes.
- 23 1. Besnijdenis : personengroep onder boognis ; geflankeerd met een tak. Kopergravuur 52 x 59 mm. (afgesneden) (bij d. 171, f. 37 v).
- 24 2. Maria koningin met 4 engelen omgeven, op maansikkel staande tegenover de zon, gekroond met 12 sterren. Kopersnede 42 x 57 mm. (bij gebed in d. 403, f. 99 v). Zie onze reproductie pl. 14, tegenover p. 81.
- 25 3. Maria in de zon, met opschrift : .ORA. PRO. NOBIS // .SANCTA. DEI. GENITRIX. Het Kind heeft een duif voor de borst. Een zeer fijne kopersnede, die ligt de traditie der

(9) De kleine médaillons zijn te vergelijken met de houtsneden van *Master S. Called Sanders Alexander van Brugsal, born at Brussels, since 1505 in Antwerp, 1516 Master, died ca. 1545 at Antwerp* (zie Holstein, XIII, p. 121, 123).

- afbeelding *Maria in de zon*, vaak gebruikt bij het gebed : *Ave sanctissima maria, mater dei* (zie verder), zoals de houtsnede in *Oriulus animae*, Antwerpen, W. Vorsterman, 1533. Médaillon van 42 mm. doorsnee (bij gebed tot Maria na d. 450, f. 112 v). Zie onze reproductie pl. 13, tegenover p. 81.
- 26 4. Maria met Kind spelend, op een troonzetel ; houtsnede 26 x 19 mm., gesneden uit een druk : de tekst op de keerzijde geeft o.a. de rubriek van het gebed *O sanctissima maria, mater dei*, dat moet gebeden worden voor een *Maria in de zon* (zie hiervoren). We vermoeden dat het prentje uit een latijnse druk van het *Hortulus animae* genomen werd (we konden maar één druk raadplegen).

2. Het handschrift J. Van der Linden

Een tweede handschrift van de *OLVP* is in feite reeds lang bekend dank zij de beschrijving er van door *Juliaan Van der Linden*, die het destijds in eigendom bezat en het aan zijn zoon Gustave bij erfenis overmaakte¹. Onze aandacht gaat hier op de eerste plaats uit naar de inhoud van het hs., om slechts even bij de verluchting stil te staan.

De oorspronkelijke band, waarvan de rug hersteld werd, draagt een deels vergulde paneelstempel, waarvan de tekening helaas erg versleten is, bij zoverre dat zij onherkenbaar is geworden. De stempel vertoont een rechthoekige friesomlijsting (165 x 103 mm, aan

(1) Het bestaan van het hs. en van de beschrijving er van werd mij bekend gemaakt door A.J. Persijn en G.I. Lieftinck volgens het materiaal van de BNM. te Leiden, nog door W. De Vreese, die het in bruikleen had mogen ontvangen, bijeengebracht. Het opsporen van het hs. zelf nam veel tijd in beslag en mocht eindelijk lukken dank zij de bemiddeling van Dr. G. Degroote en van zijne Excellentie Minister J. Pholien, aan wie ik mijn erkentelijkheid hier wil betuigen. Deze laatste schreef: *Je serais fort heureux en ce qui me concerne de vous être utile dans la mesure de mes moyens, certain que je suis d'être dans la ligne de la pensée du regretté Monsieur Julien Van der Linden et de mon regretté beau-frère feu le baron Gustave Van der Linden. C'est ma sœur, la baronne Van der Linden, qui doit être en possession du manuscrit que vous cherchez (brief van 19.7.63).* Juliaan Van der Linden, 1848-1911, rechtsgeleerde van naam, parlementslid voor Brussel, letterkundige en oudheidkundige, heeft een grote activiteit ontplooid en stond in hoog aanzien in vlaamse kringen, zodat hij, zij het ook kortstondig, lid werd van de Koninklijke Vlaamse Academie (1911). Hierover zie men zijn levensbericht door Is. Teirlinck in *Verslagen en Mededeelingen van de Kon. Vl. Academie*, 1919-1920, pp. 268-275, en E. De Seyn, *Dictionnaire biographique*, Bruxelles, 1936, II, 1026-7.

De beschrijving van het hs. door J. Van der Linden, verschenen in *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles*, t. 22, 1908, p. 403-423 : *Le Pèlerinage de Notre-Dame (Manuscrit avec Enluminures). Le graveur GM*, kan betrekkelijk goed heten, al blijft ze aan de buitenzijde hangen, om in hoofdzaak de aandacht te wijden aan de verluchting met houtsneden, speciaal aan de monogrammist *GM*, snijder van een Katharina-van-Zweden-prentje [zie A. Ampe : *Aantekeningen bij een zestiend-eeuws handschrift uit Dendermonde (Hs. 4407-08 der KB, te Brussel)* in *Handelingen XVI*, 1962, speciaal n. 41-53].

de buitenranden gemeten) met, in het middenvlak, een stempel met fijne bloemranken. De sloten zijn verdwenen. Op het binnenplaat vooraan bezitsmerk: *ioanna//labanst//anno//1778*, met losse penprobeersels. Het éne schutblad (modern gefolieerd 1) is op de recto-zijde onbeschreven en draagt op de verso-zijde het bezitsmerk: *desen boeck // bortoe (!) aen joanna labaeust // den anno 1778*. Het schutblad achteraan bleef onbeschreven. Het binnenplaat van de band achteraan heeft naast de zelfde penprobeersels opnieuw: *ioanna//labaeust//anno 1778*, met tegenaangeschreven in omgekeerde richting: *ont // fang. // o van // ant.*

Het hs., 180 modern gefolieerde bladen tellend en 200 x 140 mm metend, bestaat uitsluitend uit papier, met het éne watermerk B in kroon (zie *Briquet, Les filigranes*, III, nr. 8070-annis 1573-83), nl. na het eerste schutblad f. 1, 1 katern van 4 bln.; f. 6 aangeplakt op volgend blad en oorspronkelijk geteld als f. 1; katern van 2 bln.; 22 x IV-1; 12 x IV; VI; 6 x IV; IV-4². De oude foliëring, alleen aangebracht voor de tekst van de *pelgrimagie* (nu f. 6 r-169 v) en lopend tot f. 167, is niet feilloos. De bladspiegel is omlijnd; de regels zijn niet gemerkt. Geen sporen van reclamen of signaturen. Rubricering overvloedig. Een enkele grote, weinig sierlijke initiaal; vele kleine initialen bij iedere paragraaf; de aanvangsletters van alle zinnen met rood aangestreept f geschreven. Over de verluchting verder. De inhoud is als volgt:

1. F. 2 r-5 r: Een schoone sermoen van de verysenisse (!) xpi (rubriek) (incipit) *Christus traditus est propter delicta nostra et resurrexit propter iustificationem nostram* (rood). Christus es ghelevert voor ons mesdaet es (!) es veresen voor onse rechtveerdicheyt. In wat waer (!) manieren dat christus voor onse sonden ghelevert ende gheoffert es, daer en willen wy nu niet af spreken, want sondach leest leden soe heeft dat ons sermoen gheweest... ende sekerlick suldy weten dat dit selve lichaem wederomme verysen sal ende sal eeuwelick leven sonder meer te³.
2. F. 5 v: blank; met houtsnede OLV-gekroond. Onderaan een bezitsmerk:

(2) Aangezien de oude foliëring alleen voor de *Pelgrimagie*-tekst werd aangebracht, mogen wij vermoeden, 1) dat de eerste katern, die de zelfde aflijning van de bladspiegel vertoont, aanvankelijk reeds aanwezig was, maar blank gelaten werd en alleen moest dienen als beschutting en om de eerste houtsnede te dragen (bladzijde tegenover het oude f. 1 r); 2) de kopist B, die de *Pelgrimagie*-tekst schreef, het 4e blad van zijn 2e katern heeft moeten uitscheuren en herschrijven, en daarom het losse eerste blad aanplakken op het eerste der nog bewaarde middenbladen van die katern; 3) dat de 3 katernen achteraan, eveneens met omlijnde bladspiegel, aanvankelijk door kopist B blank gelaten waren en alleen als beschutting van het hs. waren bedoeld; en 4) dat de kopist A de blank gebleven katernen voor en achter heeft benut om een paar sermoenen daarop te schrijven.

(3) Dit sermoen is geschreven door hand A, die de blank gebleven katern hiermee wilde vullen (zie n. 2); wegens plaatsgebrek breekt de tekst af om te vervolgen op de blank gelaten katernen achteraan. Zie p. 74, n. 8.

Sr Maria de Beraca | *Jespere et Cryn*⁴ (zie reproductie *Pl. 4*, tegenover p. 49).
3. F. 6 r - 169 v: HJer beghint onzer liever vrouwe pelgrimage, achtervolghende die pelgrimage van onsen lieven heere... (*prologhe*, rood)... Ende alle diet hoorden, loefden ende dancten Godt den vader almachtich, ende zijnen eeneghen (f. 169 v) zuene onsen heere, onsen salichmaekere, ende den heleghe gheest, die de zielen levende maect, die drievoldicheyt in persoonen ende een inder Godtheyt es, leeft ende regneert heere ghebenedijt ende gheloeft eeuwelijck ende sonder hende in alle tijden. Amen. Hier int Sinte Macharius van Roomen leven. Finis.

 Bidt voor die dit heeft doen schrijven,
 dat sij mach sonder sonden bliven,
 Ende die dit heeft ghescreven
 dat ons heere sijn sonden hem wille vergheven. Amen.

Vrouwe Lievine Soleghers⁵ religieuse//vanden Godthuysse van Oostecloo//
Anno ab incarnatione domini millesimo, quingentesimo, lxxiiij^o, pridie No-
nas decembris. Gloria in altissimis Deo. (met monogram $\begin{matrix} H \\ W + A \end{matrix}$)⁶

4. F. 170 r - 174 r: / te stervene.. Quia christus resurgens ex mortuis iam non moritur... ende ghenot te sijn tot dat avemael (!) des lams die weerdich es ghevonden in dat bouck des eewegher salicheyt ut(?) te luucken⁷: daertoe ons god syn gratie gheven moet. Amen⁸.

5. F. 174 v - 180 v: Een sermoen sprekende van david den coninck (*rubriek*) (*inc.*) David autem rex genuit salomonem ex ea que fuit urie. Dat die coninck heeft gheghenereert salomonen (!) van haer die urias huysvrouwe was gheweest. David die coninck dan, iae die prophete, waerelick die prophete des heeren ende die coninck <v>vaer vercoren ende ghesalft... god<s> glorie te verhooghen ende te vercondegghen ende niet

(4) Zie verder p. 75, n. 11. De lijfspreuk bedoelt: *J'espère et crains*.

(5) J. Van der Linden spelde: *Lievine Sulegers* (*ou Swegers*) (*a.c.*, p. 405). We handhaven onze grafie, omdat de kopist de letters *ol* op die wijze schrijft. Hij spelt *Soleghers* volgens de volkse uitspraak, die *sl* met een *o* verlengt. De naam is dan wel *Slegbers*. Zie verder p. 75.

(6) Zie reproductie bij Van der Linden, *a.c.*, p. 405. We kunnen het niet ontcijferen. Zie reproductie van het titelblad *Pl. 4*, tegenover p. 49.

(7) Blijkbaar zinspeling op *Apoc.* 5. 2 s. We zien niet goed de zin der dietse woorden.

(8) Deze bladzijden vormen het vervolg van f. 2 v-5 r (zie p. 73, n. 3). Geschreven door hand A. Bij de aanvang van dit paassermoen verwijst de predikant naar zijn vorig sermoen op Palmzondag, waarin hij blijkbaar als thema gekozen had: *Want dat bundelken van mirre, dwelcke die brunt christi heeft woonende tusschen haer buursten, die selve onse versoeninghe es voor god den vader, die doet die godminnende ziele rechtelick wandelen tusschen voorspoet ende wederspoet van dat ieghenwoordich leven* (f. 2 v). In dit paassermoen veronderstelt hij zijn toehoorders voldoende 'gheinstrueert', *in wat manieren dat christus duer die cracht gods verresen es vander doot: daer hebdi dicwils af gheboort* (f. 3 r) (misschien door eigen sermoenen van vorige jaren?), om nu alleen te verklaren, *'hoe dat wy alle te samen verresen sullen* (f. 3 r). De gedachte aan onze verrijzenis, naar het voorbeeld en in de kracht van Christus' verrijzenis, moet ons troosten te midden van ons lijden op aarde, *'in deser allende onser pilgrimage ende ballinschap'* (f. 3 r), en ons leren verachten wat wij toch na een kortstondig verblijf op aarde zullen moeten verlaten. Ondanks de morele en ascetische toepassingen is de preek verbazend pregnant uitgebouwd op schriftuurlijke basis.

[syn] sijn eyghen lof ghelyck hy te kennen gheeft segghende die hemelsche schaere god des sabaoth⁹.

Het hs., althans voor wat het hoofdwerk betreft, werd geschreven in opdracht van *Vrouw Lievine Slegbers*, kloosterlinge van het bernardijnenklooster van Oost-Eekloo, dat oorspronkelijk in de oostvlaamse localiteit van die naam gelegen was, maar in 1577 door de Geuzen vernield werd. Om veiligheidsredenen werd het naderhand overgebracht naar Gent, in de *Posteernestraat*, onder de abdis *Jeanne Sanders* († 1585). Van de verstrooide zusters konden slechts 7 bijeenkomen, om op 7-3-1585 tot de eerste abdiskeuze over te gaan. Uiteindelijk werd het opgeheven op 7-11-1796. Over *Lievine Slegbers* zelf vonden we in de gedrukte bronnen geen melding¹⁰.

Een andere bezitster, *Sr. Maria De Beraca*, (zie f. 5 v) zien we deelnemen aan de abdiskeuze van 1630 (ingetreden na 1610, 33 jaar oud, 17 jaar geprotest, met de functie van kosteres), en aan de abdiskeuze van 1635 (in de functie van novicenmeesteres)¹¹.

Een derde bezitster kennen we alleen met de naam: *ioanna labienst* 1778 (dit is waarschijnlijk het jaar, waarin zij het in bezit

(9) Dit tweede sermoen, in de zelfde hand A geschreven, is onvolledig, daar de kopist halverwege de bladzijde zijn werk stopzette. Het maakt deel uit van een bredere preken-cyclus. De predikant zegt immers: *Dese ooghen als wy int voorgaende sermoen vertoochden die van iuda beteekenen ons den wille, dat uppenste ofte upstel ende die meeninghen...* (f. 175 v). En verder: *Nu seyden die knecht voert, dat hij (David) een redelick verstandich ende strijdtbaer man was; wat redelick es te sijn, dat hebben wy in een ander sermoen bewesen* (f. 176 v). Dit sermoen verhaalt, hoe David door God vercoren ende voersien werd en door Samuel tot koning gezalfd, hoe hij in zachtmoedigheid en andere hoedanigheden zijn volk leidde en God diende; hoe hij in dienst van Säul harp speelde en ten strijde trok tegen Goliath.

Dit laatste herinnert ons aan een paralleleplaats uit een preek, die onbetwistbaar aan Jan Pascha wordt toegeschreven, nl. in de hiervoren besproken gentse prekenbundel h. 963 UB. Gent, f. 62 v-75 v, speciaal f. 71 v-73 r) (zie p. 34). In dit sermoen, dat waarschijnlijk als een reportatum tot ons gekomen is, wordt de *sensus litteralis* van het Davidsverhaal niet ontwikkeld, om alleen de *sensus moralis* in ascetische toepassingen aan te houden. De David-preek behandelt in het bewaarde gedeelte uitsluitend de *sensus litteralis*, zodat we mogen vermoeden dat het vervolg de ascetische beschouwingen zou aanvoeren: deze zouden de formele parallelteksten met de gentse prekenbundel opleveren. Wat we hebben, wettigt evenwel hoogstens een vermoeden, dat beide teksten van de zelfde auteur stammen. Daartegen pleit toch de oostvlaamse spelling van de preek.

(10) Zie Fr. de Potter en J. Broeckeaert, *Geschiedenis van de gemeenten der Provincie Oost-Vlaanderen. Tweede Reeks. - Arrondissement Eekloo*. Gent, 1870-73. *Derde Deel. Oost-Eekloo*, p. 18-40; J.-M. Canivez, *L'ordre de Cîteaux en Belgique des origines au XXme siècle*, Forges lez-Chimay, 1926, p. 488-493; Th. Ploegaerts, *Les moniales de l'Ordre de Cîteaux dans les Pays-Bas Méridionaux depuis le XVIIe siècle jusqu'à la Révolution française de 1550 à 1800*, Westmalle 1937, II, p. 163-191; El. Dhanens, *Inventaris van het kunstpatrimonium van Oostvlaanderen in Cultureel Jaarboek voor de provincie Oostvlaanderen* 1953, III, p. 73-74.

(11) Zie Ploegaerts, *o.c.*, p. 171, 174. Haar devies luidde *Jespere et cryn* (andere dragers van de zelfde devies bij H. Tausin, *Supplément au dictionnaire des devises historiques et héraldiques*, Paris, 1895, I, p. 263: *J'espère et crains*).

kreeg). We kunnen alleen veronderstellen, dat ook zij tot voornoemd klooster behoorde, al vinden we haar naam niet in de verschillende namenlijsten¹².

De kopist, die meteen ook de rubricator was en wel een man moet zijn (vgl. *syn sonden*), tekent alleen met zijn monogram. Aangezien het klooster van Oost-Eeklo onder het geestelijk gezag van de cisterciënsers van Baudeloo¹³ stond, vermoeden we dat een lid van dat klooster hiervoor het meest in aanmerking komt¹⁴.

Verluchting. De bedoeling van de kopist was een verluchting in verband van de tekst zelf aan te brengen, o.a. uitgaande van de heiligen, die bij iedere 'hoet' als *ghesellinnen* of als *leytsmannen* aangeropen worden, behalve voor de eerste, daar tegenover de *prologhe* een houtsnede wordt geplaatst, die de hoofdgedachte van het hele werk uitdrukt: de kroning van Maria. Daartoe liet hij bij de aanvang van iedere 'hoet' een blad onbeschreven, waarop een drietal prentjes moesten opgeplakt worden. In feite zijn nu f. 74, 112, 125 en 148 zonder verluchting, hetzij omdat deze nooit aangebracht werd (bij gebrek aan materiaal?), hetzij omdat de prentjes achteraf werden verwijderd. Behalve de inleidende houtsnede is ons bewaard gebleven de verluchting op f. 19, 28, 40, 54, 95: alles samen 15 prenten, w.o. 13 houtsneden en 2 kopergravures, waarvan de ouderdom en de kunstwaarde zeer uiteenlopen. Aangezien J. Van der Linden destijds een uitvoerige bespreking hieraan wijdde (*a.c.*, p. 409-423), beperken wij ons hier tot aanvullingen bij zijn bevindingen, zonder zijn gegevens te herhalen.

1. *Maria Hemelkoningin* (vooraan) (De *OLVP* wordt haar ter ere opgedragen: de negenvoudige krans). Men merke de kroning van Maria als Hemelkoningin door vier engelen, de stralenkrans (mandorla), waarin Maria staat, de maansikkel met slang, die Maria verplettert (*OLV*-onbevlekt ontvangen): hiermee staat de prent in een onafgebroken ikonografische traditie. De brede mantelplooiën en de vlottende haar-golwing wijzen op de kunst uit de eerste decennia der 16e eeuw. De diëtse tekst pleit onweerlegbaar voor de nederlandse herkomst van de houtsnede (zie onze reproductie pl. 4, tegenover p. 49).

2. *S. Katharina van Alexandrië*, gekroond door 2 engelen, ge-

(12) In het *Calendarium* van Baudeloo, uitgegeven door P.F. Vyncke (zie volgende noot), p. 117, vinden we '*obiit Henricus Laban monachus*'. Mogen we hierbij aan enig familieverband denken?

(13) Over Baudeloo, buiten en binnen Gent, zie P.F. Vyncke, *Geschiedkundige schets der Abdij van Baudeloo*, Gent (1921); Canivez, *o.c.*, p. 464-477 (verkeerdelijk als vrouwenklooster aangegeven); *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, s.v. *Baudeloo* (Canivez).

(14) Het monogram konden wij niet oplossen.

flankeerd door 4 tafereeltjes uit haar passie, waarboven nog S. Barbara en S. Maria Magdalena aangebracht zijn (zie reproductie bij J. Van der Linden, *a.c.*, p. 411).

3. *S. Katharina van Alexandrië*, met de spreukband: *S(anc)ta katherina ora pro nobis -xv^e lxx*. De prent, gedateerd 1565, ver- toont de gewone heiligenattributa in een uitvoering, die herinnert aan de prent bij *F.W.H. Holstein, Dutch and flemish etchings, en- gravings and woodcuts 1450-1700*, Amsterdam, vol. XIII, p. 207, f. 390 (= Passavant 248 ; Courboin 2005). De klederdracht zou tot 1510-30 kunnen teruggaan. Mogen we denken aan diëtse her- komst?

4. *S. Michaël die de draak doodt*. Deze fors getekende gravure is een vrij getrouwe weergave van de prent van Jacob Cornelisz van Oostsanen 38.2 x 25.7 cm., afgebeeld bij Hollstein, *o.c.*, vol. V, p. 26 en *A.J.J. Delen, Histoire de la gravure*, II, 1, pl. IV, 3, en die deel uitmaakt van een reeks, waarvan de eerste prent 1510 geda- teerd is. Onze prent kan kort na 1510 ontstaan zijn (zie onze repro- ductie pl. 5, tegenover p. 64). Een ander — ongekleurd — exem- plaar hiervan is aanwezig in de prentenverzameling van het Ruus- broecgenootschap te Antwerpen.

5. *H. Familie aan het werk te Nazareth*. Buiten de boven-linker- hoek, stelt deze prent een toneeltje uit het leven der H. Familie te Nazareth voor : S. Jozef timmert, Maria weeft, waarbij Jezus toe- ziet. Zij is volkomen parallel met de bekende houtsnede, die het onderschrift draagt : *Gheprint tonser liever sueter vrouwen ten troost* (reproductie bij *A. Spamer, Das kleine Andachtsbild vom XIV. bis zum XX. Jahrhundert*, München, 1930, p. 22 ; literatuur aldaar en p. 33 ; vgl. Kruitwagen in *Het Boek*, 1924, p. 47). Nog bewerkt uitgegeven in 'Ons is gheboren. Oude prenten en teksten, verzameld en toegelicht door Jan Poortenaar, Amsterdam, Bigot en Van Rossum N.V., z.j. (= Uilenreeks, nr. 25), p. 21 ; vgl. p. 44 (reproductie van deze prent zie pl. 7, tegenover p. 65). Het betreft het Karmelitessenklooster te Peutie (bij Vilvoorde), dat zeer vroeg een eigen prentdrukkers bezat, waaruit ons enkele producten be- waard zijn gebleven :

- 1). Het voornoemde H. Familie-prentje.
- 2). De Mater-Amabilis-prent ; zie Kruitwagen, *a.c.*, p. 47.
- 3). Jezus vallend onder het kruis ; zie Kruitwagen, *a.c.*, p. 47 met reproductie van origineel en navolging pl. VII-VIII.
- 4). Jezus vallend onder het kruis (vgl. nr. 3 in hs. 4604, f. 206 v, Brussel, KB. ; zie *Van den Gheyn, Catalogue...*, III, p. 464-5 ; A. Ampe in *Handelingen XVI...*, p. 53, n. 40.
- 5). Jezus de Man van Smarten, vroeger aanwezig in hs. 2751 Gent, U.B. ; zie *L. Indestege, Boekbanden uit vijf eeuwen. Catalogus*

van de tentoonstelling. Gent, 1961, p. 105.

6). Een voorstelling van Jezus te Bethanië, met eigen drukadres, aanwezig in het Archief van het Karmelitesenklooster te Vilvoorde. Dit is een trouwe parallel van de Bethanië-prent uit Mechelen (zie A. Ampe in *Handelingen XVI...*, p. 42-47). Wat is origineel? Aangezien de voorstelling in het Karmelitesenklooster geen innerlijke verklaring vindt, maar wel in het Bethanië-klooster te Mechelen, mogen wij vooralsnog aannemen, dat het origineel van dit laatste klooster is uitgegaan.

7). Sint Antonius de Eremit (met het varken) (Archief van het Karmelitesenklooster te Vilvoorde).

8). Sint Cornelius (ibidem).

De H. Familie-voorstelling behoort thematisch thuis in het traditioneel illustratie-materiaal van de Jezus-levens, zoals wij bv. hiervan een aflegger vinden in de houtsnede van de *Pelgrimage*, druk 1576, f. 37 v, die de zelfde elementen in de compositie vertoont (in spiegelbeeld) (zie onze reproducties pl. 7 en 8, tegenover p. 65).

De ikonografische geschiedenis van de H. Familie-voorstelling zelf moet ook nader onderzocht worden, omdat de houtsnede blijkbaar behoorde tot een zeer verspreide reeks van passie-taferelen, die we kennen uit :

1. *Eyn devoet Rosenkrantz des levens und lijdens unsz Heren Jesu Christi*, Keulen, Euch. von Hyrtzborn, 1530 (?). 55 houtsneden. Is dit de oudste bron van deze reeks?

2. a. *Rosarium mysticum animae fidelis*, Antwerpen, Martinus de Keyser en W. Vorsterman, 1535 (*Kronenberg*, nr. 1807).

b. *Geestelijck Rosecrancsken van eender gelooviger sielen*, Antwerpen. Mart. de Keyser, 1534 (*Kronenberg*, nr. 1809).

c. *Vergier flourissant pour lame fidele*, Antwerpen, Mart. de Keyser, 1534 (*Kronenberg*, nr. 2117 ; reproducties bij *Kronenberg*, NAT. VII. 26-29).

NB. Een aflegger van a vinden we in *Rosarium animae fidelis, 50 articulis vitae & passionis Iesu Christi ac totidem precationibus constans*, Leuven, Joannes Masius, 1587.

3. Gedeeltelijk in a) *Een schoon boecxken om vierichliken te beghereen in ons te comen den heylighen gheest...*, Antwerpen, W. Vorsterman, (*Kronenberg*, nr. 265), met replieken in *Rosarium mysticum animae fidelis*, Antwerpen, M. Hillen 1538 (*Kronenberg*, nr. 1808).

b) *S. Bernardus (= S. Bonaventura) Een... boecxken ... vanden hemelschen wijngaert*, Antwerpen, W. Vorsterman, (*Kronenberg*, nr. 295).

4. Nagevolgd in *J. Pascha, Een devote maniere om gheestelyck pelgrimagie te trecken...*, Leuven, H. Welle, 1576. Bv. f. 37 v met de zelfde H. Familie-voorstelling (zonder toneel van pelgrimgezelschap). Vgl. p. 78 (zie reproductie *Pl. 8*, tegenover p. 65).

Het volsta op dit zeer vrij ingewikkeld knooppunt van ikonografische invloeden van deze zeer verspreide, zij het wellicht minder bekende, houtsnedenreeks gewezen te hebben.

Onze prent, die buiten de H. Familie-voorstelling ook nog in de linker-boven-hoek de uitbeelding van een scheepgaand gezelschap geeft, wordt eerst formeel duidelijk door de eigen functie, die zij in de *Pelgrimagie*-druk heeft. Zij is nl. aangebracht bij een keerpunt in het reisverhaal. Na de landreis Leuven-Venetië over 40 *dachreysen* is het belangrijke ogenblik aangebroken om sloop te gaan. Daarom is er het gebed 'tot uwen heyligen *Engel*, op dat hij u voorsien wille eenen wijzen, machtigen Heere ende Patroon, die u wil voeren met synder galeyen totter begheerlijcke plaetsen, uwer geestelijcker reysen oft pelgrimagien des heylichs lants' (f. 38 r), en het gebed tot *S. Petrus*, 'die heer van deser galeyen oft patroon... sinte Peeter...', die van Godt gestelt is een hooft oft patroon vanden schip der heyliger kercken' (f. 38 v).

Uit deze symboliek, die leuk uit de materiële reisomstandigheden geestelijke realiteiten laat doorglanzen, kan men de voorstelling uit de linker-boven-hoek, die tot nog toe ondoorzichtig en vaag moest blijven, gemakkelijk interpreteren: er is de engel; het schip met *S. Petrus* aan boord: deze ontvangt de pelgrims (met pelgrimspij en staf), waarvan de ene reeds op het schip gestapt is en de anderen nog aan wal staan; op de achtergrond het pelgrimsoord, dat de pelgrims reeds verlaten hebben.

Deze functie van de prent verklaart meteen, dat zij speciaal ter illustratie van onze *pelgrimagie*-boeken vervaardigd werd, wat nu wel een bijzonder licht werpt op het milieu, waarin ze ontstonden. Op de vraag welke van de twee prenten origineel is, zou men van uit de situatie der Bethanië-prenten geneigd zijn te antwoorden, dat ook de houtsnede uit Peutie slechts kopie zou zijn. Wanneer we doorslaande argumenten zouden bezitten, om het Pascha-auteurschap van de *Pelgrimagies* met de traditie te handhaven, zou het een verrassende voorstelling worden, Peutie als centrum te beschouwen, waar het ganse illustratie-materiaal zou vervaardigd zijn geworden. Nader onderzoek kan wellicht beslissend licht hierover laten vallen¹⁵.

(15) Aangezien P. Bruno Borchert, O.Carm., een onderzoek over de ikonografie van OLV-ten Troost voor het tijdschrift *Carmelus* voorbereidt, gaan wij hier niet verder op de verschillende opgeworpen kwesties in.

6. *Het doopsel van Joannes*, illustratie bij de beschouwing van Jezus' leven, aansluitende bij *dachvaert* 74 evgl., vertoont wel enige gelijkenis in techniek enz. met de vorige houtsnede (zelfde milieu en kunstenaar?). Zij herinnert sterk aan de houtsnede met het zelfde onderwerp in hs. 4660-61, Brussel, KB.

7. *S. Agatha*, met boek en tang, de tyran onder de voeten tredend. Van der Linden zegt hiervan : „Ce burin, qui est d'un travail très sobre et aussi expressif que délicat, rappelle bien la manière de Lucas de Leyde" (*a.c.*, p. 413). Merkwaardig is ongetwijfeld de uitbeelding op de achtergrond van een kerk (links) en een slot (?) (rechts). Is dit een topografische notitie omtrent een plaats, waar *S. Agatha* vereerd werd?

8. *Aanbidding der Wijzen* in de stal (bij de vierde *hoet*). De uitvoering is zeer primitief, wat op hogere ouderdom van de prent kan wijzen.

9. *S. Cecilia*, houtsnede met bovenschrijft *Sancta//Cecilia*, beeldt de heilige af met orgel en palm, in vrij ruwe afwerking.

10. *S. Katharina van Zweden* met het opschrift *S. Katharina de swetia filia S. birgitte//G.M.//Ex tenera-munda*. Zie reproductie Van der Linden, *a.c.*, pl. XVI; vgl. de uitvoerige bespreking door A. Ampe, in *Handelingen XVI...*, p. 47-53.

11. *S. Coleta* (met *S. Franciscus van Assisi*), die voor het altaar de ordesregel van Jezus (en Maria) ontvangt (vgl. banderole : *Regula ordinis S. Clarae*), met het onderschrift : *Beata Coletta Reformatrix Ordinis sancte Clarae*.

12. *S. Clara* met de monstrans, naast (gestigmatiseerde) *S. Franciscus van Assisi*, onder loofboog.

13. *S. Dominicus* met regelboek, hond die staf draagt, naast een geknielde dominikaan, met het onderschrift : *S. Dominique fondateur des freres prescheurs*, wat op een franse herkomst van de prent wijst.

14. *Maria met Kind*, in buste, onder boog, staande op maansikkel, met het onderschrift : *Salve Maria Gemma pudicie*.

15. *S. Jan Evangelist* met boek en arend : dit is een houtsnede, waarvan de bedrukte keerzijde ons zegt, dat ze uit een boek werd uitgerukt. De tekst betreft het verhaal van *S. Stephanus*, die stervend voor zijn beulen bidt. Het samentreffen van *S. Stephanus* en *S. Jan* liet ons vermoeden, dat de kontekst behoort tot de liturgische omlijsting van de feesten resp. 26e en 27e december, dat de gedrukte tekst de recto-zijde en de prent de verso-zijde van het blad beslaat en dat we te doen hadden met het Passionaal van *Jacobus de Voragine*, de *Legenda Aurea*. Dat klopt.

Anderzijds onderkende Dr. Vervliet, Museum Plantin-Moretus te Antwerpen, in het lettertype de franse herkomst. Zo konden wij

Pl. 9. Maria en Jozef aanbidden het Kind. Houtsnede, met S gesigneerd, uit hs. 21714 Brussel, KB, f. 33r. Zie p. 70.

Pl. 10. Maria haar Kind voedend. Houtsnede, met S gesigneerd, uit hs. 21714 Brussel, KB., f. 94v. Zie p. 70.

Pl. 11. OLV. met de 7 zwaarden. Houtsnede met S + A gesigneerd, uit hs. 21714 Brussel, KB., f. 88r. Zie p. 69-70.

Pl. 14. OLV verheerlijkt in de hemel. Houtsnede uit hs. 21714 Brussel, KB., f. 99 v. Zie p. 71.

Pl. 13. OLV met het Kind, met de duif spelend. Houtsnede uit hs. 21714 Brussel, KB., 112 v. Zie p. 71-72.

Pl. 12. OLV van 7 Weeën. De Vlucht naar Egypte. Houtsnede uit hs. 21714 Brussel, KB., f. 49v. Zie p. 70.

tekst en houtsnede inderdaad terugvinden in de dietse uitgave van de parijsche drukker Wolfgang Hopyl voor Willem Houtmart te Brussel, het *winterstuck* van het *Passionael* (zie *Nijhoff-Kronenberg*, 1194, ex. Brussel KB., B 537). Over de drukker zijn we ingelicht door H. Stein, *L'atelier typographique de Wolfgang Hopyl à Paris*, Gand, 1891, en *id.*, *Nouveaux documents sur Wolfgang Hopyl, imprimeur à Paris* in *Bibliographe moderne*, 1905, p. 178-193. Hopyl, wiens drukkersactiviteit valt tussen 1489 en 1523 en die wellicht in 1524 stierf, is misschien herkomstig uit het bisdom Utrecht, al heet hij in een bepaalde bron *Alemannus*. Hij drukte meestal voor rekening van anderen, vooral scholastische, patristische, juridische en kerkelijke werken, waarvan in 1891 66 stuks opgeteld werden. Twee dietse werken zijn van hem bekend: *De Getijden van onser liever vrouwen*, 1500 en het tweedelig *Passionael*, 1505. In 1891 noteerde Stein: „de nombreuses gravures sur bois et de lettres ornées qui dénotent aussi une origine flamande... images populaires qui n'ont certainement pas été gravées spécialement pour ce volume et ont dû servir à illustrer quelque'une de ces publications d'hagiographie et de propagande, si fréquentes à la fin du XVe siècle et au début du XVIe". Anderzijds bemerkte hij, hoe Hopyl zijn letter- en illustratie-materiaal ontleende aan *Jean de Vingle*, drukker te Lyon. Naar een vriendelijke mededeling van Mme J. Veyrin-Forrer, Bibliothèque Nationale te Parijs, komt inderdaad onze S. Jan-prent identisch voor in *La Légende doree en françois*, te Lyon op 20 juli 1497 door Jean de Vingle, f. xxij r (Bibl. nat. Rés. H. 278), waar ook het zelfde lettertype reeds gebruikt werd. — Onze prent stamt dus... Lyon. (Zie onze reproductie uit de druk, waaruit alleen de houtsnede in ons hs. overgenomen werd, pl. 6, tegenover p. 65).

NB. Wanneer wij het illustratie-materiaal uit beide hss., zowel naar inhoud als naar plaatsing, overschouwen, wijst alles er op, dat het een oorspronkelijke bedoeling was de *Pelgrimage* te verluchten. De stof daartoe zou uit de aard der zaak drie motieven kunnen aanpakken: 1) taferelen uit het leven van Maria en Jezus; 2) de heiligen, resp. engelen, die als *patronen* of *leytsmannen* aangeroepen werden; 3) uitbeelding van de pelgrimage zelf, volgens de momenten der reis of volgens geografische gegevens. Het bewaarde materiaal behoort inderdaad tot een dezer motieven. Dank zij deze beschouwing komt dit niet meer zo willekeurig voor, als het op het eerste gezicht kan lijken en als J. Van der Linden volgens al te empirische indrukken geoordeeld had. Het is wel zo dat de uitwerking er van in onze 2 hss. uiterst gebrekkig is gebleven, omdat de kopisten slechts over weinig toevallig materiaal beschikten, dat aan het oorspronkelijk opzet nog beantwoordde. Misschien

suggereert de houtsnede met de H. Familie ons nog het best, hoe de autograaf (uitgevoerd door de Karmelitessen te Peutie?) er moet uitgezien hebben.

C. INHOUD EN VORM VAN 'ONSER LIEVER VROUWEN PELGRIMAGIE'

Nu wij de *OLVP*, in twee hss. voorkomend, aan de vergetelheid konden ontrukken en aan Jan Pascha toeschrijven, willen we nader kennis nemen met de inhoud en de vorm er van. Het werk bevat de eigenlijke oefening van de *Pelgrimagie* en het begeleidend verhaal van het leven van Macharius, dat de uiterlijke omlijsting voor een innerlijk gebeuren vormt.

a. In de eigenlijke *pelgrimagie* zelf kunnen we onderscheiden een eerste deel, dat de *dachbreysen* 1-450 naar de *cluyse* van Macharius heen en terug behelst, en een tweede deel met de *dachbreysen* 451-584 van Jerusalem naar Leuven. We gaven reeds (p. 57s.) de *prologhe*, waaruit het schema van de oefening blijkt.

1. De eerste 450 *dachbreysen* zijn uitgebouwd als *drie cronen* met elk *drie hoeden* (vgl. rozenkrans-schema). Elke hoed, genoemd naar een onderscheiden bloem, symbool van een deugd van Maria, bevat 50 overdenkingen, die het leven en de deugden van Maria doorlopen van af haar uitverkiezing in Gods gedachte tot haar glorie in de hemelse zaligheid. De pelgrim neemt bij ieder vijftigtal *dachbreysen*, waarop hij de bloemen-hoet dagelijks moet plukken, '*ij maechden, om te helpen plucken deze bloemen... ende twe santen om haer daer mede te croonen*'. In een afsluitend gebed wordt de gevlochten hoed telkens aan Maria, onder voorspraak van de begeleidende heiligen en engelen, aangeboden. Regelmatig geven uitvoerige rubrieken de reisroute (naar het Macharius-verhaal) aan, met de nodige symbolische uitleg, alsmede aanduiding van de aflat en aansporing tot passende gesteltenissen. Het hier volgende schema geeft de ontwikkelingslijn van dit deel aan.

Die eerste croone ter eeren uws edelen wtvercorenen lychaems

Die eerste hoet: die goutbloemen der weerdicheyt van Maria, opgaende in hogher contemplacien (gaande van Gods gedachte over Maria tot haar jeugdijaren); met S. Agnes en Dorothea, met Raphael en eigen bewaar-engel.

Die tweede hoet: die blaew heybloemkens des velts van die eenicheyt, wijsheit ende vierich hemels ghebet van Maria (gaande van haar tempelverblijf tot Boodschap); met S. Catharina van Alexandrië en S. Barbara, met Michaël en Uriël.

Die derde hoet: die fiolette haerder oetmoedicheyt (gaande van de Boodschap tot Geboorte); met S. Lucia en S. Agatha; met S. Joseph en S. Jan Baptista.

Die tweede croone in die eere uwer heyligher doorwonder zielen

Die vierde boet: die witte lelyen ter eeren der maechdelijcker suyverheit (gaande van de Geboorte tot Lichtmis); met S. Cecilia en S. Delphina, met de Driekoningen.

Die vijfde boet: die corenbloemen der heyligher aermoeden van Maria (gaande van Lichtmis tot verborgen leven in Nazareth); met S. Clara en S. Catharina van Siëna; met S. Franciscus en S. Dominicus.

Die seste boet: die medesuete der heyligher ghehoersaemheyten van Maria (gaande van dood van S. Joseph tot Jezus' dood op het kruis); met S. Scholastica en S. Geertrui, met S. Benedictus en S. Bernardus.

Die derde croone in die eere van Mariens volmaecte victorien ende vrolijcken verheven gheest in God

Die sevende boet: die roose der vierigher liefden (gaande van Maria's staan onder het kruis tot haar leven na de Verrijzenis); met S. Ontcommer en S. Godelieve, met S. Andries en S. Jan.

Die achste boet: die akeleye der ghestadicheyten (beschouwt haar standvastigheid in het lijden); met S. Martha en S. Eulalia, met S. Marten en S. Nicolaes.

Die neghenste boet: die lavenderbloemen der victorien... ghecroont als keyserinne int rijck haers soons (Hemelvaart van Maria en haar hemelvreugde); met S. Ursula en gezellinnen, met de 10.000 Martelaren.

Afsluitend worden deze drie kronen aan Maria aangeboden, vooreerst in een gebed tot de onderscheiden aangeroepen heiligen en alle rangen der hemelingen en vervolgens in een gebed tot Maria. Deze mogen hier volgen als voorbeeld van taal en stijl van de auteur.

(Hs. 21714 KB. Brussel, f. 111 r) O devoet pelgrim der maghet Maria, bereyt u nu om met weerdicheyten te presenteeren ende die keyserinne des hemels te crooneren met die cranskens, die ghij hebt ghemaect tot haerder eren. Ende om dit bequaemelijck te doen nae haerder grooter weerdicheyten, zoo suldi aenroepen u twee leytsmannen, den h. Inghel Raphael ende uwen goeden Inghel. Want ghij u (f. 11 v) pelgrimage nu volbracht hebt doer Gods helpe ende noch niet en muecht comen tot dat paradijs in die presencie der maghet Maria, bidt dan dese Inghelen, u leytsmannen, dat sij met alle haer mede-borghers dese croenen des loefs haer eerweerdighe Coninghinne presenteren, op-dat u dese croone inder uren der doot gracie verwerwe, om te gaen den onbekinden wech tot dat paradijs der wellusten, en dan muecht ghebruycken den soeten rueck alle deser voerscreven bloemen (rood).

Ghebet tot uwen goeden Inghel ende den h. Raphael (rood).

Mijn alder-lie<f>ste broeder, bewaerder mijnder zielen, .h. Inghel Gods dien ick van Gode bevolen ben te bewaeren, ick roepe tot u met hertelijcker begheerten mijns herten, ende tot den .h. Inghel Raphael, uwer goedertierenheyten biddende, dat ghij trecken wilt ten hemelschen paradijse, ende nemen dat gouden trompet uwer inghelscher goedertierenheit, ende dat wilt

blasen metden adem uwer berrrender minnen doer al die straten des hemelschen Jherusalems. Ende roept ende bidt al dat hemelsche her, dat sij die Coninghinne ende Keyserinne des hemels helpen presenteren dese keyserlijke croone tot haerder weerdicheyt, op-dat die cleyn ghifte haerder eerweerdicheyt ende goedertierenheyt mach sijn ontfanckelijck, ende ick, aerme sonderse, doer al dat ghebet der liever heylighen weder mach ontfanghen (f. 112 r) daer ick mijnen bruydegom ende sijnder liever moeder mede mach aenghenaem syn.

Ick bidde alle die patriaercken ende propheten doer u, o hemelsche bode, datse bringhen die welluydende trompetten der verwonderen ende blijchappen, diese hebben op haer Coninghinne, ende mij dan verwerven, dat heyligh ontsich ende vrees Gods totter doot, ende lanmoedicheyt ende verduldicheyt in alle trybulacien.

Ick bidde die heylighe martelaren, datse brynghen die roosen der hemelscher minnen, ende datse mij verwerven sterckelijck te verwinnen alle myn ghebreken en dat ic van mij mach verdrijven alle nedere dynghen.

Ick bidde alle die .ix. chooren der Inghelen, datse brynghen die wieroockvaten des sueten loefs metten wieroock der vierigher liefden En ick bidde hem, datse mij verwerven, alijt gheerne te syn inden lof Gods en dat ick mij behoede voer alle traecheyt, op-dat ic inder eewicheyt met hem dat mach volbringhen.

Ick bidde alle die weerdighe apostelen Christi, datse brynghen die berrende tortsen des goddelijcken loefs en datse mij verwerven te verblijden in persecucie met stantafticheyt inden heylighen kerste gheloove ende heylighe religie.

Ick bidde al die confessoren, datse brynghe die hemelsche herpen der vriendelijcheden en die vedelen der vereeninghen in hooghe comtemplacien, ende mij verwerven die duecht te minnen totter doot.

Ick bidde al die suyver heilighe maechdekens, datse comen met haeren roosencransen en haer witte cleedinghe, en datse met vrolijcken sanghe die keyserinne ende moeder der bermherticheyt dese croone pre- (f. 112 v) senteren en crooneren, en mij dan vercrijghen die benedixie vander moeder der bermherticheyt, een stercke naevolghinghe in alle haer duechden, op-dat ick inder eewicheyt van haer niet verscheden en blijve. Amen.

Ghebet ende offerande der croonen tot die Coninghinne Maria (rood).

Alder-glorioeste Coninghinne des hemelschen rijcks, aldersuetste Maria, ontfanct toch minlijck dese cleyne ghawe, die ick, u aerme dienersse, uwer waerdicheyt offer ende gheve in teghenwoordicheyt alle der hemelscher scharen, want met desen drij croonen begheer ic u te eeren met al dat ick vermach als een machtighe Coninghinne des ewighen levens.

Die ierste croone ter weerdicheyt uws edelen vercierten wtvercoeren lychaems, welck heeft gheweest die ruste Gods, begheerende datse ghestelt werde tot uwer maechdelijcker croonen.

Die tweede croonen heb ick ghemaect in die eere uwer heyligher doerwonder zielen, doorsneedden met dat sweert des rouwen, begheerende dat die ghestelt worde tot uwer martelaers-croone Aureola.

Die derde croone heb ick ghemaect ter eeren uwer volmaecter victorien en vrolijcken verheven gheest in God, die ick bidde dat ghij ontfanghen wilt tot die croone uwer glorien. Ende met alle dese cleyne grue- (*f. 113 r*) ten ende benedixien soo glorificeer ick dij, mijn vrouwe ende mijn moeder. Ende met gheboechden knien myns herten ende myns lichaems zoo presenteere ick u oetmoedelijck dese keyserlijcke croone, en stelse in die handen der heiligher maechden. S. Ursula en al haer ghespeellinen, ende bidde myn leytsmannen S. Steven ende S. Laurencius met die .xi. duysent martelaeren, datse dese croone des loofs stellen op u alder-edelste hooft, biddende datse ontfanckelijck sij dijnder mayesteyt, en dat die cleyne deser croonen dyn hoocheyt niet en vertoorne. Want dat myn crancheit vermochte, heb ic dij gheoffert, mer niet dat ick woude. Ende, o alder-soetste moeder, niet wt mijn hooft heb ick dit vergadert, mer heb inghegaen in dat ghenochlijck paradys dynder sueter looveren, en heb wt veel bloemen weynich bloemen ghepluckt tot eender chieringhe dynder croonen. Ende want ick dicwil dit hebbe versumelijck ghedaen, soo bidde ic dynder goedertierenheyte, dat dyn bermhertighe ooghen myn onvolcomenheyte willen aensien ende mijn misdaet vergeven. Ende in dat boeck dynder ghedachten zoo scrijft te samen elck bloemken ende roosken, van welcken ick dese croone heb ghemaect. Ende dat loon begheer ick weder van dij, myn alderliefste moeder, dat ghij mij in deser tijt regeren wilt, ende onder dyn protectie nemen, en mij beschermen van alle quade. Ende verleent mij en alle die u dese (*f. 113 v*) croone vlechten, dat wij u inder uren ons doots teghenwoordich moeten hebben, ende ons dan wilt aenschijnen in dier donckerder nacht des doots, en vervaert die duyster schaere der duvelen, ende doet ons dan op dat boeck der minnen, ende vertelt daer-wt soo-veel vriendelijcheden, dat ghij ons der minnen en dat paradys weerdich maect, ende versoent ons voer den vervaerlijcken rechter.

O alder-schoonste Sara, wilt bij ons syn soo rasch als onse ziel scheyt wten lichaem, en wilt toch dan segghen, dat ghij ons suster sijt, en dan wtgheley ons doen, als wij den onbekenden donckeren wech des doots sulen moeten wandelen, en wilt ons dan nae deser elledigher pelgrimage met u moederlijcke handen oversetten tot dat paradys der eewigher welusten, ende wilt ons dan toonen Jhesus, dyn ghebenedijde vrucht.

Noch bid ick u, o suete moeder, dat doer dese offerande pelgrimage ende cleyne groetenissen deser croonen vertroost moet<en> werden alle gheloo<vy>ghe zielkens, sonderlinghe daer ickt voer pelgrimage voer begheer .N. doer u groote sueticheyte ende ghenade.

Adieu, o over-clare morghens-sterre, ende bidt altyt voer ons. O ghenadighe. O goedertieren. O alder-goddelickste suetste Maria, myn alder-liefste moeder ende Coninghinne. Al dat hemelsche gheselschap moet segghen: Amen. Alleluia. God ende Maria moet syn ghelooft inder eewicheyt.

Amen, dicant omnia. Anno liij. op S. Nicalaus.dach ¹.

(1) Dit mogen we opvatten als datum, waarop de kopiste haar afschrift hier beëindigde. Wilde zij aanvankelijk hier afbreken?

2. De 450 *dachbreysen* brachten de pelgrim van Jerusalem naar de *cluyse* van Macharius heen en terug (de *OLHP* had hem van Leuven naar Jerusalem — en de heilige plaatsen — gevoerd: op den *berch van Syon*, waar de Apostelen de H. Geest op pinksteren ontvingen, *dachbreyse* 236). Voor de terugreis van Jerusalem naar Leuven krijgt de pelgrim een nieuwe overdenkingsstof mee: beschouwingen over Christus' lijden en vreugde, zijn triomf bij het Laatste Oordeel in het gericht over de verdoemden en in zijn zaliging der uitverkorenen: *dachbreysen* 451-584 (dit is, behalve aanpassingen, identisch met het laatste deel der *OLHP*, zoals we reeds aangaven; we komen er verder op terug voor wat het bronnenonderzoek betreft, p. 91-102).

b. De pelgrimagie-oefening gaat vergezeld van het verhaal van Macharius' leven, dat de inspiratiebron werd voor de geestelijke pelgrimstocht en hieraan zijn wonderbaarlijke en avontuurlijke atmosfeer verleende, daar het dient als geografisch kader, waarin de pelgrimage verloopt. Zoals de *prologhe* ons reeds leerde (zie p. 59, nr. 9), '*dat leven vanden heylighen vader Macharius van roomen, ... es ghenomen wt dat vaders-boeck. Welcx leven bescreven hebben .iij. heylighe muncken als Theophilus, Sergius ende Gommus*'. Het *Vaderboec*, zo verspreid in de Middeleeuwen, behelst in hoofdzaak de vertaling van de *Vitae Patrum*. Dit Machariusleven werd zogezegd samengesteld door die drie monniken (de namen worden verschillend opgegeven), die hierin verhalen, hoe zij hun klooster in Mesopotamië heimelijk verlaten, om in geest van ont-hechting levenslang pelgrimage te trekken '*ubi coelum terrae se conjungit*' (de horizont!). Na hun bezoek aan de heilige plaatsen van Palestina bereiken zij Perzië, van waaruit de wonderlijkste reisavonturen hen brengen tot de kluis, dicht bij het paradijs, van Macharius. Deze eenzaam, uit Rome afkomstig, verhaalt zijn fabelachtig bewogen leven: zijn vlucht uit Rome op zijn huwelijksdag, zijn moeizame reis naar vornoemde plaats, zijn fantastische ascese enz. Daarna keren de 3 pelgrimerende monniken naar hun klooster terug. — De Bollandisten typeren en waarderen dit geheel als *Vita fabulosa Sancti Macharii Romani*, waarbij het accent op *fabulosa* valt. Men kan zich alleen maar afvragen, hoe vrome geslachten deze pseudo-religieuze literatuur ernstig in hun vroomheidsbeleving hebben kunnen opnemen en welke misvorming feitelijk in hun religieuze psyche van hieruit is uitgegaan².

(2) De latijnse tekst bij *PL*, 73, c. 415-426 (volgens de uitgave van Rosweyde: *Vitae Patrum*, Antwerpen, 1615, p. 224-241; vgl. nederlandse vertaling door Rosweyde, '*Tvadersboeck*, Antwerpen, 1617, 13 oktober). Over de mndl. verspreiding zie C.G.N. de Vooys, *Middel nederlandse legenden en exempelen*, Groningen-Den Haag, 1926², p. 6-11. De mndl. vertaling van de *Vita Macharii*, zowel in hs.

D. DE TWEE REDACTIES VAN 'ONSER LIEVER VROUWEN PELGRIMAGIE'

Een in het oog lopend verschil tussen hs. A en hs. B is wel voor- eerst dat hs. A de volledige tekst van de *dachbreysen 1-584* geeft, maar het leven van Macharius mist, terwijl hs. B voor de *dachreysen 451-584* naar de *OLVP* verwijst, maar het volledige leven van Macharius bevat. Dit verschil kan op een uiterlijke schikking berusten, maar grijpt op de tekst zelf niet in.

Wanneer we evenwel de *prologhen* uit beide hss., die wij p. 57s. afdrukten, onderling vergelijken, moeten we vaststellen, dat hier de verschillen van redactionelen aard zijn. Ook verdere vergelijkingen brengen ons tot de zelfde vaststelling. Hoe moeten wij die onderlinge afwijkingen verklaren? Zijn zij het resultaat van kopisten-manipulaties of moeten zij toegeschreven worden aan de auteur zelf? Deze vraag verplicht ons het eigenlijke werk nader te onderzoeken, waarbij blijkt dat de onderlinge verhoudingen tussen de twee hss. van deel tot deel zeer verschillen.

Doorlopend krijgt men al dadelijk de indruk, dat hs. A een frisere, volledigere, spontanere tekst biedt dan hs. B. Zo bv.

Hs. A, 5e dachvaert, f. 6r: Overdinckt die weerdighe ende heylighe suyver ontfanckenisse deser heyligher maghet, daer god haer boven alle creatueren in heeft ghepreserveert van alle smette der sonden, erfsonde, daghelijcks en doottelijck, want die coninck haer bemint heeft boven alle vrouwen. Dat huys gods die de hoochste god inden beghin voersien heeft te funderen. Siet hier den throon van salomon van pueren goude, die de coninck sy selven vercoren heeft inder eewicheyt.

6e dachvaert, f. 6v: Overdinct hoe die coninck synen schadt vermeerdert heeft, als hij een levende ziel in dat lichaem ghestort heeft en die ziel met dat lichaem gheheylicht, en es gheweest dat alder suyverlickste werck synder handen, alder ghelijckste forme, beelt, spiegel synder godlijcker wijsheyt ende goedheyt met alsoe

Hs. B, f. 11v: Overdinckt hoe die suever maghet Maria ontfanghen es, ende ghepreserveert van alle smette der eersonden.

Hs. B: Overdinckt hoe die Coninck der glorie sijnen schat vermeerdert heeft, als hij een ziel levende met dat lichaem gheestelijcke gheheylicht heeft,

welcke die inghelen bewaert hebben dach ende nacht.

als in druk kunnen we hier niet onderzoeken (vgl. hs. 1305 Gent, UB., f. 61 r-82 v; hs. 133 E 5, f. 244 r-245 v Den Haag, KB. enz.). Wellicht zal Drs. J. Deschamps ons hierover eens uitvoerig en deskundig inlichten.

overvloedighe hemelsche duechden begaeft, welcke heylighe ziel ende lichaem die heylighe inghelen bewaert hebben nacht ende dach.

Deze twee voorbeelden van verschillen, die reeds een niet geringe slinger marge vertonen, kunnen ons geen onbetwistbaar antwoord op de gestelde vraag brengen, al doen ze ons reeds beseffen, hoe ingrijpend ze wel kunnen zijn en hoe dringend onze vraag wordt.

Radikaler zijn wel verschillen van een andere aard, waarbij overdenkingen redactioneel grondig gewijzigd worden, zoals bv. door het uiteenspreiden van één punt over twee en meer.

Hs. A, 17e dachbreuse, f. 7 v: Overdinckt die groote sueticheyt ende blijchap welck den heylighe vader Joachim ghevoelde als (*f. 8 r*) hem dat suyerlijck bloemken syn lieve dochterken inden armen ghegeven was en met wat sueticheyt en weerdicheyt hij haer gaf de naem MARIA, als hem den Inghel bevolen hadde. In welcken noemen des naems die Inghelen teghenwoerdicheyt (!) verblijden ende songhen: Ghebenedijt es desen soeten naem. Heden es ons gheopenbaert met wat naem wij onse Coninghinne noemen sullen. Hier om laet ons verblijden nu ende altijt ende God lovende, noem<en>de dicwil dien soeten naem Maria.

20e dachbreuse, f. 8 v: Overdinckt hoe god in dit suyer goutbloemken Maria heeft bewesen syn moghenthey, sijn wijsheit en groote goetheyt, en inder eewicheyt tot grooten ghaven ghepredestineert,

Hs. B, f. 13 r: 15e dachbreuse: Overdinckt die blijschepe die Joachim hadde, als hem sijn lieve dochter inden aermen ghegeven was, ende gaf haer een naem Maria, als hem die inghele bevoelen hadde.

16e dachbreuse: Overdinckt hoe die inghelen, die daer waeren, int noemen des heylighen naems haer zeer verblijden, ende songhen: Ghebenedijt es desen soeten naem. Heden es ons gheopenbaert met wat naeme dat wij ons Coninghinne noemen sullen. Hier omme laet ons verblijden, nu ende altijt, ende loven Godt, noemende dicwils sijnen (?) zoete naem.

f. 13 v: 18e dachbreuse: Overdinckt hoe Godt, die gethemmert heeft die dagheraet ende die sonne, die heeft dit maegdeken sijn toecommende moeder, puerdere ende schoondere ghemacct, daen sij beede sijn, ende heeft haer bereet tot een alder betaemelijcste slaepcamere.

19e dachbreuse: Overdinckt hoe Godt in haer heeft bewezen sijn mughenthey ende sijn goetheyt, ende heeft haer inder eewicheyt ghepredestineert

en met wat soeter ende met groote charitate
 charitaten sij was van god bemint, en was sij van Godt ghemint ende van
 haer heeft bereet tot een alder salich- die propheten ghepremonstreert.
 ste claepcamer en prieel der weelden.

Als verschillen van de zelfde aard noemen we nog het verplaat-
 sen van overdenkingen, zowel binnen een zelfde 'hoet' als van de
 ene naar de andere, het weglaten, resp. inlassen van overdenkin-
 gen. Toch kunnen we a priori hierbij niet uitmaken, of dergelijke
 wijzigingen aan een kopist dan wel aan de auteur zijn toe te schrij-
 ven. Een doeltreffend criterium hieromtrent menen we evenwel te
 vinden in de volgende vaststelling. Zoals we later nog zullen uit-
 werken, is de overdenkingsstof voor een goed deel ontleend aan
 Marquard van Lindau's Tien-geboden-kommentaar, zoals blijken
 moge uit volgend voorbeeld. (NB. Wij volgen hs. II 2454 KB.
 Brussel).

*Marquard**Hs. A**Hs. B*

(f. 24 b) *Jongher*. Segt my noch meer, hoe dat die waerde Moeder Gods ende die alre-liefste vrienden ons Heeren dit (= tweede) ghebot hebben ghehouden. *Meester*. ^bDu selste weten, dat wy lesen inden scriftueren niet dat onse lieve Vrouwe ye (f. 24 c) ghesprac dan tot seven tyden. Doch salstu weten, dat dat cleyne ghetal anders niet en meent dan dat al haer woerden luttel waren. ^cMer doch soe selstu weten, dat sy nye en sprack een woert, sy en ghinc eerst in haer selven ende bedachte drie dinghen. Dat yrste was, of die woerden noet waren te spreken. Dat ander, of daer gheen arghe of comen en mochte. Dat derde, of die ere Gods daer-

(f. 14v). *Die .55. dachvaert*. ^aOverdinckt hoe dit schoen veltbloemen Maria bedwaeut was van binnen, altijt was leezende. Ende sij heeft in al haer sinen besneden geweest, ^bhaer tonghe noeyt tot ijdel woerden gheruert. Men leest, datse noeyt en sprak dan tot .vij. tijden, welck ghetal anders niet en meynt, dan datse luttel van woerden was.

^cAls sij sprack, soe overdachtse drij dynghen: Deerste, oft noot was. Tweede, ofter gheen ergheringhe afcoemen en mochte. Ende ten derden, ofter gods eer daer-doer niet vermindert en soude worden.

(f. 16 r). *Die 37. dachvaert*. ^bOverdinckt hoe hoe dat dit weerdich gaudtbloemen Maria haer tonghe noyt tot idel woert gheroert heeft.

Want wij lezen, dat zij noe<y>t en sprach daen tot .vij. reysen. Dwelcke ghetael niet anders en meent, daen dat haer woorden luttel waren.

Die 38. dachvaert. ^cOverdinckt hoe dat die maghet Maria noyt en sprack, sij en overdachte drie dinghen. Dat eerste, oft nootdurstich waer te spreken. Dat .ij., oft gheen hinder oft ergheringhe af comen mochte. Dat .iiij., oft Gods eere daer duer ver-

in vermeert ende ghebreyt was. Ende wanneer sy vant dese drie punten, soe began sy oetmoedeliken te spreken. ^dDu selste oec weten, dat haer reden ende haer spreken drie wisen ende manieren had. Dat yste, dat sy sachmodichghe woerden sprack. Dat ander, dat sy alte-mynlike ghebaer met haren woerden hadde. Dat derde, dat sy een slechte besneden wise der woerden hadde met ya ende met neen, want sy nye overvloedighe woerden en sprach.

^eHier-om als Ambrosius sprekt: Sy en stont nerghent opter straten te spreken; sy vloech alle clappeni<n>ghe ende menichvoudicheyt.

Zowel hs. A als hs. B hebben aan een zelfde tekst van Marquard ontleend. Wanneer men ziet hoe b op gelijke wijze tot b' en b'' omgewerkt wordt, moet men wel besluiten, dat de bewerking van de ontleende tekst op een zelfde persoon teruggaat. En toch verschilt de manier, waarop de tekst in A en B gebruikt wordt, merkelyk. In A wordt b' als analytische belichting van a' aangeschakeld: deze logische opbouw der gedachtenontwikkeling ontbreekt in B. In A vormen b' c' en d' één bedenking; in B worden ze over 4 *dachbreyesen* verspreid. Dat verraadt een methodische opzet, die tegelyk een grondige kennis van de ontleende teksten veronderstelt. Waar A zijn ontlening met d' afbreekt, neemt B nog e'' over. Dit wil zeggen: B kon dit niet uit A overschrijven, maar moest een Marquardhs. raadplegen. Concreet gezien veronderstelt dit, dat een zelfde persoon A en B uitgaande van de zelfde bronnen op eigen hand achtereenvolgens met verschillende inzichten en methoden opgesteld heeft. M.a.w. we moeten de verschillen tussen A en B niet

meerdert sauden werden; ende so wanneere sij deze dinghen bedacht hadde, soo bestont zij daen oetmoedelijck te spreken.

^dSy hadde oeck drij wijsen in haer reden. Dierste, datse saechmoedige woerden sprack, noeyt tornich. Tweede, minlijck ghe-laet metten woerden.

Dat derde, een besneden wijse met ya ende neen. Want overvloedighe woerden en spracse noeyt.

Die .39. dachvaert. (f. 16 v) ^{d''}Overdinck hoe dat allen haer redenen aen haer hadden .drie. leerenghen. Ten eersten, dat sij sachtmoedighe woorden sprack, ende noyt gheen torneghe. Ten .ij. toechde sij minnelijck ghelaet metten woerden. Ten .ijj. een besneden weezen met ia ende nee. Want overvloedeghe woorden en sprach sij noynt.

Die .40. dachvaert ^{e''}O-verdinck hoe Ambrosius zeyt: Men en vantse noynt nieuwers up straet, ende zij vloet alle clappinghe ende menichfuldicheyt.

zien resp. als origineel en corrupte tekst, maar als twee verschillende redacties van een zelfde werk, die de éne auteur met wisselend doel naar gewijzigde methoden en trant opstelde.

Een zelfde bewegelijkheid van redactie zien we nog bv. in de wijze, waarop A een reeks vrouwenfiguren uit het O.T. als voorafbeeldingen van Maria laat aantreden (*dachreysen* 93-96), terwijl B andere figuren (zaken en vrouwen) aanvoert (*dachreysen* 21-27): dit toont aan, hoe een zelfde auteur een zelfde motief op verschillende wijzen van uit een zelfde perspectief uitwerkt. Een bevestiging hiervan vinden we in de behandeling van het Sara-motief in het slotgebed van de 9 hoeden: die zin komt voor in A maar ontbreekt in B. Welnu het motief werd niet aangewend door A in de *dachreysen* 93-96 (figuren), maar wel door B in de *dachreysen* 24-25.

*Hs. A, slotgebed, f. 113 v: O alder
schoonste Sara, wilt bij ons syn soo
rasch als onse ziel scheyt wten li-
chaem, en wilt toch dan segghen, dat
ghij onse suster syt, ende dan wtghe-
ley ons doen...*

*Hs. B, dachreyse 24, f. 14 r: Over-
dinckt hoe dat sij es die waerachtighe
Sara, daer ons dat vreelick lachen
af ghecomen es.*

Verdere vergelijkingen lijken ons wel overbodig. We kunnen veilig besluiten, dat het éne werk *OLVP* door de eigen auteur in twee verschillende redacties werd opgesteld. We mogen aannemen, dat A het eerst tot stand kwam, en wel als een gaver, frissere vorm. Dit getuigt alvast van de grote beweeglijkheid van de auteur, die zich telkens aan nieuwe situaties kon aanpassen (NB. de verschillen der twee redacties betreffen vooral de eerste vier *hoeden*).

E. BRONNENONDERZOEK

In de vorige ontleding raakten we terloops de vraag omtrent de gebruikte bronnen reeds meermalen aan. Deze moeten wij nu expliciet nagaan. Het zou te lange opsporingen vergen, om hierop een alzijdig antwoord te geven. Wij willen hier het resultaat van ons voorlopig onderzoek voorleggen, in de hoop dat anderen hierop verder zullen ingaan¹.

(1) Meermalen laat de schrijver bij het opdrachtgebed na iedere *hoet* verstaan, dat hij de bloemen heeft *ghepluckt wt...* Bv. na de tweede *hoet*: *Ick u aerm dienstmaecht... schinck u desen hoet der welriekender fioletten dynder oetmoedicheyt ghepluckt wt dat wellustich camp der heyligher scriftueren verghadert met die ingbelsche groete ...* (hs. A, f. 31 v); of nog na de 9e *hoet*: *... Ende o alder soetste moeder, niet wt myn hooft heb ick dit vargadert, mer heb inghegaen in dat ghenochlick paradys synder sueter looveren, en heb wt veel bloemen weynich bloemen ghepluckt tot eender chieringhe dynder croonen...* (hs. A, f. 113 r). Deze spreekwijze bedoelt

1. *Marquard van Lindau*

Gezien de aandacht, die wij sinds lang reeds wijdden aan het werk van Marquard van Lindau, speciaal zijn Tien-geboden-kommentaar, en de verspreiding er van in de Nederlanden², is onze verrassing begrijpelijk, wanneer wij bij de lezing van de *OLVP* al dadelijk de invloed van Marquard konden vaststellen. Immers de gedeelten waarin Marquard de beleving der geboden aan het voorbeeld van Maria telkens in ascetisch-mystische beschouwingen illustreert, worden bijna massaal overgenomen, verspreid over een aantal *dachreysen*, om het deugdenleven en de waardigheid van Maria te belichten. Zo dient Marquard's commentaar bij het tweede gebod als leidraad bij de beschrijving van Maria's volmaaktheid, zoals blijkt uit de hierboven (p. 89) reeds aangehaalde teksten. Zo wordt speciaal de commentaar bij gebod 1 tot 4, 6 en 8 uitgebuit in *hoet* 2 tot 4. Hiervan nog slechts één voorbeeld.

Marquard, 6e gebod (f. 70b): ...Ende alstu die voerscreven dinghen wel mercste, soe verstaestu wel, hoe edeliken dat Maria haer ioncfroulicheyt ende maechdelike reynicheyt hilt van beghin haers levens totten eynde toe. Want die edele leeres spreken, dat sy in haer ioncheyt, die wyl dat sy woende inden tempel, las sy inden propheeten, dat een maghet soude ghebaren den ewighen soen Gods, dat Maria doe gheloefde, der selver maghet ter eeren, in iofferlike maechdelicheyt te blyven. Want van rechter oetmoedicheyt soe en dochte (*f. 70c*) sy niet, dat sy die maghet soude syn, die van Gode daer toe vercoren was. Ende dese beloefte hilt Maria al totten eynde toe.

OLVP, bs. A, f. 14 r, dachreyse 53: Overdinckt, wat sueter rueck dit veltbloemken inder hitten der sonnen der berrender liefden gods heeft wtghegeven.

Als sij hoorde, dat god die werelt verlossen soude, en gheboeren worden van eender maghet, soe hadde sy groote liefde tot hem, datse niet en peysde, noch hebben en wilde dan hem, en begheerde soe langhe te leven ter tijt, dat hij gheboeren soude worden, op datse wesen mochte een dienstmaecht der moeder gods.

2. *Die evangelische peerle*

Naarmate we met de vaststelling van Marquard's invloed in de *OLVP* vorderden, drong het meteen tot ons door, dat de *Pelgri-*

niet formeel, dat schrijver bepaalde boeken als bronnen heeft gebruikt, maar dat zijn lof van Maria niet berust op menselijke verbeelding, doch rechtstreeks geput is uit het leven, de deugden en de gaven van Maria zelf.

(2) Zie A. Ampe, *Marquard van Lindau en de Nederlanden in Ons Geestelijk Erf*, 1960, p. 374-402.

magie in de aantrekkingsfeer van de *Evangelische Peerle* stond. Immers ongeveer de zelfde Marquard-teksten, die de *OLVP* tot overdenkingsstof bij het verloop van de opeenvolgende *dachbreysen* verwerkt, vinden wij in doorlopende ontlening terug in de *Peerle*, I, c. 24, 25 (26, 27). Dit stelt al op zich een klein probleempje... Behalve deze parallel-ontlening aan Marquard zien we, hoe de *OLVP* bovendien ook aansluit bij teksten van de *Peerle* zelf. Zo reeds in de tweede *hoet*, waar we ontleningen aan *Peerle*, I, c. 31 ontdekken.

OLVP, *hs. A*, f. 20 r, *dachbreyse* 90:

Overdinckt, hoe dit suyver bloemen maria god behaechde doer haer suyverheit, en met haer minne hem dwanck, dat hij hem in-sanck inden gront haerder zielen,

en sprack met haer syn verborghen woert, en baerde sijnen sone in haeren gheest met onsprekelijcke vruechde ende liefde; dit es die eeuwige ende eerste gheboorte in maria.

*Peerle*³, I c. 31, 3e paragraaf: Die eerste ghebuerte inden gheest Marie (rubriek). Die eerste ghebuerte is, daer god geboren wert inden geest Marie; overmits haer reynicheyt behaechde si god, ende overmits haer minne dwanc si god dat hy hem insanc inden gront haerder zielen ende in die stille vrijhey, daer dat middel zwijgen is, daer eenichde hijse in hem ende sprack met haer zyn verborghen woert, ende baerde sinen eenigen soon in haren geest met een onsprekelike vruechde ende liefde; ende dit is die ewige gebuerte in Maria, ende die duyster nacht dat is inden geest, daer dat verstant doncker wort...

OLVP, *hs. A*, f. 21 v, *dachbreyse* 100, Overdinckt, hoe datse wert ghegruet van die h. drievuldicheyt met een overschijnende licht van binnen, met een doervloeyende claehey, en doerschoten metten strael der minnen al haer binnenste, zoo datse lieflijck inden gheest consenteerde.

Peerle, I, c. 31, 4e paragraaf:

...Ende si wert gegroet vander heyliger drievuldicheyt met een overschijnende licht, ende met een doervloeyende claehey, so dat si lieflic consenteerde.

Merk voor dit geval in de *OLVP* de plustekst, die zeker volledig in de lijn en de stijl van de *Peerle* ligt. Hoe ligt dan de verhouding? Ook het slotgebed van de tweede *hoet* leunt aan bij de welbekende typische leer der *Peerle*:

OLVP, *hs. A*, f. 22 r-v: Dit bidde ick, dat ghij mij verwerft vanden throon gods..., op dat die bruygom Jhesus genuchte moet hebben te rusten in myn

(3) Wij citeren volgens de uitgave Antwerpen, W. Vorsterman, 1542.

ziele, en dat tot synder eeren, en in myn *gheest*, en dat tot sijnder glorien, en in myn *lichaem*, en dat tot synder ghenuechten, en alsoe bequaem moet worden te comen tot dat paradijs der wellusten, mij verblijdende inden lof gods inder eewicheyt. Amen ⁴.

Deze ontleningen aan de *Peerle* worden vervolgd in de derde *hoet*.

OLVP, *hs. A, f. 22 v, dachbreyse 101*: Overdinct, hoe dat, nae dat dese oetmoedighe maghet inden gheest zoe suetelijck gheconsenteert hadde dat inwercken gods, op dat selve ooghenblich bij haer was den inghel Gabriel, die hem met grooten vliete bereyt hadde, *maeckende vanden alder schoonsten <v>volcken eenen mantel*; en dien vercierde hij metten alder edelsten ghesteenten, en hebbende eenen crans vanden alderschoonsten bloemen des paradijs, met een hernas vanden alder edelsten wortelen der cruyden, met een coninclijske sceptrum in syn handen, met (*f. 23 r*) lichtenden aenschyn en met schijnenden cleederen, en es inghegaen in die heymelijcke slaepcamer, daer dat eenich bloemken lach in haer ghebede en devoete contemplacie.

dachbreyse 102: Overdinct, hoe dit eenich maechdeken maria sach dit wonderlick licht, en roeck den sueten rueck, en hoerde die stemme des Inghels, die met grooter weerdicheyt es neder gheknielt voer haer voeten als een jonck ridder, en met grooter begheerten ghebootschapt dat groot godlijck sacrament der goedertierenheyt gods en verlossinghe des menschelijcke gheslachts, segghende: Ave maria gratia plena.

Dit is een 'uitbreiding' van *Peerle, I, c. 31, 4e paragraaf*:

Ende in dat ogenblich was die engel Gabriel bi haer, ende heeftse gevonden inden geest haer soetelic groetende, segghende: Weest ghegroet Maria...

Het bloemen-motief, dat hiervoren zo nadrukkelijk in de *OLVP* werd ontwikkeld en ons zo sterk aan de *Jhesus-collacien* herinnert, vinden we eveneens uitgesproken in de *Peerle*, waarbij het parallelisme met de *OLVP* tot nadenken stemt:

<i>OLVP</i> , <i>hs. A, f. 25 r, dachbreyse 111</i> : Overdinct, hoe dat op dese oetmoedighe fiolette die godlijcke bloeme, die gods sone, woude inwoenen als in een priel van costelijcke cruyden, dat hij daer onder fioletten en welriekende lelien souden werden ghevoet lustelijck ter tijt dat die dach	<i>Peerle, I, c. 31, 5e paragraaf</i> : Ende (<i>die sone gods</i>) hadde also groote ghenoechte ende weelde onder haer maechdelic herte te rusten als in een priel van allen welriekenden bloemen ende cruyden, want si was vol van allen duechden, als die engel sprack, ende hiet haer vol genaden te
---	--

(4) De voor de *Peerle* typische trichotomie vormt de indeling van de 9 hoeden in 3 croonen, zoals zij uitgetekend wordt in het afsluitend opdrachtgebed (gecteerd hiervoren p. 82-83).

synder gheboerten haer toescheen tot haer glorie en ons salicheyt, daer hij als in sijn bestroeyde beddeken woude rusten soetelijck, dat midts hem op haer soude bloeyen die heylich-makinghe des heeren in alle gracien ende gaven des heylichs gheest.

wesen, want die specien haers wel-riekender duechden heeft die hemelen der heyliger dreevuldicheyt honich-vloeyende gemaect, ende heeft met vruchtbaerheyt hemel ende aerde vervult...

De verklaring van de Maria-naam, die in de *Peerle*, I, c. 31, 1e paragraaf, een zo opvallende plaats inneemt, wordt breeduit aangewend in *OLVP dachreysen* 118-123. Evenzo de 2e paragraaf: *Hoe si* (= Maria) met ix. choren der engelen omringhet was wordt in de *OLVP*, *dachreysen* 114-115 overgenomen.

Dit moge volstaan om te bewijzen, hoe grondig de *OLVP* door de *Peerle* werd beïnvloed⁵.

3. De *Jhesus-collacien*

Hiervoren (p. 64-65) zagen we, hoe het laatste deel der *OLHP* eveneens in de *OLVP* voorkomt. Dit was voor ons een argument, dat ons toeliet tot de identiteit van auteur voor beide werken te besluiten. Op de teksten zelf moeten wij hier evenwel terugkomen, omdat een aandachtige lezing er van ons deed grijpen naar de *Jhesus-collacien* (= *JH-C*)⁶.

1). Een eerste reeks overdenkingen uit de *Pelgrimagies* lopen inderdaad parallel met de *elfde* der *JH-C*.

OLHP, f. 136 v: Want ghemeynelijck die godvruchtighe pelgrims van natueren hebben, soo wanneer sij die heylighe plaetsen versocht hebben ende moeten weder na huys trecken, dat

JH-C, 11e:

(5) Tot nog toe beschikken wij niet over historische gegevens om de verhoudingen tussen de Schrijfster der *Peerle* en de Schrijfster der *Jhesus collacien* te bepalen. Intussen moeten wij vaststellen enerzijds dat de Schrijfster der *Peerle* beïnvloed is geweest door de *Pelgrimagie* (wellicht zowel *OLVP* als *OLHP*) (zie haar zinspeling hierop, die we reeds aanhaalden, p. 56);

anderzijds dat de auteur van *OLVP* sterk afhankelijk is zowel van de *Peerle* als van de *Jhesus-collacien* (zie verder). Omtrent de *Peerle*-invloed moet men er mee rekening houden dat deze waarschijnlijk niet gebeurde langs de druk, maar over handschriften, waarin wellicht teksten voorkwamen, die niet tekstueel met de gedrukte redactie overeenkomen. We hebben het vermoeden, dat de *Peerle*-schrijfster de schrijfster der *Jhesus-collacien*, die wellicht een generatie ouder was, zou gekend hebben: dit persoonlijk contact zou het gemakkelijkst de werderzijdse mededeling van leer en geschriften verklaren.

(6) Vgl. *Jhesus-collacien. Een laatmiddeleeuwse prekenbundel uit de kringen der tertiariissen*, ug. Dr. A. B a a y, Zwolle, W.E.J. Tjeenk Willink, 1962.

sij dicmael omsien na die selve heyliche plaetsen, die oock in haerder herten printende ende inwendich voor ooghen houdende, soo sullen hier volghen xxv. aensichten, die de Heere Jesus, na dat sommighe devote herten ghecontempleert hebben, hanghende in dat swaer torment des (*f. 137 r*) Cruycen daer hadde, die hem inwendelijcken al te seer verswaerden ende pijnnden, die welcke ghij nu vervolghens oeffenen sult nader ordinantie hier na volgende, op dat u nemmermeer wter herten en gae die bitter doot ws salichmaekers.

Oeffeninghe deser gheestelijcker dachvaert sal sijn dat eerste aensichte, dat die edele ziele Christi leet inden cruyce hangende, doen sij oversach allen die sonden der menschen, dootelijc (*f. 137 v*) ende dagelijc. Ende daer aff wert hem so wee, dat hij seer bitterlijcken versuchte. Hier suldy voor u borst slaen ende suchen voor u sonden, daer Godt soo swaerlijcken voor geleden heeft. Men leest in sommige revelacien, dat Christustus ix.C. suchten gesucht heeft om onser sonden wil.

De fundamentele overeenkomsten zowel als de bijkomstige verschillen tussen beide werken zijn opvallend. In *OLHP* ontbreken de nrs. 2, 9, 18, 19, 20, 21, 22, 23 der *JH-C*. Nr. 2. luidt in de twee teksten wel erg verschillend :

OLHP, f. 137 v: Oeffeninghe deser gheestelijcker dachvaert sal sijn, hoe bange ende wee dat dat herte Christi was, doen hij aensach ende bekende, dat so luttel menschen ghenieten souden die verdiensten zijns bitteren lijdens, dat hij voor allen sondaren soo ghewillichlijcken leet, ende hem soo gheheelijc daer inne over-gaf, ja ooc dat te lijden tot den doemsdach toe, haddet noot geweest, oft haddet sijnen hemelschen vader belijft, ende liever voor elcken besondere die sel-

In (*de meimaand*) ghi maken selt alle daghe een hoedekijn van berberyen bloemen mijnre inwendigher banghicheyt die ic leet anden cruce.

Des eersten daechs inder even maent soe seldi maken dat eerste hoedekijn ende overdencken dat bitter wee dat mijn siel inwendelic leet, doe ic op sloech die ogen der verstandenisse ende oversach staende aenden cruce alle die sonden des menscheliken gheslachts beide dagelixs ende dootlics. Waer of, geminde dochteren, hoer soe wee wort te moede, dat si soe bitterlic versuchte, of si ghescoert soude hebben (*Baay, p. 164-5*).

JH-C, 11e: Des anderen dages, soe seldi dat andere hoedekyn <maken?> ende overdencken, hoe bitteren wee dat in mijnre sielen was, doen si bekende dat si voer een yghelics sonde bisonder mit haerre bitterheit ghenoech doen moste den ewighen vader, eer dat menschelike gheslacht mit hem versoent soude worden (*Baay, p. 165*).

ve doot noch te sterven, dan dat by sijnen ghebreke yemande soude verloren blijven: wt sulcker onghemeter bernender (*f. 138 r*) ende ewiger liefde tot ons weert, sterf hij voor ons den bitteren doot. Wie sou dan te vollen connen begrijpen die groote mysterien in sijnder passie verborghen? O ondancbarighe herten, die dit niet en bekennen.

Na nr. 27 der *JH-C* schuift *OLHP* een eigen overdenking in, die volledig bij het voorafgaande aansluit :

Oeffeninghe deser gheestelijcker dachvaert sal zijn, datmen overdencken sal dat bitter wee dat die edele ziele Christi leet inden cruyce, doen sij voorsach dat die duyvelen so vele edele creatueren benemen soudent te comen tot haren oorspronc (*f. 141 v*).

Opvallend is de plustekst (cursief) in *OLHP* t.o.v. *JH-C*, nr. 10 :

OLHP, 246e dachvaert (f. 140 r): Oeffeninghe deser geestelijcker dachvaert sal zijn, hoe weelijcke dat die ziele Christi haer gevoelde, als sij voorsach ende bekende, *dat soo vele Christenen noch afvallen soudent vander eenicheit der heyligher kercken, ende soudent hen gheven tot verscheyden secten, heresijen, dolinghen, ende valsche opinien, der ouder ghemeynder heyligher kercke contrarie: die scriftuere nae hen selffs goetduncken valschelijck interpreterende; die oude ghewoonten, Ceremonien, Sacramenten der heyligher kercken blasphemende ende bespottende tot haerder ewigher verdoemenissen (f. 140 r).*

JH-C. 11e: Des xi dages ... overdencken hoe weenlic mijn siel voelde hoer, doen si hangende anden cruce overdochte off voirsach, dat die... waerheit noch bedect ende scalkelic bewonden soudent werden van veel leerraers, die schinen te weten claerlic die heilighe scrifturen (*Baay, p. 166*).

Moeten wij bij de bewoordingen van *OLHP* noodzakelijk denken aan de dreigingen der reformatie? Moet hiervoor noodzakelijk een inquisiteur als Jan Pascha verantwoordelijk gesteld worden?

Terwijl in de *JH-C* Jezus zelf de overdenkingen in de eerste persoon uitspreekt (wat toch eer de indruk van gekunsteldheid maakt), geeft *OLHP* deze weeën, die de ziel moet overwegen, in de derde persoon (wat, globaal genomen, veel meer voor de hand ligt).

Alles samen maakt de tekst van *OLHP*, ondanks de leemten, de indruk, minstens even oorspronkelijk, ja oorspronkelijker te zijn dan de formulering der *JH-C*, waarbij men zou denken dat een gemeenschappelijke bron gebruikt werd, op verschillende basis, voor beide teksten. In elk geval staan wij in een zelfde brandpunt, waar een zelfde tekst voor twee onderscheiden doeleinden verwerkt werd. Is deze dubbele bewerking aan twee personen toe te schrijven? Of slechts aan een zelfde auteur?

2). Een tweede reeks overdenkingen betreft de 'wercken, pynen ende armoeden Iesu, verandert in glorien' (f. 142 r): *dachreysen* 262-291. Dit beantwoordt aan de *zestiende* der *JH-C* (*Baay*, p. 188 s.). De eerste oefening moge het parallelisme belichten:

OLHP, *dachreysen* 262:

Overdenckt
hoe dat die ewighe sone Gods, die
inder aerden was comen mensch worden
ende alle verdriet lijden, nu soo
weeldelijck⁷ inden hemel sonder onderlaet
ghebaert wordt vanden vader, gelijk hij
worde over eewicheyt. In welke baringe
dien hemelschen sueten sanc der Engelen
ghehoort wort met grooter melodye (f. 142 v).

JH-C 16e: Des eersten daghes in deser
maent (*februari*) soe seldi maken dat eerste
hoedekijn ende overdencken hoe weeldelic
dat ic

sonder onderlaet ghebaert wort vanden vader.
In welken baren die hemelen hoenichvloyende
waren. Ende die soeten sanc der enghelen
ghehoort wort (*Baay*, p. 188).

Het parallelisme is hier zeer nauwsluitend. Toch is *OLHP* zeer vaak vollediger en meer afgerond in de bewoordingen. Bovendien komen *dachreysen* 5, 12, 24, 28 niet voor in de *JH-C*. Elders worden een paar maal twee teksten uit *JH-C* in de *OLHP* tot één verwerkt.

De plustekst *dachreysen* 285 is merkwaardig, omdat de toon helemaal de trant van *JH-C* verraadt:

Overdenct, hoe hij door den schat sijnder heyligher passien alle dese voorschreven weelden ende onsprekelycke vele verdiensten heeft, ende comen oock den sondaren toegevloeyt door die gulden pijpen sijnder bermherticheyt, niet min den armen als den rijcken (f. 147 r).

Dit bewijst reeds, dat *OLHP* niet als zodanig van de *JH-C* afhangen kan. Anderzijds moet het bezwaarlijk heten, dat *OLHP* zonder meer de bron der *JH-C* was. Zo moeten wij weer denken aan een 'gemeenschappelijke bron'. Intussen komen we steeds meer onder de indruk, dat de eigen bewerkingen van *OLHP* de typische klank van de *JH-C* geven.

(7) In *OLVP*, hs. A ontbreken de hier gecursiveerde woorden. De zin uit de druk: *ende alle verdriet lijden*, moet zeker toegevoegd worden.

3). Onmiddellijk aansluitend bij vorige overdenkingen volgt, zonder rubriek of titel, een derde reeks over het laatste oordeel (*dachreysen* 292-312), die parallel loopt met de *zeventiende* der *JH-C* (*Baay*, p. 192 s.). Na *dachreyse* 292, die niet in *OLHP* voorkomt, beantwoordt *d.* 293 aan het eerste gegeven uit *JH-C* :

OLHP, d. 292: Overdenckt hoe machtelijcken die edel verwinner weder comen sal ten wtersten daghe, om oordeel te houden, als een gheweldich heer, over levende ende over dooden (*f.* 147 v).

Overdenckt den toecomenden dach des oordeels, in welcken daghe ghehoort sal werden die stemme der Godtheyt segghende totten donder ende blixem ende totten winde ende totter doot: gaet wt in uwer vervaerlijcheyt, op dat ghedoodt werde alle tvolck, want den dach des oordeels is nakende (*f.* 148 r).

JH-C, 17e: Des eersten daghes inder maert, soe seldi maken dat eerste hoedekijn ende overdencken den toecomenden dach des oerdels,

inden welken ghehoort sel werden een stemme der godheit, aldus segghende totten donre ende totten blixem, totten wynde ende totter doot: Gaet uut in uwer vervaerlicheit, opdat ghedoot werden alle volc, want die dach des oerdels nae bi is (*Baay*, p. 192).

In *OLHP* komen een paar plusteksten voor, ook verplaatsingen en samentrekkingen van twee overdenkingen, naast een groot aantal weglatingen t.o.v. *JH-C*. Zo gelden onze opmerkingen bij de vorige reeksen ook hier. Men beseffe vooral hoe deze reeks een intrinsieke eenheid vormt met de vorige, waar *JH-C* telkens nieuwe schema's binnen het kader der maanden aanvoert: dit bewijst, hoe artificieel zij zijn, terwijl *OLHP* zich als oorspronkelijk voordoet. Aangezien evenwel zovele overdenkingen uit *JH-C* in *OLHP* ontbreken, kunnen deze toch weer niet de bron van gene zijn. En toch horen we de eigen klank van de *JH-C*.

4). De laatste *dachreysen* 313-365, onder de rubriek *Jtem nu sullen volghen die vruetchden des hemelrijcx*, vinden eveneens hun parallel in de *JH-C*. *Dachreyse* 313 beantwoordt aan nr. 30 uit de (reeds besproken) 17e der *JH-C* :

OLHP, d. 313 :

Overdenckt, hoe groote vruechde ende blijschap die Engelen hebben sullen, ende allen die wtvercorenen, als sij met haren schepper weder keeren sullen ten hemele met grooten triumphhe (*f.* 151 v).

JH-C, 17e: Des xxx daghes soe sel di maken dat xxx hoedekijn, ende overdencken die soete blijschap ende die vroelike vruechde, die hebben sellen die enghelen ende alle die uutvercoren, als si mit horen scepper weder keren totten hemel, hem lovende dat hi se overmits sijnre goetheit behouden heeft (*Baay*, p. 195-6).

Deze overdenking past niet in de 17e collacie, die gewijd is aan de pijnen der verdoemden ; evenmin nr. 31, handelend over de uiteindelijke kosmische vernieuwing. Wanneer daarentegen *OLHP* vervolgt met d. 314 :

Overdenckt, hoe suetelijck dat alle salige gheesten hen verblijden sullen, als sij sullen dat suete honichvloeyende woort des rechters hooren, seggende: Coemt gebenedijde mijns vaders ende besidt dat rijcke dat u bereet is van beghinne des werelts (*f. 151 v*)

is dit totaal logisch en staat als tegenhanger van nr. 22 uit *JH-C*, 17e (vonnis der verdoemden) = *dachbreyse* 301. Na enkele plusteksten in *OLHP* zien we hoe met *dachbreyse* 319 het parallelisme met de zeer gekunstelde *achttiende* der *JH-C* aanvangt, waarin de vreugden der onderscheiden categorieën der hemelingen beschreven worden. Terwijl de *JH-C* slechts enkele plusteksten bieden, vertoont *OLHP* heel wat plusteksten, speciaal van af *dachbreyse* 348. Zo ontbreken in *JH-C* de *dachbreysen* 351-4, die de vreugden van 'alle Gods lieve heylighen' beschouwen. Dit alleen is na het schema der onderscheiden heiligenrangen logisch als sluitstuk. Even logisch is het vervolg in *OLHP*, *dachbreysen* 355-65, dat als conclusie van het voorafgaande het motief van de hemelse beloning op de pelgrims toepast, om ze aan te sporen tot geduld in het lijden enz. in het vooruitzicht van de overweldigende hemelvreugde, die afsluitend in een groots perspectief trinitarisch ontvouwd wordt :

OLHP, d. 365 : Overdenckt, hoe suetelijck dat die getrouwe pelgrims hen inder eewicheyt na dese pelgrimage sullen rusten in dyen saligen eynde, daer inder eewicheyt gheen eynde en sal sijn. Dat wil ons gonnen die heylighe dryvuldicheyt door die bede van Maria die suyver maghet ende moeder Gods ende allen heyligen. Amen (*f. 185 v*).

Onze vorige ontledingën lieten ons zien, hoe de *dachbreysen* 237-365 van *OLHP*, dus ongeveer een derde van het geheel⁸, parallel zijn met de *JH-C* 11, 16, 17, 18. Wij spreken van *parallelisme*, omdat er van invloed van het ene werk op het andere in strikte zin geen sprake kan zijn, zoals telkens uit onze vergelijkingen bleek. Immers het ene werk kan niet verklaard worden, uitgaande van het andere in de vorm, die nu voor ons ligt. Zo moeten we een 'gemeenschappelijke bron' aannemen, van waaruit beide werken geput werden, om volgens eigen behandeling en doelstelling omgebouwd te worden.

(8) Voor de *OLVP* is de verhouding ongeveer een vierde.

Zo staan we voor een dubbele vraag : wat kunnen we weten over vorm, inhoud, auteurschap enz. van deze gemeenschappelijke bron? En : wie is verantwoordelijk voor deze twee bewerkingen? Zijn het twee onderscheiden personen, of... slechts één?

Bij het beantwoorden van de aldus gestelde vragen moeten we alvast opmerken, hoe ook in de plusteksten van *OLHP/OLVP* vaak de eigen toon van de *JH-C* min of meer doorklinkt, zoals we reeds vaststelden. Bovendien vinden we naast de massale parallellen tussen beide werken, die wij hiervoren opgaven, ook in 't hoofdgedeelte van de *OLVP* onmiskenbare overeenkomsten met de *JH-C*. Wie zich enigszins in de taal, stijl en symboliek van de *JH-C* heeft ingeleefd, kan deze gemakkelijk hier en daar verspreid ontdekken door het eerste deel der *OLVP*⁹ heen. Zo berust bv. de uitbouw van de *Pelgrimage* in negen *hoeden* op een pregnante bloemensymboliek, waarvan we de meeste elementen in de bonte uitwerking der *JH-C* terugvinden (vgl. het slotgebed, afgedrukt p. 82-83, resumeert deze symboliek, zoals ze verstrooid ligt in de *collacien* 7-18). De *OLVP* heeft een paar bloemmotieven, die in de *JH-C* ontbreken en omgekeerd. Weer is er dus geen 'afhankelijkheid' in formele zin.

We vermeldden reeds, hoe de *OLVP* de symboliek der naamletters van *Maria* uitvoerig ontvouwde in parallel met de *Peerle*. Het zelfde procédé past de auteur der *JH-C* op de naam *Jhesus* toe (34e *collacie* ; *Baay*, p. 231, vgl. p. 73-74). Men weet verder hoe de auteur de *JH-C* meermalen *Maria* pregnant en typisch voorstelt als *die bloeme Maria* (vgl. *Baay*, p. 144). Evenzo de *OLVP*. We wijzen nog de panoramatische opsommingen der onderscheiden hemelingen-groepen, die zowel in de *JH-C* als in de *OLVP* voorkomen. Naast de bloemensymboliek moeten we nog wijzen op de algemene affectieve en imaginatieve symboliek en sfeer, die in de *JH-C* een hoog opgedreven, soms zelfs onbeheerste en onverantwoorde uitdrukking vinden, en die, zij het wel bescheidener, maar toch pregnante vorm in de *OLVP* kreeg. De typische uitdrukking, die wij onverklaard en onverwachts in *OLVP* ontmoeten : *Ick roepe tot u (= H. Raphael)... dat ghij trecken wilt ten hemelschen paradijse ende nemen dat gouden trompet uwer inghelscher goedertierenheyt ende dat wilt blasen... doer al die straten des hemelschen Jherusalems...* (hs. A, f. 11 v, vgl. hiervoren p. 83-84) is het motief zelf, waarop gans de eerste der *JH-C* is uitgebouwd : *Want ghi om mijnre mynnen wille ghelaten hebt die straten der werlt te bewanderen ende in een cloester besloten sijt ; soe dwinghet my mijn god-*

(9) Wij beperken ons onderzoek hier tot de *OLVP*, maar onze conclusies gelden eveneens voor de *OLHP*, wegens de reeds bewezen identiteit van auteur voor beide werken (zie p. 57-66).

like mynne soe seer dat ic u openbaren moet vij. gulden straten, die daer legghen int lant mijns hemelschen vaders (Baay, p. 129).

Zowel de massale parallellen tussen *OLVP* en de *JH-C* als de algemene litteraire sfeer en vormgeving samen met de détail-contacten, die niet als toevallige bijkomstigheden maar als de diepere karakteristiek van de literaire en geestelijke persoonlijkheid van de auteur der *JH-C* zijn, drijven ons onontkoombaar tot de vaststelling dat de verhouding tussen beide werken van zeer ingrijpende aard is, en tot de vraag welke de verhouding tussen de auteur van beide werken kan zijn, die een afdoende verklaring van het vastgestelde parallelisme brengt.

F. KRITISCHE BESCHOUWINGEN

Het voorafgaande onderzoek kan rijk aan bevindingen heten. Het komt er nu evenwel op aan, hoe wij ze moeten verklaren, om daaruit veilige conclusies te trekken.

1. Omtrent het werk van *Marquard van Lindau* is het duidelijk dat het een zeer vruchtbare bron voor de *OLVP* is. Gezien echter de raakpunten met de *Peerle*, blijkt niet of de auteur der *OLVP* rechtstreeks uit een Marquard-hs. heeft geput, dan wel uit een fragmentaire bloemlezing en bewerking, zoals deze hetzij in de *Peerle*-hss., hetzij in een soortgelijke schikking voorkwam. Van uit deze mogelijkheden krijgt de kritische vraag, die we verder nog zullen moeten herhalen, een eerste vorm : of en hoe de auteur der *Peerle* persoonlijk iets te maken heeft met de auteur en het werk der *OLVP*?

2. Het parallelisme tussen *OLVP* en *Peerle* is eveneens duidelijk. Wanneer wij ons hierbij herinneren, hoe de Schrijfster der *Peerle* uitdrukkelijk verwijst naar haar afhankelijkheid van 'een van onsen *pelgrims*' (zie hiervoren p. 56), kunnen wij vooreerst er niet aan twijfelen, dat zij tot het milieu, waarin de pelgrimage-vroomheid intens beoefend werd en waaruit onze twee *Pelgrimage*-teksten ontstaan zijn, onder een of andere vorm behoorde. Welke invloed van dit milieu op haar leven en leer uitging, konden wij, buiten het reeds aangehaalde eigen getuigenis, tot nog toe niet vastleggen. Kende zij onze *Pelgrimages*? Was zij persoonlijk in contact met de auteur er van?

Anderzijds laat de auteur van de *OLVP* wel blijken, hoe hij onder de invloed van de *Peerle* stond. Maar we kunnen niet uitmaken of en hoe hij de onderscheiden teksten der *Peerle* en de Schrijfster

der Peerle kende. Hoe moeten we ons de wederzijdse verhouding tussen de twee auteurs voorstellen?

3. Er is ten slotte de verhouding tussen *OLHP/OLVP* en de *JH-C*. Welke hypothese kunnen wij opstellen, die deze verhouding, samen met de twee vorige gegevens, kan verklaren?

Het ganse probleem kunnen wij in deze vorm formuleren: terwijl we duidelijk Jan Pascha, de Schrijfster der *Peerle* en de Schrijfster der *JH-C* als drie onderscheiden personen moeten erkennen, is het de vraag, of men de auteur der *Pelgrimagnes* met één dezer drie personen kan identificeren, of moet men een vierde persoon aannemen?

a. Dit laatste lijkt weinig waarschijnlijk, wanneer men onze vaststellingen aangaande de verhouding tussen *OLVP* en de *JH-C* in acht neemt.

b. Identificatie met de Schrijfster der *Peerle* is uitgesloten, aangezien zij zelf verwijst naar 'een van onsen pelgrims'.

c. De identificatie met Pascha schijnt daarentegen voor de hand te liggen. Aangezien hij traditioneel als de schrijver van de *OLHP* bekend staat, moeten wij hem ook als schrijver van de *OLVP* beschouwen, daar we bewezen (zie p. 57-66), dat beide werken van een zelfde schrijver stammen. Hiertegen kan men evenwel opwerpen: 1. de bezwaren, die wij reeds tegen Pascha's auteurschap van de *OLHP* een kritisch voorbehoud lieten gelden (zie p. 54-55); 2. de vaststellingen, die wij maakten aangaande de bronnen zowel van de *OLHP* als van de *OLVP*: hoe kan de theoloog Jan Pascha er toe komen, zoveel materiaal te ontlenen en zich zo sterk door zijn bronnen te laten beïnvloeden? 3. het voor ons voortaan veilige vergelijkingspunt, nl. de vilvoordse prekenbundel, die onbetwifelbaar Pascha's werk is en die hem naar zijn persoon, leer en taal afdoende tekent, leert ons dat de prekenbundel praktisch geen enkel raakvlak met de *Pelgrimagnes* vertoont. Natuurlijk zijn er gelijkenissen, maar deze zijn zo algemeen en zo vaag, dat men ze wellicht in ieder ander geestelijk werk uit die tijd kan aantreffen. Daarentegen zijn de onderlinge afwijkingen zo groot dat men ver zou moeten zoeken, om dit argument tegen de identiteit van de auteur voor beide werken te ontzenuwen. We zouden het zo kunnen uitdrukken: in de veronderstelling dat nu alleen de prekenbundel op Pascha's naam zou staan en dat de *OLHP* anoniem overgeleverd ware, zouden we de uitdaging kunnen wagen, om op grond van interne tritiek doorslaande bewijzen voor Pascha's auteurschap van de *OLHP* te leveren.

d. Kan men ten slotte aan de Schrijfster der *JH-C* ook de *Pelgrimagnes* toeschrijven? Calentijn's extrinsiek getuigenis, dat wij niet absoluut veilig kunnen stellen, ter zijde gelaten, en bij ontsten-

tenis van extrinsieke indicia ten gunste van deze stelling, mogen we zeggen, dat heel wat intrinsieke argumenten voor een positief antwoord op deze vraag pleiten.

Is dit beslissend? Het uitzicht van onze probleemstelling is in feite zo nieuw en zo weinig afgezocht, dat wij ons oordeel nog willen opschorten. De persoonlijkheid en het werk van de Schrijfster der *JH-C* is ons voor het ogenblik slechts bekend door de baanbrekende maar wetenschappelijk onbevredigende studie van Dr. Baay. Een nauwkeurig onderzoek van de hier en daar verspreide hss. kan ons waarschijnlijk in staat stellen, om de persoonlijkheid der Schrijfster historisch nader te tekenen en om haar litteraire nalatenschap vollediger te inventariseren¹⁰. Van hieruit kan een vernieuwde peiling uitmaken, hetzij of er meer positieve argumenten aangebracht kunnen worden, die onze aarzelende aanwijzingen zo versterken dat alle twijfels t.o.v. onze hypothese vervallen, hetzij of er negatieve vaststellingen moeten aangenomen worden, die ze uitsluiten. Intussen lijkt het ons veiliger de traditionele toeschrijving van de *OLHP* aan Pascha te handhaven, waarbij wij dan gedwongen worden, hem ook de *OLVP* toe te kennen. Men begripe evenwel dat deze oplossing geen bevredigende verklaring biedt voor de litteraire situatie van deze werken tegenover andere werken uit het zelfde milieu.

Na onze voorgaande uiteenzettingen kunnen onze besluiten kort zijn. De persoonlijkheid van de karmeliet Jan Pascha en het historisch kader, waarin hij leefde en werkte, kregen een nieuwe belichting, ook al moesten vele vragen onopgelost blijven.

Als nieuw werk, dat onbetwifelbaar aan hem moet toegeschreven worden, konden wij een uitgebreide prekenbundel aan het licht brengen, die ons zowel de eigen persoonlijkheid, leer en taal van Pascha als het nauw omschreven milieu van het karmelitessenklooster te Vilvoorde in de eerste helft der 16e eeuw met zijn eigen sfeer en spiritualiteit, op uitzonderlijk originele wijze liet kennen.

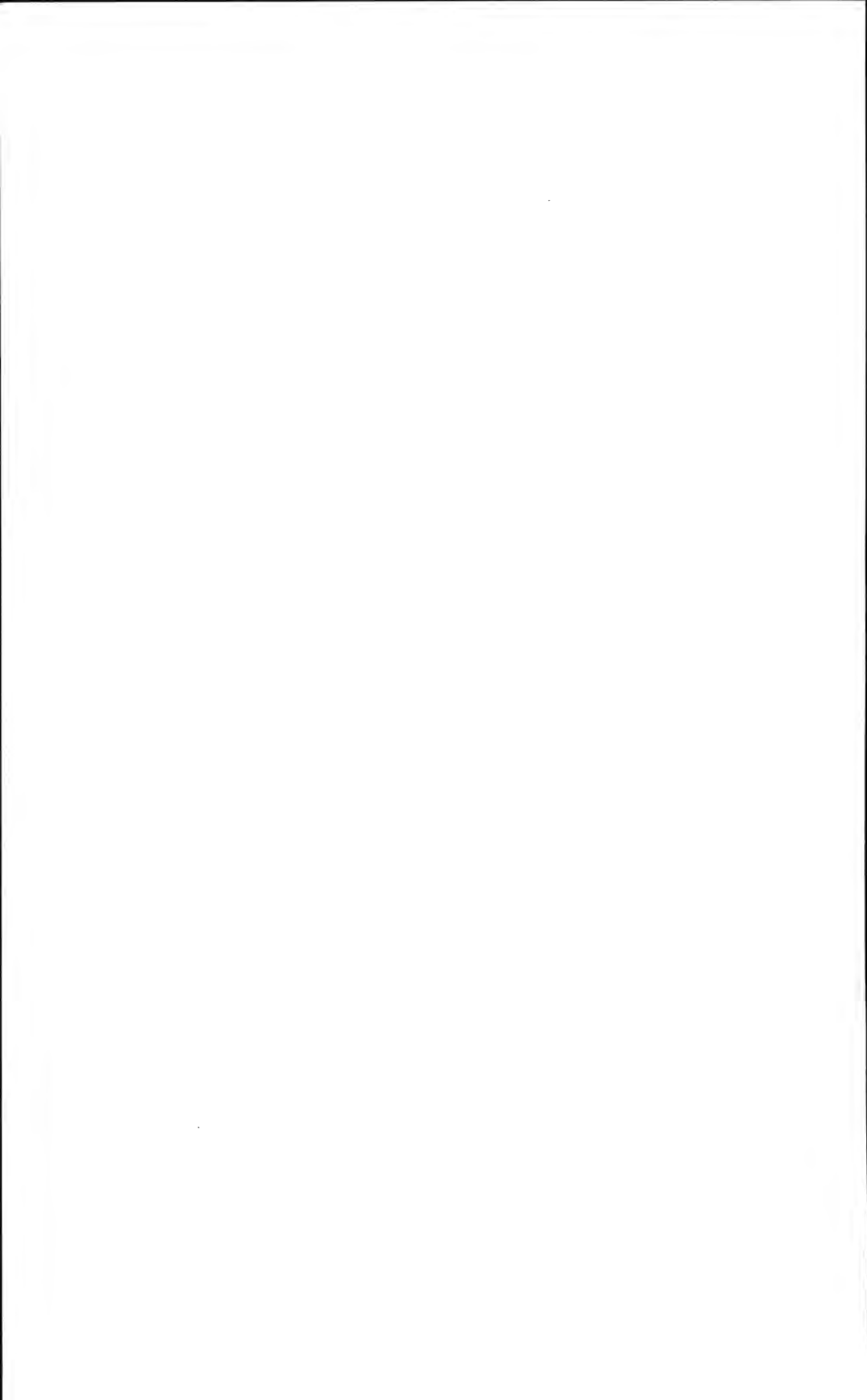
Omtrent het traditioneel aan Pascha toegeschreven werk *Die gheestelijcke pelgrimage naer Jherusalem (= OLHP)* konden wij opruimen met ballast van nutteloze bedenkingen en vermoedens, terwijl de traditionele toeschrijving zelf kritisch bekeken werd.

Hiertegenover konden wij een nog totaal onbekende *Onser Liever Vrouwen Pelgrimage* stellen. Onmiddellijk bleek dat ze moest

(10) Wij zelf hebben reeds heel wat materiaal hieromtrent verzameld met het oog op een latere studie terzake.

toegeschreven worden aan de auteur van de vorige *Pelgrimagie*. We beschreven de twee hss., waarin de *OLVP* tot ons gekomen is, en wel in twee verschillende redacties. Verrassend vooral was het resultaat van het bronnenonderzoek, waardoor de *Pelgrimagies* in een tot nog toe onvermoed geestelijk milieu geplaatst werden. Dit bracht ons tot kritische beschouwingen omtrent het auteurschap der *Pelgrimagies*. Al konden wij hierop geen beslissing voorleggen, toch lijkt ons de probleemstelling zelf reeds van groot belang, omdat hierdoor een milieu opgeroepen wordt, waarin de Schrijfster der *Jhesus-collacien*, de Schrijfster der *Peerle*, de auteur van de *Pelgrimagies*, wie deze ook moge zijn, elkaar ontmoet hebben. Ten slotte wijzen we er nog op, dat Leuven het vertrekpunt van de *Pelgrimagies* is, en wellicht ook van verdere opsporingen.

Antwerpen, augustus 1964.

De bankzaken van de Griekse tempels

door

Dr. R. BOGAERT

Het is algemeen bekend dat veel tempels in de oudheid, juist zoals de kloosters tijdens de middeleeuwen, denken wij maar aan de orde der Tempeliers¹, naast hun religieuze bezigheden een niet te onderschatten economische activiteit hebben ontplooid.

Dit geldt zowel voor Mesopotamië als voor Hellas, doch terwijl de „Tempelwirtschaft” van het Tweestromenland, en dan vooral van Sumer, reeds het voorwerp heeft uitgemaakt van verschillende studies, wacht de Griekse tempel nog steeds op een alomvattende behandeling van de economische rol welke hij in de diverse poleis heeft gespeeld.

Ons doel is het een overzicht te geven van één van de aspecten van de economische bedrijvigheid van een aantal tempels, nl. van de bankzaken die zij verricht hebben.

Vooraleer echter in de details van de verschillende bancaire operaties van de tempels te treden, willen wij zeer bondig een overzicht schetsen van de evolutie, welke de economische bedrijvigheid van de heiligdommen zowel in Mesopotamië als in Hellas heeft doorgemaakt.

Nooit heeft de tempel zulke politieke en economische macht gekend als in de Sumerische tempelsteden Uruk, Ur, Lagash, Nippur, Kish en andere. Sinds de onderzoeken van Schneider², Deimel³, en Falkenstein⁴ heeft men aangenomen dat praktisch gans het grondgebied van de staat aan de tempel toebehoorde, dat de opperpriester tevens vorst was, dat de ganse bevolking werkte op of leefde van het tempeldomein.

Hoe lang dit uniek systeem met zijn volledige interpretatie van staat, maatschappij en godsdienst werkelijk als dusdanig bestaan heeft, kan niet met zekerheid uitgemaakt worden. Doch het is niet waarschijnlijk dat het lang stand heeft gehouden tegen de stijgende zucht naar persoonlijk bezit van de priesters en de hofdignita-

(1) J. Piquet, *Les Templiers. Etude de leurs opérations financières*, préface de H. Lévy-Bruhl, Paris 1939.

(2) A. Schneider, *Die sumerische Tempelstadt*, Essen 1920.

(3) A. Deimel, *Sumerische Tempelwirtschaft zur Zeit Urukaginas und seiner Vorgänger*, in *Analecta Orientalia* 2 (1931) 78-79.

(4) A. Falkenstein, *La Cité-temple sumérienne*, in *Cahiers d'histoire mondiale* I, 4 (1954) 784-814.

rissen. In ieder geval weten wij uit de documenten van Urukagina van Lagash dat onder zijn voorgangers tempelgronden door priesters en hogere ambtenaren waren ingepalmd en dat de boeren en ambachtslui verdrukt werden⁵. Het paleis werd een belangrijke economische eenheid naast de tempel.

Verder hebben de studies van Djakonow⁶ en Szlechter⁷ aangetoond dat er reeds in de Akkadische periode, zij het dan in beperkte mate, private eigendom bestond naast tempel- en paleisbezit.

Na de inval der Akkadiërs verving de territoriale staat de stadsstaat. Het individuele eigendomsrecht breidde zich uit en de bevolkingsgroep der vrije burgers met eigen bezit won aan belang. De tempel werd een eigenaar naast andere eigenaars, de priesters, een sociale klasse naast andere. Staat en tempel vormen niet meer een eenheid, maar behouden nog veel onderlinge relaties. De heiligdommen genieten talrijke voorrechten, krijgen schenkingen en hen worden de inkomsten van bepaalde belastingen toegewezen. Wegens hun morele positie spelen zij een overwegende rol in het juridische leven. Zij geven een goddelijke sanctie aan de contracten die binnen hun muren worden afgesloten⁸.

Op het economisch vlak zijn zij niet meer alleen grootgrondbezitters, maar ook geldschietters. Vooral de Shamastempel te Sippar is bekend als kredietinstelling. Zij gebruikten hun rijkdommen om hun eigen bezit te vermeerderen, maar tevens om de gemeenschap een dienst te bewijzen, want de tempelintrest bedroeg 20 %, terwijl de gebruikelijke rentevoet voor graanleningen toen 33 $\frac{1}{3}$ % was⁹.

Het stadium van de tempelstad hebben de Grieken niet gekend. Sinds de ontcijfering van het Lineair B heeft men gemeend iets analoogs te ontdekken in de Myceense periode, doch de gegevens zijn zeer vaag. De *Wanax*, volgens Palmer, was een priesterkoning,

(5) S.H. Langdon in *Cambridge Ancient History* I, Cambridge 1928, 385-388.

A. Moret, *Histoire de l'Orient* I, Paris 1941, 344-346.

H. Schmoekel, *Geschichte des alten Vorderasien* (*Handbuch der Orientalistik* II, 3), Leiden 1957, 26-27.

(6) I.M. Djakonow, *Sale of Land in Presargonic Sumer* (*Papers presented by the Soviet Delegation at the XXIII International Congress of Orientalists „Assyriology”*, 1954, 19-29; I.M. Djakonow, *Obscestvennyj i gosudarstvennyj stroj drevnego Dorecja: Sumer* (Maatschappij en staat in het antieke Mesopotamië: Sumer), Moskwa 1959. Zie de analyse in *Jura* 12 (1962) 556 en het voorbehoud van E. Szlechter tegen de stellingen van Djakonow in *Studia et Documenta Historiae et Juris* 22 (1956) 479-481.

(7) E. Szlechter, *De quelques considérations sur l'origine de la propriété foncière privée dans l'ancien droit mésopotamien*, in *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité*, 3e série, 5 (1958) 132-136.

(8) F.R. Kraus, *Le rôle des temples depuis la troisième dynastie d'Ur jusqu'à la première dynastie de Babylone*, in *Cah. d'hist. mond.* I, 3 (1953-54) 534-538.

(9) Zie vooral W.F. Leemans, *The Rate of Interest in Old-Babylonian Times*, in *Revue Internationale des Droits de l'Antiquité* 5 (1950) 12-14.

zoals de Sumerische *patesi*, en er was een godin Potnia die een belangrijk temenos bezat met kudden en personeel¹⁰. Doch van eigenlijke tempels vindt men in die tijd geen spoor. Men treft er alleen kapellen aan in de private woningen en paleizen. Slechts op Ceos en Delos heeft men overblijfselen blootgelegd, die waarschijnlijk tot Myceense tempels behoren¹¹.

Het is in de Ve en de IVe eeuw dat de Griekse heiligdommen een grote economische activiteit hebben aan de dag gelegd¹²: Wij kennen veertien tempels die zich in die periode met bancaire verrichtingen hebben beziggehouden; in Klein-Azië: Ephese, Hali-carnassos en Soloi; in het moederland: Athene, Eleusis en Myrrhinus, Delphi, Thebe, Olympia en Heraea en verder op de eilanden de tempels van Delos, Samos, Ceos en Lindos.

In de hellenistische tijd komen daarbij, als gevolg van de expansie van de Grieken naar het Oosten, de heiligdommen te Sardes, Priëne, Ilion en Olymos. In die periode gaan ook de tempels van Arcesine op Amorgos, van Dystos op Euboia en van Cos zich met allerlei geldzaken bezighouden. Enkele heiligdommen van het Ptolemaïsche Egypte vragen hier eveneens onze aandacht. Opmerkelijk is hierbij dat Groot-Griekenland op onze lijst niet vertegenwoordigd is¹³. Dit probleem zal het voorwerp uitmaken van verdere onderzoekingen.

Slechts van een drietal heiligdommen, zij het dan ook de voornaamste op economisch gebied, kunnen wij de operaties volgen gedurende verschillende eeuwen; het betreft het Artemision te Ephese tot in de Ie eeuw n. Chr., de Apollotempel op Delos tot in de Ie eeuw v. Chr. en de beroemde Delphische tempel tot in de Ie eeuw n. Chr.

In de hellenistische periode zijn de middelen van de tempels sterk verminderd en moesten vele hun bankoperaties stopzetten.

(10) L.R. Palmer, *Mycenaeans and Minoans, Aegean Prehistory in the Light of the Linear B Tablets*, New York 1963, 16-18; 103-104.

(11) W. Taylour, *The Mycenaeans*, London 1964, 65-70.

(12) Voor de bronnen, literatuur, argumentatie en uitvoerige details betreffende de bankoperaties van de Griekse tempels verwijzen wij de lezer naar R. Bogaert, *Banques et banquiers dans les cités grecques*, Leiden, A.W. Sijthoff (verschijnt in 1966). De volgende voetnoten bevatten verwijzingen naar literatuur en bronnen die niet in bovengemeld werk zijn opgenomen.

(13) Men heeft gemeend dat de Siciliaanse tempels, deposito- en kredietzaken deden; zie F.M. Heichelheim, *An Ancient Economic History II*, Leyden 1964, 73-74. De passus bij Thucydides VI, 46, 3 (zie ook Diod. XII, 4 en Polyæn. VI, 21) vermeldt wel het bestaan van een rijke schat aan wijgeschenken in de tempel van Segesta, schat welke met het oog op de expeditie van de Atheners naar Sicilië zou kunnen gemunt worden. Er is eveneens sprake van een schat in de tempels te Selinus (*Thuc.* VI, 20, 4), welke naar alle waarschijnlijkheid eveneens uit kostbare ex-voto's bestond of misschien ook de staatsschat zou kunnen zijn. Van private deposito's of van een tempelkas waaruit leningen verstrekt werden is echter in de teksten geen spoor te vinden.

Dat kan aan allerlei oorzaken toegeschreven worden: de ondergang van de polis en de achteruitgang van de oude staatsgodsdiens, wat een vermindering van de schenkingen, offergaven en privilegiën moest voor gevolg hebben; het ingrijpen van de overheden, die de tempels als een soort spaarpot beschouwden en, telkens zij geld nodig hadden, beslag legden op de heilige schatten. Wegens de algemene verarming van de middenstand en de uitputting van de staatskassen konden veel schuldenaars, zowel private als openbare, de ontleende sommen niet terugbetalen, wat telkens verliesposten voor de tempels moest betekenen. Tenslotte moeten wij in die tijd nog rekening houden met de toenemende concurrentie van de private en publieke banken, die dan tot grote bloei komen. Wij zien zelfs dat de beheerders van de tempels van Thebe, van Delos, Cos en Ptolemaeïsch Egypte zich voor allerlei operaties tot de private en publieke banken wenden.

Wij constateren dus, zowel voor Mesopotamië als voor Hellas, een evolutie in dalende lijn wat het economisch potentieel van de heiligdommen betreft, een verschijnsel dat niet hoeft te verwonderen en verband houdt met de toenemende secularisatie, welke men in de antieke maatschappij aantreft.

Laten wij nu even de verschillende bancaire verrichtingen, waarmede de vermelde tempels zich hebben bezig gehouden, onder de loep nemen.

a) *Het bewaren van deposito's*

Het bewaren van geld, kostbare voorwerpen en documenten is zeker de eerste en voornaamste bankverrichting van de tempels geweest. Op dit gebied had het Artemision te Ephese de grootste roem. Het wordt om zijn veiligheid en betrouwbaarheid geprezen door Aristophanes, Xenophon, Caesar, Plutarchus, Strabo, Dio Chrysostomus en Aelius Aristides. Verder werden van in de oudste tijden deposito's toevertrouwd aan de Athena Lindiatempel op Rhodos; Cleisthenes deponeerde de bruidsschat van zijn dochters in het Heraeion te Samos, Lysander vertrouwde 1 talent 52 minen en 11 staters toe aan de Apollotempel te Delphi, om maar enkele bekende deposito's te vermelden. Staten en statenbonden maakten van tempels gebruik voor het bewaren van hun fondsen. Denken wij maar aan Athene en Delos. Ook contracten en documenten werden in de schatkamers van de tempels gedeponeerd.

Doch niet alle tempels hebben deposito's in bewaring genomen. Door talrijke inscripties zijn wij zeer goed ingelicht over de comptabiliteit van de Apollotempel van Delos. Welnu er is geen spoor

van deposito's te vinden. Dit kan te wijten zijn aan gebrek aan bergruimte, en op Delos zal dit wel het geval geweest zijn, omdat de staat zelf de schatkamer van de tempel in gebruik had. Elders kunnen andere motieven gespeeld hebben. Er was immers voor tempel en staat een zeker risico verbonden aan de aanwezigheid van kostbare deposito's in de heilige schatkamers. Dit kon allicht de hebzucht van veroveraars en piraten opwekken en de geschiedenis leert ons hoeveel tempels geplunderd zijn geworden.

Welke was de verhouding tussen deponent en heiligdom? Deposito's werden aan tempels toevertrouwd omdat men deze als zeer veilige bewaarplaatsen beschouwde en vertrouwen had in de eerlijkheid van de priesters. Er was in de oudheid een grote behoefte aan brand- en inbraakvrije bergruimte. De algemene veiligheid was zeer precair en het brandgevaar zeer groot. Wanneer iemands woning geen voldoende securiteit bood, wanneer hij op reis moest of op reis was, vertrouwde hij zijn kostbaarheden toe aan een familielid, een betrouwbare vriend, een bankier of een tempel of stopte het gewoonweg in de grond, als hij niemand in vertrouwen durfde te nemen. De tempel bood een morele en een materiële waarborg. Moreel wegens de onschendbaarheid der heiligdommen, al hadden niet alle hetzelfde prestige op dat gebied. Materieel beschikten de tempels over veilige brandvrije bergruimten, zoals de thesauros van het Asclepieion op Cos. Het is een diepe stenen groeve, 2,15 m. lang en 1,52 m. breed, afgedekt met een zwaar marmeren deksel dat slechts met een katrol kon gelicht worden. De thesauros was voorzien van 4 sloten, waarvan de sleutels aan 4 verschillende personen toevertrouwd waren. Andere tempels hadden versterkte vertrekken met zware, brandvrije en van verschillende sloten voorziene deuren, zoals de Opisthodomos te Athene.

Voor de tempel was het bewaren van deposito's een dienst tegenover de evenmens, evenals de gastvrijheid en het asielrecht. Deze dienst wortelt in een zeer oude rechtsverhouding met religieus karakter en metaphysische en ethische sancties. De dankbaarheid en de vroomheid van de deponent konden bovendien aan de tempel materiële voordelen bezorgen onder de vorm van offers en wijgeschenken. Juridisch gezien waren de tempeldeposito's ongetwijfeld *deposita regularia* of gesloten deposito's. Het waren de gedeponeerde speciën, en geen andere, die moesten gerestitueerd worden en de tempel had zeker niet het recht ze voor eigen doeleinden te gebruiken of verder tijdelijk uit te lenen. Dit wordt nadrukkelijk door twee auteurs (Artemidorus van Ephese, IIe eeuw v. Chr. en Dio Chrysostomos, 40-112 n. Chr.) bevestigd voor het Artemision te Ephese. De deposito's werden op een officiële lijst

genoteerd en bleven onaangeroerd in de schatkamer. Zelfs de stad heeft ze meestal intact gelaten. Van de vierentwintig tempels, waarvan wij weten dat zij zich met bankoperaties hebben beziggehouden, zijn er buiten het Artemision slechts twee die naast het bewaren van deposito's ook leningen hebben verstrekt, nl. Delphi en Priëne, doch chronologisch vallen die beide verrichtingen hoege-naamd niet samen. Onze bronnen attesteren weliswaar deposito en krediet voor deze tempels, doch met minstens een eeuw verschil tussen beide operaties.

Er is ook geen enkele aanduiding dat deze deposito's rente opbrachten of dat men er betalingen uit kon doen. Deposito en krediet zijn dus niet aan mekaar gekoppeld in de tempelbanken, zoals in de moderne depositobanken.

b) *Verstrekken van Leningen*

Voor zover onze kennis reikt, hebben een veertiental tempels als kredietinstellingen gefungeerd en dan meer bepaald als een soort hypotheekbanken. Zoals het Artemision te Ephese de beroemdste en veiligste bewaarplaats was voor deposito's in de oudheid, zo mag het Apolloheiligdom op Delos ongetwijfeld als de belangrijkste heilige kredietinstelling beschouwd worden. Uit de rekeningen die reiken van 432 tot 145 v. Chr. blijkt dat de tempel in grote mate leningen heeft verschaft aan Delos zowel als aan vreemde steden, aan Deliërs zowel als aan vreemdelingen, leningen van vele talenten, maar ook van enkele drachmen.

De kredietpolitiek van Apollo verschilt volgens het politiek regiem van het eiland. Onder de eerste Attische overheersing (478-314) leende de tempel grote bedragen uit aan de meeste poleis der Cycladen, alsook aan vreemdelingen en Deliërs. De duur der leningen was beperkt tot 5 jaar en van nalatige schuldenaars werden de onderpanden in beslag genomen. In die periode is dan ook het onroerend tempelbezit, bestaande uit gronden en huizen grotendeels tot stand gekomen. Tijdens de onafhankelijkheidsperiode is de toestand gans anders. Kleine bedragen, gemiddeld 100 dr. (onder de Atheners was het gemiddelde 1000 dr. voor private leningen) werden thans bijna uitsluitend aan Deliërs uitgeleend. De wet voorzag slechts hypothecaire leningen, doch dat was maar een formaliteit, want men kon lenen op het huis van een vriend, een familielid, en deze liep geen gevaar zijn eigendom te verliezen wanneer de schuld niet voldaan werd, want in die periode althans werden geen huizen of gronden in beslag genomen. Er was trouwens ook geen terugbetalingstermijn voor de leningen vastgesteld. Sommige schul-

den bleven meer dan 100 jaar in de rekeningen vermeld staan. Was de schuldenaar overleden, dan noteerden de hieropoei de erfgenamen als debiteur, maar drastische maatregelen om de achterstallige tegoeden te innen werden niet getroffen.

De toestand verandert opnieuw als de Atheners na 166 het eiland terug onder hun bewind krijgen. Grote sommen achterstallige intresten en vervallen leningen komen weer binnen. De terugbetalingstermijn van 5 jaar wordt weer ingevoerd. Er volgen weer confiscaties.

Dus de Atheners beheerden de tempel als een zaak, als een bedrijf dat moest renderen. De Deliërs beschouwden hun tempel als een humanitaire instelling die in de eerste plaats aan de eigen gemeenschap en de minderbedeelden onder hen moest ten goede komen, een soort kas van lening voor kleine lui. Een dergelijke humanitaire politiek werd ook in Mesopotamië door de Shamash-tempel te Sippar en de tempels van Mari toegepast.

Wij hebben vastgesteld dat de deposito's in de tempels onaan-geroerd bleven. Het kapitaal dat de heiligdommen uitleenden kwam dus voort uit hun eigen middelen en eventueel uit stichtingsfondsen. Zij hadden veelal rijke inkomsten, voortkomende van schenkingen, onroerende goederen als gronden en huizen, toelagen van de staat die bepaalde belastingen en boeten aan de tempels toe-wees, en de offerbussen. Al het geld dat niet voor het onderhoud van de tempelgebouwen en de priesters of voor de eredienst noodzakelijk was, kon uitgeleend worden tegen interest. Het gebeurde dat een tempel wegens verwoestingen tijdelijk zijn leningen moest schorsen omdat alle beschikbare fondsen aan de wederopbouw moesten besteed worden. Dit heeft zich nl. voorgedaan te Delphi.

Naast zijn eigen kapitaal kon de tempel ook stichtingsfondsen uitlenen zoals het Apolloheilgdom op Delos, dat de stichtingen samen met eigen gelden tegen dezelfde voorwaarden, maar met afzonderlijke boekhouding, aan particulieren in leen gaf.

Wij mogen aannemen dat in de regel rente gevorderd werd voor de leningen. Zelfs staten (zoals Athene, Delos, Carthaea), betaalden aan hun tempels interest. De rentevoet is echter zeer laag in vergelijking met het percentage aangerekend door de particulieren en de banken. Dit is te verklaren door het feit dat de tempels met eigen kapitaal werkten, slechts tegen reële zekerheid uitleenden en ook soms humanitaire bedoelingen hadden. Delos en waarschijnlijk ook Arcesine op Amorgos vroegen 10 %, wat het hoogst bekende percentage is voor tempelleningen. De Athenatempel te Ili-on leende aan de steden die deel uitmaakten van de panegyris tegen $6\frac{2}{3}$ % en tijdelijk werd die intrest zelfs op $12\frac{1}{3}$ % gebracht. Athene betaalde $1\frac{1}{5}$ % aan zijn goden.

Over de waarborgen geëist door de tempels worden wij het best inlicht door de Delische inscripties. Alleen op onroerende goederen als gronden, huizen, tuinen, ateliers en verdiepingen (appartementen) werden leningen toegestaan. Nochtans werd nergens de waarde van het onderpand bepaald, zodat wij niet weten in welke mate de leningen gedekt waren. In het eventuele gebrek aan dekking werd echter voorzien door de clause dat de ontlener daarenboven met al zijn overige bezittingen borg moest staan, en borgen moest stellen die eveneens met gans hun vermogen voor de schuld aansprakelijk waren. Al die voorzorgen hadden in feite slechts een formeel karakter, want de rekeningen leveren geen enkel bewijs dat de Delische hieropoei werkelijk tot executie van debiteuren zijn overgegaan, terwijl anderzijds sommige schulden, zoals reeds gezegd, meer dan honderd jaar bleven bestaan. Maar niet alle tempeladministraties waren zo lankmoedig als de Delische tijdens de onafhankelijkheidsperiode. Een Halikarnassische inscriptie uit de IVe eeuw leert ons dat, ten bate van de tempel van Apollo, Athene en Parthenos (Artemis), twaalf huizen en negentien stukken grond, toebehorende aan debiteuren van de goden, werden verkocht. Een paar Egyptische tempels schijnen onder de Ptolemaeërs krediet tegen vuistpand te hebben verleend¹⁴.

Wij kennen slechts één geval waarin een tempel geld heeft uitgeleend zonder dat reële zekerheid was gesteld, de lening van de Artemistempel te Sardes aan een zekere Mnesimachos. Noch onderpand, noch borgen waren gesteld. De notoriëteit van de ontlener was voor de geldschietter de enige waarborg. De lening heet dan ook *παρακαταθήκη* (deposito), waardoor het vertrouwelijk karakter onderstreept wordt. Toen Mnesimachos zijn schuld niet kon voldoen, heeft hij van de tempel uitstel van betaling gekregen door een hypothecaire waarborg op zijn domein toe te staan. Dergelijke procédés komen ook bij moderne banken voor.

Soms waren ook strafclausules in de leencontracten voorzien. Te Sardes was het dubbele bedrag van de lening verschuldigd, wanneer de schuld op de vervaldag niet gehonoreerd werd. Te Arcesine stelde men zich met anderhalf maal de lening tevreden. De Delische contracten daarentegen kennen geen strafclausules.

Ook de staat moest waarborgen bieden aan de tempel voor de leningen die hij kreeg. Ofwel stonden bepaalde burgers, *προδουλευσταί* geheten, die zelf nog borgen (*ἐγγυηταί* of *ἀνάδοχοι*) moesten stellen, verantwoordelijk voor de terugbetaling van de som-

(14) Namelijk het Serapeion te Memphis en een tempel in Thebaïs. Zie W. Otto, *Priester und Tempel im hellenistischen Aegypten*, I, Leipzig und Berlin 1905, 319-320 en Cl. Préaux, *L'Economie royale des Lagides*, Bruxelles 1939, 294.

men zoals op Delos, ofwel was het vermogen van de ganse burgergemeenschap onderpand voor de staatsleningen, zoals te Carthaea.

e) *Geldemissie*

De geldemissie is essentieel een staatsrecht, doch de staat kan ondergeschikte machten de toelating geven munt te slaan. Zo mochten veel steden in Klein-Azië, die tot het Romeinse rijk behoorden, eigen bronzen of koperen munten slaan en Athene heeft zelfs zilverdrachmen uitgegeven tot onder Augustus, toen de zilverbijlen uitgeput raakten.

In Griekenland hebben enkele tempels van de overheden in sommige omstandigheden de toelating gekregen om hun voorraad zilver zelf te munten. De belangrijkste tempelmissie is die van Olympia, bestudeerd door Ch. Seltman. Van ca. 520 tot ca 470 werden er didrachmen, drachmen, triobolen en obolen geslagen volgens de Pheidonische muntvoet. Daar gemunt zilver een hogere waarde heeft dan ongemunt metaal betekent dit muntrecht een groot materieel voordeel voor de heiligdommen. Ca. 500 organiseerden de inwoners van Heraea de Arcadische spelen en het feest ter ere van Zeus Lycaeus op de Lycaeusberg. In nauwe aansluiting met Olympia gaven de priesters munten uit, volgens dezelfde voet als de Olympische, doch zij beperkten zich tot triobolen en obolen.

Te Olympia en te Heraea werden de munten geslagen in verband met de grote feesten en spelen die in deze centra gehouden werden. Deze feestelijkheden gingen gepaard met een markt, bezocht door kooplui en pelgrims uit alle delen van Griekenland. Een markt echter vergt een eenheidsmunt voor kopers en verkopers, zodat men gemakkelijk de prijzen kan berekenen en vergelijken. Seltman veronderstelt met grote waarschijnlijkheid dat de tempelmunten van Olympia en Heraea in grote mate het circulatiemiddel waren op deze markten en dat de tempels dus met agio de vreemde munten van kooplui en pelgrims uitwisselden, en op die manier hun eigen geldstukken in omloop brachten.

Te Milete hebben de priesters van Didyma, de Branchidae, emissierecht gekregen om hun metaalvoorraad te revaloriseren met het oog op de geweldige kosten welke de heropbouw van het Didymeion met zich mee zou brengen. De amphictyonen van Delphi hebben gedurende enkele jaren (336-331) een munt uitgegeven die beter dan de in omloop zijnde Aeginetische stukken kon concurreren met de Attische tetradrachmen. Daar de zilvervoorraad van de tempel vooral bestond uit oude, weinig gangbare munten, ging het hersmelten met zulke verliezen gepaard (ἀπώστρα), dat het experiment vlug werd stopgezet.

Egypte kende geen muntstelsel vóór de vestiging van de Ptolemaeische staat. Toch was er reeds geld in omloop onder de vorm van baren zilver waarvan het gehalte door sommige tempels gewaarborgd werd met een merkteken. Zo kent men vooral geld van Ptah en Harsaphès. De Ptolemaeërs hebben dit geld verder laten circuleren¹⁵.

d) *Wisselen*

Wij hebben reeds gehandeld over de vermoedelijke wisseltransacties van de priesters van Olympia en Heraea. De tamiae en naopioae van Delphi waren zeer handige wisselaars, al wisselden zij niet voor derden maar slechts voor zover het voor hun eigen betalingen noodzakelijk was. Te Delphi waren twee muntsoorten naast elkaar in omloop, nl. de Attische en de Aeginetische. De officiële koers was 10 Att. dr = 7 Aeg. dr, de vrije koers, 10 Att. dr = 7½ Aeg. dr. Dit betekende een agio van 7,1 % in het voordeel van het Attische geld. Uit dit koersverschil trachtten de tempelbeheerders nu zoveel mogelijk profijt te halen. Zij ontleenden o.a. aan de prytanen 190 darieken tegen de officiële koers van 20 Att. = 14 Aeg. drachmen en verkochten die op de vrije markt tegen 15 Aeg. drachmen. Zij boekten bij deze transacties een winst van 190 Aeg. drachmen. Als zij in Aeginetisch geld moesten betalen, betaalden zij soms in Attisch geld dat zij tegen de vrije koers aanrekenden, wat bij elke verhandeling een winst liet van 7,1 %, voor zover zij het Attisch numerair tegen het officiële tarief konden betrekken.

e) *Betrekkingen met andere banken.*

In bepaalde gevallen werkten de tempelbanken ook samen met de private banken en eventueel met de staatsbank van dezelfde stad, veelal om tijdelijk sommen in bewaring te geven, zoals ten overvloede blijkt uit de Delische rekeningen. Ook de tempels in het hellenistisch Egypte plaatsten geld op de banken¹⁶.

Deze betrekkingen tussen de banken en de tempels kan men gemakkelijk begrijpen, wanneer men bedenkt op welke wijze het geld in de tempel werd bewaard. Veiligheid was hoofdzaak. De schatkelders of schatkamers waren moeilijk toegankelijk. De safes wa-

(15) Cl. Préaux, *ibidem*, 273-274. Ook in Babylonië en Assyrië kende men reeds een dergelijk premonitair geld, gegarandeerd door tempels, vooral door Ishtar. Zie A.T. Olmstead, *History of Assyria*, New-York and London 1923, 537.

(16) U. Wilcken, *Archiv für Papyrusforschung*, 5 (1913) 211-212; Cl. Préaux, *o.c.*, 293.

ren van verschillende sloten voorzien en konden slechts geopend worden in de aanwezigheid van de tempelbeheerders en afgevaardigden van de πόλις en dat gebeurde slechts enkele malen in het jaar, hoogstens eens per maand. Daar echter voortdurend in de tempel geld binnenkwam en rekeningen moesten betaald worden, moesten de beheerders kasgeld bijhouden. Zij konden dit zelf bewaren, doch in veel centra bestond de gewoonte dat de schatmeesters die sommen op een private bank of op een staatsbank deponeerden. Zij waren aldus bevrijd van de zorg voor grote bedragen en konden meteen laten wisselen als zij vreemde munten ontvingen hadden. De bankiers hadden agiovoordeel en door deze deposito's moest hun krediet flink stijgen.

Een bank leek voor een tempel zo'n geschikte instelling dat de beheerders van het Coïsche Asclepieion een eigen bank ἡ τοῦ θεοῦ τράπεζα hebben opgericht. Dit voorbeeld is echter, voor zover wij weten, niet nagevolgd geworden.

f) *Beheer van de tempelbanken*

Het financieel beheer van de tempels en meteen ook van de tempelbanken was zelden in handen van priesters. Dezen waren vooral in beslag genomen door hun religieuze verplichtingen en werden voor de materiële en administratieve aangelegenheden bijgestaan door colleges van ambtenaren. Slechts in twee gevallen, voor zover de bronnen ons inlichten, heeft de priester zelf zich met de bancaire operaties van de tempel ingelaten.

Te Ephese stond de Megabyzus, de opperpriester, aan het hoofd van de bank. Hij waakte persoonlijk over de goede reputatie van de instelling en controleerde de financiële verrichtingen. Ook te Myrrhinus, een Attische demos, beheerden de priesters zelf de heilige fondsen en waren zij zelfs met hun eigen fortuin aansprakelijk voor eventuele verliezen.

Over het algemeen echter was het financieel beheer in handen van sacrale ambtenaren, leden van de tempelfabriek. Het waren *neopoei* te Halicarnassos, Delphi, Sardes, Cos, Priëne, *hieromnemones* te Carthaea, *tamiae* te Athene, op Cos en tijdelijk ook te Delphi. Een *hierotamias* beheerde het bezit van de Athena Lindia-tempel op Rhodos.

De tempelfinanciën op Delos vielen onder bevoegdheid der Amphictyonen tijdens de eerste Attische overheersing. Van 315 tot 166 waren vier *hieropoei* belast met de tempelkas en na 166 stelde Athene twee καθεσταμένοι ἐπὶ τὴν φυλακὴν τῶν ἱερῶν χρημάτων καὶ τῶν ἄλλων προσόδων τοῦ θεοῦ aan.

Opperste controle op het bezit der goden werd echter in alle staten uitgeoefend door de Raad en de Volksvergadering, want de heiligdommen en hun schatten waren in feite openbaar bezit. Deze controle is in stijgende lijn gegaan en liep soms uit op eenvoudige confiscatie door de staat.

BESLUIT

Wij hebben in deze uiteenzetting één facet van de economische activiteit van enkele Griekse tempels belicht, nl. de bancaire operaties. De heiligdommen die zich daarmee hebben ingelaten heeft men traditioneel „tempelbanken” genoemd en wij hebben gemakshalve ook deze term gebruikt. Sommige auteurs zijn verder gegaan en hebben de tempel beschouwd als de bakermat van het bankwezen¹⁷, als een „Groszbank” of als een circulatiebank.

Het past om te besluiten, na te gaan hoeveel waarheid er in al deze benamingen steekt.

Mag men deze tempels „banken” heten? Alles hangt er van af wat men onder „bank” verstaat. De term is polyvalent en in de loop der tijden gebruikt geworden voor financiële ondernemingen die men thans niet meer als een bank zou betitelen. De Lombarden noemden hun pandjeshuis een bank en de Medici, die in de eerste plaats kooplui waren, spraken eveneens over hun bank. Nu nog spreekt men van de „Bank van Lening” waarmee de lommerd bedoeld wordt, maar al wie het thans heeft over een bank denkt zeker niet aan dergelijke instellingen, maar aan wat men gewoon is te noemen „Depositobanken”, t.t.z. instellingen waaraan men geld in deposito geeft om veiligheidsredenen en betalingsfaciliteiten en daarbij impliciet aan de bankier de toelating geeft dit geld naar eigen goeddunken te beleggen op voorwaarde dat hij op verzoek het deposito uitbetaalt. Met andere woorden, voor ons zijn banken in de eerste plaats instellingen die zich met betalingsbemiddeling en krediet gelasten.

In deze zin kan men de tempels geen banken noemen. De deposito's die zij in bewaring namen konden niet voor betalingen aangewend worden, en de tempel mocht ze niet verder uitlenen. Bovendien waren de bancaire operaties voor de tempels steeds secundair en in veel gevallen slechts tijdelijk. Hoofddoel was de eigen middelen vermeerderen om de cultus met meer luister te kunnen vieren en in sommige gevallen zoals op Delos, was er ook een hu-

(17) Dit probleem zal door ons in een afzonderlijke studie onderzocht worden.

manitair streven waar te nemen. Van „Groszbanken” kan er dus zeker geen spraak zijn.

Een Duits auteur, K. Schwarze, heeft de tempels circulatiebanken genoemd. Als men daardoor wil verstaan dat de tempels kapitalen, die onproductief in hun schatkamers lagen, door hun leenpolitiek en emissies in omloop brachten, wat de geldcirculatie bevorderde en de handel moest ten goede komen, dan kan men met dergelijke benaming accoord gaan, doch wanneer wij van een „circulatiebank” spreken, dan bedoelen wij daarmee iets helemaal anders, nl. een bank die krediet schept door het feit dat zij geld onder de vorm van bankbiljetten in omloop brengt en die door haar kredietpolitiek de ganse geldsomloop regelt.

De tempel die zijn eigen kapitaal uitleent, doet niets anders dan zijn eigen koopkracht overdragen op de ontlener. Hij schept geen nieuwe geldelijke beschikkingsmacht, zoals de privébanken. De geld- en kredietscheppende functie, die economisch zo belangrijk is bij de moderne banken, was aan de tempel vreemd.

Wat was dan het economisch belang van deze instellingen? Zij waren in de eerste plaats veilige schathuizen waar soms belangrijke reserves bewaard werden en waar de polis in laatste instantie over besliste.

Als bewaarplaats van deposito's mag hun rol niet onderschat worden. Het feit dat een Griek wist waar hij een deel van zijn vermogen kon in veiligheid brengen kon stimulerend werken op zijn ondernemingsgeest, terwijl de algemene onveiligheid een deprimerende invloed heeft op de economie. Dit was vooral van betekenis in Griekenland, omdat handelskapitaal en privékapitaal in een onderneming niet gescheiden waren en een zaak dus het lot deelde van het fortuin van de zakenman en omgekeerd.

Als kredietinstellingen vulden de tempels een leemte in het Griekse kredietwezen. Inderdaad, particulieren en bankiers gaven over het algemeen slechts kortlopend en duur krediet. De tempels daarentegen verschaften langlopende en goedkope leningen. Wel eisten zij meestal hypothecaire waarborgen, zodat in theorie alleen bezitters van onroerende goederen van deze gunstige kredietvoorwaarden konden genieten, doch in de praktijk was er gemakkelijk een mouw aan te passen.

Wij kennen over het algemeen niet de bestemming van de ontleende bedragen, doch wij mogen aannemen dat de leningen meestal voor consumptieve doeleinden gebruikt werden. Wanneer Delos aan zijn tempel ontleent, dan is het om graan te kopen, vreemde vorsten te eren en dergelijke. Vreemde staten ontleenden meestal aan tempels wanneer hun financiën in een bedenkelijke toestand waren tengevolge van oorlogen, hongersnood, zware tribuutstor-

tingen, doch zij konden ook politieke doeleinden op het oog hebben, zoals de Peloponnesiërs, die te Delphi en Olympia, bij het begin van de Peloponnesische oorlog grote bedragen wilden ontleenen aan de Atheense vloot om te kopen.

Het doel van de leningen aan privaatspersonen is in geen enkele bron aangegeven, doch wanneer wij voor Delos vaststellen welke kleine bedragen uitgeleend werden, bedragen die soms nooit werden terugbetaald, dan moet hier natuurlijk aan consumentenkrediet gedacht worden.

De lening van 1325 goudstaters welke Mnesimachos van de Artemistempel te Sardes bekomen heeft was echter ongetwijfeld productief krediet, bedoeld om zijn domein op gang te brengen.

De Griekse tempel is tot nog toe vooral bestudeerd geworden als een kunstwerk van architectuur en sculptuur, eveneens, alhoewel in mindere mate, als een religieuze instelling, practisch nooit als een economische eenheid. Wij hopen dat wij met deze laatste activiteit te belichten, die wij vooral uit de inscripties hebben leren kennen, een bescheiden bijdrage tot een vollediger kennis van de Griekse oudheid hebben geleverd.

Vrouwe Courtmans

Brieven aan haar zoon Emile
met inleiding en toelichting uitgegeven

door

Dr. Gilbert DEGROOTE

I. INLEIDING

I. ONTSTAAN VAN DEZE UITGAVE

Opzoekingen in verband met de samenstelling van een corpus brieven van Hendrik Conscience brachten mij, dank zij een aanwijzing van Dr. M. De Vroede, in contact met de heer Emiel Courtmans te Brussel, bezitter van een der oudste brieven van H. Conscience.

Zo kreeg ik toegang tot een belangwekkend familiearchief, met o.a. brieven van en aan haar, die we met het oude, vertrouwde woord „Vrouwe” Courtmans blijven noemen. Inzonderheid een aantal brieven, welke deze tijdgenote en bewonderaarster van H. Conscience aan haar zoon schreef, leken me menselijk boeiend en historisch belangrijk genoeg om als bijdrage tot een genuanceerder visie op haar figuur en tijd te worden uitgegeven.

Op de betekenis van de publikatie van dergelijke brieven in het kader van onze 19e eeuw hoeft hier geen nadruk meer gelegd, daar Ger Schmoek deze vroeger reeds zo overtuigend heeft beklemtoond¹.

Emiel Courtmans, die de achterkleinzoon is van de bekende schrijfster, vestigde mijn aandacht op het feit, dat Dr. Julius Pée indertijd een uitgave van de brieven van en aan Vrouwe Courtmans had voorbereid. In de voorrede tot zijn met warme piëteit geschreven monografie: „Mevrouw Courtmans”, tekende deze eerste promotor van de Courtmansstudie bovendien aan: „ik zou sedert lang haar brieven, waarop ik de hand kon leggen, hebben gebundeld, indien er hier belangstelling voor zulk werk bestond”².

(1) *Pleidooi voor de Uitgave van de Brieven van Negentiende eeuwse Vlaamse Figuren* in *VMKVA*, 1949, blz. 23-42; *Brieven bewaren; brieven publiceren* in *De Vlaamse Gids*, 1961, blz. 431-453.

(2) Dr. Julius Pée, *Mevrouw Courtmans. Een letterkundige Studie*. Antwerpen, 1933, blz. 7. Met het oog op die uitgave had hij in zijn sierlijk handschrift reeds een kritisch afschrift gemaakt van al de hem bekende brieven van en aan Vrouwe Courtmans, dat ik, door welwillende bemiddeling van Prof. Dr. Willem Pée kon raadplegen.

Voor de publikatie van brieven, waarvan, het weze terloops aangestipt, Stendhal de noodzakelijkheid tot grondiger inzicht in de psyche van een auteur, reeds in 1805 aantoonde³, is de belangstelling hier nu levendiger dan in de jaren toen Dr. J. Pée zijn werk over Vrouwe Courtmans samenstelde. Zo is deze uitgave dan ook in meer dan één opzicht gerechtvaardigd.

Het is sedert lang de vurige wens van Emiel Courtmans dat een editie van deze brieven zou tot stand komen⁴. Voor de bereidwillige inlichtingen, die ik van hem ontving, voor de onbekrompen wijze waarop hij de originele stukken en tal van andere geschriften te mijner beschikking stelde, dank ik hem van harte. Mijn dank gaat ook naar Gabriël De Lille (Maldegem), Prof. Dr. Willem Pée (Brussel) en Juffrouw O. Rens (Gent) die mij boeken en een fotocopie bezorgden⁵.

II. ACHTERGROND

Mevrouw J.D. Courtmans-Berchmans staat bekend als schrijfster van gedichten, en vooral van een vrij hoog aantal romans en novellen. In het geheel van haar produktie mogen thans ook brieven geïntegreerd worden.

De belangrijkste reeks brieven die zij schrijft, met name uit Maldegem aan haar zoon Emile en schoondochter Antonia Van Leemputten te St.-Jans-Molenbeek, vormt een vrij sluitend geheel. Zonder afbreuk aan die eenheid te doen, publiceren wij hier het veruit voornaamste gedeelte — ruim honderd stukken — van deze correspondentie. Beperkte plaatsruimte is niet de enige oorzaak waarom een aantal brieven wordt weggelaten. Het kan immers de bedoeling niet zijn documenten op te nemen die uitsluitend over interne familieaangelegenheden handelen, meestal in verband met de gezondheid der kinderen, waarvan het gering belang al niet verder reikt dan de kring der betrokkenen zelf. Enkele losse brieven worden bovendien als „Varia” opgenomen, daar ze eveneens een bij-

(3) Stendhal, *Correspondance* I, Paris (1962), p. 236, 1.101 — A Pauline Beyle.

(4) Hij is tevens de kleinzoon van Emile Courtmans en Antonia Van Leemputten, aan wie de meeste, hier uitgegeven brieven zijn gericht, en de zoon van Antoon Courtmans, die vaak in dezelfde briefwisseling wordt vermeld.

(5) Thans publiceren wij de inleiding; volgend jaar hopen we hier de brieven zelf met aantekeningen uit te geven. In deze inleiding wordt met verkorte opgave van datum naar deze negentiende eeuwse correspondentie verwezen (b.v. 12 sept. '84). De chronologische curven en de vele aanhalingen, die steeds volkomen diplomatisch zijn als in de tekstuitgave zelf, beogen begeleidend rekenschap te geven van Vrouwe Courtmans' innerlijke ontwikkeling. Het komt eerder zelden voor, dat in een citaat uit de brieven, woordorde en persoons- of bezitsvormen aan het algemeen zinsverband worden aangepast. Bij dit alles hebben we dezelfde methode gevolgd als in onze uitgave van de briefwisseling tussen H. Conscience en zijn uitgevers (1953).

zonder licht op de schrijfster werpen.

Zo komen hier brieven voor die kenschetsend zijn voor een aantal niet of minder gekende uitzichten van het leven, de psyche en het werk van Vrouwe Courtmans; die niet zonder betekenis zijn voor allen die belangstelling voelen voor de geschiedenis van ons onderwijs, het cultureel, taalkundig, literair en politiek uitzicht van onze 19de eeuw.

De geringe taalcultuur die we zo vaak in die periode in het algemeen en dus ook bij onze letterkundigen aantreffen, het feit dat Vrouwe Courtmans voornamelijk in het Frans was opgevoed en naderhand Nederlands leerde, dat een spontaan en direct getuigenis als de brief, die niet voor de openbaarheid is bestemd, op zichzelf niet door kritische vormgeving uitmunt, verklaren reeds de zo dikwijls onbeholpen en onnauwkeurige taal van deze stukken. Dit neemt niet weg, dat juist afwijkingen van hedendaagse opvattingen inzake spelling en interpunctie, woordgebruik en zinsbouw er niet zelden een eigen charme aan verlenen.

In deze brieven schuiven dikwijls uiteenlopende indrukken door elkaar, mededelingen van intieme, huiselijke en politieke aard, dorpsnieuwtjes en typerende anecdoten of berichten over de volkshulde die haar zal gebracht worden, over haar boeken... De schoolstrijd is echter het meest opvallende thema. De bejaarde en belangrijke volksschrijfster brengt hier in het kader van onze epistolaire literatuur een soms aangrijpend getuigenis over de schoolstrijd, dat een eigen plaats verdient naast dat van bekende romanciers in onze verhalende kunst. We denken b.v. aan romans als „Arm Vlaanderen” door Is. Teirlinck en R. Stijns (Roeselare, 1884), „Sophie” door V. Loveling (Gent, 1885), „Mensen achter den dijk” door F. de Pillecijn (Leuven, 1949).

Dit is de eigenlijke achtergrond waarop deze epistolaire bedrijvigheid van Vrouwe Courtmans zich aftekent. Zij behoort tot een tijd met beperkte horizon, waar weinig of geen verdraagzaamheid heerst. Dit is ongetwijfeld gedeeltelijk een gevolg van de geestelijke onvolwassenheid van een nog vrij jonge staat. Haar figuur is vergroeid met de stand waaraan onze volksverheffing veel heeft te danken, inzonderheid op een ogenblik dat het aandeel van universitair gevormden aan onze culturele ontwikkeling uiteraard gering moet blijven. Deze stand heeft nog altijd iets van het idealisme van de „schoolmeester van den ouden tijd, die in armoede ons Vlaamsche volk heeft wakker gehouden”, zoals Hugo Verriest getuigt van de Deerlijkse kostschoolhouder en drieëndertigmaal gelauwerde dichter P.J. Renier¹. Haar vader is onderwijzer geweest. Haar man

(1) *Versl. en Meded. Kon. Vl. Acad.*, 1921, blz. 12.

is de knappe en jong-overleden onderwijzer Jan-Baptist Courtmans, kinderen en kleinkinderen van haar zijn in het lager onderwijs werkzaam. Zij en bepaalde kinderen en kleinkinderen van haar worden door de schoolstrijd getroffen.

Dit pijnlijk conflict, dat ongetwijfeld ook internationaal is geïnspireerd en met een eigen schakering in Frankrijk en Duitsland is aan te treffen², wordt in ons land bijzonder heftig uitgevochten³. Het is voornamelijk ingegeven door de onverzoenlijke houding van de twee partijen, de katholieke, die de godsdienst als norm neemt voor de samenleving, en de liberale die naar laïcisering van het openbaar leven streeft⁴.

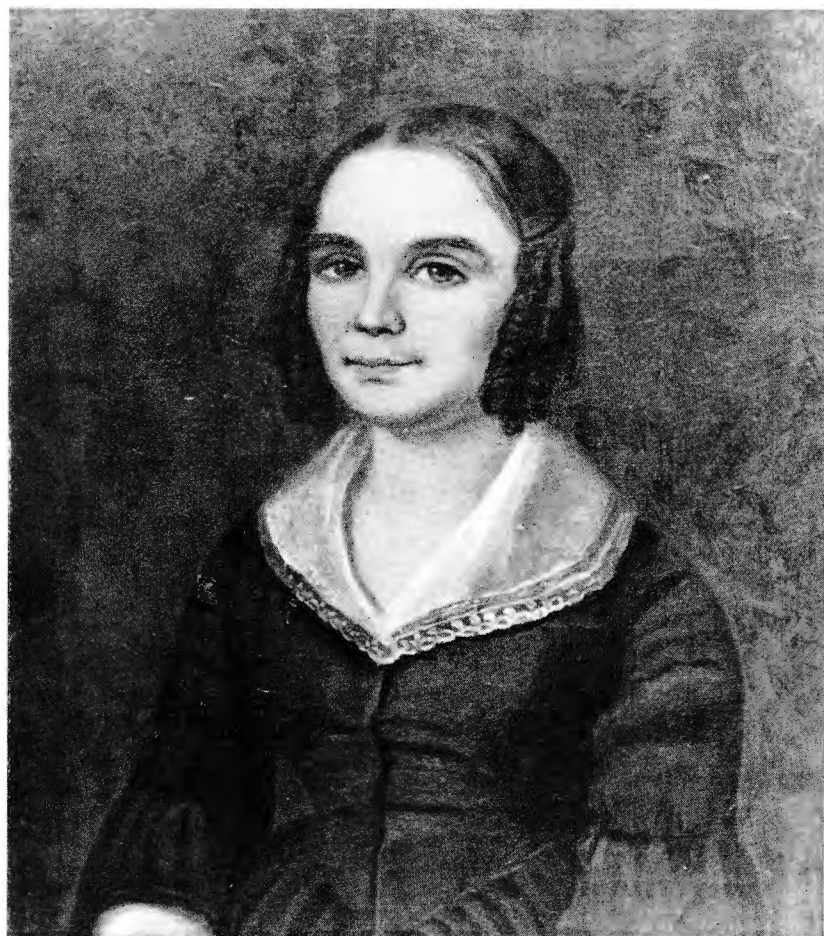
De lectuur van deze brieven suggereert ons een tijdsgebeuren dat gekarakteriseerd is door de „bijna onafgebroken zinloze ruzie tussen liberalen en katholieken, waarbij de twee opinies met gevoelens van haat tegenover elkaar staan”⁵. In de wereld van Vrouwe Courtmans met die en eigen innerlijke spanningen kunnen we de vrij scherpe echo's opvangen van de toenmalige gepassioneerde-luidruchtige verkiezingscampagnes, van een openbaar leven, dat zich vaak op het niveau van bekrompen dorpspolitiek afspeelt en in het teken staat van wederzijdse verdachtmaking, van ruw straatgeweld en bestendige onrust, van gebrek aan tolerantie en begrip voor de visie van de andersdenkende.

(2) Vgl. de verzamelde opstellen in *La Lutte Scolaire en France au Dix-neuvième Siècle*, Paris, 1912; Dr. Jos. Hetz, *Der Kampf um die Schule in Preussen 1872-1906*, Köln, 1912.

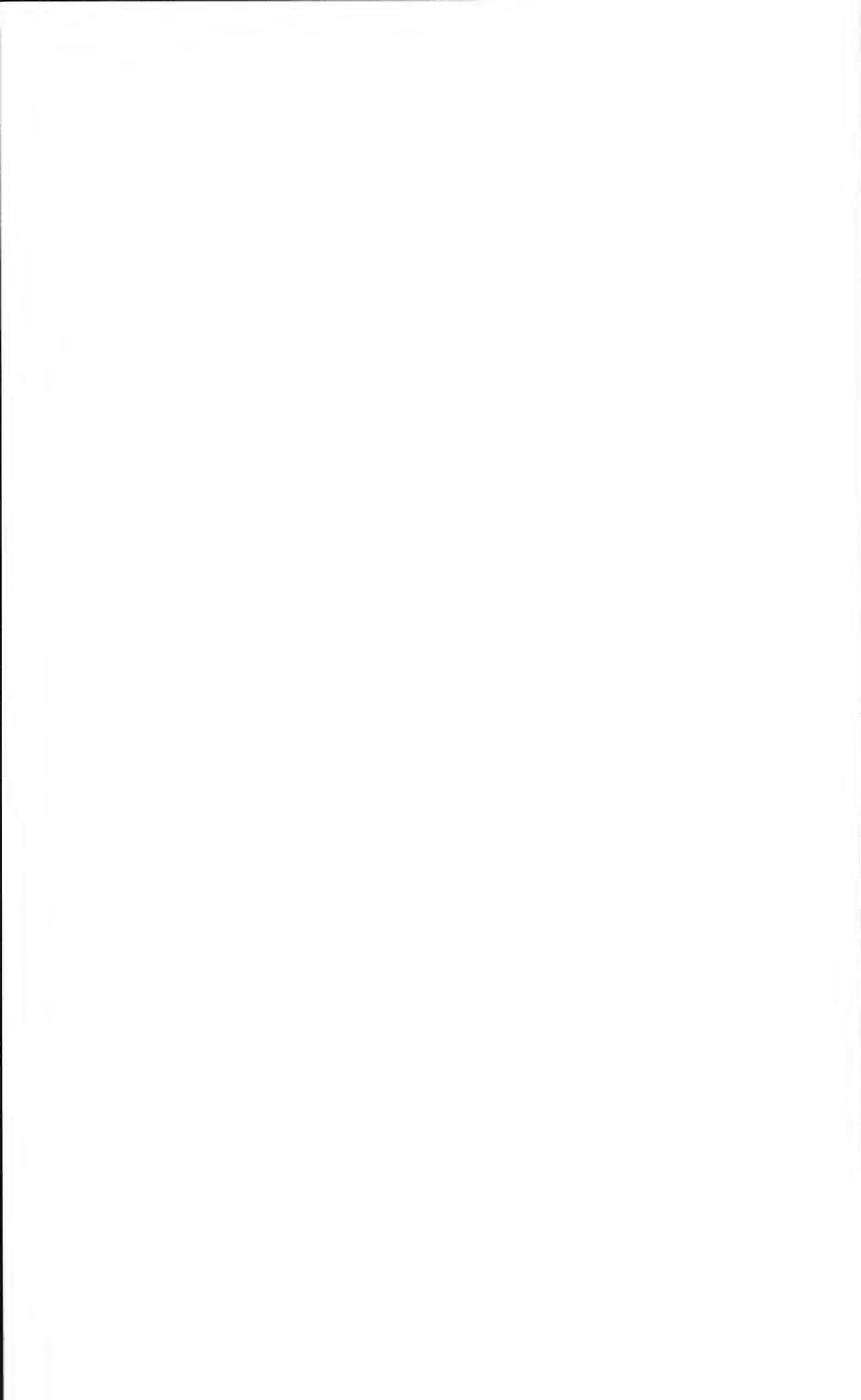
(3) Vgl. o.a. P. Verhaegen, *La lutte scolaire en Belgique*, Gand, 1905²; M. Coulon, *Jeunesse à la Dérive*, Mons, 1945, T. I, *La Genèse du Drame*.

(4) Vgl. Dr. K. Van Isacker S.J., *Werkelijk en Wettelijk Land*, Antwerpen-Brussel-Gent-Leuven, 1955, blz. 162-163.

(5) Vgl. Dr. K. Van Isacker S.J., *l.c.*, blz. 166-167.

Pl. 1 — Jeugdportret van Vrouwe Courtmans
(Hier voor het eerst gereproduceerd ;
origineel in het bezit van Walter Verstrijng)

III. VROUWE COURTMANS EN DE COURTMANSSCHOOL TE MALDEGEM

Johanna Desideria Berchmans wordt op 6 september 1811 — ruim een jaar vóór Hendrik Conscience — te Oudegem (bij Dendermonde) geboren ¹. Haar vader, Quirinus Josephus, is herkomstig uit Bever bij Geraardsbergen. Quirinus is onderwijzer, maar wordt weldra, wegens zijn groot gezin : vijf dochters en vier zonen, ook landbouwer, jeneverstoker, veefokker en herbergier. In 1819 wordt hij onder het Hollands bewind tot burgemeester van het naburige Mespelare benoemd. Haar moeder, Johanna Maria Jaspert uit Oudegem, is een energieke, voor haar gezin hardwerkende vrouw. Het is mogelijk, dat er iets van de vaderlijke ondernemingszin en van de wilskracht van de moeder in Johanna Desideria is overgegaan, zoals uit haar verder leven blijkt.

Zij geniet onderwijs in een pensionaat te Lessen en verder in een kloosterpensionaat te Gijzegem. Die opvoeding is volledig in het Frans. Haar jeugd is niet bepaald gemakkelijk. Tegenslagen hebben het gezin tot armoede gebracht, dat in 1829 naar Viane verhuist. Vrij jong reeds is zij gedwongen haar eigen weg te zoeken. Zij gaat „dienen voor het dagelijksch brood” ², waarschijnlijk te Baasrode en te Gent.

(1) Voor meer bijzonderheden over haar leven, werk en tijd kan men vooral raadplegen : Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans*, Antwerpen, 1933. De handboeken voor literatuurgeschiedenis, op één na, en de biografische woordenboeken, laten we hier buiten beschouwing. Algemeen oriënterend zijn nog volgende werken en bijdragen : Joz. Van Hoorde-De Koninck, *Vrouw Courtmans-Berchmans haar Leven en hare Werken*. Betooging van 14 Mei 1883. Gent, 1883 ; E.-H. Moguez, *La manifestation de Maldeghem in Revue de Belgique*, Bruxelles, 1883, pp. 101-106 ; P. Hamélius, *Histoire politique et littéraire du Mouvement Flamand*, Bruxelles, (1894), pp. 198-202 ; G. Lagye, *Nos Ecrivains Flamands IV in Messenger de Bruxelles*, Bruxelles, 1899 ; Th. Coopman en L. Scharpé, *Geschiedenis der Vlaamsche Letterkunde van het jaar 1830 tot heden*, Antwerpen, 1910, blz. 235 vlgg. ; J. Persyn, *Mevrouw Courtmans in Ons Volk*, 1e jrg., 1911, nr. 2, 14 sept., blz. 10 ; Stijn Streuvels, *Over Vrouw Courtmans*, inleiding tot *Vr. Courtmans' Gemeente-Onderwyzer*, Maldegem, 1911 (Duimpjesuitgave, nr. 88). Verscheen afzonderlijk als *Toemaaije*, Maldegem, 1911 (Duimpjesuitgave, nr. 91). Werd ook als herdenkingsrede gepubliceerd : Frank Lauteur, *Over Vrouw Courtmans in Verslagen en Mededelingen van de Kon. Vl. Academie voor Taal- en Letterk.*, Gent, 1911, blz. 559-575 ; Joz. Van Hoorde, *J.B. Courtmans in Vlaamsche Gazet*, Brussel, 1912, zaterd. 31 aug. ; M. Basse, *Het aandeel der Vrouw in de Nederlandsche Letterkunde*, Gent, 1920, I, blz. 107-108 (Uitgave van het Willemsfonds nr. 157) ; Stijn Streuvels, *Vrouw Courtmans' Volledige Werken in De Bibliotheekgids*, 1924, nr. 2, blz. 47-52 ; *Maldegemse Momenten. Bij het Vijftigjarig Overlijden van Vrouw Courtmans 1941*. Uitg. van het Provinciaal Verbond van Westvlaamsche Willemsfondsafdelingen, Maldegem, 1941 ; Emiel Courtmans, *Een brief van Mevrouw Courtmans op het Mechelsch Archief in Handelingen van den Kon. Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, XLIX, 1945 (niet gepag. overdruk) ; *Mevrouw Courtmans 1811-1890*. Huldebetoon bij de inhuldiging van haar standbeeld te Maldegem 17 september 1961. Maldegem, 1961 ; Gabriël De Lille, *Maldegem in beeld en schrift*, Maldegem, (1962), III ; (1963), IV.

(2) Vgl. J. Pée, *o.c.*, blz. 20 ; Emiel Courtmans, *De Familie Berchmans in Mevrouw Courtmans 1811-1890*, Huldebetoon. Maldegem, 1961, blz. 25-30.

Op 20 januari 1836 huwt zij Jan-Baptist Courtmans³, onderwijzer aan de Gentse stadsscholen. Jan-Baptist wordt secretaris van de in 1836 te Gent opgerichte „Maatschappij van Vlaamsche Letteroefening” met als kenspreuk: „De taal is gansch het volk”, waar-idealistisch onderwijzman, en ontwikkelt in zijn jonge vrouw bevan J.-Fr. Willems het ere-voorzitterschap waarneemt. Hij is een langstelling en liefde voor eigen taal en volk. Hij leert haar de beschaafde vorm van het Nederlands van zijn tijd. Hij stelt voor de jeugd een aantal leer- en leesboeken samen en wordt in 1843, bij de oprichting van de Rijksnormaalscholen te Lier, aldaar tot leraar in de Nederlandse taal- en letterkunde benoemd. In 1844 verhuist Jan-Baptist naar Lier. Zijn gezin telt dan vier kinderen. Te Lier wordt het nog met vier vermeerderd. Op 2 juni overlijdt hij, na vrij langdurige ziekte, aan tuberculose.

Als weduwe met acht kinderen ontvangt Vrouwe Courtmans een jaarlijks staatspensioen van 495 fr. Gelukkig vindt ze spoedig enige steun in haar oudste dochter, Mathilde, die het diploma van onderwijzeres heeft behaald, een weinig later in de tweede dochter, Julia, die dezelfde loopbaan heeft gekozen.

Vanzelfsprekend richt de belangstelling van moeder en dochters zich op het onderwijs. In aansluiting bij de wet van 1842 op de inrichting van het lager onderwijs, zoekt zij een gemeente waar zij voor haar dochters een meisjesschool kan stichten. Eigenaardig is het misschien dat een Vlaamse gemeente, en met name Maldegem, na reis- en speurtochten ook in Antwerpen en omgeving, hiervoor wordt uitgekozen. Speelt hier wellicht enig heimwee naar Vlaanderen waarvan zij indertijd in een uitvoerig gedicht met weemoed afscheid had genomen?⁴ Wenkt het land van oorsprong haar in troostende herinnering wanneer ze in de schaduw zit van het leed? Maldegem, een uitgestrekte grensgemeente, dichtbij Nederland en ongeveer in het midden tussen de twee provinciehoofdsteden Brugge en Gent. Een streek, die zich vroeger reeds ontvankelijk voor inwijking heeft getoond, Zij het dan van een geheel andere aard. Bepaalde familienamen wijzen op de vestiging aldaar — einde 16de eeuw reeds — van Franse inwijkelingen, die wegens de godsdienst-twisten Frankrijk voor het Calvinistische Nederland verlieten. Maar velen bleven zowel ten zuiden als ten noorden van de grenslijn⁵.

(3) Vgl. F. Snellaert, *Jean-Baptiste Courtmans in Biographie Nationale*, 1873, IV col. 430-431. De lijst van zijn werken bevat 26 nummers.

(4) *Mijn vaarwel aan Vlaanderen* (uit de tijd dat zij naar Lier was verhuisd). Tekst in *Gedichten van Vrouwe Courtmans geb. Berchmans, Roeselare, De Seyn-Verhoughstraete*, (1890), blz. 18-20.

(5) Vgl. Lic. C. Albrecht, *Maldegem, vroeger en nu in Mevrouw Courtmans*, Huldebetoon, blz. 33-40; Mr. J. Tijdgadt, *Maldegem, economische aspecten*, *ibid.*, blz. 41-50.

Maldegem, een grote gemeente, die volgens Dr. J. Pée „met haar hoog percentage ongeletterden — 74 % van de bevolking! — behoorde tot de achterlijkste van heel Vlaanderen”⁶, en een goede meisjesschool, naar het haar voorkomt, dringend nodig heeft. Het toeval wil bovendien dat er juist een passend huis in de Noordstraat, met zelfs een aantal schoolbanken, te huur is.

Het drama echter, dat haar te Maldegem te wachten staat, vinden we het treffendst weerspiegeld in de visie van haar oudste dochter, Mathilde, die dat alles innig had meegeleefd. Deze vertelt Stijn Streuvels, die haar met het oog op inlichtingen voor een rede, die hij in de Kon. Vlaamse Academie over Vrouwe Courtmans zal houden, samen met V. De Lille een bezoek brengt, over de aankomst en het onthaal van haar moeder te Maldegem⁷. We ontleenen er het volgende aan: „Was er hier geene geestelijke meisjesschool, er was eene kantschool, waar de meisjes van af zes-zeven jaren naartoe gingen, en ook de eerste regels leerden van kruisken A, B, C, tusschen het werk in, maar toch wezenlijk gingen om te werken, hetgeen op onze dagen door de wet is verboden.

Die school was hier opgericht door den pastoor eew. heer Vinckier, wezenlijk een verdienstelijk man, die hier gekomen was in 't jaar 1831 (...). Pastoor Vinckier had ook de slechte jaren van de aardappelplage doorgemaakt, en die kantschool was het redmiddel dat hij aan zijne arme parochianen had gegeven.

Als priester en leeraar zoude hij 't nochtans wel moeten verstaan hebben dat het onderwijs, het eigenlijk onderwijs even onontbeerlijk is voor den geest als het brood voor het lichaam. En dat verstond hij voorzeker, gelijk nu alle priesters het verstaan.

Maar bij hem, in de pastorij, woonde in, de „meestesse” van die school en voor deze bestond enkel het brood, haar brood; zooveel leerlingen uit haar school, was zooveel leerlingenopbrengst min voor haar.

En toen nu de jonge weduwe Courtmans zich des anderen daags⁸ in de pastorij aanbood en haar voornemen te kennen gaf, en getuigschriften overlegde van den pastoor-deken van Lier, dat de overleden heer Courtmans een zeer stichtend leeraar aan de Normaalschool was geweest, dat hij zeer schoone en godvruchtige boekjes voor de kinderen had geschreven, dat zijne weduwe zelve ook

(6) *Herinneringen aan Mevrouw Courtmans in Maldegemsche Momenten*, Maldegem, 1941 (Uitg. Prov. Verbond van Westvl. Willemsfondsafdeelingen), blz. 26; vgl. ook zijn *Mevrouw Courtmans*, blz. 50; vgl. G. De Lille, *Maldegem in beeld en schrift*, Maldegem (1962), III, blz. 18 voor het percentage ongeletterden.

(7) Vgl. V. De Lille in 't *Getrouwe Maldegem*, zondag 21 mei 1911: *Met Streuvels naar Courtmans*. Mathilde woont dan te Oostende. Voor de bijdrage van Stijn Streuvels, zie voetr. (1) op blz. 125.

(8) de dag na haar aankomst te Maldegem en het huren van het huis waarin ze denkt een school te openen.

heelemaal in dien aard was, als schrijfster onder ander van „Een Tuiltje voor Godvreezenden”, en dus ten zeerste aan te bevelen was voor het inrichten eener school van lager onderwijs, dan zegde pastoor Vinckier :

Madam, dat zijn inderdaad schoone getuigschriften, die ge moet bewaren, tegen dat gij naar elders zult gaan!...

Maar dan richtte zij zich op en zei :

Meent gij dat ik kom als met een kraam op de markt, om zoo maar aanstonds te vertrekken?...”

Deze mededelingen van Mathilde tonen helder aan dat E.H. J. Vinckier (1792-1872) weinig tactvol tegenover de jonge weduwe optreedt, een psychologische flater begaat door de lovende aanbevelingen van de deken van Lier ten gunste van Vrouwe Courtmans hooghartig te negeren. Wat mag er hem bewogen hebben, blijkbaar zonder een greintje menselijkheid, te handelen tegenover deze jonge moeder van een groot gezin, dat angstig de berooide toekomst tegemoetkijkt? Beschouwt hij deze onafhankelijke vrouw met haar ideeën over volksonderwijs als een verontrustende indringster in de vrij kalme geslotenheid van het dorpswereldje waarover hij reeds jarenlang heerst? Hij deelt vermoedelijk de dan veel verspreide mening, zowel bij katholieken⁹ als liberalen¹⁰, dat ontwikkeling van de nederige mensen een gevaarlijke drang naar algemene emancipatie meebrengt. En na „de slechte jaren van de aardappelplage” is het blijkbaar tot zijn opvattingen blijven behoren, dat opvoeding en onderwijs op het niveau van de kantschool — die in de „zwarte jaren” 1846-1848 een werkelijk stoffelijke steun voor de geringe mensen had betekend — dient te gebeuren. Maakt dit kortzichtig conservatisme werkelijk deel uit van zijn vaste overtuiging of laat hij zich beïnvloeden door de „meestesse” van die kantschool, die „bij hem in de pastorij woont”, en voor wie elke andere meisjesschool gevaarlijke concurrentie betekent?

Wat er ook van zij, het komt ons voor dat het stug-afwijzend optreden van E.H. J. Vinckier en de verdere tegenwerking die Vrouwe Courtmans van hem en zijn omgeving ondervindt, haar liberale houding, de anticlericale geest, zoals die uit vele van haar brieven spreekt, mede heeft bepaald en aangescherpt.

Het is nuttig nog enigszins dieper in te gaan op de Maldegemse situatie van onze schrijfster¹¹, niet alleen met het oog op een juist begrip van haar brieven, maar ook omdat ze gegevens bevat, die typerend zijn voor ons lager onderwijs in de tijd van het „Arm

(9) Vgl. A. Simon, *Catholicisme et Politique*, Wetteren, 1955, p. 211.

(10) Vgl. *Messageur de Bruxelles*, 1899, le 19 novembre.

(11) De gegevens die hier volgen, ontleen we aan G. De Lille, *Maldegem in beeld en schrift*, III, blz. 18 vlgg.

Vlaanderen" van de schooloorlog, van politiek fanatisme en van de nog niet bestaande algemene leerplicht.

Wanneer zij op 17 oktober 1856 het huis in de Noordstraat van de familie Van Kerschaver huurt, wordt daar de eerste eigenlijke Maldegemse meisjesschool geopend. Onderwijzeressen zijn haar twee gediplomeerde dochters: Mathilde en Julia. De school kent vrij spoedig succes. Reeds in de gemeenteraadszitting van 23 januari 1857 wordt Mathilde tot gemeenteonderwijzeres benoemd. Burgemeester J. De Smet is het pedagogisch initiatief van Vrouwe Courtmans niet ongenegen. Hij denkt in die richting verder en laat, met algemene goedkeuring door de gemeenteraad, een gemeenteschool bouwen, die in 1860 klaar is.

Hoe is de toestand van het onderwijs op dat ogenblik te Maldegem? Xavier Wallemacq, die in de briefwisseling herhaaldelijk wordt vermeld, en een hulponderwijzer hebben in de gemeenteschool twee jongensklassen met 161 leerlingen. Mathilde en Julia Courtmans hebben twee meisjesklassen met 68 leerlingen. J. Ver-cruyssen — komt eveneens in de brieven voor — onderwijst in de aangenomen gemeenteschool te Kleit 48 jongens en 53 meisjes. Maldegem telt dan ongeveer 7500 inwoners. De officiële scholen hebben dus 330 leerlingen met vijf gediplomeerde leerkrachten.

In 1860 zijn er te Maldegem nog zeven privéscholen, waarin door „gelegenheidsonderwijzeressen" en één „gelegenheids- onderwijzer" onderricht wordt gegeven. Meestal gedurende de wintermaanden. 's Zomers moeten de kinderen thuis werken. Anderzijds is er de „Speldewerksterschool", die aan de grondslag ligt van een van haar degelijkste verhalen: „De Hut van Tante Clara". G. De Lille tekent hierbij aan: „Dag na dag, had zij die dutsen van kinderen, nauwelijks zes jaar oud, zien optrekken van de vroege morgen tot de late avond, om te werken in de „Speldewerksterschool" recht voor haar deur als ze nog in de Noordstraat woonde. Zij wou dit schandalig misbruik van kinderen aanklagen en zo werd haar werk weer een verdediging van de behoeftigen.

Volgens de statistieken gingen hier 241 meisjes in deze „Kantschool" werken, waaronder 80 van *Zes tot Tien Jaar oud*"¹².

In 1872 krijgt Maldegem een nieuwe pastoor: E.H. P. Teurrekens, een fijn en dichtertlijk man, met een ruimere blik dan zijn voorganger, en stichter in het klooster van een meisjesschool. Hij heeft voor zijn tijd reeds pluralistische opvattingen inzake onderwijs. Hij zoekt onmiddellijk contact met Vrouwe Courtmans en stelt haar gerust: „Vreest niet, ik zal de school van uw dochters niet in de grond boren... neen, we zullen samen de kinderen naar

(12) *l.c.*, III, blz. 31.

school *leren gaan*"¹³. Hij overlijdt in 1877 en gedurende zijn vijfjarig pastoraat heeft hij zich loyaal aan zijn belofte gehouden. Zijn opvolger, E.H. E. Verstraete, wendt in de periode van de schoolstrijd, alle middelen aan om de Courtmansschool te ontvolken. Door zijn rusteloze inspanningen verlaten meer dan honderd meisjes deze inrichting¹⁴. Vrouwe Courtmans vindt een beschermer in burgemeester D. De Meyere. Hij is de vriend van haar school. Hij is mede promotor van de grootse hulde, die haar, spijt allereerste tegenwerking te Maldegem, in 1883 wordt gebracht¹⁵.

Wanneer echter in 1885 de dokter-brouwer D. Van Mullem als burgemeester weer aan bod komt — hij had dit ambt reeds van 1871 tot 1879 waargenomen — zal de afschaffing van de Courtmansschool weldra een voldongen feit zijn. Eerst wordt nog door het schooltoezicht een onderzoek ingesteld. De vermindering van het aantal leerlingen in de Courtmansschool blijkt zich vrij snel te hebben voltrokken: waar vóór de schoolstrijd 140 tot 180 meisjes de lessen volgden, blijven er in 1884 nog 53 over. Het verslag wijst er tevens op, dat Julia Courtmans meer dan 25 jaar dienst heeft, en drukt de wens uit dat haar wachtgeld aan haar wedde gelijk zou zijn¹⁶.

Niettegenstaande krachtig verzet vanwege het gemeenteraadslid Em. Tijdgadt, besluit de raadsvergadering van 21 april 1885 Julia en Adèle Courtmans op wachtgeld te stellen. Dit betekent meteen het einde van de Courtmansschool.

IV. VROUWE COURTMANS' LITERAIRE ACTIVITEIT

Vrij jong nog is zij, onder aanmoediging van Prudens Van Duyse en van haar man, in het rederijersmilieu begonnen. Vaak wordt zij op dichtwedstrijden bekroond. Zo wordt haar gedicht „De Lof van Maria-Theresia” in 1841 met de gulden penning door de rederijerskamer te Veurne „Arm in de Borze en van Zinnen Jong” onderscheiden. In 1843 schenkt Ferdinand I, keizer van Oostenrijk, haar voor dit gedicht een prachtig sieraad, een gouden halssnoer, oorbellen, armband, met echte parels bezet, dat o.a. op haar portret

(13) G. De Lille, *o.c.*, III, blz. 48. — Daar de bisschop van Gent, blijkens brief van J. Nolet de Brauwere aan Vrouwe Courtmans dd. 27 juni 1866, tegenover de Courtmansschool niet ongunstig stond, lijkt het vrij waarschijnlijk, dat de hogere geestelijkheid E.H. Teurrekens aangeraden had de school van Vrouwe Courtmans niet tegen te werken.

(14) G. De Lille, *o.c.*, IV, blz. 13.

(15) G. De Lille, *o.c.*, IV, blz. 25.

(16) G. De Lille, *o.c.*, IV, blz. 28-29.

door J. Van Biesbroeck, en de steendruk van F. Van Loo voorkomt¹.

Dit is in het algemeen weinig vermeldenswaardige gelegenheids-poëzie. Haar naam is in onze literatuur door haar verhalen blijven leven. Hoe is zij ertoe gekomen, na haar vijftig jaar, zulk een hoog aantal romans en novellen te schrijven? Vergeten we in dit verband alvast niet, dat zij tot een familie behoort waarvan nog andere leden door persoonlijk presteren en scheppen, ook in artistiek opzicht, hebben uitgemunt. Haar broer Xaverius vestigt zich, enige tijd na zijn promotie aan de universiteit te Luik tot doctor in de wis- en natuurkunde, te Duisburg waar hij bekendheid geniet als ontwerper en bouwer van grote fabrieken. Haar jongste broer, Quirinus, richt te Luik een belangrijk „Atelier de peintre décorateur” op. Hij is vader van twee kunstschilders, en grootvader van de bekende beeldhouwer, kunsthistoricus en Brusselse hoogleraar J. Berchmans². In de gemelde uiteenzetting geeft Mathilde als directe aanleiding, dat zij zelf haar moeder had gesuggereerd: „dat ik in uwe plaats ware, ik zou boeken schrijven gelijk Conscience!”

We mogen ongetwijfeld aannemen, dat het voorbeeld en het succes van Conscience het besef in haar nog hebben versterkt, dat een auteur met het schrijven van verhalen tot volksopvoeding kan bijdragen. Didactische neigingen zijn trouwens zelden vreemd aan het onderwijsmilieu waarin zij leeft. Een dergelijke bijdrage te leveren, ook met betrekking tot de sociale toestanden, die haar te Maldegem niet minder scherp dan in de stad treffen, heeft bij haar zeker aan een innerlijke drang beantwoord. Het schrijven helpt haar in vele gevallen ook over de mensen en het vaak kleingeestig dorpsbedrijf heen. Het lijdt tenslotte geen twijfel, en dit is wel niet de geringste aansporing tot schrijven! — dat zij in die literaire produktie een welkome, zo niet nodige bron van inkomsten vindt, juist zoals H. Conscience in de zijne, vooral wanneer haar oeuvre geregeld in Nederland wordt gepubliceerd.

We weten verder dat haar meid, Lie De Haeck, die sedert het overlijden van Jan-Baptist haar meesteres trouw en zonder loon³ dient, het mogelijk maakt dat er voor Vrouwe Courtmans veel tijd tot schrijven overblijft. Haar taai volgehouden activiteit bereikt een hoogtepunt met „Het Geschenk van den Jager”, dat in 1865 met de Vijfjaarlijkse Prijs voor Nederlandse Letterkunde wordt bekroond.

Zoals de hier uitgegeven brieven aantonen, ligt over haar laatste levensjaren de schaduw van leed en ontmoediging, veelal als een

(1) Vgl. Dr. J. Péé, *o.c.*, blz. 25.

(2) Vgl. Emiel Courtmans, *aangeb. bijdr.*, blz. 29 en 30.

(3) Deze bijzonderheid bij Dr. J. Péé, *o.c.*, blz. 43.

gevolg van de schoolstrijd. Na 1879 heeft zij de creatieve pen nog slechts zelden gehanteerd. Op 14 mei 1883 wordt zij te Maldegem, bij gelegenheid van haar tweeënzeventigste verjaardag, algemeen en officieel gehuldigd als de verdienstelijke populaire schrijfster. Voor eenmaal wijken de politieke tegenstellingen, zij het zeer langzaam, naar de achtergrond. Op 24 juni volgt nog een feestelijk banket te Gent.. Op 22 september 1890 overlijdt zij in de gemeente waar zij vierendertig jaar heeft gewoond, en die door haar werk bekendheid in het Zuidnederlandse geestesleven heeft verworven.

De jaren 1881-1889 getuigen van een innig briefverkeer met haar geliefde zoon Emile en diens vrouw Antonia.

V. EMILE COURTMANS

Emile Courtmans wordt te Gent op 26 april 1843 geboren en overlijdt te St.-Jans-Molenbeek (Brussel) op 28 mei 1905. Zijn echtgenote, Antonie (Antonia) Van Leemputten wordt te Antwerpen op 22 december 1855 geboren en overlijdt te St.-Jans-Molenbeek op 20 oktober 1913¹. Zij is de zuster van de kunstschilders Cornelis en Frans Van Leemputten². Hun zoon Antoon-Emiel, over wie eveneens herhaaldelijk in de brieven wordt gehandeld, wordt te St.-Pieters-Jette op 14 november 1878 geboren en sterft als meester-boekbinder te St.-Jans-Molenbeek op 3 juli 1941³.

Aan Emile, haar oudste jongen, wijdt Moeder Courtmans haar eerste gedicht. Hij is dertien jaar als zijn vader sterft. Hij is onderwijzer geweest, vervolgens leraar in de Franse taal van de drie zonen van graaf Batthiany, met wie hij verschillende jaren in Hongarije verblijft. In België teruggekeerd, wordt hij journalist en werkt mee aan „l'Echo du Parlement”, aan „La Nation”. Gedurende vijftien jaar behoort hij tot de redactie van „l'Indépendance Belge”.

Hij is de eerste Vlaamse secretaris van de Bond der Belgische Drukkers geweest. Hij komt eveneens voor op de „Liste des Membres-Fondateurs de l'Association de la Presse Belge”⁴. Te Molenbeek is hij liberaal gemeenteraadslid en voorzitter van de „Liberale Vlaamsche Bond”. Op 13 november 1887 viert deze vereniging haar voorzitter als „strijder in de Vlaamsche Beweging”⁵. De brief-

(1) Volgens het huwelijksboekje van Emile en Antonia (thans in het bezit van Emiel Courtmans).

(2) Vgl. Joz. Van Hoorde in *Vlaamsche Gazet van Brussel*, 1912, zaterd. 31 aug. waar ook over Emile Courtmans wordt gehandeld.

(3) Mededeling van Emiel Courtmans.

(4) Vgl. *Association de la Presse Belge 1885-1892*, Anvers (s.d.), p. 25; p. 27.

(5) In een brief van de L.V.B., dd. 13 november 1887 aan Mevr. Courtmans, wordt haar deze feestviering meegedeeld (in het bezit van Emiel Courtmans).

wisseling toont hem als misschien wel haar meest geliefde kind. Hij zelf was vol genegenheid en hartelijke toewijding voor zijn moeder en familie.

VI. ASPECTEN VAN HAAR PERSOONLIJKHEID

De meest typerende trekken uit dit intens gemoedsverkeer met haar zoon Emile, en haar schoondochter Antonia, mogen hier, aangevuld of verweven met nadere toelichting, niet het minst uit enkele, ook onuitgegeven brieven, in een samenvattende schets volgen. We hebben ze onder enkele kernbegrippen samengebracht.

1. *Politieke en religieuze visie.*

Haar contrasterende letterkundige voortbrengselen bieden reeds een uitgangspunt om haar innerlijk leven te benaderen : b.v. haar bundeltje vrome poëzie : „Tuiltjes voor Godvreezenden”, de lyrische verheerlijking van kerk en paus in haar uitvoerig dichtstuk : „Het Pausdom” tegenover haar gedicht : „Marnix van St.-Aldegonde”, waarin ze de vrijheid van gedachte bezingt. Ze is geheel in die tegenstelling. Haar leven beweegt zo vaak tussen de polen van Roomse ingekeerdheid en uitgesproken vrijzinnigheid. Contrastereend is ook die wisseling in haar kinderen : vroom-katholieke wezenstrekken in Julia en Mathilde tegenover vrijzinnige in Emile en George. In politiek opzicht, op het gebied van het onderwijs, is ze liberaal. In haar religieuze visie is ze katholiek. Ze schijnt een ingeboren afkeer te hebben voor elke vorm van wat zij als geestelijke dwang beschouwt. Ook met betrekking tot de politiek scheidt zij gaarne afstand, wenst ze haar vrijheid van handelen te bewaren en zich niet aan partijtucht te binden. Wanneer haar vriend, L. De Vriese, haar medewerking aan het nieuwe weekblad : „Het Meetjesland”, vraagt, staat ze die geestdriftig toe, maar tegelijk belijdt ze met beheerste hartstocht haar politiek credo : „O, ware ik slechts vijf jaar jonger, ik zou zeggen : „De Vriese, jongen, we gaan er te zamen op los!”. En wij zouden die mannen in den grond delven, zoo diep, zoo diep, dat ze nimmer den kop zouden boven steken.

Gematigd liberaal, ja, dat is de bijzonderste eigenschap die uw weekblad zou moeten bezitten. Zoet als honig moet het er indringen. Daarenboven mag het geen kenmerk dragen van slaafsche verkleefdheid aan gelijk welke politieke partij ; ook de beste vrienden moet men soms op welvoeglijke wijze de les opspellen” (19 dec. '71).

Zij heeft de diepgang van een onafhankelijke natuur, die niet onmiddellijk door tegenwerking of kritiek uit het veld wordt geslagen, maar daardoor eerder tot taaie volharding en verder doordrijven wordt geprikkeld. Hiervoor typerend is reeds haar literair debuut: F.A. Snellaert had haar eerste medewerking aan Fr. Rens' „Nederduitsch Letterkundig Jaarboekje” in 1840 aan een scherpe, afbrekende beoordeling in het „Kunst- en Letterblad” onderworpen. Ofschoon hierdoor ten zeerste getroffen, slaat ze Snellaerts doctorale kritiek luchtig in de wind. Naar ze meedeelt, heeft ze bij de strenge criticus, die geregeld bij de Courtmansen aan huis komt, als volgt gereageerd: „Dokter, ik moet u bedanken, zonder den spoorslag die gij mij gegeven hebt, had ik misschien uit oorzaak mijner huiselijke bezigheden de pen neergelegd” en „Vervolgens praatte ze beleefd voort”¹.

Zo heeft zij, spijt vijandig onbegrip en (of) felle tegenkanting, de Courtmansschool opgericht, haar uitvoerig prozawerk samengesteld... De clericale tegenwerking te Maldegem heeft de grondneiging van haar wezen, die op vrijheid en kritische zelfstandigheid eerder dan op brave onderworpenheid aan gevestigd gezag was gericht, nog versterkt. We mogen hier evenmin onvermeld laten, dat die grondneiging wellicht ook niet onbeïnvloed blijft door haar huwelijk met J.-B. Courtmans. Tussen haar en haar man leeft toch, niettegenstaande haar sterke religieuze zin, een kern van vrijzinnigheid. Er zijn immers bepaalde gegevens die erop wijzen, dat Jan-Baptist vrijmetselaar is². Waar hij haar in literair-taalkundig en Vlaams opzicht helpt vormen, hoeft het niet te verwonderen, dat er ook iets van de vrijzinnig-geestelijke figuur van deze zachte idealist op haar is overgegaan. Uit dit alles begrijpt men licht haar scherpe anticlericale uitvallen, die voor het overige niet door enige antireligiositeit zijn ingegeven, en in de ruwe politieke heftigheid van die tijd een vruchtbare voedingsbodem vinden. Begrijpt men, dat ze, wat politiek en onderwijs betreft, te Maldegem volledig liberaal is geworden.

Waar er dan in de katholieke partij zelf, buiten ultramontanen veel liberaal katholieken zijn, die de scheiding tussen kerk en staat verdedigen³ lijkt het niet zo uitzonderlijk, dat zij in het andere kamp tot degenen behoort die in hun persoonlijk leven christelijk zijn. Is dan overigens het bekende slagwoord: „godsdienst is privaatzaak”, met de niet minder bekende variante: „de pastoor in de

(1) In haar biografische notities, in de uitgave document nr. 21 bis.

(2) Vgl. Gilbert Degroote, *Hendrik Conscience, een vrijzinnig man?* in *Dietsche Warande en Belfort*, 1964, nr. 2, blz. 113-124.

(3) Vgl. A. Bellemans, *Victor Jacobs*, Bruxelles, 1913, p. 347-; vooral Dr. K. Van Isacker S.J., *o.c.*, blz. 24 en blz. 48-49.

kerk en de burgemeester op het stadhuis", niet bijzonder actueel? Behoort de opvatting, dat godsdienst een particuliere aangelegenheid is, eveneens niet tot de componenten van het toenmalig geestelijk klimaat? Vrouwe Courtmans lijkt ons van die gedachte én onder de prikkel van invloeden en omstandigheden én omdat zij psychisch in die zin is gericht, een typische belichaming. Dit betekent uiteraard ook, dat zij een zelfstandige vrouw is, die de zaken van het geweten met haar eigen, christelijke overtuiging, in aansluiting met haar vroegere opvoeding, tracht uit te maken. Hoe fijngevoelig dat geweten en die overtuiging zijn, moge hier verder blijken, voornamelijk als ze in de greep leeft van angst en zondebesef, op het ogenblik van de echtscheiding van haar zoon George.

Verschillende gegevens in de brieven tonen haar katholieke levensoptiek aan. Op zondag woont ze de mis bij: „Myne gezondheid is beter, ik ben al drie zondagen in de mis geweest, en hoop op volledige herstelling” (11 mei '81). Niet zelden vloeit haar een religieuze uitdrukking uit de pen, zoals wanneer zij ontgoocheld is over het niet-toekennen van de zo verlangde decoratie: „... hoe het zy wy moeten er ons aan onderwerpen. God schenke my daartoe de kracht!” (5 nov. '81). Dergelijke termen gebruikt zij vaak, o.a. met betrekking tot „het geval George”.

Haar jongste zoon, George, heeft haar veel last en kommer bezorgd. Tegenover Georges verlangen naar echtscheiding en het aangaan van een nieuw huwelijk stelt zij krachtig haar principiële weigering: „Niets zal nothans my bewegen tot het veranderen van myn besluit. Nooit zal ik toestemmen. Ik wil gerust sterven” (6 maart '82). En de beklemming van de weigering duurt voort: „*En het blyft neen*. Ik heb te veel voor myne kinderen gedaan om in de overtuiging te sterven dat ik eeuwig voor George moet branden. Hy sprak my toch zoo schoon hy smeekte zoo bitter... Voor God alleen heb ik het moeten weigeren” (tussen 20 en 24 maart '82). Haar brief van 24 maart 1882 verraadt zelfs de angstvallige schroom van een zeer godsdienstig gemoed: „Van in het begin heb ik *hem* gezegd: dat ik nooit zou toestemmen in een tweede huwelijk om dat het kerkelijk huwelijk niet kan ontbonden worden (...) De mensch heeft gondbeginselen of hy heeft er geen... Met myn geweten kan ik geen transactie aengaen”. Maar eindelijk heeft ze dan toch haar goedkeuring gegeven omdat George gedreigd had met zelfmoord. In diepe wanhoop zucht ze: „Den ganschen nacht heb ik myn hoofd gebroken, met Catechismusvragen. By voorbeeld: V. Waeruit kunnen wy weten of eene zonde doodelyk of dagelysch is? Als zy geschied met volle verstand vryen wil enz.

Heb ik gehandeld met vryen wil. Ik was gedwongen door de wet, en zedelyk gedwongen door de vrees voor zelfmoord. (...)

God alleen weet dat ik niet gewild heb" (5 apr. '82). En in smartelijke herinnering rijst voor haar het beeld op van haar beminde man: „Papa is byna 26 jaar dood, en hy is gerust mogen sterven. En ik? Arme oude moeder" (ibid.).

De vroegere houding van E.H. J. Vinckier en die van zijn tweede opvolger, E.H. Em. Verstraete, zijn zeker niet van die aard dat onze schrijfster zich tot deze laatste met haar diepere gemoedsproblemen zou wenden. Niet zonder bitter zelfverwijt en met beklemd gemoed herinnert zij aan een pijnlijk gevolg van haar toegeving inzake de echtscheiding: „Helaas het is niet te herstellen. Ik denk dat wy dit jaar onze Paasschen niet zullen mogen houden, en al mochten wy het doen tegen onze geestelyke kan of mag ik de zaak niet uitleggen. Zy zouden my denk ik nog meer tot wanhoop brengen" (5 apr. '82).

Ongeveer anderhalve maand later blijkt dit echter alweer vergeten in de arbeid en zorg van elke dag, en blijft alleen de dulgende toegevendheid van de begripende moeder over: „Het gaat dus goed met George (...) het zal allemaal goed gaan, hoop ik" (18 mei '82).

Op de principiële christelijke overtuiging van haar dochter, Julia, die blijkens een andere brief, door schoolopziener L. Van Der Borgcht zelfs een „oude kwezel" wordt genoemd, valt enig licht in een mededeling aan *haar zoon alleen*. Ze noemt het „Iets onder ons", van strict persoonlijke aard, waarbij de schoondochter uitgesloten is: „Julia meent dat gy Peter by George zyt. Als het te pas komt moet gy het houden staan. Moest zy weten hoe die vrydenker met zyne kinderen doet, het zou een eeuwige vyandschap zyn. Nooit zou hy hier niet meer in huis mogen komen, het zou myn dood zyn" (vóór 4 dec. '82). En Emile zal als bemiddelaar optreden: niet alleen na een woordenwisseling tussen Antonia en Georges vrouw, hij moet George ook spreken na „de zaak van het doopen" waarvan Julia niets mag weten.

Wanneer Emmatje, hun jongste kindje, is overleden, spoort zij haar zoon en schoondochter met heldere, eenvoudige woorden tot christelijke berusting aan: „Troost U lieve kinderen, wy mogen het geluk van ons allerliefste Emmatje niet benyden, zy juicht nu voor eeuwig in den Hemel (...). Lieve Antonia Lieve Emile troost U, het is zoo zoet te hoopen dat wy naar het aardsche lyden elkander zullen weerzien en nooit meer zullen scheiden (...). Gelukkig zyn ze die van het aardsche lyden verlost zyn.

Het engeltje is zacht zonder doodstryd in geslapen dat hebben wy gestadig aan God gevraagd en God heeft ons gebed verhoord. Ik zeg wel troost U maar ik kan ook myne droefheid niet bedwingen..." (april '84).

In het bovengemelde onderhoud dat zij Stijn Streuvels toestaat, geeft haar dochter Mathilde nog deze tekenende bijzonderheid: „En 't gebeurde (...) dat een kind om centen kwam voor de melk, en dat ze het een kruiske gaf en zei: „God zegene u en God beware u!” Dr. J. Pée haalt in dit verband de woorden aan van E. Peeters, die met een van de kleindochters van Vrouwe Courtmans was gehuwd: „Een eind buiten heur hof stond er een boom met een Lieve Vrouw in. *Elken middag* ging ze daar al biddend heen, bleef er een wijl, en kwam al biddend terug”⁴.

Op het „trouw-Roomse” karakter van haar verhaalkunst wordt gewezen door Dr. J. Persyn⁵. Vroeger reeds lag deze gedachte aan de grondslag van de gunstige bespreking van haar oeuvre in „Het Belfort” (1886), waarvan haar vriend, Dr. A. De Vos, haar de tekst had toegezonden (br. van A. De Vos dd. 7 okt. '86). Haar biograaf Dr. J. Pée beklemt oot herhaaldelijk haar innige gehechtheid aan de Roomse godsdienst⁶. Deze is ook kenmerkend voor haar laatste ogenblikken: „De paternoster heeft haar nooit verlaten. Het kruisje en wassen keers in de hand, blies zij den laatsten adem uit”. Verder wordt nog gemeld, dat ze de troostmiddelen van de H. Kerk heeft ontvangen⁷. De begrafenis zelf heeft op woensdag 24 september 1890 te 15 uur plaats.

2. Over literatuur en over haar werk

Eigenlijke opvattingen over kunst en literatuur heeft zij noch uitvoerig noch stelselmatig uiteengezet. Wel treffen enkele losse gedachten in verband met letterkunde en eigen werk. Op 3 oktober 1881 dankt zij K. Bogaerd voor zijn mooi gedicht waarin hij zijn „kunstzusters” verdedigt. Ze is blijkbaar getroffen door een zin als „dat vrouwen bleven strijden waar mannen zelf den strijd ontweken”. Zij gaat verder in op die toespeling op de houding van H. Conscience, (die in zijn werk de oorspronkelijke vrijzinnigheid van „Het Wonderjaer” prijs gaf): „Ja zelfs de grootste ontweek niet alleen den strijd, maar hij verliet het vaandel dat hij geestdriftig had opgestoken...”⁸.

Die overweging belet haar echter niet in lyrische opgetogenheid over Conscience uit te weiden, terwijl ze het beginsel van geëngageerde kunst verdedigt: „Groot is hij, grooter als alle andere.

(4) *Maldegemsche Momenten*, 1941, blz. 26.

(5) *Mevrouw Courtmans* in *Ons Volk*, 1911, 1e jrg., nr. 2 (14 sept.), blz. 10.

(6) *Mevrouw Courtmans*, aangeh. ed., blz. 40, 160, 166.

(7) *'t Getrouwe Maldegem*, zond. 22 sept. 1890.

(8) Dit getuigenis over Conscience's vrijzinnigheid sluit aan bij de uiteenzetting die we aan dit onderwerp wijdden in *Dietsche Warande en Belfort*, zie onder (2), blz. 134.

Waarom schreef hij alleen voor de kunst, terwijl zoo velen na hem, gearbeid hebben tot ontslaving des geestes, door aan hunne werken eene bepaalde strekking te geven". Ze is wellicht te heldereenvoudig van gemoed om de zo romantisch-gecompliceerde Conscience te begrijpen, die zeker niet voor „de kunst alleen" schreef. Bij de herinnering aan het feit dat Conscience tot Groot-Officier in de Leopoldsorde werd benoemd, geeft zij uiting aan haar bewondering : „Verheugen wij ons in den zegepraal van den doorluchtigen onzer kunstbroeders, vooral omdat de glans der schitterende ster die zijne borst toot afstraalt, op de graven der onsterflijke dichters, Ledeganck, Van Duyse en zoo vele andere die onze geest hebben verlicht en onze harten veredeld. Ook zij deelen in de eer die den Grooten Conscience te beurt valt" (3 okt. '81).

In dezelfde brief betreurt zij het, dat bij gelegenheid van de viering van de vijftigjarige onafhankelijkheid van België, de letterkunde, in tegenstelling met de schone kunsten, zo stiefmoederlijk wordt behandeld. Hierbij beklemtoont zij de sociale functie van de literatuur, die het goede moet uitbeelden : „En wie is 't die het volk beschaafd?... Wij zijn in de schaduw der bevoorrechten gedreven, doch ook van daar kan onze stem tot het volk spreken. De schoonste belooning is de overtuiging dat wij het goede hebben betracht. Voor mij is al het overige niets".

Heel menselijk-oprecht schrijft ze K. Bogaerd op 10 maart 1882 : „Het is zoet gewaardeerd te worden" maar meent daarbij zeer nuchter dat hij haar novelle „De Hoogmoedige" overdreven looft. Bij eveneens gunstige beoordeling van hetzelfde werk door Betsy Perk in „De Amsterdammer" en „De Portefeuille" blijkt zij niet meer dan een betrekkelijke waarde aan dergelijke recensie te hechten (2 maart '83).

Wanneer Mevr. M. Van Ackere-Doolaege het ridderkruis in de Leopoldsorde ontvangt en zij niet, laat zij zich hierover in gemelde brief aan K.B. als volgt uit : „Toen mijne bejaarde kunstzuster het ontving was ik er maar weinig door teleurgesteld, maar later kwam het spyt op. Ik meende toch dat men ons op gelijke lijn moest stellen". Alweer schemert dan haar didactische opvatting door van het schrijverschap : „Ik moest mij afvragen : of hare werken meer goed gesticht hadden dan de mijne? Of zij meer gedaan had voor het onderwijs, voor de beschaving, voor de veredeling des volks dan ik? Zonder die vragen te beantwoorden, kon ik toch zeggen : Ik heb veel gewerkt. Ik heb gedaan wat ik kon!"

Ook de pers (b.v. De Volksbode, De Zweep) houdt zich bezig met de niet officiële erkenning van haar verdiensten. Ze is erover verheugd maar tevens smartelijk getroffen : „eens toch werd er mij een blad toegezonden, dat mij heeft doen weenen. Met de beste

meening der wereld had men een artikel geschreven waarin men zegde: Dat het staatsbestuur mij niet alleen het *Kruis* maar een pensioen schuldig was. Dat men mij, die zoo veel voor het volk gedaan had, een gerusten ouden dag moest bezorgen. En verder: Zij weten wel dat zij het niet breed heeft, men zegt zelf...

Waarom dat raadsel? Moeten de lezers van dit blad niet denken; dat ik van de openbare liefdadigheid leef, of door vreemden moet ondersteunt worden: Ja, dit artikel heeft mij tranen gekost, wat kon ik anders uitroepen dan: Voor anderen de eer, voor mij eene vernedering voor het gansche land" (10 maart '83 aan K. Bogaerd).

Het spreekt vanzelf dat het leven, dat voor haar vaak zo weinig rooskleurig is, haar oeuvre niet steeds gunstig heeft beïnvloed. Zo gewaagde zij vroeger reeds, in een brief aan Fr. Rens op 12 november 1869 van niet nader omschreven leed dat de afwerking van literair werk had verhinderd: „Ik ben bijna tot het einde genaderd van eenen nog al ingewikkelden roman, die ik over eenige maanden uit oorzaak van huiselijk verdriet had moeten ter zijde leggen...”

Haar letterkundige belangstelling zelf beperkt zich niet tot het eigen land, maar gaat ook naar het buitenland. We weten dat zij „Le Figaro” leest (4 febr. '48; 28 apr. '84) en Charles Dickens bewondert⁹. Voor eenmaal volgt zij met ironische aandacht het gebeuren rond bepaalde Vlaamse literatoren, zoals Mevr. M. Van Ackere-Doolaeghe, in verband met de hulde aan de dichteres te Diksmuide: „In alle geval zal haar album merkwaardig zijn. Overal zoo wel in Holland als in België heeft zij hare werken aan de byzonderste letterkundigen gezonden, (Het geluk van ryk te zijn) en dezen zullen haar thans herdenken” (4 dec. '83). In aansluiting hierop zij er terloops op gewezen, dat haar aard en de omstandigheden zo zijn dat ze zich slechts zelden in de rand van het speelse begeeft. Onder de strakke ernst van deze correspondentie glijdt maar heel even de zachte verheldering van de humor, b.v. waar ze zich verheugt over het bezoek van Emile en Antonia: „Niettegenstaande de geneverwet zullen wij toch een halveken drinken” (1 aug. '83) of trilt vluchtig een scherper sarcastische uitlating: „Wat dunkt U van de Volksbode? Zou Cabui weten wat hij drukt? Hy wordt revolutionair” (28 apr. '84).

Zij is, zoals reeds meer dan eens is gebleken, een nuchtere, positieve vrouw, die zich niet vlug door tegenspraak of tegenslag van de wijs laat brengen. Zo hanteert zij met gezag, met het oog op de hulp en voorlichting, die zij vaak aan de nederigen uit het volk geeft, het Burgerlijk Wetboek. De menselijke en sociale ervaring

(9) Deze voorliefde voor Dickens (blijkens b.v. *De Strijd*, 1890, 25 apr., nr. 268), was Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans*, blz. 97, blijkbaar onbekend.

die zij uit die contacten opdoet, biedt haar ook stof voor haar verhalen. Met het Burgerlijk Wetboek blijkt ze zelfs zo grondig vertrouwd, dat ze bij de echtscheiding van George de notaris terechtwijst (5 apr. '82). Met die positieve en energieke karaktertrek hangt wellicht ook enigszins haar, zij het sporadische, voorliefde samen voor het gebruik van ruwe en kordate termen, zoals o.m.: kwaadwillige kritiek op haar werk in „La Meuse” ketst zij af met een uitdrukking als : „Ik vaag er mijn rok aan. Dat is Vlaamsch!” (27 mei '83). Op dezelfde manier weert zij het kleinzielig gebeuren af, dat leidt tot de afschaffing van het banket te Maldegem dat haar werk en figuur zou eren : „Wy vagen er onze rok aan, op zyn Maldegems” (1 juni '83).

Ze heeft vooral zin voor maat waar het eigen mogelijkheden en kunnen betreft. Dit bescheiden geloof in eigen talent drukt ze uit naar aanleiding van het huldegedicht, dat E. Hiel voor haar schrijft : „Indien ik zelf aan myn talent geloofde en een greintje hoogmoed bezat, ik zou door de hulde die de groote dichter mij brengt, aan het suffen geraken, doch dit is God zij dank! niet zoo” (13 dec. '82).

3. *Verbondenheid met eigen gezin en familie*

Emile is in vele gevallen haar vertrouwensman geweest. Dit wordt al aangetoond door de brief die zij aan hem *alleen* richt vóór 4 december 1882 (en niet mede aan haar schoondochter!) met de bijzondere melding : „Iets onder ons”, waarover wij het reeds hadden.

Zeer dikwijls heeft zij zijn raad of steun nodig. In verband met de feestelijke hulde, die haar in 1883 zal gebracht worden, laat zij weten : „Ik zal doen gelyk gy zegt (...). Indien het feestplan word uitgevoerd dan zult gy my dikwyls moeten inlichten. Van zulke dingen heb ik nooit iets bygewoond” (11 dec. '82). Een paar dagen later wenst ze hem dringend zijn mening te vragen : „Gij kunt denken hoe ik verlang met u te praten” (13 dec. '82). In haar beminnelijke eenvoud dankt ze Emile voor alles wat hij voor haar doet : „Maar 't is voor *uwe* moeder” voegt zij eraan toe (\pm 15 maart '83). Even verder zegt ze dat het „ferm aan den gang is voor het feest” en dat ze zich zal „trachten goed te houden”.

Naar aanleiding van de uitgave van haar werken, die De Seyn op de markt zou willen brengen, raadpleegt zij haar zoon voortdurend, b.v. op 27 febr. 1883 : „eer ik in iets toestem, moet gy ermede te vrede zyn”.

Zij is het middelpunt van deze familie waar de verwantschap zeer innig wordt gevoeld. Zij rekent op geldelijke tussenkomst, op

invloed in het voordeel van de kinderen van haar dochter Mathilde. Daar de boeken zo „schrikkelyk veel geld” kosten, verzoekt zij Emile om een Engels woordenboek voor Anna (11 dec. '82); verzoekt zij hem met niet minder aandrang, „Neem die zaak ter harte myn Emiel” (22 aug. '86), Ferdinand een betrekking van onderwijzer te bezorgen.

Soms spreekt zij tot hem met edele, sterke moederliefde die al haar kinderen omsluit, en wenst Emiles schrandere bemiddeling bij George, die haar zoveel leed berokkent, vooral door de reeds vermelde echtscheiding waarop hij aanstuurt: „Na vier jaren marteling legt hy my op de pynbank (...) Hy is te loszinnig om het gevolg zyner daden te berekenen (...) Denk niet dat ik hem daarom minder liefheb. Myn kind is mijn kind! Gy zyt allen myne kinderen en *Hy* is de ongelukkigste (...) Ja, lieve Emile, spreek dien ongelukkigen George *op uwe manier* en laat ons het beste verhoopen” (24 maart '82). George heeft een geweldig en impulsief temperament, dat zich niet onbetuigd laat in de politieke twisten en manifestaties, die dan niet van de lucht zijn: „Lieve kinderen zegt toch tegen George dat hy zich dynsdag buiten alle gevaar moet houden. Te Gent zal *ze*ker gevochten worden en dit zou ook te Brussel kunnen gebeuren. Zeg tegen George dat hij op vrouw en kinderen moet denken” (begin juli '84). Dezelfde woorden van liefdevolle bezorgdheid komen later terug: „Tracht George tegen te houden als er eene betooging plaats heeft” (18 sept. '84 (?)).

Er moet een niet nader omschreven geschil gerezen zijn tussen George en Emile, dat ze, op bezwerende toon, tracht bij te leggen: „Myn goede Emile gy weet dat ik myn laaste druppel bloed zou willen geven om al myne kinderen gelukkig te maken ik heb by U aller opvoeding het aankweken der ware broederliefde in het oog gehouden. Ik kan noch gerust noch gelukkig zyn wanneer al mijne kinderen niet te zamen in vrede leven” (22 maart '84). Zoals ze de broederliefde en de genegenheid der kinderen voor elkaar beklemtoont, wijst ze ook op de noodzakelijke harmonie en onderlinge verstandhouding in het huwelijk, dat een veilige haven is: „Ja, lieve kinderen, de overeenstemming in de huisgezinnen, is de bron van Geluk. Zij schenkt liefde en aardsche zaligheid. Lieve Emile en Antonia blijft elkander beminnen gelijk gy elkander tot nu toe hebt bemind. De liefde bedaard de stormen des levens” (1 jan. '83).

Waar ze zich met al haar kommer tot Emile richt, blijft ze fijngevoelig en tactvol tegenover haar schoondochter: „Lieve Antonia, zoo schryf ik bijna geheel myn papiertje vol zonder u aan te spreken” (27 nov. '84). Hoe innig zij Antonia opneemt in de gemeenschap van de familie, blijkt uit de troostende woorden die zij haar zendt, wanneer Antonia's oude vader ongelukkig is hertrouwd en er

met haar broers moeilijkheden zijn : „Later zullen zy u zelf te gemoet komen, en hier te Maldegem is uwe familie uw te huis” (28 okt. '86). Vaak heeft zij een werkelijke behoefte aan de aanwezigheid van Antonia en Emile : ze zijn een licht in de grijze dorpswereld van Maldegem. (b.v. br. van 12 sept. '84).

Zij leeft intens elke vreugde en smart mee in het gezin van haar zoon : „Gy weet hoe gelukkig ik my gevoel by het gedacht dat gy gelukkig zyt” (6 maart '82). Bij de geboorte van de kleine Emma is haar hart zo vol dat zij niet kan schrijven. Pas als ze verneemt dat het moeder en kind goed gaat, komt ze los uit de knellende angst : „Ik heb geweend van blydschap twee gelukkige zaken te gelyk” (26 juli '82). Zij put uit haar kennis van de populaire geneeskunde en uit haar rijke ervaring als moeder om raad te geven in verband met de gezondheidstoestand van Pipken (Antoontje), Emiles zoontje : „Onrustigen slaap komt by kinderen meest altyd voort, door overlast van wormen. Lieve Antonia dit moet gij onderzoeken. Blauwe randen onder de oogen en jeukte aan den neus zyn daar kenteekens van” (26 mei? '84). Zij spreekt dikwijls met vertederde zorg over haar kleinkinderen, over „een beetje brand van den slimmen Pip” (26 jan. '83) ; over Emmatjes tanden die „beginnen te schieten” (26 jan. '83) ; over „de plettering van het oorken van Emmatje” (4 febr. '83)... Ook Netta, dochtertje van haar zoon Joseph, die tijdelijk zonder werk is, verblijft bij haar, terwijl ze zucht met de angst van de moeder die zelf de voortdurende dreiging van een onzeker bestaan kent : „kon de arme jongen nu maar werk krygen” (3 febr. '86).

Wanneer haar zoon in zijn kinderen of gezinsleven zwaar wordt getroffen, zoals we reeds konden vaststellen bij het overlijden van de kleine Emma, kenmerkt haar de schone wijsheid van edele woorden. Zeer dikwijls heeft ze het over Antoontje, dat veelvuldig en lange tijd bij haar verblijft.

Ze is diep onder de indruk wanneer Emile „l'Echo” verlaat voor „La Nation”. Ontroerend is haar meelevende droefheid, die klinkt als een vertroosting : „Ik schiet 's nachts wakker van onrust en dan denk ik : Emile en Antonia liggen nu misschien in hun bed te weenen... Schrijf alles” (9 sept. '85). Maar vrij spoedig breekt zij met de glans van de hoop in de nog onzekere toekomst : „de Nation stelt het goed aan, zyne politiek bevalt my. Hy zal vooruit gaan en dan zyt gy gansch gered” (24 okt. '85).

De familieverbondenheid reikt ook tot het literaire, om haar Emile, haar overleden man en haar zelf te omsluiten. Met het oog op spoedige publikatie verzoekt zij Emile een overzichtelijke lijst aan te leggen van al zijn vertalingen, novellen, van zijn medewerking aan tijdschriften en dagbladen, samen met een dergelijke op-

gave van de activiteit van Jan-Baptist en van haar zelf „om zoo uwen naam by dien van Papa en van my te voegen” (1 aug. '81).

Haar warme moederliefde betreft echter ook haar andere kinderen in diezelfde sfeer : George en Joseph, zoals reeds is gebleken. Aan die beiden heeft ze zoveel gedacht „dat ik er onzen eigen toestand door vergeet” (15 nov. '85). Josephs vrouw is dodelijk ziek : „Zyn briefje was als met tranen geschreven”. En onmiddellijk gaan haar zorgen naar haar kleinkind : „Netta zal naar Maldeghem moeten komen. Wy zullen het moederloos kind met liefde ontvangen” (begin juli '84).

De adel van die liefde komt zelfs tot uiting wanneer ze spreekt over de hierbovenvermelde miskennis waarvan zij het voorwerp is : „Die miskennis mag u geen enkelen traan kosten (...). Hoe dikwijls ben ik miskend geweest! Het minste leed dat een myner kinderen ondergaat doet my meer pyn dan die onrechtvaardigheid” (5 nov. '81). En uit de bitterheid van haar gekwetste eigenliefde welt deze spontaan-mooie bekentenis : „Ja ik had willen gedecoreerd zyn om myne kinderen genoeg te doen. Voor my is 't niets. Heb ik iets goed iets doelmatig geschreven het zal voortleven” (5 nov. '81).

Haar kinderen — deze correspondentie is een doorlopende dialoog met hen — leven niet alleen voortdurend in haar innerlijke wereld van duldende zorgen en beschermende goedheid, ze zijn ook in haar betrekkingen met de buitenwereld aanwezig. Zo worden ze vermeld in de brief waarin ze L. De Vriese haar dank voor het Courtmansfeest (12 juli '83) betuigt en in een gelijkaardig schrijven aan de voorzitters en leden van de Inrichtingscommissie (29 juni '83).

Haar kleinkinderen ziet ze bij voorkeur in een perspectief van geluk, waar ook de ontwikkeling van het kunstgevoel niet wordt veronachtzaamd : „Lieve Antonia, gy die tot eene familie behoort waarin men elke kunst eerbiedigd, gy (...) zult te zamen met Emile het kunstgevoel in uwe kinderen opwekken” (13 dec. '82). Later verklaart zij met de weemoed wellicht van al het onvervulde in eigen leven : „ook voor hen zou ik eenen hoogen ouderdom willen bereiken” (10 juni '83).

Met het beeld van het gezin is dat van de trouwe meid verweven : „al mijne kinderen en dikke Lie groeten u...” (10 maart '82 aan K. Bogaerd). Met nieuwjaar zijn de wensen als volgt geschaakt : „Uwe moeder, de zusters en Lie sturen u ook hunne hartelijkste heilwensen toe” (1 jan. '83). Bij andere gelegenheden brengt zij „De hartelykste groetenis van allen, van al de kinderen en kleinkinderen en van Lie” (29 sept. '86) of deelt ze mee : „Uwe zusters, Pieter en al de kinderen en Lie zijn gezond” (22 febr. '87).

Aan het einde van de briefwisseling wordt Lie zelfs in de kring der omhelzenden opgenomen: „wy allen Mathilde en hare kinderen uwe zusters en Lie, en uwe liefhebbende moeder omhelzen u hartelyk” (20 mei '87).

Geen ogenblik denkt zij zich op te sluiten in de sfeer van haar eigen leven en van haar gezin. Zij ziet ruimer dan het gebeuren dat zich rondom de kerktoren van Maldegem afspeelt. Haar nog steeds vlugge geest en nieuwsgierigheid gaan naar de verschillende uitzichten van de actualiteit. Niet zelden geeft zij Emile stof voor een artikel: „Zoodra ik iets weet, dat aanleiding kan geven tot een dagbladartikel zal ik het u schrijven. Nu weet ik niets” (15 jan. '85).

In haar aandachtig contact met de pers ontgaat het haar evenmin, dat bepaalde bijdragen van de hand van Emile kunnen zijn. Zo heeft haar een anticlericale toon getroffen, die haar aan haar zoon doet denken: „Ik heb iets in het Morgenblad gelezen dat waarschynlyk van u kwam. 't Was over boeken die het volk verkwezen. Het had betrekking op Aug. Snieders” (18 maart '85).

Ze heeft scherpe belangstelling voor de politieke gebeurtenissen, zoals vooral uit de brieven over de schoolstrijd blijkt, waaraan ze zelf met de pen deelneemt. Maar ook waar zij het haar vertrouwde politieke terrein verlaat, gaat haar mededeelzaamheid in de eerste plaats naar haar zoon. Zo heeft ze het over het dan ophefmakende proces betreffende de moord op de bekende Antwerpse advocaat Bernays (20 maart '82 en 11 dec. 82). Zij zelf heeft over een sociale en Vlaamse aangelegenheid geschreven, met name een artikel over de loting, „Er in of er uit”, en ze bericht Emile haar verontwaardiging: „Iedereen weet hoe de Vlaamsche recruten behandeld worden. Ik heb het eens met eigen oogen gezien te Mechelen in de statie” (27 mei '83).

Over de laatste brieven ligt de weemoed van wijze gelatenheid en stille hoop: „laat ons hopen dat wij elkander met Sinxen in volle gezondheid zullen wederzien, de familie is in den laasten tijd sterk beproefd geweest, laat ons hopen op betere dagen...” (20 mei '87). In deze beproeving spelen de schaduwen van ziekte en familieled, van de schoolstrijd in al zijn hevigheid.

4. *Schoolstrijd: ideologische en politieke uitzichten*

Deze voor haar leeftijd zeer actieve en wilskrachtige vrouw is niet alleen vol onverzwakte aandacht voor eigen gezin en familie, ook in de problemen van politiek en onderwijs, die nauw samenhangen, stelt zij een meer dan gewoon en vaak hartstochtelijk belang.

Emile is in haar verre afzondering haar politieke raadgever : „Wat gy over de politieken gezichtseinder zegt lieve Emile stelt ons voorloopig gerust” (6 maart '82).

In verband met deze horizon moeten we echter eerst aan enkele feiten uit de politieke geschiedenis van de vorige eeuw herinneren. Na de val van de regering J. Malou in 1878 stelt Frère-Orban zijn regeringsprogramma in het teken van de strijd tegen het ultramontanisme. Een eerste punt is de herziening van de wet van 1842 op het lager onderwijs¹⁰.

Aan P. Van Humbeeck wordt de leiding van een nieuw en afzonderlijk Ministerie van Openbaar Onderwijs toevertrouwd. Bewuste wet komt op 21 januari 1879 tot stand, die „tout le pays, après Malou, appela bientôt la „loi du malheur” et qui ne passa au Sénat qu'à une voix de majorité”¹¹. Of zoals Prof. Frans Van Kalken het op treffend-serene wijze uitdrukt : „Certes, nous savons tous que la loi Van Humbeeck (...) ne se situa pas dans la ligne de modération souhaitée par la majorité de la nation. Une guerre scolaire impitoyable, au cours de laquelle beaucoup d'héroïsme fut déployé de part et d'autre, transforma toute l'entreprise en une „loi de malheur”¹². Ingevolge deze wet ontstaat er voor het eerst een „Enseignement primaire laïc et neutre, sous le contrôle de l'Etat et donc soustrait à la direction de l'Eglise et des communes”¹³. Het godsdienstondericht wordt facultatief en dient buiten de eigenlijke lesuren gegeven ; de leerkrachten moeten in de officiële normaalscholen gevormd zijn.

Zeer spoedig en buitengewoon krachtig komt de reactie los. „Très vite en effet, les Ecoles officielles s'étaient vidées, notamment parce que les évêques décidés à recourir aux grands moyens avaient, par un mandement collectif du 7 décembre 1878, enjoint au clergé de refuser tout sacrement aux maîtres et aux élèves des Ecoles publiques ainsi qu'à leurs parents”¹⁴. Deze maatregelen hebben nog geen onmiddellijke, electoraal zeer gunstige gevolgen voor de katholieken. Bij de verkiezingen van 13 juni 1882 winnen de liberalen twee zetels in de senaat en vier in de kamers¹⁵.

Het herstelprogramma van en niet minder de verstandhouding onder de katholieken leiden op 10 juni 1884 tot een liberale nederlaag¹⁶. Bij de wet van 23 juli 1884 wordt de gemeentelijke au-

(10) Vgl. Marion Coulon, *Jeunesse à la Dérive*, Mons, 1945, I, p. 35 sqq.; Dr. K. Van Isacker, *o.c.*, blz. 161 vlgg.

(11) M. Coulon, *o.c.*, p. 36.

(12) Vgl. *Bulletin Officiel du Parti Libéral, Le Parti Libéral*, juin 1946, p. 90.

(13) M. Coulon, *ibid.*

(14) M. Coulon, *o.c.*, p. 37.

(15) Vgl. Dr. K. Van Isacker, *o.c.*, blz. 269.

(16) M. Coulon, *o.c.*, p. 38 ; Dr. K. Van Isacker, *o.c.*, blz. 279.

tonomie inzake lager onderwijs hersteld. De meest radicale verdedigers ervan zijn Ch. Woeste en V. Jacobs. Men leeft echter in bestendige sociale onrust, met betogingen en manifestaties die stelselmatig door de liberalen worden aangewakkerd. De spanning verhoogt nog wanneer bij de gemeenteverkiezingen in 1884 in verschillende grote steden liberale overwinningen worden geboekt. Leopold II, die omwille van zijn grootse plannen in Afrika, volstreekte rust wenst in het binnenland, ontslaat — als toegeving aan het liberaal straatgeweld? — op 22 oktober 1884 de ministers Woeste en Jacobs, de meest overtuigde voorstanders van de katholieke herstelpolitiek¹⁷.

Vrouw Courtmán is zeer ingenomen met de liberale vooruitgang bij de verkiezingen in 1882. Zij ziet het verloop ervan, ook in haar arrondissement, in een gunstig perspectief. Toch siddert er lichte onrust onder die optimistische vooruitzichten, want de toestand der onderwijzers is nog niet voldoende geconsolideerd: „Wij zullen nu met vertrouwen den uitslag der kiezingen afwachten en is die goed dan hoop ik te herleven. 't Zou al te erg zyn indien de onderwyzers in de handen van Woeste en Comp^{nie} moesten vallen, dan zou men moeten bekennen dat onderwyzers en onderwyzeressen, de martelaars zyn der strevingen naar vooruitgang. God verhoede het!” (18 mei '82).

Ze helpt de verkiezingscampagne van de liberalen voorbereiden en werkt, evenals haar dochter Julia, actief mee aan lokale bladen als „De Volksbode” en „De Meetjeslander”. Ze vraagt ook haar zoon met aandrang zijn medewerking te verlenen, ofschoon hij het persoonlijk zeer druk heeft. „'t Is het oogenblik voor ons en voor allen om op de bres te staan” (28 mei '82) klinkt het in bijna opzweepende meetingstijl. Deze aansporing heeft blijkbaar vruchten afgeworpen, want een satirisch artikel van Emile in „De Volksbode” heeft zulk een succes dat het haar moederlijk-fiere overtuiging is: „Mynen Emile alleen kan zo schryven” (5 juni '82).

Heftig trekt zij van leer tegen de geestelijken die zich in de kiesstrijd mengen: „De priesters komen weer op de stoel der waarheid? Toekomstige Zondag zullen zij hunnen grootsten troef uitspelen” (5 juni '82). In een bondig overzicht van de mogelijke uitslagen in steden en gemeenten van het arrondissement Gent-Eeklo waagt zij zich aan voorspellingen. Ze volgt daarbij alles met nauwkeurige aandacht ook in het andere kamp, maar daaronder schuilt ook angst: de katholieken zijn te ver gegaan met hun vervolgingen zo dat een verstandig man voor hen niet meer kan kiezen, maar toch, het moet haar van het hart: „onze benauwdheid is groot”

(17) Vgl. Dr. K. Van Isacker, *o.c.*, blz. 281-282.

(5 juni '82). Haar onrust verwacht opbeuring van Emile : „als gy iets weet dat onzen moed kan opbeuren, zult gy schryven. Niet waar?” (ibid.).

Wanneer de uitslagen van 13 juni, die met een lichte vooruitgang in het voordeel van de liberalen uitvallen, gekend zijn, breekt haar vreugde los : „Wy zegepralen lieve kinderen de zege is aan ons. Verbeeld u onze blijdschap na de groote onrust” (14 juni '82). Typische bijzonderheden weet ze aan te halen over de intense bedrijvigheid van de tegenpartij, die... echter tot geen overwinning heeft geleid : „De bisschop van Gent had 5 *Millioen* ter beschikking zyner mannen gesteld, en daarmee is gewerkt...” (14 juni '82). De clericalen hadden de landbouwers in de omgeving van Gent „twee jaar kwytshelding van pachten beloofd” als de regering „omver lag”; in Gent zelf hadden ze „de wissels der genen betaald die in slechte zaken waren” (14 juni '82). Op de achtergrond leeft er iets van de brul- en vechtpartijen die de verkiezingsstrijd dan kenmerken : „Tot in de nacht zyn er benden door de straten van Maldeghem getrokken roepende : Weg met de 't jeeven. A bas Malou enz.” (14 juni '82). In haar opgetogen bezinning over de verkiezingsuitslagen speelt vooral de herinnering aan de schoolwet van 1879 : „Hadden zy nu moeten winnen. Hoe zouden zy gejubeld hebben! zy hadden dan gejubeld om dat zy door hun verzet tegen de schoolwet de zege hadden behaald.

Nu zyn hunne banbliksems uitgelopen op eene colossale *farce*” (14 juni '82).

Haar vreugde is echter enigszins getemperd : „Is 't niet treurig voor ons flaminganten te moeten bestatigen : Dat het liberalismus geen wortel kon vatten in Vlaamschen grond?” (14 juni '82). Naar aanleiding van een liberale kiesoverwinning te Namen blijft de consolidatie van de schoolwet voor haar het voornaamste : „De kiezing van Namen heeft eene groote beteekenis. Het is de goedkeuring der daden van de regering. De goedkeuring der schoolwet die nu in alle geval vast staat” (1 juli '82).

Onder haar niet zeer klaar geordende indrukken nemen die over het schoolwezen een centrale plaats in. En haar onrust groeit sterker dan voorheen : „In de Vlaandersche gemeenten gaat het overal achteruit (...). Waar gaat het heen?” (4 dec. '83). De politieke toestand blijkt niet in het voordeel van de liberalen te ontwikkelen. Haar angst in verband met de onderwijzers is groot : „Ge kunt denken hoe angstig wy zyn. De Koning teekent alles wat men hem voorlegt. Hy zal ook het doodvonnis der onderwyzers teekenen” (begin juli '84). In haar verbeelding ziet zij reeds, in geval van een liberale nederlaag, de vervanging van de wet van 1879 door een nieuwe, waarvan de ontwerpers het vooral op de onder-

wijzers gemunt hebben : „Wie zal dan de *Woesten* tegenhouden in hunne wraakneming op de *onschuldigen?*” (begin juli '84).

Gedurende ongeveer drie weken geeft zij uiting aan haar vrees met betrekking tot de verkiezingsuitslagen : „Wat my betreft ik slaap niet meer, als ik insluimer is 't om van de kiezing te droomen en dat moet nu nog 20 dagen duren, als gy iets weet lieve Emile *goed* of *slecht* schryft het dan. Ik heb liever alles te weten” (21 mei '84). Enkele dagen later is ze opgeschrikt door de „nederlaag (...) te St. Joos-ten-Noode en Philipville!” en haar angst flitst verder : „Te Antwerpen 700 stemmen minderheid. Dan te Namen en te Dinant allemaal weg!!!” (26 mei? '84). De kiesstrijd ervaart zij met volle overgave : „Dank lieve Emile voor uw goede tijdingen. Zy hebben myn angstzweet gedroogd. Lieve Antonia mijne gedachten staan thans slechts op de kiezingen!” (8 juni '84). Zij is vooral bang voor „die uit alle kleuren samengeraapte bende die zich Independenten noemen” (8 juni '84) maar is innig ervan overtuigd : „De Brusselaars zullen ons redden” (ibid.).

De gehele familie, ook haar afwezige kleinkinderen (de kinderen van haar dochter Mathilde) worden bij de verschuivingen in de politieke sfeer betrokken : „Ik moet seffens aan Anna en aan Ferdinand schryven, die kinderen zitten ginds op de normaalschool zeer ongerust en dit is te begrypen” (16 juni '84).

Zij drukt haar misprijzen uit voor degenen die volgens haar, na de nederlaag der liberalen, zo vlug mogelijk de huik naar de wind zullen hangen : „Lieve kinderen nu zullen wij de onderwyzers in den buiten schandelyk kazak zien keeren” (16 juni '84). Anderzijds wijst zij erop hoe de onderwyzers een smeekschrift tot de koning zullen richten, dat zij hem tijdens een betoging zullen overhandigen. Ook haar dochters, Mathilde en Julia, voegt zij fier eraan toe, „willen er by zyn” (begin juli '84).

Zeer aandachtig volgt zij de ontwikkeling van de toestand, ook in de hoogste kringen, want de liberale agitatie schept op vele plaatsen sterke spanningen : „Het is te hopen dat de Koning zich *ferm* zal houden ten einde eene omwenteling te vermyden. Dit ware zeker het grootste ongeluk dat ons kon overkomen. Al de beloften die de rechterzyde op alle wyzen aan hare kiezers gedaan heeft, kan zy niet verwezentlyken. De tyd zal leeren. Zou het waar zyn dat de hofdames den 11 juni roode tuiltjes droegen? dat zou zeer onvoorzichtig geweest zyn. De Republikeinen uitdagen!!!” (16 juni '84). In haar onmiddellijke omgeving lijkt alles rustig, wat de bitterheid niet wegneemt over het leed dat ze in de laatste jaren ervaren heeft : „Tot nu toe blyft te Maldeghem alles rustig. Wat my betreft word ik zoo kwaad by het overdenken wat wy in de laatste vyf jaren geleden hebben, dat ik onze vyanden zou kunnen...

doch wat helpt te morren. Als ik maar gezond blyf dat is het byzonderste" (16 juni '84). Blijkens dezelfde brief hebben haar kinderen, zoals Mathilde te Adegem, bij de viering der overwinning door de katholieken, veel geleden : „Op 10 juni hebben de klokken tot byna middernacht triumf geluid. Vele huizen waren bevlagd. Den 8sten Juli weer vlaggen, klokgeluid en ketelmuziek. Voor de ketelmuzikanten had de Burgemeester maatregelen genomen tegen gisteren”.

Na in een uitvoerige brief over de schoolkwestie gehandeld te hebben, heeft zij het op temperamentvolle wijze over de positie van machteloosheid waarin zij gedreven werd : „Denk niet dat ik al die vragen doe om op allen een antwoord uit te lokken. Het is maar razen! Ik verlang alleen dat gy als vroeger my het belangrijke dat gij verneemt zoudt mededeelen" (18 juli '84).

Haar houding in de schoolstrijd is zeker moedig principieel te noemen, maar niet minder door dwingende, praktische overwegingen geïnspireerd. Ze vreest dat de ministers uit de nieuwe regering wachtwoorden van de bisschoppen zullen opvolgen. Ze ziet reeds „al de officieele scholen ledig lopen in de buitengemeenten van Vlaanderen" (18 juli '84). De gedachte dat de vroegere benoemingen, o.a. onder P. Van Humbeeck, zullen gehandhaafd blijven, schenkt haar troost. Ze is bekommerd om haar kinderen Mathilde, Adèle en Julia : „daarenboven kan de gemeente, volgens de gemeentewet hare ambtenaren niet in disponibiteit stellen noch verplaatsen naar eene andere gemeente, maar wel in eene andere school der zelfde gemeente" (18 juli '84). En weer brengt zij een echo van de scherpe en extreme stellingen die dan ingenomen worden : „ik denk ook dat men de bejaarde onderwyzers in massa op pensioen zal stellen om ze door hunne Creatures te vervangen (...)

Van Zondag acht dagen heeft men te Adeghem op den predikstoel uitgeroepen : Dat de officieele scholen nog altoos door de Bisschoppen *gedoemd* zyn, er byvoegende dat men binst de week eene omhaling voor de katholieke scholen zou doen" (18 juli '84).

Ze leeft de gewijzigde toestand mee met de angstige gevoeligheid van iemand die zich in zijn materieel bestaan bedreigd weet : „Dezen nacht ben ik opgeschrikt uit den slaap wegens de nieuwe schoolwet", waarin zij o.a. een middel ziet om „Het meisjesonderwys in de buitengemeenten van Vlaanderen aan de kloosters over te leveren" (25 juli '84). Tegen de afschaffing van een school — zoals die van haar dochters — moeten twintig huisvaders opkomen, doch waar zal men die vinden? „Men zou ze treffen met eenen dubbelen banvloek. Men zou hunne broodwinning vernietigen..." (25 juli '84). Geheel ontmoedigd zucht ze : „'t Is gedaan voor altoos met het meisjesonderwys", doch onmiddellijk daarop veert ze

weer los, met de innerlijke kracht die haar eigen is : „Dit alles hangt af van de Koning” (ibid.) en ze wil beroep doen op de „rechtzinnige liberalen” : „l’Echo du Parlement is het blad dat meest gelezen word door rechtzinnige liberalen, zoudt gy niet willen zorgen lieve Emile dat er by tyds een artikel in l’Echo verschynt, dat byzonder op het punt der vernietiging van het meisjesonderwys wyst, door de *afschaffing* der gemeentemeisjesscholen”. Het lot van Mathilde is symptomatisch voor velen ; aan het leed van deze dochter meet ze dat van geheel Vlaanderen : „Denk aan onze Mathilde en aan geheel het arm Vlaanderen” (25 juli '84).

Zij is diep getroffen door de materiële gevolgen die uit de wet zullen voortvloeien : „... ik ben erg ontsteld, door die verandering der wet. Het is nog erger dan in 1879 wanneer het lyden slechts zedelyk was” (ibid.). In dat opzicht vreest zij voor haar kinderen het ergste. Zij voorziet dat zij op wachtgeld zullen gesteld worden en het bedrag dat ze in de pensioenkas gestort hebben, zullen terugontvangen. Tot Leopold II, die echter telkens op het ogenblik van het ontstaan van een nieuwe schoolwet : 1879 en 1884, tegen overdrijving had gewaarschuwd, doch wegens zijn constitutionele rol gedwongen was die wetten te ondertekenen, richt zij deze onheilspellende waarschuwing : „Hy die ginder op den oever der zee — verblijft veel te Oostende — reeds de Ministerieele besluiten zit te verbreken die hy vroeger onderteekende zou men gerust 's lands millioenen laten inslikken...” (7 aug. '84).

Doch de veer van de weerstand lijkt gebroken, haar wanhoop lijkt zo groot dat het lot van de 16de-eeuwse geuzen en reformatoren haar verkieslijker voorkomt : „'t Was beter in Alva's tyd als nu, toen vond men op den brandstapel het einde van alle smart” (ibid.). Door de sombere berusting in de steeds schameler wordende toestand breekt toch een straaltje hoop op uiteindelijke verbetering : „Zoo wel voor Mathilde als voor Julia zal er toch een gering jaargeld zyn waar wy kunnen meê voortsukkelen tot aan de groote Verandering” (tussen 7-22 aug. '84?). En onbewimpeld geeft zij haar voorkeur voor de laïcisering van het onderwijs te kennen : „De wet van 1879 zegde : Het onderwys is wereldlyk. Zullen de Progressisten gedoogen, dat de scholen van Broederkens en Nonnen, aangenomen worden? Zullen zy het verdragen, dat de verwereldlyking van het onderwys eene spotternij wordt?” (tussen 7 en 22 aug. '84?).

Sedert de koning de nieuwe schoolwet heeft ondertekend, schijnt ze, zoals nog anderen in die tijd, scherp antiroyalistisch te voelen : „Moet het land dan nog de Civiele lyst betalen? Helaas waar gaan wy heen met een vorst die het land in het verderf stort, met een koning zonder waardigheid en eene koningin die haren gemaal tot

speelbal maakt der Bisschoppen. Rampzalig België!" (12 sept. '84). Even later klinkt het niet minder bitter: „De kiezers hebben ons den 10 juni in beulen handen geleverd". Het hoogtepunt in haar antiroyalisme is ongetwijfeld haar belangstelling voor het blad dat zal verschijnen: „Republique Belge", waarover ze in de krant heeft gelezen. Haar verzoek tot Emile: „Koop een nummer om my te zenden" 18 sept. '84?). Ook over Maldegem lucht ze haar wrange ontgoocheling: „De kiezing heeft nog eens bewezen, wat Maldeghem is. Ellendig Maldeghem!" en verder: „Maldeghem is ons thans vyandig!" (30 okt. '84). Zij laat iets doorschemeren over de afschaffing van de Courtmansschool: „Gisteren was het zitting van de gemeenteraad voor de afschaffing der scholen" maar die werd nog uitgesteld (27 nov. '84). Doch op 30 oktober had ze Emile reeds laten weten, dat Mathilde haar school te Adegem de volgende dag moest sluiten.

In koppige weerzin tegen een regering die zij wrokkig verdraagt, had zij over haar oudste dochter nog geschreven: „Onze arme Mathilde heeft slechts hoop op de intrekking der schoolwet". Zij zelf is de mening toegedaan, dat er veranderingen aan de schoolwet zullen aangebracht worden, doch dat het weinig zal baten „in het rampzalig Vlaanderen waar de geestelijken meester zijn" (30 okt. '84). En hoe intens zij in deze strijd opgaat, blijkt overigens uit een berichtje als dit: „ik beef altyd inwendig door de onrust" (27 nov. '84).

Soms heeft ze de neiging haar eigen toestand naar de tegenslagen van anderen te meten. Dit zet haar tot berusting aan. De hoofdonderwijzer der gemeenteschool te Maldegem wordt op vervroegd pensioen gesteld. Over die man schrijft ze: „Mr Wallemacq heeft schulden... zijn vrouw wil die niet herkennen. Wat hebben die menschen met hun geld gedaan? Zy hebben er honger by geleden. Zoo is 't overal in de war weinige menschen zyn wezenlyk gelukkig; laat ons te vrede zyn met ons lot!" (18 sept. '86).

Onder haar invloed, en uit een gevoel van solidariteit, hanteert ook Emile de pen in de schooloorlog. Hij brengt de moeilijkheden, waarmee zijn familie te Maldegem af te rekenen heeft op een ruimer forum. Zij dankt hem voor een dergelijk artikel, dat in „De Gazette van Gent", en in „La Flandre libérale", met deze verhelderende notitie wordt opgenomen: „Wy bedoelen Maldeghem, waar de dochters van Mw Courtmans gemeenteonderwijzeressen zijn en doen opmerken: Dat men de school niet kan afschaffen wanneer 20 huisvaders haar behoud vragen" (15 jan. '85).

Door de gespannen ernst, waarmee ze het heeft over de ongelukkige schoolstrijd, breekt even een luchtiger „voorvalletje": het avontuur van de dronken schoolopziener L. Van der Borgcht. Deze heeft

te Maldegem enkele herbergen bezocht, is tweemaal op straat gevallen, heeft ruzie gemaakt waarbij het woord revolver wordt gebruikt en zelfs met een proces tegen hem wordt bedreigd. Wanneer hij, reeds geestelijk verheugd, bij Vrouwe Courtmans in vriendschapsbezoek belandt, krijgt Julia van hem te horen: „Gy zult met die nonnekens goed overeen komen. Ik heb een dikke dossier over U, gy zyt een oude versleten kwezel...” (28 jan. '85). Die woorden hebben Julia diep getroffen, want ze wekken andermaal de pijnlijke herinnering aan de bedoeling al de meisjes naar het klooster, en al de jongens naar de gemeenteschool te sturen.

Aangrijpend is het beeld dat Vrouwe Courtmans schetst van de leerkrachten, die in armoë en ellende leven, als een gevolg van ontslag zonder meer of van toekenning van een wachtgeld, dat echter gedurende maanden niet wordt uitbetaald: „Er wierd ook in den Bond bekend gemaakt: dat er negen onderwyzers en onderwyzersessen afgesteld zonder wachtgeld zyn in het kanton Eecloo, waarvan sommige zich reeds in de diepste ellende bevinden. Al de andere zullen alle maanden ieder een frank voor die ongelukkige storten, als eene almoes. Ik denk niet dat er in Vlaanderen iemand is, die reeds wachtgeld ontvangen heeft. Mathilde is zoo ver in de vyfde maand op wachtgeld gesteld en zy heeft nog geen centiem ontvangen, de anderen die wy kennen ook niet” (18 maart '85). Ongeveer een maand later wordt op droevig-beheerste toon meegedeeld dat Julia geen lessen meer mag geven en dat zij voor haar woning geen vergoeding meer ontvangt. Haar leerlingen zijn naar huis gezonden en „De bevolking laakt Van Mullem!!!” (21 apr. '85). Door al deze gebrokenheid is er wel even een opwelling van trots: „Onze moed is inderdaad een blyk van zedelyke grootheid in zulke omstandigheden” (24 apr. '85). Maar in ontgoochelde gelatenheid zucht ze tenslotte: „ik denk niet dat uwe zusters nog in dienst zullen geroepen worden. Te Maldeghem verkracht men de Wet en de Inspecteurs moeten het gedoogen. Geen meisjesonderwijs dan in de kloosters, dat is de leus” (3 juni '85). Deze bittere berusting in het onvermijdelijke wordt andermaal begeleid door een scherp-antiroyalistische overweging: „Hoe is 't mogelyk dat op het einde der 19de eeuw, een koning eene wet teekent die ons onderwys vernietigd, en terzelfder tyd de Negers wil beschaven. 't is wraakroepend.

Arm Vlaanderen! Wat zal er van u geworden?” (3 juni '85).

Op deze donkere achtergrond van menselijk lijden valt als een verrassend licht de gestalte van de jonge Anna, die met de voortvarendheid haar jeugd eigen, een schooltje is begonnen met vier leerlingen: „Want de *roep* is er, dat men in het klooster niets leert” (12 okt. '85). Zij onderwijst zo degelyk dat ze steeds meer

leerlingen aantrekt, en Vrouwe Courtmans in een vluchtige vertedering over zoveel jong vuur en bekwame ijver de hoop uitdrukt : „Misschien zal men haar, eens dat de liberale boven zyn, rekening houden van hare pooging en van hare opofferingen” (4 nov. '85).

Ongeveer een jaar later is Fernands toekomst nog steeds somber : „wat moet er van jonge onderwyzers die de staatsnormaalscholen verlaten hebben geworden? (...) door aanhoudend zoeken hopen wij toch eens iets te vinden voor Fernand” (27 sept. '86). Eindelijk krijgt hij een kans op de gemeentelijke jongensschool te Maldegem zelf. Althans, bericht ze Emile, met nog aarzelende blijdschap, de gemeenteraadsleden hebben beloofd voor hem te stemmen (11 okt. '86). Op 1 november 1886 mag hij werkelijk beginnen. „Ge kunt denken hoe bly wy allen zyn” (28 okt. '86) laat ze Emile weten. Voor de familie Courtmans zijn Anna en Fernand in deze donkere tijd twee lichtpunten.

Met deze tragische bekentenis sterft de in deze brieven telkens weerkerende gedachte van de ellende van de schoolstrijd uit : „de onderwyzers zyn tot den marteldood” gedoemd. „Helaas hoeveel zyn er reeds bezweken!” (22 juni '86). Kommer en leed hebben haar hard gemaakt, en met het beeld voor ogen van een dorp, dat met zijn last, zijn openlijke ruzies of vijandelijke bedoeling onder schijnbaar hoffelijke woorden, ook haar wereld was, schrijft ze wanneer juffrouw Leonie Fredericq overleden is : „De gemeente Aeltre zal bly zyn, zy is van haar wachtgeld ontslagen” (22 febr. '87).

5. Schoolstrijd en eigen financiële moeilijkheden

Wanneer J.-B. Courtmans overlijdt, heeft zijn weduwe het bepaald niet breed, in een tijd waar sociale voordelen voor grote gezinnen niet bestaan. Zij heeft bovendien twee dochters die te Herentals voor onderwijzeres studeren. Tekenend hiervoor is reeds de brief, die zij tijdens de langdurige ziekte van haar man richt aan de directeur van de Berg van Barmhartigheid te Lier, bij wie ze enkele juwelen heeft verpand (5 okt. '55). Samen met de brief van 22 augustus 1886, waarop we verder terugkomen, is het een dieptepunt in het soms schamel bestaan van deze moedige vrouw. Zij voelt zich zo vaak tot zuinigheid gedwongen, en de moeilijke tijd van de schoolstrijd zal die toestand nog verscherpen, zoals we hierboven reeds konden vaststellen.

Zij wil geen geschenken voor haar naamdag : „Al vodden! Geldverkwisting!” want „Wy hebben allen veel onkosten, ja zooveel dat ik er mij over bekommer” (± 10 mei '83). Ze heeft innerlijke tegenstand te overwinnen vooraleer ze aanvaardt deel te nemen aan

het banket, bij gelegenheid van de Courtmanshulde te Gent. Roevend oprecht schrijft ze hierover aan Emile: „ik... moet my een nieuwe hoed koopen. Met eene muts kan ik niet op reis gaan. Een hoed die ik slechts eenmaal kan opzetten en die ik by het overige voor altyd moet wegsluiten. Gy verstaat wat het is, gedwongen onkosten te doen, maar het schynt dat de Inrichtings Commissie gezorgd heeft dat er een spaarpotje voor mij zal overblyven. Weinig of veel, en wy moeten ons dankbaar toonen” (11 juni '83).

De nood schrijnt dieper, als een gevolg van de nieuwe schoolwet. Het nieuwjaarsgeschenk voor Antootje moet verminderd worden: „gy kent onzen toestand...” Mathilde ontvangt haar wachtgeld niet of met veel vertraging. Met ruim hart staat Vrouwe Courtmans aan de zijde van de getroffenen: „Geloof mij lieve kinderen, dat indien de wachtgelden niet in het kort uitbetaald worden, dat er van stonden aan Onderwijzers zullen zyn, die met vrouw en kinderen honger lijden (...). Van de gelden die de liefdadigheid aanbied, zullen alleen degenen die slechts voorloopig benoemd waren, en geen wachtgeld krygen durven gebruik maken, en ook de anderen lyden! Julia stort elke maand een frank 50 ct. en Adèle een frank in de kas van het hulpcomiteit, dat is voor zoo lang zy in dienst blyven” (28 december '84).

Emile helpt ook in financieel opzicht. Zo weten we dat hij reeds vroeger zijn broer, George, geldelijk had gesteund, want deze had zijn moeder meegedeeld: „wy zyn nu aan het sparen om Emiel zyn geld terug te geven” (10 nov. '82). Hij moet zijn moeder ook dergelijke steun aangeboden hebben: „Anna en Fernand moesten ieder fr 140. meedragen, uit oorzaak van het gemis der beurzen sinds October, dat is nu voorby, en als wy binnen drie maanden iets te kort komen, zal ik u schryven. Dank! Duizendmaal dank, voor uw liefderyk aanbod!” (24 apr. '85). Wellicht heeft Antonia dit aanbod later hernieuwd: „Lieve Antonia als er by ons of by Mathilde iets ontbreekt, zullen wij wel weten *waar gy woont*. Dank!” (3 febr. '86). Zij leven steeds onder de dreiging dat de wachtgelden niet uitgekeerd worden: „Volledig zand pompen doe ik nog niet, ik zal het by tyds laten weten. Weest intusschen gerust lieve kinderen” (18 aug. '86). Bittere armoë staat te wachten: „Mynheer Cools, die tot nu toe moedig is geweest, is thans zoo neerslachtig als wy, al de wachters worden wanhopig” (ibid). En vervolgens barst ze los: „Die ellendingen, hebben erger met ons gehandeld dan de mannen in de 16de eeuw. De ambtenaars die hun geloof hadden verzaakt en getrouwheid hadden gezworen aan den Prins van Oranje, zyn op hunne plaats mogen blyven als alles voorby was...” (ibid.). Enkele dagen later is zij werkelijk door de nood gedreven, die zij wil verborgen houden: „Lieve Antonia,

George komt van daag met zyne familie naar Maldeghem en ik zit gansch zonder geld, en dit mag Maria — Georges vrouw — niet ge-
waar worden. Ik verzoek u vriendelijk my fr 100 te zenden. Zoodra
uwe zusters hun mandaat ontvangen zend ik het geld terug. Ik
weet dat gy my gaarne helpt. Zend s.v.p. het geld aan Mathilde.
Maria mag niets vermoeden" (22 aug. '86). En onmiddellijk, bij
ontvangst, laat ze onder dankbetuiging weten : Pieter — Pieter Ver-
strijnghe, echtgenoot van Mathilde — is het geld naar het post-
kantoor gaan halen" (24 aug. '86).

Tevens vernemen we dat „Julia aan den Minister heeft geschre-
ven voor het wachtgeld. Wachten en hopen!" (ibid.). Maar ook op
het lokale plan wordt gehandeld : „Gisteren heeft het verdedi-
gings Comiteit een deurwaarder uit Gent naar onzen burgemeester
gezonden, om de onderwyzer en de onderwyzeressen te betalen (...)
het kon zoo niet blyven duren" (7 sept. '86). Wanneer ze dan ein-
delijk het wachtgeld ontvangen, wil ze de geleende som terugbe-
talen : „Uwe zusters hebben gisteren 4 maanden Wachtgeld ont-
vangen. Ik houd uwe fr 100, die gy my geleend hebt gereed tegen
dat gy komt" (18 sept. '86). Maar in november heeft zij het bedrag
alweer voor iets anders aangewend : „Lieve Antonia, ik had het
gaarne aan u gevraagd om de fr. 100 die gy my geleend had voor
Fernand te mogen gebruiken, en daar Emile zegde dat ik gerust
het geld voor kleederen voor Fernand kon gebruiken heb ik het
gedaan. Van de teruggave spreken wij later. De goede jongen had
alles te kort nu zal hy gansch in orde zijn" (4 nov. '86). Een blij-
de lichtstraal is de staatstoelage die zij zal ontvangen : „Mr Van
Droogenbroeck — zie verder nog over hem — heeft, gelyk hy het
gezegd had, zyn uiterste best voor mij gedaan. Ik krijg een subsidie
van fr. 600. Oordeelt over onze blijdschap, nu zal ik met vreugd
uwe fr 100 terug geven die ik voor de kleeren van Fernand heb
gebruikt. Ge kunt niet denken hoe blij wij zyn!" (3 febr. '87).
Doch... ze blijft liever voorzichtig tegenover een weinig rooskleu-
rige toekomst : „indien gy uwe honderd frank nu niet terug ver-
langt blyf ik u die toch schuldig" (16 febr. '87).

6. *Vrouwe Courtmans en tijdgenoten-auteurs* *De feestviering*

Buiten haar onmiddellijke omgeving heeft zij eveneens tegen-
kanting, doch ook veel waardering en vriendschap gevonden. Met
een merkwaardige eerlijkheid tegenover zichzelf schrijft ze aan
Emile, naar aanleiding van een gedicht dat Em. Hiel aan haar heeft
gewijd : „Ik heb geleden, gezwegen, gestreden! Ik heb geschreven

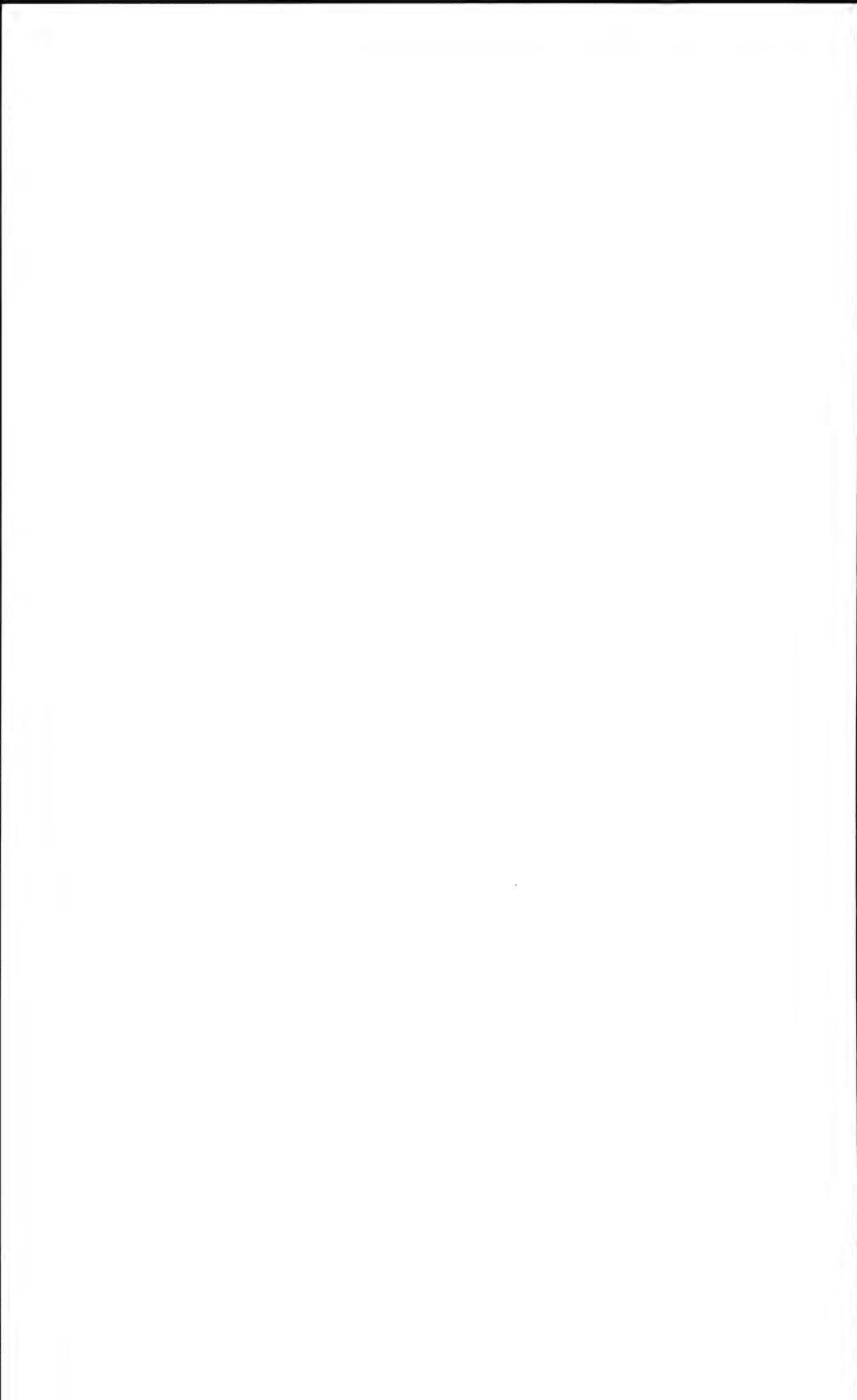
als vrije vrouw en indien de uitdrukking mijner gedachte geene gezonde vruchten heeft afgeworpen, dan heeft het mij ontbroken aan talent maar niet aan goede wil" (13 dec. '82).

In haar autobiografische notities en brief van 17 maart '83 aan Emile wijst zij erop hoe zij door J.F.J. Heremans in 1864, samen met E. Hiel en K. Bogaerd, uit de „Nederlandsche Dichterhalle" werd gesloten. Met welgevallen heeft zij het aldaar over degenen die haar hebben aangemoedigd. Reeds in 1841 heeft Fr. Blicck, bij een bezoek dat hij haar in gezelschap van Fr. Rens bracht, gezegd: „'t Is eene dichteres zy zal het ver brengen..." Pr. Van Duyse is een der eersten die haar tot dichten heeft aangespoord. In 1842 heeft deze haar te Gent met een Duitser bezocht die veel belang stelde in de Vlaamse beweging, met name Dr. J.W. Wolf. Ze ontwerpt hiervan een kleine schets waardoor een warme herinnering glijdt aan vroeger geluk: zij als jonge moeder, met de vier kinderen, die rond haar stoeiden. Volgens Pr. Van Duyse heeft de Duitser tot hem gezegd: „Gy moet ze zien aan 't prozaschryven te krygen 't Is eene echt vlamische frau. Myne eenvoudigheid had hem bevallen; hy zei verder. Dat ik in proza den echt Vlaamschen aard der bevolking zou afschilderen".

Met de katholieke J. Nolet de Brauwere van Steeland onderhoudt zij hartelijke relaties. Hij heeft haar niet alleen in literair opzicht gesteund, doch ook wat betreft de Courtmansschool. In verband hiermee schrijft hij haar op 27 juni 1866: „Ik hoop dat uw gemoed eenigszins moge tot bedaren zijn gekomen, en alles zich ten beste schikken zal. Het komt mij toch voor dat in eene gemeente van zoo wat achtduizend zielen, twee scholen niet te veel zijn, indien, wel te verstaan, de kinderen de school bezoeken. In allen geval zal het onderwijs, te uwent gegeven, grondiger zijn dan dat der zusters, en zulks zal voor vele ouders eene afdoende reden zijn". J. Nolet de Brauwere gaat zelfs de bisschop van Gent spreken over de Courtmansschool. Hij brengt hierover verslag uit in een brief van 14 juni 1866 en het besluit van zijn onderhoud is, dat de concurrentie tussen de school, die door de „nonnekens" wordt bestuurd, en de school van Mevr. Courtmans en haar dochters, „zou vrij gelaten worden". J. Nolet de Brauwere voegt eraan toe: Mgr. zal *thans beter ingelicht*, den Pastoor van Maldegheem eenen wenk (...) geven, waardoor deze u en de school uwer dochters niet zal tegenwerken (...) b.v. noch van den prækstoel, noch anderszins, aan den eenen de voorkeur geven boven de anderen". Hij raadt haar aan de pastoor een bezoek te brengen om hem te vragen haar niet tegen te werken, zonder hem evenwel te laten blijken, om zijn eigenliefde niet te krenken, dat zij weet dat hij richtlijnen in die zin van de bisschop heeft ontvangen. En hij eindigt

Pl. 2 — Vrouwe Courtmans op 72-jarige ouderdom toen ze in 1883 werd gehuldigd.
(Hier voor het eerst gereproduceerde studie door J. Van Biesbroeck; origineel is in
het bezit van Emiel Courtmans)

bemoedigend : „In dien zin althans sprak de Bisschop, die ik in goede stemming voor u verlaten heb”.

Van haar vriendenkring breken in haar briefwisseling nog enkele flitsen door. Aan haar goede vriend, K. Bogaerd, klaagt zij over de tegenwerking te Maldegem : „Wij worden vervolgt op alle wijzen en ik ben er zo gevoelig aan, dat ik er mijne gezondheid door krenk” (4 dec. '79). L. De Vriese en Dr. A. De Vos nemen het initiatief tot de organisatie van het Courtmansfeest. Vrij spoedig heeft zij een gelegenheid gevonden om Dr. De Vos haar erkentelijkheid te betuigen. Wanneer zijn verzenbundel *In de Natuur* verschijnt, spoort zij Emile aan deze gedichten gunstig te bespreken. „Ja lieve Emile, doe uw best voor de recensie van het werk van onzen vriend Mante, hiermee zult gy uwe moeder veel plezier doen” (22 maart '84). Drie dagen later reeds dankt zij Emile met bewonderende blijdschap : „Door het schrijven van dit artikel hebt gij onzen vriend de tol der dankbaarheid betaald die ik hem verschuldigd ben voor het geen hij gedaan heeft tijdens het Courtmansfeest. Het artikel zal door alle letterkundigen bewondert worden en ik ben fier op mynen zoon die zulk een talent bezit” (25 maart '84). Herhaaldelijk brengt Dr. A. De Vos haar een bezoek, vooral tijdens de voorbereidingen van het Courtmansfeest. Deze trouwe vriend en geneesheer heeft ook belangstelling voor haar gezondheid. Vaak ondervindt zij last van de ademhaling (4 okt. '83 ; 4 dec. '83 ; 6 dec. '86). Op 24 augustus 1886 heeft zij het in al haar berooidheid en angst over datzelfde verschijnsel. Er is prangende onrust in haar toon : „De lucht is zoo bang, men kan nauwelyks ademhalen”. Wellicht niet helemaal toevallig kan ze Emile, enkele weken later, laten weten : „Doctor Amand De Vos en zyne vrouw zyn my deze week komen bezoeken. De dokter was zeer tevreden over myne gezondheid, hy zegde : Dat ik mij geen moeite moest geven, om meer te kunnen eten, maar voldoen aan mynen eetlust. Ik was gezonder als over vier jaar zegde hy ; en daar ik zag, dat hy het zoo meende, heeft zyne bewering my moed gegeven” (18 sept. '86).

Andere letterkundigen zoals J. Van Droogenbroeck, alias Ferguut, betuigen haar hun genegenheid en bewondering. J. Van Droogenbroeck looft haar werk en vraagt haar „portret in photographie”. Hij plaatst haar naast Conscience (14 maart '88).

Naast de verbondenheid van de familie onderling, de schoolkwestie en de politieke conjunctuur, is de feestelijke viering van de schrijfster op 13 mei 1883 een van de grondmotieven in deze correspondentie.

Hoe staat zij tegenover een deelneming der katholieken aan beoelde hulde? Hooghartig-afwijzend als het moet, maar eigenlijk

ziet zij het liefst een algemene medewerking. Dr. A. De Vos is haar uit naam van de Gentse commissie komen vragen of zij ermee akkoord gaat dat de „clericale” maatschappijen uitgenodigd worden. Ze deelt Emile hierover het volgende mee : „Dat zij liefst zou gezien hebben dat de bytreding algemeen was. Doch dat zy er eene eer zou in stellen, de clericalen te zien weigeren” (4 dec. '82). Voorzichtigheidshalve en om praktische redenen wordt katholieke deelneming uiteindelijk toch werkelijk op prijs gesteld : „Het is best dat er ook katholieken zijn. Mannen als Fr. De Potter en Advokaat De Baets en de boekdrukker Siffer. Nu is er niets te bekribbelen” (4 febr. '83). Wanneer ze te Maldegem met intekeninglijsten rondgaan, vestigt zij er veelbetekenend de aandacht op : „'t Is in alle geval goed dat de clerikale meêdoen” (20 febr. '83). Van dezelfde nuchtere handigheid getuigt ook haar houding tegenover Betsy Perk, die in de „Amsterdammer” over haar zeer gunstig heeft geschreven. Ze zal haar daarvoor danken, want „*thans* mag ik niet onbeleefd zyn” (2 maart '83).

Wanneer Dr. De Vos haar namens de „Inrichtingscommissie eene som van tweeduizend franken als feestgeschenk overhandigd” drukt zij hiervoor haar ontroerde dank uit : „een geschenk dat my voor kommer zal bewaren in den avond mijns levens (...) Dankbare tranen wellen in mijne oogen bij het aanvaarden van uw heerlijk geschenk en mijne ziel juichte” (12 juli '83). Niet minder gelukkig voelt zij zich echter door het besef dat ze niet vruchteloos heeft gearbeid en omdat „De vlaamsche letterkunde mij hare schoonste vrucht heeft geschonken, uwe liefde, de liefde van het vlaamsche volk” (12 juli '83).

Met afwisselende vertederling en gelatenheid, terwijl veel teruggedrongen ontgoochelingen naar boven zijn geweld, heeft zij de „Cantate” gelezen, die voor haar als huldeblijk werd samengesteld : „Hoe juist is zy! Natuurlyk kon ik myne tranen niet weerhouden, waar de dichter van mijne kinderen sprak. Mijne kinderen!

Hoe juist als hy zegt : gezwegen in den nood. Wie heeft ooit mynen nood mogen kennen? en terecht heeft hy doen verstaan dat ik alle grieven heb getrotseerd” (11 dec. '82).

Het initiatief van de viering is eigenlijk van Gent uitgegaan : „Wij weten dat men te Gent vooruit gaat”, doch te Maldegem zelf volgt men aarzelend : „Gisteren kwam de burgemeester hier en hy wist van niets. Hy zegde dat hy er met Camille Willems zou over spreken dat er eene commissie moest zyn enz...” (26 jan. '83).

Haar figuur en werk worden in pers en boek besproken. Joz. Van Hoorde stuurt haar de levensbeschrijving die hij van haar in de „Gazette van Gent” publiceerde (\pm 10 mei '83). Em. Hiel stelt een biografie samen, die voor Nederland is bestemd (ibid.), ter-

wijl reeds vroeger de hulde in de „Nieuwe Rotterdamsche Courant” werd aangekondigd (4 febr. '83). Inzonderheid de bijdragen van Joz. Van Hoorde, waarvan de uitgave in boekvorm hiervoor reeds werd aangehaald, vindt zij „puik” (\pm 10 mei '83).

Niet zelden heeft zij, bij wijze van vergelijking, het beeld van de viering van H. Conscience te Brussel op 25 september 1881 voor ogen, want de weifeling met betrekking tot deelneming aan het banket „*Moeten myne kinderen inteekenen?* Pieter, Julia, Adèle, Marie enz.” wordt vragenderwijs getoetst: „Wat heeft Mevrouw Antheunis Conscience's dochter gedaan?” (22 febr. '83). Conscience blijft het vereerde voorbeeld. De stoet zou in Maldegem „van aan de statie in onze straat komen, dat ik my met myne familie in den tuin zou begeven om hem te zien, zy zegden dat dit zoo geweest was met Conscience” (2 maart '83). Ook in verband met het omstreden banket is hij een welkom raakpunt: „Naar het schynt was er bij het Consciencefeest geen banket, dat was gemakkelijker” (19 apr. '83). De gedachte aan de door haar bewonderde laat haar niet los: „De school zal als receptiezaal ingericht worden. Zoo was 't ook voor Conscience” (\pm 10 mei '83).

Wat de geldelijke giften betreft, die haar zullen aangeboden worden: haar kinderen dringen erop aan, dat zij ze zonder schroom zou aanvaarden: „Mama denkt aan onze Marie die ons misschien allen zal overleven... Hoe weinig het is...” (mededeling van Julia, blijkens br. van 20 febr. '83). We vernemen in het bijzonder dat Emile de mening van Julia goedkeurt, dat er in „Alles dankbaar... aanvaarden” niets vernederends gelegen is. Zij zelf wijst er bovendien op met de zin voor spaarzaamheid van hen die de waarde kennen van geld dat moeizaam verkregen wordt: „Ik weet zeer goed dat het de overblijvende gelden zyn, doch hoe weinig het is, al waar het maar fr 500 't is toch geld” (22 febr. '83). Haar aangeboren fierheid zal haar zeker niet beletten een dergelijk geschenk te aanvaarden: „Indien ik alleen in de wereld waar, ik zou niets begeeren maar ik heb kinderen en kleinkinderen die in moeilijke omstandigheden kunnen komen. Hoe bedroefd zou ik zyn indien zy my later hulp vroegen, en dat ik zou moeten denken: Ik had ze kunnen helpen zonder mijnen ongelukkigen hoogmoed” (ibid.).

In deze brief komen nog verschillende overwegingen voor in verband met de aanwending van het geld, dat na het feest zal overblijven. Hierover spreken de „leden voor de feestinrichting”, die te Gent — niet te Maldegem! — samenkomen. Sommigen blijken voorstander van het kopen van het huis dat ze bewoont, doch dat is onmogelijk daar het bestemd is om later bij „het hospitaal” gevoegd te worden. Een ander voorstel: haar werken uitgeven en haar de opbrengst laten, waarop wordt geantwoord: „Dat betee-

kend niets het blijft aan de vingers van drukker en boekhandelaar hangen. Wy letterkundigen krygen niets voor onzen arbeid. Het is billijk dat Mw Courtmans door het volk betaald worde, wanneer zy het geld krijgt, kan zy hare werken uitgeven of het gebruiken volgens haar genoegen". Wanneer iemand hierop vraagt : „Zou Mw Courtmans daar geene verneeding in zien?" geeft een ander een antwoord dat tekenend is voor de toenmalige moeilijke toestand voor de uitgave van Vlaams werk : „En waarom? omdat zy een gedeelte ontvangt van hetgeen het land haar schuldig is. Wy letterkundigen weten wat vernederingen wij onderstaan hebben om onze werken te kunnen uitgeven. Eerst aan alle bellen trekken om eene intekening af te bedelen, dan eene subsidie in alle nederigheid afsmeeken enz. enz."

De feestelijkheid vertoont echter ook schaduwzijden. We vestigen verder de aandacht op een berucht artikel, dat aan haar wordt toegeschreven, dat bij die gelegenheid plotseling een scherpe actualiteit heeft gekregen. Zo valt de viering in Maldegems, niet zelden bekrompen dorpsperspectief. Op 5 januari 1883 deelt ze mee, zonder nadere toelichting, „dat de tegenstrevers werken...". Ze is fier te kunnen berichten, dat „de burgemeester D. De Meyere voor 50 fr ingeteekend heeft" en „al de leden van het gemeentebestuur hebben ingeteekend of zullen het... behalve Van Mullen" (2 maart '83), die later, in 1885, als burgemeester tot de afschaffing van de Courtmansschool zal besluiten. Zulk een festiviteit wordt door bepaalde inwoners van Maldegem blijkbaar vrij spoedig aan de eigen dorpsbelangen ondergeschikt : „De Maldeghemmenaren stelden zich voor dat al de gelden die er in het land opgehaald worden te Maldeghem moesten verbrast worden. De Gentsche Commissie heeft hun dat anders wys gemaakt. Zy hadden eene schandalige rekening opgemaakt tot de lintjes toe die de knoopgatjes van de feestcommissarissen moesten versieren, moesten betaald worden".

Vertegenwoordigers van Maldegem onderhandelen met de commissie te Gent, waar zij o.a. het verwijt te horen krijgen, dat zij in vijftig jaar voor haar niets gedaan hebben en thans zelfs geen 10 centiem over hebben voor een lintje in het knoopgat. Wanneer er bedreigd wordt het feest te Gent te zullen vieren, geven zij toe, uit vrees : „het feest ontschiet ons...". Ze ondertekenen vlug een document waarin ze zich ertoe verplichten het geld in te zenden en hun uitgaven volgens de inzichten van de Gentsche Commissie te beperken (24 apr. '83).

Er komen geen intekeningen uit Maldegem binnen... en zo kan ze Emile ervan op de hoogte brengen : „Het banket ligt in duigen en ik ben blij" (\pm 10 mei '83). Maar door bemiddeling van Dr. A. De Vos wordt het losgemaakt uit de kleine dorpsverhoudingen

en vervolgens te Gent ingericht. De zo honkvast geworden Vrouwe Courtmans moet zich naar „die verre stad” begeven. Vroeger had ze haar kinderen met aandrang verzocht aan het banket te Maldegem deel te nemen : „Het baart mij hartzeer dat ik u allen onkosten veroorzaak doch wy zitten er voor en moeten er door” (19 april '83). Het wegvallen ervan heeft tot gevolg dat zij zich thans uitsluitend tot Emile richt : „uwe tegenwoordigheid is daar zoo noodzakelyk als de mijne. Schryf in lieve zoon en voeg er de drie frank bij” (11 juni '83).

Op de feestviering valt nog een andere schaduw, die van haar oude tegenstanders : de parochiale geestelijkheid van Maldegem. E.H. J. Vinckier is wel verdwenen, maar diens geest van verzet tegen Vrouwe Courtmans leeft nog gedeeltelijk voort in de ons reeds bekende E.H. Emmanuel Verstraete. Haar mededeling van 7 mei 1883 bewijst deze continuïteit in de vijandschap : „Even als over 18 jaar verzet de pastor zich tegen het luiden der *klokken* ¹⁸. De Burgemeester van Maldegem heeft aan den Burgemeester van Gent geschreven om de uitlegging der wet te vragen”.

In haar eenvoudige woning heerst evenwel blijde opgetogenheid : „Boven is het reeds gewit en geschuurd. De kamer en de keuken zyn behangen en alles geverfd. Als de kleederen enz. nu maar in orde geraken. De tyd begint te korten” (9 maart '83). Emile zal op de redevoeringen moeten antwoorden : „Ik zal niet kunnen antwoorden, gy zult het moeten doen lieve Emile. Gy weet dat Paul Frederick heeft voor Virginie Loveling geantwoord” (± 10 mei '83). Dit was op de viering van V. Loveling op 30 oktober 1882 ¹⁹.

De festiviteit te Maldegem wenst zij eenvoudig, want ze is vermoeid, voelt zich zenuwachtig en heeft rust nodig. Achter veel weemoedige herinnering leeft het beeld van haar sedert lang overleden Jan-Baptist : „Hetgeen my nog altoos het meeste plezier doet is : Dat de Normaalschool van Lier komt” (± 10 mei '83). Feestvreugde heeft haar echter reeds aangegrepen : „Volk zal er genoeg zijn”. Ze haalt voorbeelden aan : uit Blankenberge hebben 128 man „eten gevraagd” en „Hollanders met honderden” worden verwacht... (ibid.).

Na de viering in haar gemeente heeft zij het met moederlijke trots over de toespraak van Emile. En met liefdevolle attentie betreft zij ook haar schoondochter hierbij : „Van daag zal uwe schoone aanspraak die myne lieve Antonia afgeschreven heeft in de Volksbode verschynen” (27 mei '83). Met welgevallen denkt zij,

(18) Bij gelegenheid van de toekenning van de Vijfjaarlijkse Staatsprijs voor Letterkunde aan haar „Geschenk van de Jager” in 1865.

(19) Dr. J. Pée, *Mevrouw Courtmans*, blz. 122.

even later, in de afzondering te Maldegem aan de feestelijkheid te Gent. In haar verbeelding herleeft het banket : „Het kon niet anders of er moest gedurende het banket zekere gedwongenheid heerschen. 't Waren al Vlaamsche jongens maar Vlaamsche jongens met verschillende gevoelens beziel'd". Maar door haar handig optreden werd het een onschuldige duikeling in het verleden : „Ik heb met de Heeren De Potter en Geiregat, over onze overleden letterkundige gesproken. Over Rens, Van Duyse, Tony enz. Zoo ontmoette ik geene stronkelsteenen...". Oprecht-ongekunsteld vloeien de indrukken haar uit de pen : ze heeft zeer weinig gesproken, gegeten of gedronken. „Het halveken borrel Schiedam in de statie heeft mij veel deugd gedaan en als wy thuis kwamen hebben ze seffens koffie gemaakt. Mynheer Cabuy heeft ons aan de statie met zyn prachtrytuig doen afhalen zoodat ik van den ganschen dag geene schrede te voet heb moeten doen". In innige overdenking heeft zij zich in Gent als pasgehuwde vrouw en jonge moeder teruggezien : „Gedurende ons rytoertje, binnen en in den omtrek der stad heb ik het meeste genoegen gesmaakt. Ik heb nog eens alles weergezien waar aan ik reeds in den geest voor altoos vaar wel had aan gezegd. Ik heb het huis gezien, waar mynen *Emile* geboren is, en aan herinneringen heeft het niet ontbroken...". Em. Hiel heeft haar in contact gebracht met W. Rogghé, die ze sedert 14 jaar niet meer heeft ontmoet. Onwillekeurig heeft ze, alweer in het licht der herinnering, haar eigen hard en zuinig leven vergeleken met dat van die welgestelde vriend : „... ik kende hem niet meer zoodanig was hy veranderd. Dus menschen die eene groote fortuin hebben vergaderd verouderen nog spoediger dan anderen. Laat ons dan maar te vrede zyn. Fortuin is niet altyd geluk" (30 juni '83).

Na de hulde blijft ze elke echo, elk verslag aandachtig volgen. Bij een verslag van Em. Hiel, dat in Nederland verscheen, tekent zij het volgende aan : „Myn leelyk portret staat er in doch het is wat verbeterd. De oogen zijn te ver opengetrokken anders is 't nog al wel" (10 juni '83). Ze heeft het erg druk om te danken en niet zonder naïeve vertedering vestigt ze de aandacht van Emile erop : „In al die dankbrieven heb ik my zoo veel mogelyk op verschillende wyzen uitgedrukt" (27 mei '83).

Bij gelegenheid van het Courtmansfeest wordt zij tot ridder in de Leopoldsorde benoemd. Reeds vóór de uitreiking van deze onderscheiding meldt ze Emile met spontane blijheid : „De burgemeester heeft op een eeuwig stilzwygen gezegd : Dat het kruisken er dien dag zal zyn" (\pm 10 mei '83). Zij is immers niet ongevoelig voor titels en enige vorm van aanmoediging. Vroeger had het haar ontmoedigd toen leterkundigen als H. Conscience en Mevr. M. Van Ackere-Doolaeghe een ereteken ontvingen en zij, bij ongetwijfeld

grotere verdiensten dan deze laatste, niet. Dan is er grootheid in de hooghartige wilskracht waarmee ze zich boven het kleingeestig bedrijf der mensen weet te verheffen, inzonderheid van hen die blijven ageren tegen haar : „Nu zal ik al de triumfzangen en de feestbeschrijvingen uit Dixmude moeten lezen gelijk ik die gelezen heb over Conscience maar weest gerust ik zal er koel by blyven. In dezen oogenblik voel ik dat ik eenige grootheid van geest bezit. De zegepraal mijner vyanden roert my niet” (5 nov. '81). Naar ze fier getuigt, heeft ze „geen voet verzet of geen letter geschreven om die onderscheiding te bekomen” (ibid.). In haar huiskring blijkt men intussen ook diep onder de indruk, want ze vreest dat aan de erge zenuwziekte van haar dochter Marie „die droeve zaak van het Kruis kwaad zal doen” (ibid.). Die tegenslag beschouwt ze tenslotte in het troostend licht van de betrekkelijkheid der dingen : „Ik heb nu afgerekend met de letterkundige wereld. Waarom zou ik myn oud hoofd nog overspannen om iets te schryven dat toch niet gewaardeerd word?” (ibid.). De enige werkelijke waardering van haar kunst hoopt zij in de dankbaarheid van haar volk te mogen vinden : „Ik heb voor het Vlaamse Volk geschreven, en als het volk my dankbaar is ben ik voldaan” (ibid.).

Hier rijst de vraag : wie had die benoeming verhinderd?

J.F.J. Heremans verdenkt zij ervan tegen haar zo te hebben geageerd dat haar het ridderkruis niet werd verleend. Deze had haar indertijd, zoals gezegd, uit de „Nederlandsche Dichterhalle” geweerd ; wegens gezondheidsredenen had hij een erefunctie in de Commissie voor de Feestviering van Vrouwe Courtmans geweigerd ; in „Het Volksbelang” had hij geen gunstige beoordeling uit „De Tijdsspiegel” over haar werk overgenomen, maar wel een gelijkaardige recensie van M. Rooses „Nieuw Schetsenboek”, een partijdigheid die hem door Dr. A. De Vos zeer kwalijk werd genomen. Ze had zelfs een oogenblik gevreesd — vermoedelijk ten onrechte — dat Heremans de hulde die men haar wou brengen, zou trachten te verijdelen (4 dec. '82). Tenslotte wimpelt zij de zaak alweer af met de versterkende gedachte : „Hoe het zy, het Vlaamsche volk waardeert my. Dat is voldoende” (ibid.).

7. Een lokale moeilijkheid

De schoolkwestie en de politieke toestand mogen haar veel moreel leed berokkend en in materieel opzicht tot armoede gebracht hebben, een artikel in de lokale politieke pers en gericht tegen bepaalde inwoners van Maldegem, dat ten onrechte aan haar wordt toegeschreven, heeft haar innerlijk niet minder doen lijden.

Blijkbaar zonder veel gehoor te vinden, had ze reeds spoedig

na het verschijnen van het artikel in „De Meetjeslander”, bij de redacteur ervan, haar vriend L. De Vriese, op eerherstel aangedrongen. „Ja beste vriend, zorg voor die terechtwijzing in de Meetjeslander. Niet alleen ik, maar ook mijne kinderen, hebben er veel door geleden. Voornamelijk mijne dochter Mathilde, gemeenteonderwijzeres te Adeghem”. En ze laat er onmiddellijk op volgen: „Het blad moet zoveel mogelijk verspreid worden” (17 juli '83).

Die oude wonde is nu weer opengereten door een verklaring van haar dorpsgenoot L. Van Hoorebeke. Deze had haar, na het Courtmansfeest gezegd, dat bepaalde intekenaars op een exemplaar van haar portret dit ongetwijfeld aan stukken zouden scheuren. Hoe zeer dit haar gemoed heeft gekwetst, blijkt uit de vlugge reactie in een brief aan Emile: „Ik begryp dat de vernielers *De Heeren* zouden zijn waar Camille Willems in 8ber een artikel in den Meetjeslander op geschreven heeft. Die daad schryven zy mij toe. Ik zou mij van die vlek willen zuiveren door *na afspraak* met Mr. De Vriese de Meetjeslander te sommeeren om de schryver van het artikel aan te duiden en het in de Meetjeslander te doen opnemen” (1 aug. '83), maar ze schrikt hiervoor terug omdat de naaste verwanten van de auteur in het comité van de Courtmansschool zetelen en hun kinderen leerlingen van die inrichting zijn. Ze voelt zich gegrepen tussen de spanningen van algemene waardering in het land en van laster en onbegrip in het eigen milieu. Wanneer haar zegsman, L. Van Hoorebeke, weg is, slaat ze het boekje open: „Vrouw Courtmans, haar leven en hare werken”²⁰, en: „dan heb ik bitter geweend. Overal zoo gewaardeerd worden, en te Maldeghem moeten gebukt gaan onder laster en valsche beschuldigingen!” (1 aug. '83). Maar toch wil ze geruststellen: „Denk niet lieve kinderen dat ik neêrslachtig ben. Ik ben moedig gelyk altyd” (ibid.). Wanneer eindelijk de ware auteur openlijk gekend is, schijnt ze ten zeerste opgelucht: „Waarom moest ik die nooit een regel spotterny geschreven heb dit schande pak blyven dragen ook na mynen dood. 't Was eene vlek op mynen naam, want het Artikel van Camille — dat we intussen, spijt vele opzoekingen, niet konden terugvinden — was niet alleen spottend het was smeerig...” (29 aug. '83).

8. *Uitgave van haar werken*

Niet alleen het gebeuren rond de decoratie en het aan haar toegeschreven artikel van C. Willems sluit aan bij de Vrouwe Courtmanshulde. Ook de publikatie van haar werken vindt een uitgangspunt in die zelfde sfeer. Zij heeft het juiste gevoel voor het ogen-

(20) door Joz. Van Hoorde, hierboven reeds aangehaald.

blik waarop de uitgave van haar werken, waarvan zij reeds zo lang droomt, moet van stapel lopen. „Als het nu tydens het feest niet kan gelukken, zou de uitgave later nog min gelukken” deelt ze Emile mee op 27 februari 1883.

Haar voorkeur gaat eigenlijk naar de Gentse uitgever J. Vuylsteke, doch deze durft een dergelijke onderneming niet aan. Maar het is op zichzelf niet zeer belangrijk wie de uitgave op de markt brengt : „Honorarium zou ik van niemand kunnen krygen zoo slecht zit het in den Vlaamschen boekhandel” (ibid.).

Tegenover uitgevers is ze blijkbaar spontaan tot verweer bereid. Haar onderhandelingen met E. De Seyn uit Roeselare wijzen tevens op de schamele positie, zelfs van een toen vrij veel gelezen schrijfster zoals zij. Hiedoor komt — het weze even vermeld — de eerder uitzonderlijk hartelijke verhouding uitgever-auteur, J. Van Dieren-H. Conscience, in die zelfde tijd in een nog scherper licht te staan²¹. Maar Conscience's hoge erelonen zijn gemotiveerd door het feit dat hij in België en in het buitenland veruit de meest gelezen Vlaamse schrijver was.

De Seyn voorziet desnoods een bescheiden honorarium in dezelfde vorm als Pr. Van Duyse indertijd mocht ontvangen, met name : „de helft der subsidie als er eene verleend word” (ibid.). Na dit vage voorstel van De Seyn moet haar pen getrild hebben waar ze schrijft : „'t Is ellendig! En wat ook erg is : De Seyn zegde dat ik zelf de subsidie zou moeten vragen, dat men nooit eene bylage aan den uitgever maar alleen aan den schyver verleend” (ibid.). Een toelage wil ze niet vragen daar om haar benoeming tot ridder in de Leopoldsorde was verzocht... Voor het overige heeft ze elders bittere mensenkennis genoeg opgedaan om zo maar niet alles te geloven wat de uitgever over de moeilijke situatie van het boekbedrijf vertelt. En sceptisch polst ze Emile : „Zoud gy geene inlichting kunnen nemen, om te weten of het inderdaad zoo slecht gaat met den Vlaamschen boekhandel...” (ibid.).

Enkele dagen later slaat ze in verband met de krenterige De Seyn een kordater toon aan : „de kerel heeft (...) geen teeken van leven meer gegeven. Ik laat hem loopen” (9 maart '83).

De Roeselaarse uitgever blijkt er echter zeer sterk op te staan haar „Verhalen en Novellen” te publiceren. Hij heeft er een verplaatsing naar Maldegem voor over. En hij heeft bovendien enigszins gunstiger voorwaarden laten doorschemeren : „De Seyn is hier Zondag geweest, wy zyn overeengekomen (...)”. Ze is echter zo kritisch dat ze niet al haar werken ter publikatie afstaat. In dat op-

(21) Vgl. Gilbert Degroote, *Wat een schrijver lijden kan*, Amsterdam-Antwerpen, 1957.

zicht wenst ze volledige vrijheid van handelen te behouden : „Ik heb hem geen letter geschrift gegeven, zoo dat ik niet verplicht ben hem werken te geven, die ik niet goedkeur. De prospectus zal dezer dagen verschynen” (19 apr. '83).

Ook De Seyn blijkt flair voor het passende moment te bezitten, want hij heeft de uitgave zeer spoedig op stapel gezet : „De Seyn spoed zich om myne werken te doen drukken binnen eenige dagen zal het eerste boekdeel kunnen verschynen” (30 juni '83). Ofschoon het haar ongetwijfeld innerlijke voldoening schenkt haar verzamelde werken te zien verschijnen, blijft ze tegenover hem vrij wantrouwig : „De Seyn heeft nog geen proef gezonden voor het 2de deel myner werken. Ik denk dat de man met nesten zit. Ik zal op myne hoede zyn. Hy heeft my nog myn honorarium voor het 1e deel niet gegeven” (12 oktober '83). Met fijn psychologisch inzicht brengt ze enkele tekenende trekjes samen : „De Seyn begint reeds op zynen poot te spelen gelijk ik het voorzien had. Hij heeft als 2de deel *Livina* beginnen drukken, en mij 10 dagen zonder drukproef gelaten. Nu op 2de dezer schreef hy my, om hem de 50 fr by de verschyning van elk deel kwyt te schelden. Ik heb nog niets van hem ontvangen. Ik heb hem een brief geschreven waar peper en zout in is. Hy schreef : Dat hy 300 inschryvers heeft, en voor welk getal liegt hy? Al myne werken zullen ongetwyfeld aangenomen worden als prysboeken. 't Zyn groote boekdeelen voor weinig geld, die op alle andere Vlaamsche werken de voorkeur moeten hebben.

In zynen brief kon men (tusschen de regels) de bedreiging lezen, dat hy de uitgave niet zou voortzetten. In onze voorwaarden staat : Indien er door een onvoorziene omstandigheid genoodzaakt ware, de uitgave te staken enz. Die omstandigheid zou dus zijn : Te weinig inschryvers.

Ik schreef hem, dat de staking der uitgave voor my eene teleurstelling zou zijn, maar dat dit ook de roem zyner firma niet kon verhoogen...

Ik heb toegestaan, dat ik *voor de vier eerste deelen* my in plaats van fr. 50 met fr. 25 zou te vrede stellen, doch dat myne toegevingen niet verder zouden gaan.

't Is al slimheid van den man, hy wil de schryvers den laaste druppel bloed uitzuigen. Ik ben verzekerd dat hy de uitgave niet zal staken vermits hy 300 inschryvers *heeft zonder de kleintjes*. Als ik een werk voor eigen rekening uitgaf, bracht de verkoop van 300 boeken ruim de kosten op, en hy schryft dat zyne 300 inschryvingen slechts het derde deel zyner kosten bedragen. Nu zou ik willen weten of hy desnoods niet verplicht zou zijn, mij bij staking de lyst

der inschryvers te overhandigen? Wy zullen hem zien afkomen, doch my betalen zal hy nooit.

Zeer dikwyls heeft hy naar Dixmude geweest om de gedichten van Mw Van Ackere te mogen drukken, doch ik zie dat zy by Van Cuyck te Dixmude verschynen. Zy heeft zich niet laten beet nemen" (5 nov. '83). Aan het einde van deze uitvoerige brief is ze weer fijngevoelig en verontschuldigend tegenover haar schoondochter : „Lieve Antonia, in de plaats van wat over u, en de lieve kinderen te schryven moet ik nu met al dat geknoei voor den dag komen”.

Het tempo is vertraagd en De Seyn is een gewiekst zakenman : „Het tweede deel myner werken is omtrent afgedrukt. Ik moet het er met den slimmen De Seyn zien door te knoeien" (4 dec. '83). Ongetwijfeld wordt de ganse onderneming door de politieke conjunctuur, met name de schoolstrijd, ongunstig beïnvloed. Het is echter niet uitgesloten, dat De Seyn deze omstandigheden in zijn voordeel tracht op te schroeven : „De Seyn kan de uitgave myner werken niet voortzetten. De meeste intekenaars waren onderwyzers die kunnen thans geene boeken meer betalen. Waarschynlyk zal men slechts catholieke boeken op de prijsdeelingen mogen geven" (26 febr. '85). Maar de berekende dreiging van De Seyn de uitgave niet voort te zetten, laat haar vrij onbewogen : „hy mag my geen hoegenaamde voorwaarden stellen (...). Wordt de uitgave nu gestaakt, later zal er wel iemand gevonden worden, die ze voortzet" (18 maart '85). En als nuchtere weerwraak stelt ze Emile voor een scherp artikel tegen de man te schryven : „Nu De Seyn moet gy ook op bedekte wyze afranselen, met Paasschen spreken wy daarover" (ibid.).

Tenslotte blijkt de sluwe uitgever de levenswijze Vrouwe Courtmans toch voldoening te schenken : „De Seyn is hier deze week geweest. De werken zullen voort verschynen. Gy hebt het geraden lieve Emile, 't was een slimme trek, maar de man was nog niet slim genoeg, om my te foppen" (1 apr. '85). Hij heeft zelfs reeds kopij gevraagd om het zevende deel te drukken. Hij is nu „overdreven vriendelyk" (ibid.). Uiteindelijk betekent De Seyn zelfs een licht in haar berooide toestand : „Lieve Emile, ik heb volgens onze afspraak een quitantie aan De Seyn gezonden, en de man heeft betaald!!!" (13 juni '86).

Haar werk krijgt ook de ruimere uitstraling van de vertaling, o.a. van de hand van Emile. We vernemen hier alleen een paar echo's daarvan. Zij zal de heer Janmouille, die in die zin een verzoek tot haar richtte, *De Hoogmoedige* in het Frans laten vertalen (4 febr. '83). Maar in oude tederheid vertrouwt zij Emile toe : „myne schoonste novellekens... die zal ik voor u bewaren" (22 febr. '83).

VII. BESLUIT

Afgezien van de tijdsfeer die erin leeft, zijn deze brieven een vaak gespannen dialoog met haar kinderen, inzonderheid haar oudste en meest geliefde zoon. Gelijk zovele brieven zijn ook deze veelal psychische documenten, die in haar innerlijk wezen een intiemer en genuanceerder inzicht toelaten dan haar verhalen.

Hier treft ons het menselijk beeld van de goede moeder, die reeds als jonge weduwe geheel alleen de verantwoordelijkheid draagt voor de opvoeding van een gezin van acht kinderen, de karaktervaste en zelfs combatieve vrouw met de haar kenmerkende zin voor morele grootheid tegenover de harde slagen van het leven, en tegenover een andersvoelende en niet zelden bekrompen omgeving. Ook op gevorderde leeftijd heeft zij een steeds levendige geest en een ruime belangstelling, die verder reiken dan haar beperkte dorpsmilieu.

Bijzonder opvallend is de tegenstelling in haar levenshouding: tegenover haar overtuigd liberaal optreden staat haar katholiek-gelovig en tevens ingekeerd-vroom gemoedsleven. Anticlericale explosies in haar briefwisseling gaan immers terug op de ruwe harts-tochtelijkheid van de toenmalige politieke strijd, en niet op een antireligieuze overtuiging¹. Men kan zich overigens de vraag stellen: had zij in haar onmiddellijke omgeving meer begrip voor het opvoedingswerk van haar dochters gevonden — allereerst reeds bij E.H. J. Vinckier! — was haar politieke houding dan soms niet genuanceerder geweest? Zij is in elk geval een typische vertegenwoordigster van de toenmalige in liberale en ook in bepaalde katholieke kringen gehuldigde opvatting, dat godsdienst een volstrekt particuliere aangelegenheid is.

Zoals ook hier herhaaldelijk blijkt, heeft zij haar uitgebreid prozawerk in vaak moeilijke omstandigheden, minder met artistieke dan met volksopvoedende bedoeling voortgebracht.

Tenslotte is hier een soms aangrijpend getuigenis, een unicum in onze epistolaire literatuur, over de schoolstrijd te vinden, over de eenvoudige volksonderwijzers en onderwijzeressen, die in hun moedige trouw aan het niet-confessioneel onderwijs, vaak de tragisch-onbeschermden slachtoffers worden van machten, die buiten hen zijn ontketend. Dit met de directheid van iemand die door die strijd in haar persoonlijk leven en in dat van haar kinderen diep wordt getroffen.

(1) Vgl. ook Dr. J. Pée, *o.c.*, blz. 160.

Het literair-medische humanisme bij Ludovicus Nonius (Luiz Nunez)

door

Dr. med. L. ELAUT

De kunst van het genezen, die met de negentiende eeuw de wetenschap van de medicijnen is geworden, heeft nooit meer de naam van een barokverschijnsel verdiend dan na de inzet van de Contrarevolutie. Met de zeventiende eeuw is, niet het minst in de Nederlanden, een denkpatroon aan bod gekomen dat onder de invloed van het allesoverrompelende humanisme, op de medische ideologie zijn stempel heeft gedrukt. Wat de wezenlijke inhoud van die geneeskunde betreft, was het ten onzent geen tijd van rijke aanwinsten.

Dat denkpatroon liet zich gelden in de geschriften en in de praktische verwezenlijkingen. Vele geneesheren die te Leuven of elders gestudeerd hadden, waren onder een dualistisch gesternte ter school geweest en konden maar moeizaam het paramedisch-humanistische stof van hun gewaad afschudden. Dat stof had als een stuifmeelwolk tientallen jaren rond en in de universiteiten gehangen en aan de atmosfeer een duidelijke kleur gegeven.

Het is niet moeilijk voor (Zuid) Nederland tal van medische humanisten aan te wijzen, die op het poëtische of literaire gebied sporen hebben nagelaten. Wij hebben destijds voor de stad Geraardsbergen en haar onmiddellijke omgeving¹, en voor de stad Brugge² op enkele onder hen de aandacht gevestigd. Wat zij tot de eigenlijke geneeskunde bijgedragen hebben, is zeer dunnetjes; zij verkeerden in velerlei geleerde cenakels, stonden in verbinding met de hoogstaangeschreven humanisten, zonden o.m. brieven naar en kregen er van Justus Lipsius en zijn vriendenkring. Zij waren meestendeels niet-konformistische geesten, ze schreven een onberispelijk Latijn, docerden soms een tijdje op een universiteit, of waren hofarts, ze reisden veel, kwamen zowat overal, gaven een goede klank aan de vrij denkende geest van onze kontreien, leefden graag in de kontramine, of minstens in sterk contrast met hun medemensen en kollega's.

Maar hun geneeskunde was niet progressief. Zozeer waren zij behept met de geest van de artistieke renaissance, dat heel hun

(1) *Land van Aalst*, 1954, nr 6; 1956, nr 6.

(2) *Handel. Gen. Emulat. Brugge*, 1957, 22.

denkwereld, ook op het professionele gebied, afgestemd was op voorbeelden uit de klassieke oudheid van Griekenland en Rome.

Een van die originele, voor hun tijd, omgeving en beroep meest kenschetsende mannen was Luiz Nuñez (Ludovicus Nonius). Zijn familie was van het Iberische schiereiland oorspronkelijk en had een groot aantal artsen voortgebracht; zij studeerden te Salamanca, te Lissabon, te Coimbra en muntten uit in de wiskunde. De naam van een zekere Petro Nonius is verbonden aan een hulpschaalverdeling waarvan het denkbeeld van hem afkomstig is (1542).

Een spruit van de familie, Alvarez Nuñez diende in het Spaanse leger en kwam zo te Antwerpen; hij werd later hoogleraar te Leuven. Luiz Nuñez is de zoon van deze Alvarez en het is hoogstwaarschijnlijk dat hij te Antwerpen geboren werd, volgens sommigen zou het te Santarem in Portugal geweest zijn. Zijn geboortjaar staat niet vast, het moet zich omstreeks 1553 situeren.

Men weet van Ludovicus Nonius dat hij te Leuven in de medicijnen heeft gestudeerd en dat zijn leven zich in de Scheldestad heeft afgespeeld³. Over de datum van zijn overlijden tast men in het duister. Hij moet zeer oud geworden zijn, want in 1645, d.i. het jaar dat de laatste uitgaaf van zijn *Diaeteticon* verscheen, was hij nog in leven. Zo blijkt uit de Epistola Dedicatoria die in een zeer persoonlijke trant is geschreven.

Voor het beter begrip van de man en zijn werk is het lonend het tijds kader en het mensenkader even op te roepen binnen hetwelk Lud. Nonius heeft geleefd. Hij was te Antwerpen gevestigd, de meest met mannen van buitengewoon formaat bevolkte stad van Zuid-Nederland. Antwerpen stak toen Leuven naar de kroon; in het drukkersbedrijf van Kristoffel Plantin lag het brandpunt van die wedijver. Er heerste economische welvaart; het was de „siècle des gueux” door Eug. Baie zo schitterend beschreven.

Justus Lipsius leefde nog (1547-1606); deze classicus, filosoof, veel belesen man en pedagoog, was een soort van rationalistische kristen, die een ideaal van universele vrede en verdraagzaamheid voorhield en door zijn verblijf in Duitsland, Nederland, Italië, door zijn overgang van de ene belijdenis naar de andere met veel erudieten en wetenschapslieden in betrekking stond; Nonius kwam bij hem aan huis en was hem te vriend, en luidens een gedicht dat hij op Lipsius overlijden schreef⁴, heeft hij veel tranen over zijn vriend geplengd.

(3) *Biogr. Lexikon* IV, 1932, 392.

(4) Renatus Gherus, *Delitiae Poetarum Belgicorum*, Frankfurt 1614, III, 695. J. Lipsius, *Epistolae Selectae*, Paris 1610, 517.

Ook Lessius (1554-1623) was Nonius' tijdgenoot. Van deze apologetische teoloog, die bij de Contrareformatie nauw betrokken was, zal Nonius wel op zijn lange levensweg gehoord hebben; was hij overigens de schrijver niet van het *Hygiasticon*⁵, een half hygiënisch half moralizerend traktaat, waarmede hij in het spoor van de geneesheren liep zonder zelf medicus te zijn? Nonius en Lessius voeren met verschillende boten in hetzelfde kielzog van het literair-medische humanisme, al waren zij van een verschillende legering.

Was het humanistische Antwerpen één schittering, het medische Antwerpen kon daarnaast niets plaatsnemen dat het door zijn specifieke luister evenaarde. Al wat er geproduceerd werd, was, op een zeldzame uitzondering na, commentaar op werk van elders. Wie medisch iets betekende, toog naar het buitenland en ging daar tot een vreemde roem bijdragen. Bij de Baltische Zee o.m. vestigde zich aldus vanuit Antwerpen een medische as te Rostock, met Jac. Bording (1511-1560) en tal van anderen. Ging Mercator (1512-1594) naar Duisburg niet, Simon Stevin (1548-1620) naar Leiden, Dodoens (1517-1585) naar Wenen en Leiden, en was zestig jaar te voren ook Vesalius naar Italië niet gegaan, zoals Adriaan van den Spieghel het in 1616 deed?

Humanistische overvloed, medische verarming, humanistische plethora, medische berooidheid. In die omgeving stond Ludovicus Nonius, uitgerust met een medische opleiding die hij te Leuven was gaan halen. Leuven muntte toen uit door medische hoogleraren wier bekwaamheid kulmineerde in het commentariëren van de ouden, in het doen passen van wat ze zelf observeerden met hetgene de Grieken, Romeinen of Arabieren hadden te boek gesteld. Onder hen treft men tal van dichters aan, o.m. Petrus Castellanus (1515-1632), die bij elke gelegenheid klassieke Latijnse verzen schreven, zij lieten de medische wind waaien waar hij wilde zonder er hun zeilen naar uit te zetten. Vesalius was te Leuven moeten weglopen, Van den Spieghel (1578-1625) kon er niet aarden en de ontdekking van William Harvey werd er niet begrepen.

Naar Leuven kwam het medische buitenland niet om er zijn boeken te publiceren, men trok liever naar Antwerpen, bij Plantin en de Moerentorfs. Te Antwerpen ook liet Ludovicus Nonius zijn boeken drukken; hij trof er de beste uitgevers aan, hun bedrijf was een gonzende bijenkorf, waarom zou hij ook naar Leuven of naar een andere stad gaan om er zijn geestesprodukten op de Europese markt te brengen? Antwerpen bood bekendheid en had ruime afzetgebieden.

(5) Antwerpen, Plantin, 1613 en 1614

Een Gabriel Ayala (Antw. ?-1562) is de duidelijkste zestiende eeuwse eksponent van dat medisch humanisme te Antwerpen, hij liep helemaal in het poëtische vaarwater verloren, als epigrammendichter stak hij boven het gemiddelde uit, maar zijn medisch oeuvre is voor de geneeskundige praktijk van gener waarde⁶. Epigrammen met medische inhoud kunnen literaire pareltjes zijn, doch de eerste patiënt moeten zij nog genezen.

*

**

Laten we het werk van L. Nonius zelf bestuderen. In de *Biographie Nationale*⁷ heeft Ch. Piot de gegevens daaromtrent verzaamd. Er zijn te nauwernood zeven titels, die alle in de zeventiende eeuw vallen, wanneer de auteur de vijftig al goed voorbij wass

Zijn eerste boek is een beschrijving van Spanje, met inwoners, steden, eilanden en stromen *Hispania sive populorum, urbium, insularum ac fluvium descriptio*, Antwerpen 1607; het rangschikt de schrijver onder de naturalisten en de aardrijkskundigen.

In 1620 brengt Nonius twee commentaren op het werk van de oudheidkundige, etser en schilder Hubertus Goltzius (overl. te Brugge 1583) dat in hoofdzaak de Romeinse keizers en Julius Caesar tot voorwerp had. Het gehele oeuvre van Goltzius werd in 1645 in een schitterende uitgaaf door de officina Plantiniana te Antwerpen in vijf folio's uitgegeven. Daar zal de toen tweeënnegentigjarige Nonius zijn humanistisch oog nog in verlustigd hebben.

Dat alles bevat niets geneeskundigs en bestrijkt uitsluitend het gebied van de literatuur en de kunstgeschiedenis. Uit een brief van J. Lipsius aan Nonius i.d. Leuven 21 september 1604, verneemt men overigens hoe de eerste de eruditie van de tweede weet op prijs te stellen, terwijl hij van de eigenlijke beroepsactiviteit van Nonius geen gewag maakt. Hoe zou hij ook?⁸

*

**

De geneeskundige geschriften van Ludovicus Nonius zijn drie in aantal.

Het eerste behandelt de steenziekte. Het behelst niets anders dan enkele brieven geschreven door de Antwerpse arts naar zijn vriend

(6) C. Broeckx, *Dissertation sur les Médecins-Poètes belges*, Antw. 1858, 11.

(7) T. XI, kol. 822.

(8) J. Lipsius, *Epist. Selectorum Centur. V, Oper. Omnia*, Antw. 1637, II, 242.

en kollega, Joh. Beverwyck te Dordrecht, waarop deze een antwoord verstrekt⁹. Beverwyck was een vinnig en gekultiveerd man, die op alles wat met de medicijnen iets had uit te staan op een gevatte wijze wist te reageren. De twee artsen kaatsten de bal van de hoofsheid naar elkander terug, wensden elkaar zoveel goede dingen toe, vragen de goden voor elkaar zoveel gezondheid, voor de medemenschen zoveel vertrouwen in elkanders kunst en wetenschap, dat de brieven druipen van suiker en honig, het is barokliteratuur.

De steenziekte, haar oorzaken en behandeling was een van de lievelingsmotieven van elke zeventiende eeuwse arts, we zouden ze zelfs een van de voornaamste barokmotieven zonder meer kunnen noemen, want de steen is uit de medische kultuurgeschiedenis, en bij diegenen die ze hebben gestalte gegeven in de gewrochten van alle aard, niet weg te denken.

Nonius en Beverwyck maken van de steenziekte het welkome voorwerp van een gelegenheidskorrespondentie om vriendelijkheidjes uit te wisselen onder de vorm van mooie epistolaire stijlbloempjes. Dat de ene arts zowel als de andere voor de samenleving onmisbaar is, is hun wederzijdse overtuiging, en het zou een ramp voor het mensdom betekenen moest er één van beiden het tijdelijke met het eeuwige ruilen.

Het onderwerp was ook pertinent en aktueel: lijdt Beverwyck zelf niet aan de steen? Negen jaar lang had hij geen koliek meer gehad, maar in 1635 overviel hem de kwaal opnieuw, hij leed zeer zwaar, luchtte zijn gemoed bij Nonius en vroeg hem of er, naar zijn weten, niets nieuws op de therapeutische markt te koop was om voor de toekomst van die ellendige pijnen bevrijd te zijn. Per kerende post gaat Nonius' antwoord naar Dordrecht: kalmerende drankjes bevorderen de urinelozing, voorts kaasjeskruid, viooltjes, stokroos, kervel, en dies meer. Maar bovenal Spawater, niets is beter, moest er bij ons geen oorlog zijn die „universam Belgicam nunc occuparet" ik zou u aanraden te Spa zelf op drinkkuur te gaan. Wat de oorzaak van de ziekte betreft, houdt hij het nog altijd met Galenos.

De briefwisseling over de steen heeft, met tussenpozen, vijf jaar geduurd, zij eindigt in 1638. Beverwyck liet in dat jaar een boekje over de steenziekte verschijnen en zond een exemplaar aan Nonius¹⁰. Hij zou willen weten wat deze laatste erover denkt. Het antwoord luidt: het boekje zal de steenpatiënten uitnemende diensten bewijzen, het heeft maar één gebrek, d.i. te bondig te zijn. Be-

(9) Joh. Beverovicus, *de Calculo Renum et Vesicae Liber singularis*. Lugd. Bat. 1638, Elsevier, p.p. 214, 217, 226, 227.

(10) Joh. Beverovicus, *Exercitatio in Hippoer. Aphorismos de Calculo*, Lugd. Bat. Elsevier 1641, 182.

verwyck weet toch zoveel dat het voor hem een kinderspel was geweest, heel wat meer over de tekenen en de behandeling van de ziekte te schrijven. Onderwijl zijn wij uit dankbaarheid aan god Aeskulaap een haan verschuldigd (cfr. de passage uit Platoons *Faidoon*, waar Sokrates aan zijn leerling herinnert dat hij de god van de geneeskunde nog een haan verschuldigd is), omdat hij aan Beverwyck een goede gezondheid had geschonken die hem toeliet zo vlot ten gerieve van de zieken nuttige boekjes te schrijven.

De briefwisseling tussen Beverwyck en Nonius kan, qua tonaliteit, stijl en kunstwaarde, naast die van Erasmus en Lipsius gelegd worden. Zij behoort tot de literaire kleinkunst van de barok en blinkt uit door een geëxalteerde gevoelsuitdrukking; het luttele medische dat er in ligt, wordt er helemaal door verdoezeld.

Een veel belangrijker geschrift dan de steenbrieven is de *Ichthyophagia, sive de Piscium Esu Commentarius, Antverpiae, apud Petrum et Joannem Belleros, MDCXVI*, 176 blz., Index rerum 13 blz., 16 cm bij 10,5 cm.

Met dat boek staan we volop in de eruditie, die een van de voornaamste kenmerken van Nonius' oeuvre is, en waarvan hij reeds in zijn boek over Spanje metterdaad had blijk gegeven. En het is maar een voorgerecht, verklaart Nonius, want als dit eerste boek in de smaak van de tijdgenoten valt, zal hij heel de voedingsleer van de ouden in een veel groter boek uiteenzetten. Het zal geen modern geschrift over de voedingsleer worden, maar een volledig traktaat van wat de antieken ter zake dachten¹¹. De Voorzienigheid was de zestigjarige gunstig gezind, want het boek verscheen inderdaad tien jaar later, in 1626, met een programma dat in 1616 uitgestippeld was.

De *Ichthyophagia* zou, blijkens de titel, een boek over het vleeseten, het visdieet, of minstens over de medische indicaties van het viseten moeten zijn. Bij nader toezicht is het dat niet, of slechts voor een gering deel. Het gaat er inderdaad zo toe, dat het grootste deel van de tekst aan de natuurhistorie van de vis wordt gewijd, en helemaal achteraan wat over de voedingswaarde van die vis, over zijn nut cq. zijn ongeschiktheid bij sommige ziekten of spijsverteringsdefekten wordt meegedeeld. Het gehele is tenslotte een verzameling van excerpten uit Griekse en Latijnse schrijvers die alle over de vis handelen, en door Nonius door een eenvoudige

(11) cfr. het woord tot de lezer in de *Ichthyophagia*.

maar rake bindtekst worden verenigd.

Wij vinden de *Ichtyophagia* van Nonius een merkwaardig boek, het laat een indruk van schoonheid na. Tweeënveertig hoofdstukken lang brengt het een grote hoeveelheid gegevens over alles wat met de vis iets heeft uit te staan, zelfs Plinius, de grootste erudiet van de oudheid met zijn encyklopedische kennis, gaat erbij verbleken. We vermoedden niet dat bij het viseten zoveel feiten, omstandigheden en personen konden betrokken zijn. Het begint al bij de Egyptenaren, de Syriërs en de oudste Grieken die zich uit schroom voor de goden van visgebruik onthielden, bij hen was de vis als het ware geheiligd. Ook Putagoras was die mening toegeedaan en Ploetarchos zegt het hem in zijn *Symposiaca* na.

Nonius is in zijn citaten van een onevenaarbare exaktheid, en bij de menigvuldig aangehaalde teksten ontbreekt nooit de opgaaf van de bron. Hij doet zich als een geroutineerd en nauwgezet schrijver voor, men kan hem nooit op een vergissing betrappen, met Herodotos, Straboon en de vele anderen is hij vertrouwd door jarenlange lektuur.

Nonius is een man van grote belesenheid; hij moet vroeg met het aanleggen van zijn dokumentatie begonnen zijn en veel literatuur doorgewerkt hebben. Het boek verscheen in 1616; hij was al in de zestig, wat de aanzienlijk somme bronnen enigszins verklaart. Tegenover alles staat hij toch kritisch en zeer laat vormt hij zichzelf een mening, die hij dan als de kern van zijn betoog verdedigt.

Hij staat namelijk op het standpunt dat viseten goed is, en de gezondheid niet schaadt (kap 8). Hij put zijn argumenten uit vele auteurs, uit door anderen neergeschreven beweringen, uit Aristoteles, Plinius, St.-Hieronymus en de zestiende-eeuwer Pierre Belon (1517-1564). Hij weegt het voor en het tegen af en staft zijn konklusie met evenveel citaten, maar niet met feiten uit eigen waarneming. Galenos met *De Alimentorum Facultatibus* (kap. 27) brengt het alles bekronende slot, en veegt de bezwaren van de tegenstanders weg; Nonius onderschrijft het met een apodiktische uitspraak (blz. 36). Alles bij hem berust op autoriteitsgeloof, het spreekt veel luider dan de klinische ervaring, die hij toch als medicus zou moeten opbrengen.

Nonius is onuitputtelijk. Hij spreekt over visvijvers, visrijke of visarme stromen, over visvangst, over vismarkten en het daar heersende geraas, over de spraakvaardigheid van de visvrouwen, over de visserijwetten, over de visprijzen in de loop van de tijden, over de veertigdaagse vasten met zijn visgerechten, over de aanvoer van vis, over de visetende volken, over de zee- en riviervis, over de schaaldieren en slakken, over het pekelen en marinieren van vis.

Hij moet ook een fijnproever geweest zijn, want hij weet de uiteenzetting in zekere mate te kruiden, het zijn zelfs de enige persoonlijke toontjes die er in doorklinken. Het eten van vijgen of noten na een visgerecht b.v. zou buitengewoon lekker zijn en bovendien uitstekend voor de gezondheid.

Het grootste deel van de *Ichtyophagia* wordt ingenomen door een systematische studie van de vissen die voor de voeding in aanmerking komen, in totaal 37 soorten. Vooraan staat de lijst met hun Latijnse, Griekse, Italiaanse, Spaanse, Franse en Nederlandse naam. Het zijn de soorten die thans in onze streken algemeen op de markt komen, zowel zoetwater- als zeevis. De uiteenzetting wordt hier en daar onderbroken door een bereidingswijze of een gerecht, waarbij over de etymologie wordt bericht. Nonius ontpopt zich daarin als een schander taalkenner, Grieks, Latijn en moderne talen hebben voor hem geen geheimen, om zijn mening te staven heeft hij zich veel opzoeken getroost. Onnodig te zeggen dat Aristoteles met zijn *Historia Animalium* om de hoek komt kijken, dat de natuurhistorische en aardrijkskundige kennis van Nonius rijkelijk uitgestald wordt. Onder de Latijnse dichters genieten Juvenalis met zijn satiren, en Martialis met zijn epigrammen, de voorkeur; Horatius wordt nooit overgeslagen, evenmin Ausonius en Ovidius, alles en allen waar een visluchtje aan zit, verschijnen op het appel. Maar ook de moderneren die al eens over vis en viseten geschreven hebben, Fracastoro, Fuchs, Belon, Gesner.

Een van de boeiendste kapittels is het negenendertigste, waar over het pekelen en marinieren wordt gesproken: „salamentum” is daarvoor het Latijnse woord. Nonius brengt alles te berde wat hij daarover bij antieke en recente auteurs gelezen heeft, het anekdotische, het folkloristische, het literaire, het gastronomische, maar het medische moet men met het vergrootglas zoeken.

De atmosfeer die over het negenendertigste (en veertigste) hoofdstuk hangt, moge volgend citaat weergeven: Apud Germanos vero, Gallos ac Belgas, ex Salmone lautissima parantur Salsamenta: pinguis enim est minimeque durus piscis. Sed Halecum incredilis copia, vulgo Harengi dicti, stato tempore, Cimbrico Oceano erumpens Salsamentorum officinas complent, atque ex Belgica in universam Europam transmittuntur. Similiter etiam Asellorum (kabeljauwachtigen, zoals schelvis en wijting) immensa copia partim sale conditur, partim vento et Sole duratur, ex quibus lauta Salsamenta parantur, qua universae Germaniae in usu sunt (blz. 161). Waar, in dit verband, de grenzen van Belgica liggen, kan betwist worden, we geloven dat ze meer op Noord- dan op Zuid-Nederlands gebied betrekking hebben.

Wanneer men Nonius' beschrijving van Spanje leest, en daarna de *Ichthyophagia* ter hand neemt, kan men moeilijk aan de indruk ontkomen dat er een innerlijke verwantschap tussen beide boeken bestaat. Het eerste is geografisch en naturalistisch, het beschrijft mensen en dingen, landstreek en klimaat; het tweede beschrijft met de pen van dezelfde naturalist visaangelegenheden waar de medicus in 't voorbijgaan wat medische beschouwingen aan vastknoopt, die evenwel in het gehele verloren lopen.

De *Ichthyophagia* kan niet als een geneeskundig geschrift bestempeld worden, wel als een kleine, merkwaardige visencyclopedie, waar we de aandacht van de natuurhistorici kunnen op vestigen.

*

**

Wat behelst het door Nonius reeds in 1616 aangekondigd en in 1626 verschenen dieetboek?

Ludovici Nonni, Medici Antverpiensis DIAETETICON sive de Re Cibaria Libri IV. Secunda Editio et Auctior, Antverpiae. Ex Officina Petri Belleri, MDCXLV. Epistola Dedicatoria, Ad Lectorem, Argumenta. Nomenclator, XXII + 526 blad., 1905 cm x 15,5 cm. De bibliografen geven voor de eerste uitgaaf 1626 aan¹². We hebben de tweede uitgaaf, van 1645 ingezien, zij was door de auteur, na negentien jaar, bijgewerkt.

Wat we over de algemene strekking van de *Ichthyophagia* zeggen, laat zich voor dit uitgebreid dieetboek herhalen: een maximum paramedische eruditie met een minimum geneeskunde. En dat geneeskundige is op een schaarse uitzondering na van antieke oorsprong. De grote autoriteit die de knoop doorhakt is altijd Galenos, hoewel Hippokrates de grondlegger van Nonius' algemene voedingsleer is. De Arabieren worden pro memorie genoemd, doch moeten wijken voor de arts uit Pergamon.

De vier hoofdstukken van het *Diaeteticon* handelen over: 1) de plantaardige spijzen; 2) de vleesspijzen; 3) de visspijzen; 4) de dranken. Het hoofdstuk over de vis is niets anders dan de *Ichthyophagia*, met toevoeging van enkele kapittels over inktvissen.

Onder de dieetboeken spant het *Diaeteticon* van Nonius in opzicht van encyclopedische lading zeker de kroon. We hebben de auteur al meermaals met Plinius vergeleken, het moet ten aanzien van dit dieetboek herhaald worden. Maar eender welke encyclopedisch aangelegde geest zou het gekund hebben, en het moest geen medicus zijn om een boek als dit te schrijven. Het zit stampvol

(12) *Biogr. Nat.* XV, 1899, 822.

met de meest universele gegevens over voedingsmiddelen die uit allerlei uiteenlopende bronnen werd samengelezen, maar het houdt geen leefregels of dieetvoorschriften voor die door de auteur op empirische, proefondervindelijke of klinische gronden als de beste verdedigd worden.

Moet Plinius het voor Nonius afleggen, dan heeft de Antwerpse arts met de Romein dit gemeen, dat ze beiden zeer onderhoudend schrijven, men leest ze vlot en kan moeilijk afscheid nemen van hun meeslepend proza dat zoveel onvermoede en ongehoorde dingen onder de gespannen aandacht brengt. Een hoofdstuk dat in dit opzicht als kenschetsend mag genoemd worden is dat over de lijsters (lib. II, cap. 30) : het is filologie, aristotelische natuurhistorie, Horatiaanse spot, moderne ornitologie, antieke en moderne gastronomie, krijgsgeschiedenis, met Pliniaanse citaten die de lijster als een uitstekend middel tegen darmkoliek loven en daarvan enkele bereidingswijzen aangeven, met daartegenover een Galenisch citaat dat tot meer omzichtigheid maant, vermits de vogel slechts in een eenvoudig sausje gekookt met voordeel kan gegeten worden. Een maximum eruditie, naast een minimum geneeskunde.

Andere merkwaardige kapittels zijn die over de schildpad (lib. III, cap. 39) waar niets medisch bij aan te stippen is, dat over de wijn (lib. IV, cap. 8) waar slechts wat algemeenheden in voorkomen met tal van citaten, maar geen enkel medisch ; dat over het bier, met zijn geschiedenis, vanaf de oude Egyptenaren tot aan Erasmus, met enkele beschouwingen over de dronkenschap die de hersenen bedwelmt : veel wetenswaardigheden maar geen geneeskundige realia die de artsen iets positiefs voor hun praktijk bijbrengen.

Alleen het laatste hoofdstuk van het boek, over het gerstewater, heeft een duidelijke medische inhoud. Vanaf het begin luidt het al : *saluberrimus ptisanæ usus in acutis morbis, ab omnibus medicis celebratur, adeo ut nihil in medicorum libris frequentius occurrat, ptisanæ mentione, eius tamen præparatione nihil pene ignotius ; nam cum conficiendi ratio vulgata esset, supersederunt veteres, vel neglexerunt parandi eius modum docere, quod paucis nunc præstare conabor.* Over de bereidingswijze van het gerstewater wordt alles aangehaald wat Nonius gevonden heeft, zodat het in de plaats van een bondig een lang uitgesponnen relaas is, waar men moeilijk uit wijs geraakt. Wat Nonius zeer belangrijk acht, is de primauteit van de therapeutische waarde van het gerstewater, die aan Hippokrates toekomt, te verdedigen tegenover diegenen die ze aan de Arabieren toeschrijven. Het was een kolfje naar zijn hand het aandeel van Avicenna, van Mesuë, van Averroes, van Avenzoar en de andere Arabische medische schrijvers

nauwkeurig uit te pluzen. Hier en daar zit er wel wat medisch tussen waarmede de artsen een beetje voordeel kunnen doen, maar het gehele staat nogal ver van een volwaardig dieetboek.

*
**

Samengevat kan het oeuvre van de Antwerpse arts Ludovicus Nonius als een lezenswaard doch een aan de geest van de zeventiende eeuwse stagnerende geneeskundige opvattingen gebonden werkstuk bestempeld worden. Het is zeker in de Nederlandse medisch-literaire produktie een van de door het humanisme meest gekontamineerde gewrochten. Niets erin is progressief, het teert uitsluitend op de geneeskunde van de ouden, de auteur gaat daar zelfs prat op.

In de geschriften van Nonius is geen klank te vernemen van wat zich al jaren over heel Europa op het medische gebied aan het afspeelen was. Niets over de merkwaardige sinds een eeuw verworven anatomische aanwinsten, niets over de ontdekking van de bloedsomloop (in 1628), die met de Galenische fysiologie *tabula rasa* had gemaakt, niets over de chirurgie van Ambroise Paré, niets over de in zijn buurt levende en werkende medische ruitenbreker en chemische vuurvreter Jan-Baptist van Helmont. Het lag misschien allemaal buiten zijn belangstellingssfeer, maar de geest van een streven naar vernieuwing is hem vreemd.

Nonius heeft met de *Ichthyophagia* en het *Diaeteticon* wel een paar geschriften voortgebracht die de humanistische literatuur van de zeventiende eeuw kenmerken, maar zij typeren niet minder, en in pejoratieve zin, de geest die de geneeskunde ten onzent in dezelfde periode bezielt. Men bevond zich nog in de winterslaap waar de middeleeuwen het medisch denken hadden in vastgeklonken. Ten overstaan van de medische diagnostiek en de medische therapeutiek zijn de geschriften van Nonius regressief. Zij brengen de arts en zijn praktijk terug naar de oudheid, tot in het onredelijke toe.

De renaissance, in de etymologische betekenis van het woord, weerspiegelt zich in Nonius' oeuvre: terug naar de oudheid, uit liefde voor de oudheid. Het kan misschien lofwaardig schijnen, maar het brengt de geneeskunde geen baat bij, en de geneeskunde is toch een kunst en een wetenschap met vooruitstrevend karakter. Deze vooruitstrevendheid heeft Nonius zeker niet opgebracht.

In Zuid-Nederland was het toen geen creatieve tijd voor de medicijnen. Nonius past uitstekend in dat tijds karakter en hij heeft

het met zijn eigen bouwstoffen helpen konstrueren en zijn karakter bepalen. Hij en al zijn geestesgenoten, die hier legio zijn, waren behept met een renaissancegeest die zich blind staarde op de oudheid en daar alleen de bron van elke medische vooruitgang zocht. Hun progressief zijn bepaalde zich tot een grondige assimilatie van de antieke geneeskunde, het kwam zelfs tot geen wens om er uit los te komen.

In alle andere landen van West-Europa was er veel aan 't gisten en roeren in de medische opvattingen, het leidde tot een volkomen ommekeer in de ideeën en tot het afzweren van de antieke geneeskunde. Leuven heeft dat alles met gekruiste armen aangezien en het gebeurende onverschillig opgetekend, terwijl Leiden in de muur van de traditionele stagnatie bressen aan het slagen was. Mannen als Jan Swammerdam (1637-1680), Antonie van Leeuwenhoek (1632-1723), Franciscus Sylvius (1614-1672), Reginier de Graaf (1641-1673), Cornelis Bontekoe (1647-1682), Antoon Nuck (1650-1682), en later Herman Boerhaave, zeggen op zichzelf aan elke geneesheer wat veelzijdige aanwinsten daar geboekt worden. Leuven heeft niets daarnaast gelegd dat er tegen opwoog.

We menen het literair-geneeskundige humanisme o.m. bij Ludovicus Nonius voldoende ontleed te hebben om het te mogen bestempelen als een van de hoofdsymptomen die het medisch denken in Zuid-Nederland karakteriseren. Het was eilaas geen symptoom van bloei, maar van stremming op de loop van de toch immer en ondanks alles progressief evoluerende geneeskunde. Het is een epifenomeen geweest, een soort waterloot, die uit slapende adventiefknoppen wild opschiet, maar de groei van de grote stam toch niet kan verhinderen.

De oorzaken van die wilde groei liggen verbonden met historische uit velerlei kulturele-politieke gebeurtenissen voortvloeiende factoren. We vermenen dat die oorzaken niet van alles wat hier in de zestiende eeuw op het politieke, sociale en economische vlak is voorgevallen, kunnen losgemaakt worden. Het geneeskundige vlak is, zomin als welk ander vlak, unidimensionaal.

Naar een corpus der Middelnederlandse teksten tot 1300

door

M. GYSSELING

De studie van het Oud- en Vroegmiddelnederlands vergt volgende publicaties :

1° een toponymisch woordenboek met de vroegste vermeldingen. Dit is verschenen.

2° een antroponymisch woordenboek. Dit eveneens tot 1225 reikende en hetzelfde gebied omspannende woordenboek is thans tot omstreeks 1100 gevorderd.

3° een glossarium van losse Nederlandse woorden in Latijnse teksten tot 1225. Dit is zeer ver gevorderd.

4° een uitgave van de Nederlandse teksten tot 1300. Ook hiermee werd van wal gestoken.

5° als bekroning van dit alles, een Oud- en Vroegmiddelnederlandse grammatica, en een grondige studie over het ontstaan van de taalgrens.

Dat een publicatie van onze oudste teksten onontbeerlijk is, is evident. De eigennamen belichten in hoofdzaak de fonetische evoluties en hun regionale verbreiding, alsmede bepaalde aspecten van de woordenschat en de verbuiging. Voor de oudste periode zijn wij helaas haast uitsluitend op eigennamen aangewezen. Wanneer, in het tweede kwart van de 13e eeuw, ook teksten opduiken, onthullen deze ons ineens een veel groter wereld : de woordenschat wordt onvergelykbaar rijker ; klankverschijnselen komen genuanceerder en echter naar voren ; voor het eerst wordt ook de syntaxis bestuurbaar.

Aan Jozef van Cleemput komt de verdienste toe, als eerste een plan te hebben ontworpen voor een corpus der Middelnederlandse teksten tot 1300. Zijn ontijdige dood, op 20 maart 1958, verhinderde een spoedige verwezenlijking. Wat van zijn nalatenschap bekend is, bestaat in hoofdzaak uit een fotografische verzameling van de Middelnederlandse oorkonden tot 1300 die in de Brugse archieven — in dit opzicht veruit de rijkste in de Nederlanden — aanwezig zijn.

In zijn opzet werd hij gestimuleerd door een soortgelijke Duitse onderneming, waarin ook de Noordnederlandse en enkele Zuid-

nederlandse oorkonden waren opgenomen, namelijk het *Corpus der alddeutschen Originalurkunden* door Fr. Wilhelm, na diens dood voortgezet door R. Newald, H. de Boor en D. Haacke. Over Wilhelms *Corpus* en zijn eigen plan berichtte Van Cleemput uitvoerig in *Wetenschappelijke Tijdingen* in 1957¹.

De toestanden, wat de aard van de teksten en hun overlevering betreft, verschillen van het ene taalgebied tot het andere. Ook heeft elke wetenschapsmens zijn eigen persoonlijke visie. Het spreekt dan ook vanzelf, dat Van Cleemputs corpus niet een spiegelbeeld zou geworden zijn van het Duitse; zoals ik het mij voorstel, zal het weer een andere gedaante krijgen. Deze verschillen slaan zowel op de aard van de op te nemen stukken als op de te volgen werkwijze.

In de titel zelf van het *Corpus der alddeutschen Originalurkunden* ligt besloten, dat het Duitse corpus alleen oorkonden, of liever ambtelijke bescheiden in oorkondenvorm, bevat. Wilhelm prijst, wegens hun grote omvang en hun afwijkend karakter, voor literaire werken en voor goederenregisters zelfstandige uitgaven aan, en heeft ook zelf dergelijke uitgaven verwezenlijkt. Ook rekeningen neemt hij niet op.

Wilhelms standpunt is, wat letterkundige teksten betreft, voor het Duitse taalgebied volkomen logisch. Hier zijn, van de 8e tot de 13e eeuw, zo menigvuldige en vaak zo omvangrijke literaire werken overgeleverd, dat aan opname in het corpus niet te denken viel. In het Nederlands taalgebied daarentegen zijn literaire teksten, bewaard in handschrift van vóór 1301, uiterst schaars en fragmentair. Limburgs zijn de Servatiusfragmenten uit het begin van de 13e eeuw, en de Aiolfragmenten, denkkelijk uit de dertiger jaren van de 13e eeuw. Tot het einde van de 13e eeuw behoren Oudenaardse dichtwerken, waarvan M. Hoebeke een nieuwe uitgave voorbereidt. Uit de 12e eeuw zijn slechts een paar zinnnetjes bewaard: het bekende *hebban olla vogala...*, dat in de eerste helft van de 12e eeuw geschreven werd te Rochester (Kent) door een uit westelijk West-Vlaanderen herkomstige monnik, en het in 1130 te Munsterbilzen (Limburg) geschreven zinnnetje (*tesi samanunga was edele unde scona*), dat misschien Gelders van taal is. Hoewel Van Cleemput ook voor literaire teksten een grote belangstelling had, speciaal voor de Aiol, lag het niet in zijn bedoeling, ze in zijn corpus op te nemen. Daardoor lopen ze evenwel gevaar, achteruitgesteld te worden. M.i. dienen ze in het corpus te worden ingelijfd, of ten minste door een regest, met verwijzing naar de beste uitgave, te worden

(1) J. van Cleemput, *Friedrich Wilhelm, Corpus der alddeutschen Originalurkunden bis zum Jahr 1300*, in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 17, 1957, kol. 57-62, 345-358, 441-448. Zie ook G. de Smet, *In memoriam Jef van Cleemput* (ibid. 18, 1958, kol. 145-148), die hem in 1948 op Wilhelms Corpus had gewezen.

vertegenwoordigd. Opname in het corpus betekent trouwens allerm minst monopolisatie. Het is noodzakelijk dat van de belangrijkste teksten ook afzonderlijke uitgaven verschijnen, waar ze tevens vergezeld gaan van een grondige en veelzijdige studie. Zelf werk ik b.v., in samenwerking met J. Deschamps, aan een aparte uitgave, met studie, van de Aiol-fragmenten. Vooral wordt hier gedacht aan de groots opgezette uitgave van het oeuvre van Hendrik van Veldeke door Th. Frings en G. Schieb, en de diepgaande studies die zij aan deze auteur gewijd hebben.

Zoals gezegd, sloot Wilhelm goederenregisters en soortgelijke dokumenten principieel uit. Deze opvatting heeft dit nadelig gevolg, dat onze onwetendheid nopens deze bronnen aldus bestendig wordt. In het Nederlandse taalgebied vertonen deze dokumenten grote verschillen in omvang.

Verre boven alle andere steekt het oudste goederenregister van Oudenbiezen in Limburg uit: 351 getypte bladzijden. Het werd aangevangen in 1280; het overgrote gedeelte van de tekst werd geschreven tussen 1280 en 1290; diverse handen hebben elk hoofdstuk bijgewerkt tot zowat 1320, op één plaats zelfs tot 1344. Het enorme taalkundig belang van dit register blijkt o.m. uit het feit dat er in Belgisch-Limburg slechts 2 oorkonden in de volkstaal lijken te zijn uit de 13de eeuw; ook in de eerste helft van de 14de eeuw zijn ze nog heel schaars; de grote massa vangt eerst omstreeks 1380 aan. Het geschiedkundig belang, in hoofdzaak voor de landbouwgeschiedenis, is eveneens bijzonder groot. De bouw van het register is zodanig, dat het in zijn geheel, als een eenheid, dient uitgegeven te worden. Zowel wegens zijn omvang als wegens zijn einddatum is het ondoenlijk, dit goederenregister in het corpus op te nemen. Daarom staat een afzonderlijke uitgave, met uitvoerige studie, in samenwerking met J. Buntinx, op het getouw. In het corpus zal, op de plaats van de begindatum van het goederenregister, een verwijzing hiernaar ingelast worden.

M. Hoebeke signaleerde mij nog een goederenregister van het hospitaal te Oudenaarde uit het einde van de 13e eeuw. Er zijn nog diverse kleine goederenregisters en goederenlijsten. Bv. 2 renteboeken van de Heilige-Geest van de Sint-Niklaaskerk te Gent, het eerste van (1293 okt. 8 - 1294 okt. 1), het tweede van 1297. Een rol van de goederen en renten toebehorend aan de Heilige-Geest te Wondelgem, aangevangen in juli 1280 en bijgewerkt tot het einde van de 13e eeuw. Een rol van landerijen horend bij het hof van Vogeldijk en toebehorend aan de Gentse Sint-Baafsabdij, uit het 3e kwart van de 13e eeuw. Het spreekt vanzelf dat al deze

kleinere documenten opgenomen worden ².

Rekeningen worden door Wilhelm niet vermeld. Mogelijk ontbreken zij in het Duitse taalgebied. Vermoedelijk werden zij principieel geweerd, daar er toch te Dordrecht stadsrekeningen zijn van 1284-87 in de volkstaal; Wilhelms Corpus omsluit namelijk ook Noord-Nederland. In het Nederlandse corpus zullen zij vanzelfsprekend opgenomen worden. Bv. een rekening van de stad Gent over de ontvangsten van 8 september tot 14 november 1280. Of een rekening van het hospitaal te Asse van 1299 maart 22.

Keuren en procedurestukken, die in hun uiterlijke vorm dicht bij oorkonden staan, heeft Wilhelm wel opgenomen. Dit zal in het Nederlands corpus eveneens het geval zijn. Aldus bv. de talrijke en omvangrijke textielkeuren uit Brugge, of de Nederlandse stukken uit het proces Jan uten Sacke te Brugge van 1291 tot 1295.

Ook alle andere ambtelijke bescheiden, van welke aard ook, zullen een plaats krijgen in het corpus.

Dat het ook in de bedoeling van Van Cleemput lag, alle opgesomde categorieën van ambtelijke documenten een plaats te gunnen, blijkt uit zijn programma in 1957 ³; uit het goederenregister van Oudenbiezen zou hij uittreksels geven. Vermoedelijk was hij er echter op dat ogenblik nog niet toe gekomen, al deze bescheiden, andere dan oorkonden, systematisch op te sporen.

Noch Wilhelm, noch Van Cleemput lijken aan inscripties te hebben gedacht. Hoe schaars ook, toch zijn er in Duitsland reeds enkele originele inschriften in de volkstaal uit de 10e-13e eeuw ⁴. Er zijn er eveneens te Gent. In de Sint-Baafsabdij berusten namelijk twee 13e-eeuwse grafzerken met Nederlands opschrift: de ene, met afgebroken jaartal, blijkbaar uit het 3e kwart van de 13e eeuw, voor Asscheric van der Couderborch; de tweede van 1290 april 25 voor Jhan Blome. Het is mogelijk dat er, bij de talrijke aldaar tentoongestelde 13e-14e eeuwse grafzerken, nog meer zijn met Nederlands opschrift uit de 13e eeuw; met het afbreken van de datum is echter ook de mogelijkheid tot dateren verloren gegaan.

Twee Gentse ijkmaten van 1281, thans in het Bijloke-museum, dragen eveneens een Nederlands inschrift.

Tenslotte zal er naar gestreefd worden, ook de zeldzame in het

(2) Het oudste Nederlandse goederenregister van Bernissem (Sint-Truiden) is niet van 1240 (dit jaartal werd door een jongere 14e-eeuwse hand ten onrechte aan de titel toegevoegd), doch een bijgewerkte en uitgebreide vertaling, uit het eerste kwart van de 14e eeuw, van een Latijns origineel van 1301. Van dit goederenregister wordt een afzonderlijke uitgave voorbereid.

(3) Van Cleemput, *op. cit.*, kol. 447.

(4) Fr. Panzer, *Inscripfienkunde*, bewerkt door H. Köllenberger, in *Deutsche Philologie im Aufriss*, uitgegeven door W. Stammler, ² 1957, I, kol. 333-378.

Nederlands geglosseerde Latijnse teksten van vóór 1301 te verzamelen⁵.

Al het voorgaande kan in deze zin samengevat worden: het Nederlandse corpus zal alle Middelnederlandse teksten tot 1300 bevatten, van welke aard die ook mogen zijn, met uitzondering van sommige al te omvangrijke documenten, die elders in-extenso werden (worden) gepubliceerd en in het corpus alleen vertegenwoordigd worden door een regist.

Deze doelstelling laat tevens recht wedervaren aan Van Cleemput, die betoogde dat het corpus het gehele Nederlandse taalgebied dient te omsluiten, ook al werden de Noordnederlandse oorkonden reeds opgenomen door Wilhelm. Door de beperking tot oorkonden is Wilhelm immers onvolledig, zeker voor Dordrecht. Trouwens schenkt alleen het Grootnederlandse standpunt wetenschappelijke bevrediging: terecht vestigde Van Cleemput er de aandacht op, dat Holland, Zeeland en Utrecht, waar haast alle Noordnederlandse bescheiden thuis zijn, ten nauwste samenhangen met Vlaanderen. Ten slotte blijkt uit Van Cleemputs kritiek op Wilhelm, dat deze het Middelnederlands onvoldoende machtig was, hetgeen tot uiting komt in talrijke leesfouten.

Alleen door het opnemen van alle teksten, van welke aard ook, uit alle delen van het Nederlandse taalgebied, zal het Vroegmiddelnederlands in alle bereikbare facetten, sociaal-economische en geografische, kunnen bestudeerd worden.

Zoals uit de titel van Wilhelms corpus blijkt, kwamen voor het Duitse corpus alleen originele oorkonden in aanmerking; dit lijkt ook de bedoeling van Van Cleemput geweest te zijn. Deze beperking wordt voor het Nederlandse corpus onuitvoerbaar, van het ogenblik af dat literaire gewrochten opgenomen worden. Deze zijn immers slechts in uitzonderlijke gevallen in autograaf of in origineel netschrift bewaard. Het Nederlandse corpus zal alle teksten bevatten, overgeleverd in handschrift tot 1300. Dit principe is ook voor ambtelijke bescheiden belangrijk. Het laat toe, vertalingen van Latijnse of Franse teksten op te nemen, ongeacht of de vertaling gelijktijdig of pas later, doch nog in de 13e eeuw, is ontstaan. Dit laatste is bv. het geval bij een oorkonde betreffende Eksaarde van 1231 maart 15, waarvan het schrift naar de tweede helft van de 13e eeuw wijst, zodat zij ongetwijfeld een vertaling is van een

(5) Helaas is het in het Westvlaams geglosseerde herbarium van ± 1225 blijkbaar, bij de verwoesting van de Universiteitsbibliotheek te Königsberg (Kaliningrad) tijdens de laatste wereldoorlog, verloren gegaan. Aldus een schriftelijke mededeling van Prof. V. Schirmunski, Leningrad, aan Prof. Th. Frings, 20-5-64. Zeer hartelijk dank ik Prof. Frings die, van dit feit eveneens onkundig, voor mij een microfilm had besteld, voor zijn bemoeiingen dienaangaande.

blijkbaar Latijns origineel. Dank zij bedoeld principe, kunnen ook de verschillende overleveringsstadia van keuren, verdragen en andere dokumenten, dus ontwerpen, netschriften, gelijktijdige en jongere, nog 13e-eeuwse afschriften, bij elkaar gepubliceerd worden.

Wilhelm nam wel gelijktijdige vertalingen op, waarnaast hij het Latijnse origineel afdruckte. Dit laatste zal ik vermoedelijk niet navolgen, telkenmale naar een goede en gemakkelijk te bereiken uitgave kan verwezen worden. Aldus een aantal Latijnse keuren voor de stad Gent en hun Nederlandse vertaling, waarvan het netschrift dateert van 1237 of kort daarop, uitgegeven door A.C.F. Koch; de Latijnse en Nederlandse statuten voor de Gentse leprozerie van 1236, bezorgd door mijzelf; een Franse ondervraging van eind 1295 uit het proces uten Sacke te Brugge, uitgegeven door C. Wyfels, en de gelijktijdige Nederlandse vertaling ervan. In al deze gevallen volstaat m.i. opname in het corpus van de Nederlandse tekst, met een verwijzing naar de uitgave van het Latijnse of Franse origineel.

Teksten die niet expliciet gedateerd zijn, werden door Wilhelm opgenomen. Van Cleemput sloot ze blijkbaar uit⁶. M.i. horen ze zonder enig voorbehoud thuis in het corpus. Juist bij de oudste en bij de omvangrijkste, dus bij de belangrijkste teksten, komt het grootste percentage niet expliciet gedateerde voor. Zo bv. een Gents vertoog over de wenselijkheid van een munthervorming in Vlaanderen uit de jaren \pm (1240-60). Of een optekening van het logeringsrecht van de proost van Sombeke te Zundert en Rijsbergen uit \pm (1266-68). Of de reeds genoemde renteboeken van Sint-Niklaas te Gent en diverse Brugse keuren. Literaire teksten dragen haast nooit een datum. Twee gevallen kunnen zich voordoen:

Ofwel is het mogelijk, de uiterste datums te berekenen op grond van interne gegevens, zoals optredende personen (vorsten, abten, schepenen, enz.) of aangehaalde feiten (opstanden te Brugge, enz.), ofwel door vergelijking van de redactie van de tekst of bepaalde tekstdelen met die van andere teksten in verband met hetzelfde onderwerp. Het is evident dat zulke teksten moeten opgenomen worden onder de berekende uiterste datums; ze worden daarbij gerangschikt volgens de laatst mogelijke datum.

Ofwel is er geen, of een onvoldoende datering volgens inwendige criteria mogelijk, en moet men zich behelpen met uiterlijke kenmerken, in de allereerste plaats het schrift. Zulke datering laat natuurlijk een grote tijdspanse toe. Nochtans spreekt het vanzelf

(6) Van Cleemput, *op cit.*, kol. 442 noot 39: „de ongedateerde stukken ... werden niet in aanmerking genomen”, en kol. 447: „op voorwaarde dat ze gedateerd en oorspronkelijk zijn.”

dat een tekst, waarvan het schrift tot het tweede kwart of tot het derde kwart van de 13e eeuw lijkt te behoren, opgenomen wordt. Dit zal zelfs het geval zijn als hij uit het vierde kwart lijkt te stammen; de gebruiker van het corpus weze zo verstandig, rekening te houden met de mogelijkheid dat zo een tekst eventueel ook uit de eerste jaren van de 14e eeuw zou kunnen zijn.

Mochten de uiterste grenzen van een berekende datering omstreeks 31 december 1300 - 1 januari 1301 liggen, dan kan de tekst, wegens de rangschikking volgens de laatst mogelijke datum, niet ingelijfd worden. Met het oog op de toekomstige vorsers zal in dat geval een regest van de uitgeschakelde tekst opgenomen worden in een appendix. Deze appendix zou ook de regesten dienen te behelzen van teksten die vroeger in de 13e eeuw gedateerd werden doch, bij precieser berekening, tot de 14e eeuw, althans wat hun laatst mogelijke datum betreft, blijken te behoren.

De wijze van uitgeven zal, in aansluiting bij Wilhelm en Van Cleemput, streng diplomatisch zijn: de grote taalkundige waarde van de teksten en het nagestreefde doel wettigen dit. De letters *u* en *v*, *i* en *j* worden afgedrukt zoals in het handschrift. Afkortingen worden opgelost doch gecursiveerd. De interpunctie wordt overgenomen. Alleen bij hoofdletters twijfel ik aan de te volgen werkwijze. Veel handschriften maken een duidelijk onderscheid tussen hoofd- en kleine letters, al dan niet met verschillende functie. Veel andere kennen diverse formaten van hoofdletters, al dan niet met verschillende functie. Vaak moet men raden, of de scribent een hoofd- of een kleine letter heeft bedoeld. Heeft het wel zin, het handschrift in dit opzicht slaafs trachten na te bootsen? Wilhelm gaat bij het getrouw reproduceren van de uiterlijke vorm van de letters zeer ver.

Terecht hechten Wilhelm, en veel meer nog Van Cleemput, groot belang aan de paleografische en diplomatische kenmerken en aan de identificering van de handen. Ook voor de taalkunde is het van essentieel belang, vast te stellen welke oorkonden in een bepaald scriptorium, welke door dezelfde scribent geschreven werden. Elke scribent vertoont immers, naast eigen schrift-, ook eigen taal- en spellingkenmerken, welke hem vaak tijdens zijn hele schrijfactiviteit bijblijven. Uit het feit, dat een oorkonde van een bepaalde schepenbank uitging, mag niet afgeleid worden dat zij ter plaatse geschreven werd. Tot in het midden van de 14e eeuw beschikten lang niet alle landelijke schepenbanken over een eigen griffier. Volgens bevindingen van Van Cleemput werden bv. de oorkonden van 9 à 12 griffies uit de buurt van Velzeke geschreven te Velzeke, die van 12 à 14 griffies uit de buurt van Geraardsbergen geschre-

ven te Geraardsbergen⁷. Zo bv. zijn een oorkonde van 1296 mei van de schepenen van Voorde, een oorkonde van 1296-97 maart van de schepenen van Erwetegem en een oorkonde van 1297 april 29 van de schepenen van Geraardsbergen, van dezelfde hand.

Daaruit volgt dat in het corpus steeds zou moeten aangeduid worden, welke bescheiden door dezelfde hand geschreven werden. Dit is natuurlijk een ideaal, dat in vele gevallen, omdat de oorkonden in verschillende depots berusten, practisch niet zal te verwezenlijken zijn.

In tegenstelling met Wilhelm, die de regesten tot afzonderlijke lijsten verenigt, zagezegd om de lezer bij de interpretatie niet te beïnvloeden, zal elk regest steeds boven de bijhorende tekst geplaatst worden, onder de datum. Dit laatste lag ook in de bedoeling van Van Cleemput. Hoe zou men trouwens anders kunnen handelen bij literaire teksten, rekeningen, goederenregisters, enz.? Elk regest gaat vergezeld van aanwijzingen betreffende de bewaarplaats, het formaat, Middeleeuwse dorsale notities, enz., eventueel ook vroegere uitgaven. Waar nodig, wordt de datering gemotiveerd of worden andere nuttige inlichtingen toegevoegd.

Wanneer eenmaal het volledige corpus verschenen zal zijn, zullen in een afzonderlijke band glossarium en indices moeten volgen. De opvatting van het glossarium zal noodzakelijk moeten afwijken van de thans gangbare, omdat niet alleen een uitgebreide woordenschat, doch evenzeer een grote diversiteit van woordvormen in het corpus voorhanden is. Het glossarium zal dus niet alleen alle geattesteerde woorden, doch tevens alle woordvormen (werkwoordelijke, pronominale, enz.) moeten behelzen, steeds met verwijzing naar de bladzijde. Aldus zal het tegelijk de grondslag vormen voor een historisch-geografische grammatica, en mede dienen voor het localiseren van niet precies gelocaliseerde teksten.

Van Cleemput raamde het aantal Middelnederlandse oorkonden tot 1300 op zowat 1500. Wegens de uitbreiding van het project tot alle categorieën van teksten en tot de niet expliciet gedateerde stukken, zullen het er wel wat meer worden. Bij de 200 bescheiden zijn op dit ogenblik reeds overgetypt, in hoofdzaak zulke welke te Gent berusten, alsmede het goederenregister van Oudenbiezen. Qua volume is dus reeds ongeveer een vijfde bijeengebracht; het is echter ook het gemakkelijkst te bereiken deel. Ongetwijfeld zullen nog wel enkele jaren verlopen vooraleer het gehele corpus persklaar is.

(7) J. van Cleemput, *Op zoek naar een methode bij de studie der oorkondentaal*, in: Handelingen van het XVIIIe Vlaamse Filologencongres, Gent 1949, pp. 169-173.

Correctienoot. Op 11 jan. 1965 waren 395 teksten overgetypt.

Een betwist probleem : De objectiviteit van de literaire criticus

door

Dr. Marcel JANSSENS

De argwaan tegenover de literaire kritiek is tegenwoordig vrij groot, zoals het wel altijd zal geweest zijn en blijven. Vooral de scheppende kunstenaars laten zich nogal eens ongunstig uit over de critici die hen in hun schaduw op de hielen zitten (en op de vingers kijken). Een bloemlezing van uitspraken van auteurs over hun critici en de kritiek in het algemeen ware tegelijk amusant en leerrijk. Tennyson bij voorbeeld noemde de critici „lice in the locks of literature”, hetgeen sterk herinnert aan een uitspraak van Hugo Claus, die zich evenmin als de leeuw bekommert om de luizen in zijn pels. A. de Musset noemde de recensenten smalend „les pharmaciens du bon goût” en Tjekov ging nog een stapje verder : hij heette ze paardevliegen die het paard het ploegen beletten. W. Scott van zijn kant aanzag de critici als mislukte ambachtslui die, zelf onbekwaam om potten en pannen te maken, de reparaties ervan tot beroep kozen ; maar, aldus W. Scott, om één gat te dicht maken zij er twee andere. Voltaire meende dat de kritiek de dochter is van de afgunst : „Ils (les critiques) gagnent quelque argent à ce métier, sur-tout quand ils disent du mal des bons ouvrages, et du bien des mauvais. On peut les comparer aux crapauds qui passent pour sucer le venin de la terre, et pour le communiquer à ceux qui les touchent”. Dit stond in de *Dictionnaire Philosophique*! Beroemd is Goethes gedicht *Der Rezensent*, gepubliceerd in 1774 in de *Wandsbecker Boten* als reactie op een ongunstige recensie van zijn stuk *Von deutscher Baukunst* ; de slotverzen ervan zijn de volgende :

Der Tausendsakerment!
Schlagt ihn tot, den Hund! Er ist ein Rezensent!

Wellicht herinnert men zich ook dat Remco Campert in *Het leven is vurrukkulluk* schreef dat er in Nederland geen critici, enkel boekbesprekers zijn. Hij woonde toen nog niet in Antwerpen, en met „Nederland” bedoelde hij zeker „het Nederlands taalgebied”.

Dit is een normale reactie van de man van de praktijk tegenover de man van de reflectie en de theorie, van de man die het

doet tegenover diegene die hem op de vingers kijkt, aan wal staat en het nogal eens beter meent te weten zonder het zelf te kunnen. Scheppende kunstenaars zien vaak in de kritiek niets meer dan een negatieve kracht, uitgeoefend door een betweter en spelbreker¹. De kritiek is inderdaad een secundaire functie in het literaire leven. De taak van commentator, interpretator en beoordelaar is essentieel dienend en slechts a posteriori uit te oefenen. Staat de criticus ten dienste van de scheppende kunstenaar, die hem niet alleen in chronologische orde, maar wellicht ten langen leste ook in orde van belangrijkheid ten minste één stap vóór is, dan rijst toch de vraag of men zijn functie zo negatief moet zien als vele auteurs haitain of geprikkeld voorgeven.

De argwaan tegenover de kritiek is echter niet minder groot bij het intelligent lezerspubliek. Men kan zich afvragen of en in hoever de kritische lezer van krant en tijdschrift zijn eigen critici betrouwt, ook de namen die hij om de week of om de maand ontmoet? Verlangt deze intelligente lezer van zijn critici nog iets meer dan informatie over een boek dat de criticus eerder las dan hijzelf? Ik neem aan dat de verstandige krantelezer zeker even kritisch staat tegenover de oordelen op de literaire pagina als tegenover het hoofdartikel op de eerste bladzijde. Het onbehagen met de stand van zaken in de literaire kritiek wordt wel treffend geïllustreerd door het opduiken van tijdschriften en blaadjes die kritiek in de tweede macht gaan beoefenen. Ik denk dat men zulke verschijnselen van bekritiseerde kritiek principieel als gezonde reacties mag beschouwen. Want ik hoop dat de critici zelf over een gezonde en vruchtbare dosis scepsis en deemoedig relativisme beschikken t.o.v. de geldigheid en de blijvende waarde van hun eigen uitspraken. Kortom, er lijkt in het huidige literaire leven geen weliger distelveld te zijn dan dat van de kritiek².

Vanwaar die onvrede met de kritiek? Eén van de belangrijkste oorzaken zal wel zijn het besef dat zij zo weinig betrouwbaar is, m.a.w. dat haar geldigheid zo beperkt is. Men kan oordelen dat zij niet bedreven wordt met voldoende ernst, bevoegdheid, onvooringenomenheid, zakelijkheid en rechtvaardigheidsgevoel. Dit komt

(1) Vgl. Harry Maync, *Dichtung und Kritik. Eine Rechtfertigung der Literaturwissenschaft*. München, 1912, p. 2: „Die grausame Mutter Natur hat dem Lamm den Wolf, der Maus die Katze, der Gans den Fuchs und dem Künstler den Kritiker zum unerbittlichen Erbfeinde gesetzt”.

(2) Vgl. P.N. Van Eyck, *Kritisch onderzoek en verbeelding*, 's Gravenhage, 1935, p. 9; F.R. Leavis, *What's wrong with Criticism?*, in *Scrutiny*, vol. I, No. 2, sept. 1932, p. 132; H.E. Holthusen, *Ja und Nein. Neue kritische Versuche*, München (1954), p. 8; W. Kayser, *Deutsche Literatur in unserer Zeit*, 3. Auflage. Göttingen (1961), p. 23-24; T.A. Birrell, *Modern English Literary Criticism*, in: *Levende Talen*, Nr. 215, juni 1962, p. 349-350.

in laatste instantie neer op een gemis aan objectiviteit. Als we de indruk hebben dat kritiek slechts in zeer beperkte mate geldig is, dan betekent dit dat zij tegenover haar object tekortschiet. De malaise in de kritiek komt voort uit het feit dat we de indruk hebben dat de recensenten spreken zonder kennis van zaken, op onvoldoende zakelijke grondslag oordelen uitspreken en aan hun object niet geven waarop het recht heeft.

Afgezien van individuele tekortkomingen kan men deze scepsis ook onderzoeken op louter principieel vlak en de kritiek als zodanig „in Frage stellen” door principieel en theoretisch de voor haar passende aanspraken op zakelijkheid en objectiviteit na te gaan. Dit willen wij hier doen. Welke vorm van objectiviteit kan de kritiek bereiken? Welke zijn haar grenzen en welke graad van zekerheid dient zij nu eenmaal uit de aard der zaak *niet* na te streven?

Ik wil er vooraf nog op wijzen dat dit probleem van de objectiviteit zich stelt zowel voor de wetenschappelijke kritiek (de zgn. „kritische kritiek”) als voor de journalistieke kritiek. Het probleem stelt zich natuurlijk nog veel scherper voor de doordeweekse recensent die zijn boeken geen weken kan bestuderen, noch zijn indrukken en smaakoordelen kan laten bezinken en de povere tientallen regels die hij aan een boek besteden kan, rustig woord voor woord kan wikken, zoals iemand die voor een tijdschrift schrijft dit reeds beter kan en de auteur van een grondige analytische studie nog beter. Het objectiviteitsvraagstuk raakt de kritiek echter in al haar vormen. In de grond raken wij hier aan een kapitaal probleem dat de geldigheid en de waarheidswaarde betreft van de hele literatuurstudie en van de geesteswetenschappen in het algemeen. In hoever is objectiviteit mogelijk en wenselijk in deze disciplines van onderzoek, die zich wezenlijk onderscheiden van exacte, natuurwetenschappelijk-mathematische disciplines, waar andere methodes en onderzoeksbeginselen gelden? Het vraagstuk van de objectiviteit in de humane wetenschappen is van kapitaal belang voor hun wetenschappelijk status, hun prestige en hun humanistische waarde temidden van andere geestelijke activiteiten die hen ver de baas zijn waar het gaat om het verwerven en doorgeven van objectief controleerbare en verifieerbare kennis.

Wij beperken ons hier natuurlijk tot de literaire kritiek, en dan nog tot de belangrijkste aspecten van het probleem.

Literaire kritiek kan omschreven worden als een evaluerende reflectie van een geïnteresseerd subject op een object — in casu een literaire tekst — dat in zich de mogelijkheid draagt om naar waarde geschat te worden binnen de grenzen van de literatuur. Kritiek is essentieel een evaluerende geestelijke activiteit waarbij waarden in het geding zijn. Kritiek is een dialoog tussen een subject en een

object — een dialoog die op passende wijze moet gevoerd worden met de passende vragen en antwoorden die het object — het werk zelf — oproept. Kritiek is dus een ontmoeting, een „Erlebnis”, door een object uitgelokt en van binnen uit geleid. Kritiek is, zoals gezegd, ook essentieel „Werterlebnis”, waarde-beleving³. In tegenstelling tot de louter fysische wereld die in laboratoria *subjektfrei* en *wertfrei* wordt onderzocht, is de kunst een waardenwereld die ieder naar eigen smaak en inzicht gaat bewonen. Van de criticus wordt nu gevraagd dat hij zijn „Werterlebnis” verwoordt en het zover mogelijk op zakelijke gronden fundeert en motiveert. Bekijken wij deze twee polen van het kritische „Werterlebnis” eerst afzonderlijk.

Wie met literatuur omgaat weet dat elk literair werk van betekenis een complex en in laatste instantie mysterieus organisme is, waarin men schematisch twee betekenissen kan onderscheiden: een verifieerbare en controleerbare betekenis, die men kan aflezen van de gangbare betekenis der woorden, die men met mindere of meerdere moeite en betekenisverlies kan parafaseren, resumeren, navertellen, vertalen enz.; daarnaast (eigenlijk: daarin) een totale betekenis die enkel toegankelijk is voor een intuïtieve beleving en assimilatie van de totale en complexe eigenheid van het kunstwerk. Het samengaan van deze twee maakt het literaire spreken tot een „paradox”, zoals men tegenwoordig nogal eens zegt. De Angelsaksers noemden dit eigenaardige spreken met dubbele bodem, waarin de literatuur het dagdagelijkse spreken van binnen uit transformeert, verruimt, verdiept en verrijkt, ook „irony”. Men kan dit wezenskenmerk van de literatuur met nog vervaarlijker termen ook „multivalentie” of „polyinterpretabiliteit” noemen.

Het spreekt vanzelf dat de complexe en slechts in de intuïtieve beleving te benaderen zin van het kunstwerk het eigen object van de kritiek uitmaakt. Als de criticus niet enkel moet beschrijven, maar ook interpreteren, verklaren en evalueren, dan wacht hem vooral de taak de totale en doorleefde zin van het kunstwerk te doorgronden en af te wegen.

Het literair kunstwerk met enige densiteit vormt dus — zoals vooral Roman Ingarden heeft aangetoond⁴ — een samenhangend geheel van verschillende betekenissen — en waardecomponenten, die men „strata” of „Schichten” zou kunnen noemen. Het taalkunstwerk — het grote literaire werk niet het minst — wordt gekenmerkt,

(3) Vgl. Hans-Egon Hass, *Das Problem der literarischen Wertung*, in: *Studium Generale*, 12, 1959, p. 727-756.

(4) Roman Ingarden, *Das literarische Kunstwerk*, 2. verbesserte und erweiterte Auflage, Tübingen, 1960, en *Bemerkungen zum Problem des ästhetischen Werturteils*, in *Rivista di Estetica*, 3, sept.dec. 1958, p. 414-423.

precies op grond van het complexe gebeuren dat zich in de taal voltrekt, door een openheid die plaats laat voor een pluraliteit van „Werterlebnisse”. Het kunstwerk is in wezen polyvalent; het bevat een min of meer samenhangend systeem van mogelijkheden die zich aanbieden ter concretisering, ter realisering door een lezer. Het werk is essentieel gericht op een dialoog met de lezer, die het aangeboden veld van mogelijkheden binnen de passende grenzen zal trachten te actualiseren, exploreren, expliciteren in onderscheiden „Werterlebnisse”, die convergeren naar een zo adequaat en exhaustief mogelijke realisatie van het kunstwerk. Zo zou men het kunstwerk ook als een potentieel en intentioneel aanbod van mogelijkheden kunnen beschouwen. De kunst van de criticus — en elke lezer is een criticus op zijn manier en niveau — bestaat er nu in, tegenover dit aanbod de passende vragen te stellen en het kunstwerk te ontmoeten waar het vraagt om ontmoet te worden.

Hieruit volgt dat eerst wanneer wij het kunstwerk trachten te realiseren, er een echt object ontstaat (een Gegen-stand), iets dat vóór ons staat als een appèl, een oproep tot onze bereidwilligheid, generositeit en sensibiliteit om het tot zijn recht te laten komen in een passende evaluatie. Het kunstwerk wordt dus eerst zichzelf in het wederzijds bevruchtend contact, in de gevende en nemende dialoog met de lezer of toehoorder. „C'est l'exécution du poème qui est le poème”, zei Valéry⁵. Het kunstwerk vraagt om de toehoorder en lezer, zoals de schoonheid in de natuur vraagt om het licht om gezien en bewonderd te worden. Een werk concretiseren in een „Erlebnis” betekent dus ook het in zichzelf constitueren. Elke lectuur schept een verschijningsvorm van het werk, waarin wij vat krijgen op het werk en waarin *het werk* tot zichzelf komt. In deze haast oneindige reeks van concretiseringenvormen ontvouwt het werk zich als een niet-gesloten organisme. „L'œuvre est la limite des perceptions que nous en avons”, zegt A. Nisin in *La littérature et le lecteur*⁶. En J.-P. Sartre noemt in zijn essay *Qu'est-ce que la littérature?* de kritische lectuur een samengaan van waarnemen en scheppen: „création dirigée”⁷. Verder zegt Sartre: „Ainsi, pour le lecteur, tout est à faire et tout est déjà fait; l'œuvre n'existe qu'au niveau exact de ses capacités”⁸.

Aan die subjectieve concretiseringenvormen van een werk zijn er natuurlijk grenzen. Al heeft het werk de lezer nodig om tot zichzelf te komen, toch bewaart het een zekere graad van autonomie in het kritisch proces, hetgeen ook een aspect is van zijn „paradoxaal”

(5) Geciteerd door Arthur Nisin, *La littérature et le lecteur*, Paris (1960), p. 51.

(6) p. 44.

(7) Jean-Paul Sartre, *Situations II*. Vingt-huitième édition (Paris), s.d., p. 95.

(8) o.c., p. 96.

karakter. Het werk is normatief ten opzichte van de mogelijke realisaties die het van de lezer vraagt. Het vraagt om een waarde-antwoord dat niet willekeurig kan zijn. Het vraagt m.a.w. om *passende* concretisering en binnen de aangeboden mogelijkheden. Het is de kunst van de goede lezer, deze grenzen te eerbiedigen. Het is in vele gevallen moeilijk precies uit te maken waar het „Herausinterpretieren” ophoudt en de „Hineininterpretierung” begint of, anders gezegd, waar de subjectieve assimilatie en interpretatie de in het aanbod aanwezige gegevens overschrijdt.

Welnu, de eerbiediging van deze grenzen is een eerste vorm van objectiviteit. Objectiviteit in deze eerste betekenis kan dan omschreven worden als een vorm van rechtvaardigheid: men restitueert aan het object de volheid van zin die het aanbiedt. Men geeft zo adequaat en volledig mogelijk terug wat men heeft ontvangen. Objectief in deze betekenis is dus die lezer die bij machte is om de gevarieerde rijkdom van een tekst in al zijn aspecten op te vangen en hem in de beschrijving, in de interpretatie en het waarde-oordeel adequaat te weerspiegelen. Deze eerste vorm van objectiviteit is eigenlijk niets anders dan eerbied voor de feiten die men vóór zich krijgt. De vraag is natuurlijk of het repereren van deze feiten niet reeds op een of andere bedekte en ongewilde wijze een selecterende, interpreterende en evaluerende activiteit van het subject vereist. Ik meen van wel. Maar dit buiten beschouwing gelaten kan men zich alvast een vorm van objectiviteit voorstellen die zich zou tevreden achten met het repereren van literaire feiten en niets dan feiten. Deze objectiviteit bedoelde wellicht T.S. Eliot waar hij in *The function of criticism* de belangrijkste eigenschap van de criticus karakteriseert als „a very highly developed sense of fact”; de interpretatie van de criticus is op haar best, aldus Eliot, wanneer zij helemaal niets interpreteert, maar zich beperkt tot „merely putting the reader in possession of facts which he would otherwise have missed”⁹.

Uit het „paradoxaal” karakter van het kunstwerk kan men enkele gevolgtrekkingen maken betreffende de taak van de criticus. Hieruit volgt, ten eerste, het historisch perspectivisme van de kritiek. Het werk is historisch bepaald, gebonden en gefixeerd, in zijn ontstaan, taalgebruik, de historische persoon van de auteur, de geplogenheden van stijlen en genres enz. En toch staat het open om door elke nieuwe historische situatie opnieuw en anders bevrucht te worden. Het is historisch gefixeerd en toch tijdeloos en zonder ouderdom. Het is steeds weer in een heden voorhanden, onafhankelijk

(9) T.S. Eliot, *The Function of Criticism*, in: *Essays in Modern Literary Criticism*, Edited by R.B. West Jr., New York-Toronto (1960), p. 143-144.

van zijn auteur en tijd van ontstaan. De lezer concretiseert het steeds weer in een ander nu. Op zijn beurt tijdsgebonden brengt de lezer het werk in *zijn* heden weer nieuw „te voorschijn”. Zo kunnen wij in onze „gedateerde” concretisering en bepaalde potentiële waarden in een werk actualiseren die in de tijd van ontstaan of in perioden vóór de onze niet konden geactualiseerd worden.

Dit kan verklaren hoe werken onderduiken in de smaakgeschiedenis om onder een nieuwe historische constellatie weer als zeer „actueel” te verschijnen. „L'ombra sua torna”, zei Dante van de grote dichter: nu eens in de schaduw, dan weer in het volle licht volgt hij met zijn werk de wentelingen van de smaakgeschiedenis. Dat dit überhaupt gebeuren kan, vindt zijn oorzaak in de complexe, paradoxale of multivalente natuur van een in wezen open en op de lezer gerichte werk. Door zijn wisselende concretisering en kan een groot werk zich in de tijd staande en in leven houden. Daarin ligt zijn perenniteit. Een groot werk, zei Fichte, heeft geen eigentijds rechter.

Dit maakt de geschiedenis van de kritiek tot een symposion in het verloop van de tijd, tot een dialoog van verschillende geesten in verschillende historische constellaties. Zo wordt de literaire kritiek tot een dialoog van verschillende subjecten over een object dat zijn grootheid en perenniteit daardoor betuigt dat het onder verschillende belichtingen opduiken en gewaardeerd worden kan. Zo is de ware letterkunde ook nooit een antiquarisch museumstuk dat in het verleden versteent, maar een levend patrimonium dat met de geesten mee evolueert en zich soms slechts na eeuwen in zijn ware luister constitueert. Zo zijn de geesteswetenschappen, net als hun objecten, historisch, terwijl de natuurwetenschappelijke disciplines voortdurend hun sporen uitwissen.

Een tweede gevolg is het relativisme van de kritische gezichtspunten en beginselen. Een werk kan slechts door een haast oneindig geschakeerde variëteit van kritische standpunten en methoden tot zijn volle recht gebracht worden. Dit impliceert de slechts relatieve geldigheid van elke partiële kritische benadering. Het concretiseren en evalueren is nooit afgesloten. Dit impliceert tevens dat een zgn. „definitieve” kritische interpretatie en evaluatie uitgesloten is. Het definitieve is niet van de orde van de kritiek. Men zou er verkeerdt aan doen dit te betreuren. De kritiek is immers in wezen perspectivistisch, d.w.z. de beleving van een werk splitst zich in een prisma van subjectieve, relatieve en individuele ervaringen al naar gelang het gezichtspunt, het standpunt, de sensibiliteit, de kritische outillage, de oogmerken en de achtergronden van elke kritische lezer.

Het ideaal van de kritiek ware een bundeling in één persoon van alle kritische gezichtspunten, beginselen en methoden met het doel de complexe eigenheid van een werk onder een bepaalde historisch gesitueerde belichting te doorpeilen en naar waarde te schatten. Deze ideale criticus, die meerdere personen in zich zou verenigen, bestaat niet¹⁰. Zijn bestaan is een onmogelijkheid, zoals ook de kritiek zelf in laatste instantie een onmogelijkheid is. Steeds zal haar object haar ontglippen, in een verdere stroming van de tijd mee verglijden en om een andere benadering verzoeken. Het definitieve boek over Dante werd nog niet geschreven en het zal wel nooit geschreven worden. Maar het paradoxale is dat men de bestaande werken over hem, ook die met eventuele geboortacte en verbanningsdecreten, niet graag zou willen missen.

Deze onmogelijkheid van de kritiek moge ons niet verontrusten of ontmoedigen, noch ons een minderwaardigheidsgevoel bezorgen t.o.v. exact-mathematisch arbeidende vorsers, die erin slagen hun wetenschap rechtlijnig te doen vorderen met een progressieve kennis, die de vroegere stadia van het onderzoek vlug doet verouderen en zelfs nutteloos maakt. De kritiek daarentegen vordert spiraalvormig, de manier waarop zij haar kennis verwerft, is cumulatief, gebonden als zij is aan de perenniteit, d.w.z. het voortbestaan in een eeuw nu, van haar object. De kritiek argumenteert niet met bewijzen of logische zekerheden, maar met intuïtieve zekerheden, waarvan de waarheids- en geldigheidswaarde gegarandeerd wordt door het omvattende van het inzicht en de artistieke van de creatieve, intuïtieve sensibiliteit. In zover de criticus zich van de verifieerbare zin van het kunstwerk verwijdt om de totale zin ervan te doorgronden, moet hij afstand doen van controleerbare, ja zelfs van rationeel adequaat mededeelbare waarheid, en begeeft hij zich op het terrein van het *plausibele*. Plausibele oordelen worden slechts in de marge en voorlopig geduld in de exacte wetenschappen; in de literatuurstudie echter liggen zij veel dichter bij de kern van het onderzoek. De waarheid van de criticus is dan ook doorgaans logisch zwak in die zin dat hij niet kan overtuigen met „doorslaande argumenten”. De onmogelijkheid van de kritiek vertoont ook dit paradoxaal aspect dat de geringe logische zekerheidsgraad geenszins de grootheid van het geestelijk avontuur dat de kritiek is, aantast.

De onmogelijkheid van de kritiek, zoals ze hier summier geschetst werd, kan wél verontrustende aspecten vertonen wanneer de journalistieke kritiek in het geding is: hoe kan deze haar object

(10) Vgl. Stanley Edgar Hyman, *The Armed Vision. A Study in the Methods of Modern Literary Criticism*, New York, 1952, p. 402.

a.h.w. in de vlucht, na een eerste lectuur zoals meestal het geval is, zodanig omvatten dat het waarde-oordeel, cito presto uit een waarde-beleving gekristalliseerd, de volle rijkdom van het werk tot zijn recht kan laten komen? Hoe meer men hierover nadenkt, hoe hachelijker de taak van de journalistieke criticus voorkomt. Weliswaar dient hieraan toegevoegd dat een bondig geformuleerd, niet inductief gefundeerd noch analytisch gecommuniceerd oordeel even juist en objectief kan zijn als een oordeel dat slechts geveld wordt na grondige studie.

Een bijkomende moeilijkheid die zich voor elke vorm van kritiek voordoet en die de objectiviteit van het oordeel kan aantasten, is de verwoording van de waarde-beleving. Het is o.m. de taak van de criticus een waarde-beleving rationeel op te klaren en deze te expliciteren in de concepten van het abstraherend intellect. Het kan licht voorvallen dat deze verwoording, die abstracties hanteren moet, een nog zo trouwe en adequate intuïtieve realisatie van het kunstwerk vertekent. Deze beleving is immers grotendeels irrationeel, kwalitatief, individueel en synthetisch. De laatste fase van het kritisch „Erlebnis”, nl. het verwoorde oordeel, bedient zich van begrippen die de intuïtieve apperceptie nooit adequaat vermogen te weerspiegelen. Zo wordt het subject hier dan door het subject bedrogen, nl. door zijn eigen taal. Steeds zal men moeten terugkeren naar de onmiddellijke apperceptie van het werk zelf. Het esthetisch oordeel is slechts een afgeleide en secundaire geestelijke activiteit t.o.v. de primordiale en allerbelangrijkste intuïtieve omgang met het werk.

Met dit alles werd wel aangetoond dat het subject *van meet af aan* betrokken is in alle vorm van lectuur en kritiek, vermits de geestelijke activiteit van de lezer het werk zelf *constitueert*. Toch is het van belang de rol en het aandeel van het subject in het kritisch proces van dichterbij te bekijken. We hebben immers de indruk dat we hier eerst voor goed het netelige terrein van de „subjectiviteit” (wat meestal pejoratief klinkt) betreden. Welke factoren vergroten de onvermijdelijke subjectiviteit van de lezer, de interpretator, de beoordelaar? Welke krachten beïnvloeden de lectuur, zodat deze zich wellicht verwijderd van de door het werk aangereikte mogelijkheden?

Een eerste grond van subjectieve individuatie der „Werterlebnisse” is de persoonlijke ontvankelijkheid of intuïtieve begaafdheid van de criticus. Men kan dit aanvoelings- en inlevingsvermogen kortweg zijn „talent” noemen — te onderscheiden, maar in de meeste gevallen niet te scheiden van zijn literaire, ook literatuur-historische kennis. Deze kennis scheidt niet noodzakelijk kritische

bevoegdheid, maar is er toch een allernuttigste onderbouw van. Met de onderlegdheid van de criticus hangt nauw samen wat men zou kunnen noemen: zijn „kritisch verleden”, d.w.z. het geheel van ervaringen die hij opdeed in verband met literatuur, literatuurstudie, het literaire leven en de kritiek zelf, dus een soort bezonken kennis en „systeem” van waarden die zijn kritische persoonlijkheid uitmaken. Dit kritisch verleden is anders voor elk individu. Daarmee hangt ook samen de vorming die hij genoot; de meesters die hem hebben beïnvloed, de boeken die dat sluimerend normbesef misschien voor altijd hebben gestructureerd. Het is b.v. niet zonder belang voor het „gezicht” en de activiteit van een criticus, of hij de grootsten heeft gelezen en nog leest, of hij heeft gelezen en nog leest in de meest verschillende stijlen, scholen en talen, of hij b.v. nog iets meer verwerkt dan de lopende productie die op zijn recensieplankje terechtkomt. Ik neem aan dat wie herhaaldelijk teruggrijpt naar de verzen van Hooft onwillekeurig anders staat tegenover de Nederlandse poëzie in '64 dan de „insider” die sinds '55 niets anders las dan onze hedendaagse poëzie. Een grotere insiders-bevoegdheid zou wel eens kunnen beknot worden door het beperkte perspectief van diens kritisch verleden.

Dat wellicht ongearticuleerde, zelden geëxpliciteerde of geavoueerde, nooit voltooide, steeds „open” systeem van weten, aanvoelen en appreciëren noem ik het kritisch verleden. Elke lezer ten slotte heeft zijn kritisch verleden dat zich onwillekeurig cristalliseert in zijn smaak-gewoonten of smaak-habitus en in zijn wellicht zelden geëxpliciteerde en verwoorde smaak-oordelen. Bij een ernstig criticus steekt er heel wat achter zijn onschuldige of pedante „mijns inziens” en „me dunkts”. De criticus moet zich niet schamen het woordje „ik” uit te spreken. Hij kan het wel ijdel gebruiken, maar hij moet ook „ik” durven zeggen, zoals de auteur ook „ik” zegt.

Het is overbodig hieraan toe te voegen dat de manier waarop het kritisch verleden gegroeid is en groeit, van het grootste belang is. Het belang van een goede universitaire vorming van de criticus mag m.i. niet onderschat worden. Onnodig, eveneens, erop te wijzen dat de kritische habitus van om het even wie, hoe oud hij weze, *open* moet blijven, en dynamisch en bekwaam om te ontvangen en te blijven integreren. Zijn zgn. „normen” wezen geen starre be-grippen die hem beletten het literaire leven in al zijn spanningen, evoluties en smaakveranderingen te volgen en te assimileren.

Er zijn vervolgens een serie factoren die verband houden met de hele menselijke persoonlijkheid van de criticus: zijn ouderdom, zijn sociale status, zijn religieuze, sociale of politieke opvattingen, zijn nationaliteit, zijn taalgevoel (een niet te onderschatten vermoegen!) en de hele waardenhiërarchie die hij er als mens op na houdt,

waaruit en waarvoor hij leeft. In deze wellicht zelden geëxpliciteerde of rationeel verantwoorde waardenhiërarchie is ook de kunst ergens geïntegreerd. Ten slotte oordeelt elk ernstig criticus vanuit dit waardenbesef waarin de literatuur ergens *haar* plaats krijgt.

Factor van subjectiviteit is ook de momentele situatie waarin iemand leest en recenseert. Niemand leest noch schrijft „en vase clos”, maar steeds in een hele menselijke context met contingenties en imponderabilia van allerlei aard. Ik meen dat er méér „hidden persuaders” over onze schouders mee-lezen dan wij vermoeden. En last not least, er zijn allerlei factoren van onvrijheid, verknechting en knevelarij die de criticus met zoete of minder zoete banden binden aan uitgevers, auteurs, andere critici, de krant of het tijdschrift waarin hij schrijft, en wat weet ik meer. Deze factoren van onvrijheid zijn helaas te courant en te bekend om er langer bij stil te staan. Wie nooit eens een ander een pleziertje gunde, werpe de eerste steen.

Dit alles wijst erop dat lectuur en kritiek verlopen in een complexe situatie die de „Werterlebnisse” zowel historisch als subjectief-individueel gestalte geeft en in de laatste fase ook mee zal opgaan in het smaak-oordeel. Het subject moet niet het onmogelijke beproeven, nl. zich helemaal los te wringen uit deze situatie. De criticus moet wel trachten de factoren die misschien onbewust de onpartijdigheid van zijn voelen, smaken en oordelen aantasten en de onontbeerlijke subjectiviteitsmarge ongepast vergroten, zo ver mogelijk uit te schakelen. In dit verband is het goed erop te wijzen dat de criticus niet enkel zijn zaken en zijn stiel, maar ook zichzelf moet kennen.

Ten aanzien van deze onvermijdelijke subjectiviteit van de kritische activiteit zijn nu een paar schijnoplossingen denkbaar. De eerste is de valse oplossing van een volstrekt subjectivisme, van een kritiek die, zoals Baudelaire het aforistisch uitdrukte, openlijk *wil* zijn: „partiale, passionnée, politique”¹¹. Dit is een ontwijken van het ware probleem, een ongepast subjectivisme dat leidt naar willekeur, partijdigheid of ruggegraatloos subjectivisme. Een andere schijnoplossing bestaat erin zgn. „wertfrei” te beschrijven, het waarde-oordeel tussen haakjes te plaatsen en alleen „objectief” te weerspiegelen. Dit is een vorm van zuiver „hinnehemende”, louter ontvangende kritiek die ik vrouwelijk of fluorescent zou noemen. Zij is uiterst bedreven in het registreren en weerkaatsen, maar weigerig om persoonlijk, van man tot man, te dialogeren en op eerlijke, moedige, zakelijke en gemotiveerde manier te taxeren.

(11) Charles Baudelaire, *Œuvres Complètes*, II. *Cusiosités Esthétiques*, Paris, s.d., p. 82.

Nog een ander maneuver om de subjectiviteit ongepast te ontlopen is het oordeel overlaten aan Vadertje Tijd, het Verleden zowel als de Toekomst. Het vertrouwen op het oordeel der Eeuwen, gewoonlijk gepaard gaand met een struisvogelclassicisme, kan zo groot worden dat het op een gecamoufleerde kritische vaandelvlucht gaat lijken. Daarbij vergeet men dat de vorige zowel als de komende generaties die voor ons hebben geschift of later zullen schiften, in de grond voor dezelfde kritische moeilijkheden staan als wij nu. Waar of wanneer ook staat de lezer steeds in het kritisch heden dat *nu* om zijn normen, waarden en klassieken vraagt, en dat *nu* wil begrijpen, smaken, genieten en waarderen, zowel het patrimonium dat ons werd bewaard uit vroeger eeuwen als datgene dat wij onder onze ogen *nu* zien groeien. Julien Benda publiceerde in het voorwoord van zijn boek *La France byzantine ou le triomphe de la littérature pure* een kritische beginselverklaring onder de titel „De l'effort pour juger notre temps comme s'il n'était pas le nôtre”. Daarin schrijft hij : „Un de nos efforts, dans l'étude qui suit, a été de parler de la littérature de notre temps en oubliant qu'il est le nôtre, mais comme fera au XXXe siècle un historien des lettres françaises, ou comme nous parlons nous-mêmes des écrivains de l'âge de saint Louis”¹². Benda noemt deze onderneming moeilijk. Hij gaat niet ver genoeg : het is doodgewoon een illusie.

Verwerpt men deze schijnoplossingen en wil men toch een objectiviteit nastreven die niet in conflict is met de onvermijdelijke, ja onontbeerlijke subjectiviteit van de criticus, dan kan men wellicht van de kritiek eisen, niet dat zij objectief zou zijn in de zin van absoluut geldend, maar *objectiverend*, en dat in een drievoudige betekenis.

Objectiverend, vooreerst, ten opzichte van het literaire werk zelf, nl. steeds zover mogelijk, zo zakelijk mogelijk verwijzend naar en steun zoekend bij feiten die verifieer- en controleerbaar zijn, dus het werk nemend als maatstaf, als bron en doel. Objectiverend is een kritiek die steeds naar het werk tendeert als naar een middelpunt dat *zijn* zin verleent aan het hele gebeuren. Objectiverend wil dus zeggen : a - just - eren in de zaken zelf. Objectiverend, vervolgens, ten opzichte van het eigen „Erlebnis”, nl. het eigen smaakinzicht toetsend aan de feiten voor zover deze natuurlijk hun steun kunnen bieden. Objectiverend is niet de cultus van impressionistische willekeur, maar de vaste wil om de „me dunkts” en de „mijns inziens”, die nooit zullen kunnen weggecijferd worden, zo nauw mogelijk te doen aansluiten bij een zo adequaat mogelijke

(12) Julien Benda, *La France byzantine ou le triomphe de la littérature pure*, 2. Edition (Paris), s.d., p. 9.

apperceptie van het werk. Dit kan de criticus bereiken door studie, analyse, inductie en vergelijking. Een heel arsenaal van wetenschappelijke kennis en onderzoeksmethoden staat hem ten dienste om het eigen smaakgevoel deskundig en zakelijk te formuleren, te funderen en te motiveren, zo ver en zo accuraat als het kan. Objectiverend, ten slotte ten opzichte van de intersubjectiviteit en zelfs tegenover de geschiedenis, zo het verleden als de toekomst. De criticus moet in zover een objectiverende uitspraak betrachten dat hij kan dialogeren met vroegere standpunten en oordelen, en dat zijn inzicht en oordeel een kern van duurzaamheid en geldigheid bevat die ook latere lezers kan aanspreken en misschien zelfs leiden. De objectiverende criticus betracht dus een zekere distantie tegenover het eigen „Erlebnis”, die hem toelaat dit subjectieve „Erlebnis” in zekere mate te transcenderen — zonder het te verraden — door een geldigheid die in de intersubjectiviteit als zodanig wordt erkend als een zakelijk getuigenis in het nooit eindigende kritische symposion.

De in de kritiek bereikbare objectiviteit lijkt mij dan te liggen in de verbinding van de twee vormen die werden aangestipt: de objectiviteit als rechtvaardigheid, als restitutie van wat men kreeg, gekoppeld aan de objectiviteit als objectiverende neerslag van een in wezen subjectief „Erlebnis” dat door een object wordt uitgelokt en geleid en er voortdurend „ergocentrisch” naar terugkeert, niet louter om het te weerspiegelen of te registreren, maar om ermee te dialogeren, om het te be-oordelen, als mens en als literatuurliehebber, vanuit een geïmpliceerde hiërarchie van waarden, die al het waarderen, ook het specifiek-literaire, van binnen uit zal door-desemen. Is die eerste vorm van objectiviteit — de fluorescente — wellicht vrouwelijk te noemen, dan is de echte objectieve kritiek, die beide vormen tracht te combineren, een dialoog van man tot man. Zulke objectieve criticus kan luisteren en ontvangen, maar ook vragen stellen en op zijn beurt schenken. Hij kan de tekst tot zijn recht laten komen, omdat hijzelf veel bezit en veel wenst te ontvangen. De objectiviteit die in de kritiek wenselijk is ligt in het ideale, zelden te verwezenlijken rendez-vous van de objectiviteit als rechtvaardigheid én de zover mogelijk objectiverende oordeelshabitus van een vrij, sensibel, intuïtief-begaafd, belezen en leesgraag subject.

Bij wijze van besluit weze hieraan toegevoegd dat objectiviteit in de kritiek geen dwangidee mag zijn. De objectiviteit in de zin van *subjektfreie* onpartijdigheid is in de kritiek geen absolute eis. Dergelijke objectiviteit is immers onbereikbaar en zij is bovendien vreemd aan de geestelijke activiteit die wij hebben beschreven. Zij is dus geenszins een ideaal waarnaar de criticus zou moeten stre-

ven en waaraan zijn prestaties door anderen zouden kunnen worden afgemeten. Volstrekte onpartijdigheid is superstitieus voor een criticus. Er is in deze wereld geen absoluut waarnemer, en zeker niet in de kritiek. Een tweede besluit is, dat het uur van Greenwich niet bestaat in de kritiek. Het is met onze oordelen, zei Alexander Pope in zijn *Essay on Criticism*, als met onze uurwerken : ze duiden allemaal met kleine verschillen een andere tijd aan en toch menen wij allemaal dat de ónze juist gaat¹³. Dit is grotendeels zo. In elk geval : er is in de kritiek geen signaal van Greenwich. Men zou zelfs kunnen zeggen dat er in de kritiek geen rechters zijn, eenvoudig omdat er in de literatuur geen wetten zijn. Ten slotte heeft het weinig zin zich af te vragen of de literaire kritiek subjectief of objectief is of moet zijn. Dit is hetzelfde als zich afvragen of de Belgische staat Vlaams of Waals is, of het huwelijk mannelijk of vrouwelijk.

(13) Alexander Pope, *An Essay on Criticism* (*Essai sur la critique. La forêt de Windsor*. Edition Classique, précédée d'une notice littéraire par E. Sedley. Paris, s.d.), p. 2 : „'Tis with our judgments as our watches ; none
Go just alike ; yet each believes his own”.

Een betwist probleem : de translitteratie van Griekse in Latijnse lettertekens *

door

H. LECLERCQ

Wie er zou aan denken in een tekst in Latijnse lettertekens een naam of een woord in Arabische, Cyrillische of Hebreeuwse tekens in te lassen, zou het gevaar lopen van pedanterie beschuldigd te worden of minstens zijn tekst voor een aantal lezers onduidelijk te maken. Volgens de linguïst André Martinet¹, is dit niet het geval met de Griekse letters : het Grieks is de enige taal met niet-Latijnse lettertekens waarin men de originele spelling kan behouden zonder het zo even vermelde dubbele gevaar tegemoet te gaan. Het is nochtans niet ondenkbaar dat voor sommigen een in het Grieks gestelde bibliografische steekkaart evenveel moeilijkheden biedt als een Russische boektitel voor anderen. Er kan opgemerkt : die Griekse, resp. Russische woorden moeten dan maar in Latijnse lettertekens omgezet worden. Doch indien elke bibliotheek, steunend op eigen taal, een oplossing zou gaan zoeken, dan zouden de opzoekingen, die door de onkunde van Grieks of Russisch onmogelijk gemaakt werden, haast evenzeer bemoeilijkt worden. In deze tijd van internationale samenwerking was het te verwachten dat naar een universeel systeem zou gezocht worden.

In deze bladzijden onderzoeken we eerst de betekenis van de term translitteratie, vervolgens wijzen we op het project van een internationaal translitteratiesysteem door de ISO (*International Standard Organisation — Organisation internationale de normalisation*), tevens vermelden we andere translitteratieprojecten.

De term *translitteratie* wordt in verschillende betekenissen gebruikt. A. Dain² noemt de echte translitteratie de overgang in eenzelfde schrift van een oudere naar een nieuwe vorm (bv. van uncial naar minuskel), daarnaast onderscheidt hij een andere translit-

(*) Deel van een lezing in de Maatschappij gehouden op 15-3-1964 onder de titel : *Transcriptie en translitteratie van persoonsnamen die in Griekse bronnen voorkomen*. We hebben dankbaar gebruik gemaakt van de aan- en opmerkingen die tijdens de bespreking geformuleerd werden.

(1) *A Project of Transliteration of Classical Greek*, *Word* 9 (1953), p. 152.

(2) *Les Manuscrits*, (*Collection d'Etudes anciennes*), Paris 1964, 2de uitg., pp. 125-126.

teratie, „le métagrammatisme”, die hij bepaalt als de overgang van een alfabet naar een ander³. W.Gs Hellinga⁴ noemt translitteratie het overschrijven, letter voor letter, van een handschrift; deze bewerking wordt door anderen transcriptie geheten⁵.

Het is opvallend hoe verschillend de definities zijn die door de woordenboeken voor transcriptie en translitteratie gegeven worden, het mag tevens genoteerd dat zelden in eenzelfde woordenboek beide termen verklaard worden. Het kan derhalve zijn nut hebben de bepaling van een gespecialiseerd woordenboek, dat van Ae. Springhetti, te signaleren; translitteratie is: *substitutio litterarum alphabeti cum congruentibus alterius alphabeti, quod non nimis sollicitum est de vera sonorum representatione*⁶. Deze bepaling komt dus overeen met deze van wat Dain „le métagrammatisme” noemt, en met de bepaling van de translitteratiecommissie van ISO: *la translittération consiste à représenter les caractères ou signes d'un alphabet par ceux d'un autre, en principe lettre par lettre*⁷.

De translitteratie is dus te onderscheiden van de transcriptie die de omzetting van de tekens of klanken van een alfabet in die van een ander beoogt. Het grote voordeel van de translitteratie is dat men geen rekening moet houden met de uitspraak. Er moet hier niet uitgeweid worden over de manier waarop de Grieken hun taal uitspraken, hier weze slechts opgemerkt dat geen gewag mag gemaakt worden van „het” Grieks, daar zowel in die tijd als in de ruimte een grote verscheidenheid bestond⁸.

In functie van de bibliografie en van de bibliotheconomie wordt sedert 1952 door de vermelde *International Standard Organisation* een oplossing gezocht voor het probleem van de translitteratie van de tekens van verschillende alfabetten, o.a. het Griekse, in Latijnse lettertekens. De translitteratie die de ISO beoogt moet niet alleen automatisch zijn, dit betekent, kunnen gebruikt worden door een persoon die het Grieks niet machtig is, maar ze moet ook in omgekeerde richting bruikbaar zijn, d.i. van de getranslittereerde tekst

(3) In het eerste geval gebruikten de Grieken de term metakharaktērismos in het tweede metagrammatismos.

(4) *Principes linguistiques d'éditions de textes, Lingua* 3 (1952-53), pp. 295-308. In deze zin wordt de term translitteratie ook meermaals gebruikt in de reeks *Zwolse drukken en herdrukken*, bv. L. Roose, *Religieuze poësie van Cornelis Crul*, Zwolle 1954, p. 38.

(5) Bv. A. Bataille, *Les Papyrus, (Traité d'Etudes byzantines II)*, Paris 1955, p. 15.

(6) *Lexicon linguisticae et philologiae (Latinitas perennis VI)*, Romae 1962, s.v. *traslitterazione*. Vgl. de bepaling in *Van Dale's Nieuw groot woordenboek van de Nederlandse taal*, 8ste druk (1961), s.v. *translitteratie* (in vorige uitgaven kwam dit trefwoord niet voor).

(7) Cf. Document 708/101 (ISO/TC46-Documentation).

(8) Men denke aan de vele dialecten, aan de evolutie in de loop van de eeuwen en aan de invloed van het Oosters milieu op het hellenistisch Grieks.

moet men zonder mogelijkheid tot verwarring naar de originele tekst teruggaan. Tot een oplossing is men nog niet geraakt. Zoals het met alle internationale ondernemingen het geval is, wordt ook hier heel wat tijd in beslag genomen.

Nadat in 1952 het probleem werd gesteld, diende Frankrijk in 1954 het voorontwerp in, dat door de nationale commissies⁹ besproken en geammendeerd werd. De resultaten van de besprekingen op nationaal vlak werden in 1956 gepubliceerd. Grote moeilijkheden rezen op: sommige landen wilden onderscheid maken tussen de translitteratie van Oud- en Modern-Grieks, andere landen niet; daarbij kwam dat in de meeste landen een gevestigde traditie bestaat. Het project tot aanbeveling werd ingediend in 1959, een tweede in 1960. Tijdens de vergaderingen die in 1963 gehouden werden, werd de aandacht besteed aan de definities van transcriptie, translitteratie en romanisatie en werden volgende principes vastgelegd: dubbelzinnigheid moet vermeden; één letter moet zoveel mogelijk door één letter weergegeven worden; zo weinig mogelijk diacritische tekens moeten gebruikt worden; de translitteratie moet ook toelaten naar de originele taal terug te gaan; zulk een systeem moet tenslotte door iedereen aanvaardbaar zijn en aanvaard worden. Uit de resoluties van vermelde vergaderingen kon men afleiden dat de translitteratie van Griekse in Latijnse lettertekens niet ter sprake kwam. Einde 1963 werd een derde project tot aanbeveling aan de verschillende nationale commissies, in het totaal tweeëndertig, voorgelegd. Hopelijk zullen de resultaten gepubliceerd zijn wanneer deze bladzijden verschijnen.

Terwijl het ISO-project zich aan alle Griekse teksten, zonder onderscheid van plaats of tijd interesseert, zijn hier andere studies te vermelden die zich beperken tot de translitteratie van het klassieke Grieks.

De belangrijkste studie is deze van A. Martinet die in 1953 verscheen: *A Project of Transliteration of Classical Greek*¹⁰. Het doel van dit project, dat onafhankelijk van het ISO-project werd gepubliceerd, is de overgang van het oorspronkelijke naar de translitteratie en omgekeerd, zonder moeilijkheden mogelijk te maken. Om dit te bereiken stelde Martinet voor elke Griekse letter verschillende vragen, waarvan hier de voornaamste: welke Latijnse letter

(9) De Belgische commissie staat onder het voorzitterschap van Dr. F. De Vrieze, Adjunct-Conservator van de Koninklijke Bibliotheek, die, evenals de secretaris, de Heer L. D'Haenens ons herhaaldelijk nuttige inlichtingen verstrekke.

(10) *Word* 9 (1953), pp. 152-161. De translitteratieprincipes van Martinet vindt men toegepast door J. Puhvel, *Greek Etymologies, Language*, 30 (1954), pp. 454-457. Martinet vulde zijn translitteratiesysteem aan: *Crisis, Elision and Aphaeresis. A Supplement to a Project of Transliteration of Classical Greek, Word* 11 (1955), pp. 268-270.

komt op dezelfde plaats in het alfabet; welke Latijnse letter is van hetzelfde prototype afgeleid; welke Latijnse letter werd gebruikt om de Griekse letter in leenwoorden weer te geven, en omgekeerd, voor welke Latijnse letter werd de Griekse letter gebruikt in woorden die aan het Latijn door het Grieks werden ontleend?

Martinet, die bij het publiceren van zijn grondig artikel zeer waarschijnlijk niets kon afweten van het ISO-project, nodigde alle vakgenoten uit hun opmerkingen nopens zijn voorstel te laten worden. Slechts één reactie konden we hierop vaststellen, nl. van M.F. Galiano, *Sobre un proyecto de transliteración del Griego clásico*¹¹, die in grote lijnen Martinet's voorstel bijtreedt en in een nota melding maakt van het ISO-project. De Franse graecist L. Roussel¹², geeft een enigszins afwijkende translitteratie, hij vermeldt niet het project van Martinet, wel dat van ISO. Uitvoerig werd het translitteratievoorstel van de ISO behandeld door M.M. Barroso de Albuquerque en M.d.L. Flor de Oliveira¹³, die erop wijzen dat het utopisch is de dubbelzinnigheid te willen uitschakelen, wanneer men rekening houdt met de beperkte mogelijkheden die de Latijnse lettertekens bieden.

De vraag kan gesteld of het zijn nut heeft een Griekse tekst te translittereren, want het is duidelijk dat het behoud van een woord in zijn oorspronkelijke vorm, althans wat het Grieks betreft, grote voordelen biedt. A. Martinet verdedigt in zijn geciteerd artikel het principe van de translitteratie uit besparingsoverwegingen: het herhaald veranderen van Griekse en Latijnse lettertekens verhoogt de kosten van het zetwerk, deze onkosten zijn niet in verhouding tot de voordelen die het behoud van een woord in de oorspronkelijke vorm meebrengt¹⁴. Het is echter opvallend dat de recensenten van het vermelde werk van Roussel¹⁵ zeer scherpe kritiek uitoefenen op de translitteratie, omdat ze de lectuur bemoeilijkt. O.i. moet onderscheid gemaakt tussen de translitteratie van persoonsnamen en andere woorden. Wat de *persoonsnamen* betreft kan men zowel de transcriptie als de translitteratie verdedigen, de voorkeur die men aan een van beide systemen geeft hangt af van het standpunt dat

(11) *Antidōron Hugoni Paoli oblatum. Miscellanea philologica, Pubbl. dell' Ist. Filol. class.* 8), Genova 1956, pp. 124-136).

(12) *L'„Aspect” en grec attique*, (Publ. Fac. Lett. Univ. Montpellier 12), Paris 1958, cf. *Avertissement* p. 5. Deze translitteratie wijkt licht af van deze door dezelfde auteur gebruikt in *La Prononciation de l'attique classique*, Paris 1921.

(13) *La translittération des caractères grecs, Euphrosyne* 3 (1961), pp. 249-252.

(14) *Word* 9 (1953), p. 152.

(15) A. de Foucault, *Bull. Ass. G. Budé* 1960, pp. 299-301, M. Leroy, *Antiquité class.* 29 (1960), pp. 224-225 en J. Vergote, *Rev. b. Phil. Hist.* 38 (1960), pp. 229-230. Dit standpunt wordt gedeeld door E. de Strycker in zijn recensie van S. Zeppi, *Protagora e la filosofia del suo tempo (Pensatori antichi e moderni* 58), Firenze s.d. (1961), (*Antiquité class.* 32 (1962), p. 234).

men inneemt. Wie een naam vermeldt om over een persoon iets mede te delen, kan de naam gewoonweg transcriberen en zal liefst nog de Latijnse transcriptie kiezen¹⁶, wie zich echter op een onomatisch standpunt plaatst en een in het Grieks betuigde persoonsnaam¹⁷ in Latijnse lettertekens wil neerschrijven, kan niet anders dan letter voor letter translittereren¹⁸. Waar het mogelijk is dient de voorkeur natuurlijk steeds te gaan naar het behoud van de persoonsnaam in de oorspronkelijke spelling. Er zijn echter gevallen waar men op de translitteratie aangewezen is, men denke aan het argument van Martinet dat we hoger vermeldden, of aan het probleem dat gesteld wordt in gedactylografieerde licentieproefschriften op een onomatisch onderwerp.

Wat het translittereren van Griekse woorden zonder onderscheid betreft, menen we dat dit slechts in één geval aanvaardbaar is, nl. op bibliografische steekkaarten in een instelling die ook door Grieks-onkundigen bezocht wordt; in andere gevallen is het translittereren van zinnen, laat staan van hele teksten, uit den boze.

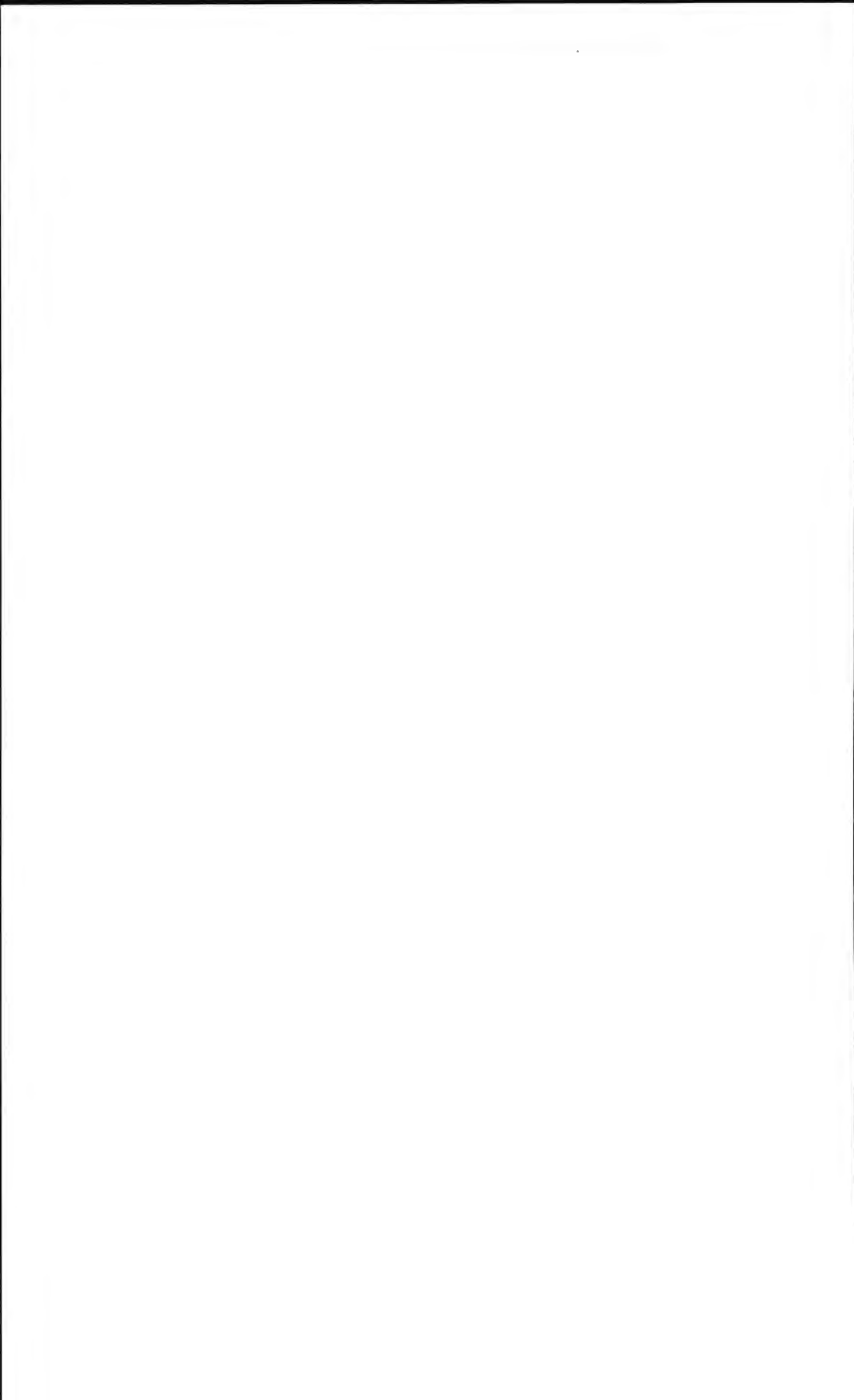
(Aug. 1964)

P.S. Hier kan vermeld dat op het *Deuxième Congrès international de Dialectologie générale* te Marburg/Lahn (1965) een sectie voor transcriptiesystemen voorzien wordt.

(16) Wie de Latijnse transcriptie kiest sluit tevens aan bij de humanistische traditie in de Nederlanden; cf. M.v.N.'s Taaltuin 631: Platoon of Plato (De Standaard, dagblad, 6-3-1963).

(17) De moeilijkheden vergroten nog van het ogenblik dat men met niet-Griekse namen in Griekse bronnen te doen heeft, men denke aan de vele vreemde namen die in de Griekse Papyri van hellenistisch Egypte voorkomen.

(18) Cf. H. Leclercq, *Note concernant la translittération en caractères latins des noms de personne attestés par les sources grecques*, *Orbis* 13, 1 (1964), pp. 299-308.

Vijfhonderd jaar Staten-Generaal en Parlement (1464-1964)

door

Prof. Mr. Dr. E. LOUSSE

Naar aanleiding van het ontstaan van de Staten-Generaal, dat dit jaar in de Benelux-landen werd herdacht, is het ons voornemen, in volgende bladzijden, een synthese voor te stellen van de gedachten die ons veertig jaar, méér dan om het even welk ander probleem van geschiedkundig-juridische aard, hebben onledig gehouden. Wij geven allereerst een theoretisch overzicht van de vertegenwoordiging als begrip en ook als instituut in het algemeen; daarna bespreken wij concrete realiteiten uit het verleden en het heden in de drie Benelux-landen, doch vooral in België, met de verschuldigde eerbied voor de grensverschuivingen, delingen en herenigingen en voor allerlei soorten van afwijkingen, die zich hebben voorgedaan. Wij richten onze schijnwerpers heel in het bijzonder op de toenemende ontvoogding van de mensen, door de eeuwen heen, en op de niet ononderbroken groei van de solidariteit.

Wij doen het aan de hand, niet uitsluitend van studiën die reeds in druk verschenen zijn, doch eveneens van een aantal referaten, die o.m. op kongressen en studiedagen in 1962, 1963, 1964 te Brussel, respectievelijk te Dublin en te München werden gehouden. Wij steunen bovendien op de feiten die in het licht werden gesteld, tijdens de werkkolleges die wij gedurende de laatste jaren met onze studenten te Leuven hielden en die vrij onverwachte uitslagen hebben opgeleverd. Het probleem van de vertegenwoordiging is een centraal probleem in de geschiedenis van het recht en van de politiek. Op voorwaarde dat men het in voldoende mate wil uitdiepen, kan het, gelijk ook andere, zonder moeite tot enige hoofdtrekken worden herleid. Totaal uitgeput en volledig opgehelderd zal het evenwel hoogstwaarschijnlijk nooit zijn.

*
**

Representare, representari betekent op de allereerste plaats afbeelden, verbeelden, vertonen, voorstellen in de materiële zin: de afbeelding van een persoon, van een voorwerp, het voorstellen van een dier, een plant, een bloemtuil, van een landschap, op een doek,

in marmer of in brons, ook het voorstellen van een kunstfoto op een tentoonstelling, van een drama op het toneel, van een scenario in de bioscoop enz. De voorstelling van „iets”, is niet hetzelfde als dat „iets”; zij is dat „iets” niet, doch er is steeds een verschil, een afstand tussen de realiteit en de afbeelding : een afstand die steeds op een of andere onnauwkeurigheid en soms zelfs op ongetrouwheid wijst. Iedere voorstelling kan slechts een „beeld” van de werkelijkheid weergeven. Toch kunnen wij die voorstelling, die afbeelding niet missen : wij hebben ze nodig, tot opleiding evenals tot vermaak. Men denke aan de spelonk, aan de opening van de spelonk, aan de geboeide gevangenen met de zon in de rug, en aan de schaduwen die de zonnestralen op de wanden van de spelonk projecteerden... volgens de voorstelling van Plato in het Zevende Boek van zijn beroemde *Politeia*. Ook dat is een voorstelling : een diepzinnige voorstelling van het geestesleven, van héél het leven van de mens hier op aarde.

De kwaliteiten en de gebreken van een voorstelling (*a representation*) kunnen te wijten zijn, behalve aan de mens die de voorstelling bekijkt en tracht te ontleden, én aan de realiteit én aan de voorstelling als dusdanig. Een blinde kan voor de beste voorstelling der wereld gaan staan, — foto, film of doek, — de voorstelling zal hij, al evenmin als het voorgestelde voorwerp zelf, jammer genoeg, nooit kunnen aanschouwen. Er zijn ook, en dit is reeds véél meer het geval, voorstellingen die voor „oningewijden” weinig zeggen : de opvoering van een stuk van Shakespeare, een symfonie van Beethoven, de beste jazz-muziek, niet figuratieve schilder- of beeldhouwkunst enz. Op hun manier zijn oningewijden bijziend, blind of doof. Het genot, dat elke soort van beschouwing oplevert, wordt verwekt en beïnvloed door de natuurlijke aanleg van de toeschouwer, en door de opleiding die de toeschouwer in een bepaalde richting ontvangen heeft. Wie de representatieve instituten enigszins grondiger wil leren kennen moet er zich op voorbereiden en toelleggen.

Er zijn voorwerpen, die zich in de natuur beter tot voorstelling lenen dan andere. Er zijn er zelfs die zich daartoe volstrekt níet lenen, zodat iedere poging om ze voor te stellen, immer onbevredigend blijven zal, in de onderstelling dat men zulk een poging zou willen wagen. Alzo zijn, behalve de Goddelijke Schepper zelf, de grootste en de kleinste schepselen : bv. de hemel en de hemellichamen, diepe zeeën en hoge bergen, stortregens en bliksem, de hoogste en de laagste klanken, de fijnste kleuren, de vleugel van een mug, het oog van een vlieg, de petalen van het schildersverdriet, de geur van rozen, anjers of leliën. „*Magnus in magnis et maximus in minimis*”, zei de H. Augustinus, sprekend over God. De mens

blijft stom en onmachtig tegenover de ontelbare wonderen van de wereld waarin hij leeft, hoe groot zijn talent ook moge wezen, hoe volmaakt ook de instrumenten en de apparaten waarover hij beschikt. Welke schilder, fotograaf of cineast zou er thans in slagen, een trouw beeld te geven van een massa van 10.000, van 100.000, van een miljoen mensen? Welke jurist vindt ooit de best aangepaste instituten en methoden om diezelfde massa op juridisch en politiek gebied te vertegenwoordigen? Iedere representatie geeft slechts bepaalde aspecten weer van de nooit door ons uit te putten realiteit. Ook daarom blijft zij immer onvolmaakt.

In die onvolmaaktheid van de representatie zijn er graden : dat spreekt vanzelf. Een doek van Velasquez overtreft die van vele vakgenoten, al is er in de eigen productie van die grootmeester der schilderkunst, van het beste en van het mindere. „*Quandoque bonus dormitat Homerus*”. „*Nemo sapit omnibus horis*”. De voorstelling, die wij op een kunstfoto te zien krijgen, kan beter zijn dan de voorstelling van hetzelfde wezen in een spiegel ; een film is getrouwer dan fotografie, omdat de film ook de beweging weergeeft ; de voorstelling op een kleurfilm is beter dan die op een film in wit-zwart ; die van een klankfilm in kleur, nog beter ; het cinerama nog beter, enz. De volmaaktheid van iedere representatie is rechtstreeks in verband met de aangewende techniek. Op juridisch en politiek gebied, is de getrouwheid van de „vertegenwoordiging” in verband met de technische kwaliteiten van het „vertegenwoordigend stelsel”. Het is a priori niet absurd te veronderstellen, dat de techniek van de juridisch-politieke vertegenwoordiging, door de eeuwen heen, geleidelijk beter, fijner, volmaakter is geworden, en dat ze voor vervolmaking nog steeds vatbaar blijft.

Iedere techniek, ieder stelsel, hoe volmaakt of gebrekkig ook, kan worden „gebruikt” of, met vooropgestelde bijbedoelingen, „misbruikt”. Er zijn vergrootglazen, mikroskopen en verreijkers, spiegels die de voorgestelde personen langer of dikker maken ; er zijn de vleiende portretten en karikaturen, artiesten die alles in het rose of in het lichtblauw, en andere die alles met sombere kleuren voorstellen. Er zijn vertegenwoordigers, die hun taak stipt, loyaal en oprecht, naar best vermogen trachten te vervullen, doch de geschiedenis behoudt uit alle tijdperken voorbeelden van het tegenovergestelde. Met instituten die de allerbeste niet zijn, kunnen personen met grote bekwaamheid en die het goed menen, nog resultaten bekomen, die zeker niet af te keuren noch te onderschatten zijn. Doch zelfs de beste instellingen zullen de verwachte resultaten niet opleveren als ze door minderwaardigen worden bestuurd. „*Quid leges sine moribus?*” Een ideaal stelsel in dienst van ideale

mensen, blijft voor immer een na te streven, doch tevens een nooit te bereiken ideaal.

*
**

In het rechtsleven onderscheidt men rechtssubjecten, rechtsobjecten en rechtsdaden, m.a.w. *personen*, die meestal omwille van *zaken* overgaan tot het stellen van bepaalde *rechtshandelingen*, d.z. handelingen die krachtens de voorschriften van het vigerend recht, wel omschreven gevolgen afwerpen op het gebied van het recht: zelfs handelingen die worden gesteld met het inzicht om bepaalde rechtseffekten en -gevolgen tot stand te doen komen. De zaken (*res*) vervullen in het rechtsleven een louter passieve rol: het zijn uitsluitend voorwerpen, om over gehandeld te worden, en die absoluut onbekwaam zijn omzich zelf op het gebied van het recht te doen gelden. Er waren in de meeste rechtssystemen in oudere tijden, mensenwezens (*human beings*), die het positieve recht, om allerlei redenen, doch in weerwil van de stem en van de wet van de natuur, de personaliteit en de attributen van de personaliteit ontzegde, om ze als zaken, laat zijn als vee (*vulgum pecus*) te bejegenen. Uit naam van het „algemeen” belang, dat in feite meestal slechts het belang van de regerende minderheid was (*l'intérêt des gouvernants*), kwamen die ongelukkige wezens in de boeien van de totale onmacht. Al hun daden bleven, uit naam van de wet, zonder enig juridisch gevolg. Vertegenwoordigd konden zij door een persoon evenwel worden, doch louter op passieve wijze, b.v. gelijk alle andere zaken die zich in het patrimonium van een levende of in het erf van een overledene bevonden: „*la représentation des intérêts*”.

Onder de personen onderscheidt het recht: de vrijen en de onvrijen. De vrijheid noemen we de capaciteit van de mens om te beschikken over zijn persoon, en over een deel van zaken of goederen die tot onderhoud van zijn persoon en eventueel van zijn familie nodig, laat staan, onmisbaar is, onder de bescherming van een (rechtvaardige?) wet, die hij (bij voorkeur) heeft helpen maken (wetgevende macht) en die hij (bij voorkeur) op rechterlijk en bestuurlijk gebied helpt toepassen. Alle onvrijen zijn, in een bepaald rechtssysteem, de personen die dat zelfbeschikkingsrecht helemaal niet, of slechts in onvolledige mate bezitten, en die derhalve helemaal niet over hun persoon en hun goed kunnen beschikken, of die dat slechts kunnen doen door machtiging van een andere persoon, die over hen een macht (*potestas, mundium*) uitoefent, en door wie zij, derhalve al is het dan ook op louter passieve wijze

meestal, in het rechtsleven vertegenwoordigd worden. Onder dat opzicht staat rechtshandeling of „*actio*”, tegenover „*representatio*”, waarvan de diepste grondslag in de onbekwaamheid van de (of van het) gerepresenteerde, te zoeken is.

Onvrije — andere schrijvers zeggen bij voorkeur halfvrije — personen, waren in het oud Europees recht van de Middeleeuwen en van de Moderne Tijd, de lijfeigenen of horigen. In het Latijn droegen ze dezelfde naam als de slaven: „*servi*”. Theoretisch, ofschoon niet altijd in de praktijk, was het verschil tussen die beide soorten van mensen hemelsbreed, daar de ene personen waren en de anderen niet. Voor de rest waren de lijfeigenen juridisch onbekwaam, bepaalde rechtsdaden te stellen, zonder machtiging van hun heer en meester (*dominus, senior*), nl.: 1° het domein, d.i. het grondgebied dat aan hun meester toebehoorde, ook maar voor korte tijd, zonder oorlof en machtiging van die meester te verlaten (*forfuyance*); 2° zonder machtiging van dezelfde, in het huwelijk te treden, vooral met een partner uit een andere stand, of uit een ander domein (*forismaritagium*); 3° het *peculium* — dat ze slechts in de dode hand bezaten (*mortua manus*), al was het in het algemeen van weinig waarde, — aan een ander over te maken of (vooral *mortis causa*) over te laten, eer de meester daaruit voor zich zelf, naar willekeur, het beste stuk (*meilleur catel*) voorbehouden en genomen had, als het hem behaagde zo te handelen. Zonder machtiging van de heer, kon de lijfeigene derhalve niet over zijn persoon, noch over zijn goederen beschikken; om hem te beschermen, waren de garanties van het recht en van de wet, uiterst gering. In vele gevallen was hij volkomen „*à la merci de son seigneur*” (*ad misericordiam domini*) overgelaten: fel onbekwaam en weinig vrij.

De juridische onbekwaamheden van de lijfeigenen zijn ook die van al diegenen, die al of niet omwille van een tegen hen uitgesproken rechtsstraf, uit het genot en de uitoefening van hun burgerlijke (en politieke) rechten ontzet zijn, of die vrijwillig, ten gevolge van door hen afgelegde beloften van godsdienstige aard, afstand van die rechten gedaan hebben. Als gevolg van hun geloften van gehoorzaamheid, armoede en kuisheid, worden de religieuzen aan de macht van hun oversten zodanig onderworpen, dat ze zelfs hun klooster soms, niet mogen verlaten (*stabilitas loci*). Zij worden onbekwaam, goederen *privatim* te bezitten, aan te schaffen en af te staan. Zij worden (absoluut) onbekwaam in het huwelijk te treden. In alles worden zij, op passieve wijze, vertegenwoordigd door de overste, die zij evenwel bekwaam kunnen blijven te verkiezen, en aan het hoofd van hun communiteit, congregatie of orde aan te stellen, als de vader en de heerser over de *familia spiritualis*, die zij met hun „*confraters*” samenstellen. Volkomen te-

recht, ofschoon zonder de minste waardering voor een offer, dat hij tegennatuurlijk noemde, schreef Voltaire dat de religieuzen waren: „*esclaves de leurs vœux*”. De Franse revolutie schafte eerst de kloosterorden met eeuwigdurende geloften af, en daarna ook de congregaties met zuiver tijdelijke geloften, omdat het in haar ogen niemand geoorloofd moest zijn, afstand te doen van zijn vrijheid: dit onontvremdbaar attribuut van de personaliteit van ieder mens.

Onder de vrijen, — d.z. de niet-slaven, de niet-lijfeigenen, niet-ontzetten, niet-gevangenen, niet-religieuzen, — onderscheidt ieder rechtssysteem verder nog twee soorten van mensen, nl. de *regnicolae*, die deel uitmaken van een bepaalde staatsgemeenschap, en de buitenlanders, die in de schoot van een bepaalde gemeenschap soms vertoeven, soms „ingezet” zijn, zonder er juridisch lid van geworden te zijn, o.m. door een akte van naturalisatie. „*Hospes, hostis*”: de Ouden bejegenden iedere intredende vreemdeling met wantrouwen, zij hielden hem op afstand, zo lang hij op het altaar van de huis-, stads- of staatsgoden niet geofferd had. Te Rome werden de Christenen (*hostes humani generis*) vervolgd, omdat zij dit offer weigerden te brengen. Nog in de Middeleeuwen en in de Moderne Tijd genoten de Joden en de Muzelmannen in de christelijke gemeenschappen, de christenen bij de Islamieten, de Katholieken bij de Protestanten en, omgekeerd, de Protestanten en de Orthodoxen bij de Katholieken, slechts een zeer labiel rechtsstatuut, zo lang als de eenheid van het geloof (het *cujus regio*-beginsel) als de stevigste grondslag van de soliditeit van de politieke gemeenschap aangezien werd: „*Une foi, une loi, un roi*”. Napoleon I, die op de eerste plaats een veldheer en een onvermoeibaar krijger was, trad buitengewoon hardhandig op, binnen de grenzen van zijn rijk tegenover de buitenlanders, wier traditionele onbekwaamheden, eerst later, en lang nog niet allemaal, door bijzondere wetten, uit het *Code Civil* van 1804 uitgecijferd werden. De hedendaagse „gelijkheid” voor de wet, tegenover de belastingplicht en wat betreft het bekleden van openbare ambten, geldt nog steeds uitsluitend voor de staatsburgers (*les citoyens*), doch geenszins voor de vreemdelingen, niettegenstaande de vorderingen die ook onder dit opzicht verwezenlijkt werden, in het teken van de toenemende solidariteit en verstandhouding onder de volkeren.

Tussen de mannen en de vrouwen is de ongelijkheid eveneens nog steeds bestaande, ofschoon reeds fel verminderd sedert de aanvan van de 20e eeuw. In het oude recht werd de vrouw als „*étternelle mineure*”, behouden in een staat van een eeuwigdurende voogdij: „*en tutelle perpétuelle*”. Daar worden door de rechtsgeleerden hoofdzakelijk twee redenen voor aangegeven: eerst de z.g. „*imbecillitas sexus*”, vervolgens het hoger belang van de fami-

lie (*genus* en *domus*). In de „*domus*” van hun geboorte, zijn de dochters, overigens gelijk de zonen, aan de macht van hun vader ondergeschikt. Indien zij, ongehuwd, aan dezelfde haard niet blijven zitten, worden zij later aan het gezag van hun echtgenoot, of van hun overste in het klooster eveneens onderworpen. Zelfs onder het regime van het Napoleontisch Burgerlijk Wetboek, bleef hun juridische onbekwaamheid zo diep, dat het voor haar onmogelijk was als getuigen op te treden, o.a. bij het opstellen van de akten van de burgerlijke stand, of voor het gerecht; tot 1908 bleven zij zelfs onbekwaam in België, om tot voogden over hun eigen kinderen aangesteld te worden. Zij waren toen werkelijk „onmondig”, en men kan zich afvragen of hun „*emancipatio*” ooit helemaal volledig zal zijn. Al mogen ze, sedert het invoeren van het algemeen kiesrecht, deelnemen aan het aanstellen van de „volksvertegenwoordigers” en al hebben zij ook vrije toegang tot praktisch alle openbare ambten gekregen, toch kunnen de gehuwde vrouwen nog steeds de „machtiging” van hun echtgenoot niet missen, zelfs bij het verrichten van zeer gewone rechtshandelingen van privaatrechterlijke aard.

Mannen en vrouwen zijn minder- of meerderjarig: „*minores sive majores aetatis*”. Om zeer begrijpelijke redenen, zijn de minderjarige juridisch onbekwaam. Vanaf de geboorte, om niet te zeggen vanaf de „*conceptio*”, tot het voltooien van een bepaald aantal jaren, groeien de natuurlijke bekwaamheden van ieder normaal kind. Het vigerend recht volgt die ontwikkeling op de voet. Langs de begane weg, legt het een aantal mijlpalen: van 7, 14, 21, 25, zelfs van 40 jaar, die volgens de normale gang van zaken vereist worden, om bekwaam te worden geacht, bepaalde rechtshandelingen zonder machtiging te verrichten, om bepaalde ambten te bekleden in het bestuur of in het gerecht, om als volksvertegenwoordiger of als machthebber te kunnen aangesteld worden. Vroegtijdige ontvoogding (*emancipatio*) kan in uitzonderlijke omstandigheden, van rechtswege uitgesproken worden, als een soort van *dispensatio* (*venia aetatis*) ten voordele van diegenen, die ofschoon zij nog de vereiste leeftijd niet hebben bereikt, toch hebben laten blijken, dat zij werkelijk bekwaam zijn, om in bepaalde rechtsaangelegenheden, op geldige wijze, en zonder machtiging, volkomen onafhankelijk (*sui juris*) op te treden, zonder hun eigen belangen noch de belangen van de derde personen in het gedrang te brengen. De *interdictio*, of ontzetting, werkt in tegenovergestelde richting: tegen de personen, die ofschoon oud genoeg, door hun gedrag, de evenmens en de overheid achterdochtig maken. Al zijn de principes voldoende gegrond en onbetwistbaar, toch kan de toepassing ervan aanleiding geven tot misbruik, zo wel bij de vroegtijdige

emancipatie van minderjarigen als bij de ontzetting van volwassenen, die niet gerechtvaardigd zouden zijn.

In het oude recht, en zelfs nog na het invoeren van het liberaal rechtssysteem, bekleedden de vrijgezellen, ook de niet-ontzette meerderjarigen van het mannelijk geslacht, een minderwaardige positie tegenover de vrije huisvaders. De plichten die op de vrijgezellen wogen, en nog steeds wogen, zijn zwaarder, o.m. wat betreft het vervullen van de militaire dienstplicht en wat betreft het opbrengen van belastingen. Daartegenover schonk het oude recht, dat familiaal en niet individualistisch was ingesteld, een bevoorrechte positie aan de huisvaders, die een eigen haard betrokken (*chefs d'hôtel, mangeant leur pain, ayant leur feu à part*), omwille vooral van hun persoonlijke verantwoordelijkheid en van de economische zelfstandigheid waarop zij konden bogen. Nog even vóór het invoeren van het algemeen kierecht te onzent, waren de welgezeten huisvaders, bij uitstek, „*des citoyens actifs*”.

*
**

In het politiek leven van iedere gemeenschap maakt men het onderscheid tussen passieve en actieve burgers. „Passieve” burgers of leden zijn in iedere gemeenschap, niet de vreemdelingen of buitenstaanders (deze zijn ook passief, en dan nog wel in de hoogste graad, doch het zijn geen „leden” van de groep, al kunnen zij in die groep leven en er materieel toe behoren), doch de mensen die wel degelijk materieel en juridisch deel uitmaken van de groep, maar geen verantwoordelijkheid dragen in het bestuur van die groep en door anderen „geregeerd” worden. „Actief” zijn, daarentegen, deze burgers of leden, die werkelijk actief deelnemen aan het beleid van de groep, hetzij dat zij daarvoor „vertegenwoordigers” — eventueel aangeduid door een „verkiezing” — „afvaardigen”, en dat zij aan die „gedeputeerden” een „mandaat” *ad hoc* opdragen; hetzij dat zij „rechtstreeks” deelnemen aan de wetgeving, het gerecht en de bestuurlijke functies in het algemeen.

In het laatste geval spreekt men van „directe regering” (*le gouvernement direct*) en thans bij voorkeur van „directe democratie”. Daar zijn evenwel twee opmerkingen bij te maken. Op de eerste plaats is deze vorm van regering slechts mogelijk in numeriek beperkte groepen, als daar zijn een paar kantons of half kantons in Zwitserland. Doch zelfs dààr zijn de „actieve burgers”, die één of tweemaal per jaar in hun zgn. *Landsgemeinden* bijeenkomen om gezamenlijk over allerlei aangelegenheden te beslissen, alleen de huisvaders (en dus, natuurlijke „vertegenwoordigers” van de juri-

dische en politiek onbekwame leden van hun gezinnen). Als het er op aankomt, voor de uitvoering van hun besluiten te zorgen, dan zijn zij bovendien genoodzaakt een beroep te doen op hun „*Land-ammann*”, die in dit opzicht wel de gevolmachtigde „vertegenwoordiger” van hun gemeenschap kan worden genoemd. Een gemeenschap, waarin „alles” door „allen” zou beslist en verricht worden, is louter denkbeeldig. Strikt genomen is „vertegenwoordiging” in de breedste zin overal noodzakelijk en onontbeerlijk.

Is dan iedere beraadslagende vergadering een „vertegenwoordigend lichaam”? Wij zouden persoonlijk wel geneigd zijn dit te denken, uitgaand van al wat wij tot nog toe hebben uiteengezet, en in tegenstelling tot de geestelijke stamvader van zovele moderne theoretici, nl. Abbé Sieyès, die onder de Franse Revolutie *ex cathedra* beweerde, dat er vóór zijn tijd, geen vertegenwoordigend stelsel (*point de système représentatif*) had bestaan. Wij menen, daarentegen, dat er geen ander collectief regeringsstelsel kan bestaan, behalve het representatieve, waarvan de oorzaak en de rechtvaardiging, in het *impedimentum* van het groot aantal gelegen zijn, doch dat de techniek, de vorm en de betekenis van de politieke representatie in hoge mate beïnvloed worden — en dit in iedere gemeenschap en in iedere periode van de geschiedenis — door de bijzondere eigenaardigheden en kenmerken van de sociale organisatie, de economische toestanden, het peil van de geestescultuur, de godsdienstige overtuiging en, *last but not least*, van de rechtsinstuten. Het vertegenwoordigend stelsel ontsnapt niet aan de alomheersende wet van de evolutie.

De onbekwame personen, anders gezegd, de passieve leden van een gemeenschap worden op een zuiver „passieve” wijze vertegenwoordigd. Daardoor bedoelen wij dat de slaven, de horigen, de minderjarigen, de onbekwamen en al de passieve burgers geen aandeel hebben in de keuze, de aanduiding en de aanstelling van hun vertegenwoordigers: hun vader of voogd, hun heer, hun magistraat. De „actieve” vorm van vertegenwoordiging onderscheiden wij van eerstgenoemde, als de vertegenwoordigers wel degelijk door de vertegenwoordigden aangeduid en aangesteld worden: hetzij dat de erfelijke titel die zij zouden bezitten, eerst door hun toekomstige onderdanen moet worden erkend; hetzij dat zij voor de duur van hun leven gekozen worden en dat zij naderhand, in het raam van de functie of van het ambt, iedere taak mogen en moeten vervullen, die hen op wettige en wettelijke wijze, als vertegenwoordigers, toekomt; hetzij dat hun mandaat van vertegenwoordiger slechts van korte duur is en periodisch moet worden hernieuwd. De „activiteit”, en derhalve de vrijheid, de zelfstandigheid en de macht van de vertegenwoordigden, groeit samen met

hun mogelijkheden om de handelwijze van hun vertegenwoordigers te controleren. Tevens groeit ook de aansprakelijkheid van laatstgenoemden, voor hun doen en laten.

Op het eigenlijke vlak van het publiek recht onderscheiden wij, nog steeds in hetzelfde verband, twee soorten van vertegenwoordigende lichamen: „*les assemblées en tutelle*” en „*les assemblées souveraines*”. Eerstgenoemde zijn nl. deze van het *ancien régime*. Zij werken met de vorst samen, doch blijven tegenover hem slechts afvaardigingen van „onderdanen” (*subjecti*); hoogstens delen zij met de vorst, zoals in het monarchale Engeland, de soevereiniteit (*sovereignty*), doch hij behoudt alleszins de macht om haar bijeen te roepen (of niet), om haar te ontbinden, om haar in de troonrede ter gelegenheid van de opening, het werkprogramma van de zitting of van de zittijd, in meer dan algemene trekken voor te stellen. Daar zijn vóór 1789, ja zelfs vóór 1795, in heel het christelijke Europa slechts een paar uitzonderingen op die algemene regel: nl. de kantonale en federale volksvergaderingen in Zwitserland; de (provinciale) staten in de Verenigde Provinciën; het Cromwelliaanse parlement te Westminster en dan nog slechts in zoverre dat de normale werking van dit lichaam door het dictatoriaal optreden van de *Lord Protector* van de republiek niet belemmerd werd; tenslotte in de overgangperiode tussen het oude en het nieuwe, het congres van de Verenigde Staten van Amerika en ook van de Brabantse Omwenteling. „*Les assemblées souveraines*” bogen op het beginsel van de „volkssoevereiniteit” (*la souveraineté nationale*), en putten in de proclamatie van dit beginsel, op 26 augustus 1789, hun historische oorsprong, alleszins wat het Europese vasteland betreft.

De vertegenwoordigende lichamen van het *ancien régime* waren *staten- on standencolleges* (*des assemblées d'états*); de soevereine parlementen of kamers van de Hedendaagse Periode zijn, daarentegen, „volksvergaderingen” (*des assemblées nationales*). Het verschil tussen een „stand” (*un ordre ou état*) en een „volksklasse” is niet zo makelijk weer te geven; zeggen wij slechts dat wij in de loop van de geschiedenis slechts heel weinig voorbeelden zouden kunnen noemen van staatsgemeenschappen zonder standen noch klassen, nl. van „klassenloze staten”, naar marxistische uitdrukking en opvatting. Als onze moderne grondwetten verklaren, dat er „in de Staat geen onderscheid van standen meer bestaat, noch bestaan mag” (*Il n'y a dans l'Etat nulle distinction d'ordres*), dan bedoelen zij daarmee, dat de sociaal-economische onderscheidingen tussen de mensen voortaan niet meer zullen erkend worden, noch afbreuk zullen mogen plegen op de algemeen geproclameerde gelijkheid van de burgers voor de wet, tegenover de belasting, noch

inzake de toegangsmogelijkheden tot de openbare ambten. Sedert 1789 is dit zó; vóór 1789 was het juist andersom. En dit essentiële verschil in de algemene staatsregeling vindt men vanzelfsprekend terug in de organisatie van de vertegenwoordigende lichamen: vroeger waren ze sociaal „gedifferentieerd”, doch nu zijn ze dat niet meer.

In een zeer recente studie, die wij het voorrecht hadden in handschrift te lezen, heeft onze Brusselse Collega, J. Gilissen, de stelling naar voren gebracht, dat de Staten-Generaal der Nederlanden twee grote perioden in hun geschiedenis zouden hebben doorgemaakt, t.w. vóór en na de afscheiding van Noord en Zuid. Voor de Verenigde Provinciën valt deze chronologische indeling samen met de troonafstand van Habsburg en met het ontstaan van de republiek. In de mate dat zij daarop betrekking heeft, is Gilissens zienswijze hoegenaamd niet nieuw. Voor het Zuiden, daarentegen, — zo beweert hij tenminste, — waren de Staten-Generaal in de eerste 120 - 125 jaren van hun bestaan, „*des organes de gouvernement*”, d.w.z. dat hun leden zich toen meer bewust waren, de vertegenwoordigers van de onderdanen en de verdedigers van de vrijheden van de standen en van de landen te zijn. Na de afscheiding van het Noorden gingen zij zich meer en meer aan de zijde en naar de wil van de regering schikken, om te worden „*des gouvernants*” of ten minste „*des co-gouvernants*”: regeerders of, op zijn minst, mederegeerders. Onhoudbaar lijkt deze mening ons allerminst. Zij zou zelfs ook kunnen gelden voor alle monarchale staten van het Continent, waarin de statencolleges in de tijd van het vorstelijk absolutisme, volstrekt niet „in slaap werden gelegd” door de regeerders die er niet meer wilden van horen, zolang als zij hun „medewerking” konden missen. De stelling wijst alleszins op de verkalking, die het Europese standensysteem in de laatste anderhalve eeuw van zijn bestaan, blijkbaar heeft ondergaan.

Het ontstaan van de statencolleges was een gevolg van de gedeeltelijke ontvoogding van de arbeidende derde stand, uit de feudale inrichting van de maatschappij. De wederopleving van handel en industrie in het Westen kwam het stadswezen en de gemeentelijke autonomie ten goede. De regeerders, die er zich als voorheen mee tevreden moesten stellen, „raad en bede” te vragen aan de wereldlijke en gestelijke grondheren, zagen weldra in, dat het tot hun eigen profijt zou strekken, voortaan ook om de medewerking te verzoeken van de „derde stand”, die beide andere standen in macht en rijkdom evenaarde, ja overtrof. Vijf, zes eeuwen later viel, tengevolge gedeeltelijk van een verdere ontwikkeling van een gelijksoortige oorzaak, de algehele opheffing van het monarchaal absolutisme, van het feudalisme, van het standenwezen en van de

standenvertegenwoordiging, ten voordele van de XIXe eeuwse *bourgeoisie* en van de huidige democratie, chronologisch samen met het begin en met de zegepraal van de industriële revolutie.

Oude statencolleges, evenals moderne parlementen, kunnen ofwel federatief, ofwel unitair-centralistisch worden samengesteld: dit is nogmaals in verband met de algemene structuur van de staatsgemeenschappen waarin zij geroepen zijn te fungeren. De volksvergaderingen van de Zwitserse kantons zijn uiteraard unitair; de vertegenwoordigende lichamen van het Eedgenootschap, zijn, daarentegen, federalistisch ingesteld. Hoe zou het ook anders? In de Franse *Etats Généraux* — zo luidt alleszins de algemeen aangenomen stelling — kwam de indeling van het rijk (*le royaume*) in landen (*pays*) niet tot haar recht: daar stemde men per „stand”, niet per „land”. In onze Nederlanden bezaten de naast elkaar bestaande en van mekaar onafhankelijke gewesten meestal unitaire statencolleges reeds toen zij door de Boergondische hertogen om de beurt ingepalmd werden. Toen zij door Filips de Goede erom verzocht werden, hun afgevaardigden allen samen in éénzelfde plaats bijeen te laten komen, gaven de aldus verenigde landen daarom hun oude zelfstandigheid niet prijs. In tegenstelling tot de Franse instelling met dezelfde naam, en in tegenstelling met het Belgische parlement, die beide unitair zijn, werden onze Staten-Generaal federalistisch gestructureerd. Ook in dat opzicht en om die reden waren zij een getrouwe „vertegenwoordiging” van de toenmalige structuur van onze gewesten. En dit bleven zij tot de Franse inval in 1795.

*

**

Vijfhonderd jaar niet onderbroken politiek leven met constitutioneel-representatief-parlementaire instellingen, eerst onder de vorm van Provinciale Staten en van Staten-Generaal, daarna in een echt constitutioneel parlementair stelsel in de moderne betekenis van het woord, is voor Luxemburg, voor Nederland, voor België en — laten wij het niet vergeten — zelfs voor het voormalig prinsbisdom Luik, zeker geen feit van een te onderschatten betekenis, doch een straal van glorie. Vooreerst behoren genoemde streken tot een groep van Europese landen, die op een zeer oude vrijheids-lievende traditie fier kunnen zijn. Vervolgens toont dit aspect van de geschiedenis van die streken een lijn van stijgende solidariteit, nl. van familie tot gemeente, vervolgens van gemeente tot gewest of „land”, dan van gewest tot „Generaliteit” of Staat, en in de Nieuwste Tijd, van nationale Staat tot internationale groeperingen of organisaties.

De landen die heden ten dage de Benelux uitmaken, behoren tot de groep van landen, in de noordwestelijke hoek van Europa gelegen, waar de vrijheid en de vrijheidsliefde tot de meest eerbiedwaardige en tot de meest dierbare tradities van het volk behoren. Daarvan legden reeds Julius Caesar, Tacitus en andere klassieke schrijvers, in verband met de Kelten, de Germanen, de Slaven, getuigenissen af. Niet ten onrechte, ofschoon in termen die beter in zijn tijd dan in de onze passen, schreef Montesquieu in de 18de eeuw, dat het parlementair stelsel in de Germaanse oerwouden zijn oorsprong gevonden had. Voor het Merovingisch en het Karolingisch tijdperk beelden zelfs de schoolboeken met een enigszins romantische schakering van kleuren, de Maart-, respectievelijk de Meivelden af, waar de weerbare mannen, meestal met wapens uitergerust, bijeenkwamen om over de openbare aangelegenheden te beraadslagen, of tenminste om de deliberaties bij te wonen, die door de vooraanstaanden van hun stammen, vanzelfsprekend geleid werden. In IJsland wordt nog steeds naar de plaats gewezen, waar de volksvergadering, meer dan duizend jaar geleden reeds, placht gehouden te worden.

In het oud Romeinse familieverband (*domus et genus*) was de huisvader (*pater familias*) alleen bekwaam: hij alleen was „*sui juris et suae potestatis*”, alle andere leden van het gezin, respectievelijk het geslacht, waren hem ondergeschikt. In zijn huiskring (*domus*) was hij heer en meester (*dominus*). Hij beheerde de roerende en onroerende goederen (*res*), die niet hem persoonlijk, doch de familiale gemeenschap toebehoorden; over de slaven, als hij slaven bezat, kon hij als over zijn veestapel beschikken; zijn „*mundium*” kon hij uitoefenen, op alle „onmondige” personen, die aan zijn *potestas maritalis*, aan zijn *patria potestas*, respectievelijk aan zijn *potestas dominativa* ondergeschikt waren, als echtgenote, als wettige kinderen, respectievelijk horigen en vrije huis-knechten. Bij de leden van zijn *familia*, zelfs bij zijn *famuli*, kon hij te rade gaan als het hem behaagde; door het advies van niemand was hij evenwel gebonden, doch steeds kon hij ongedwongen en volkomen vrij (*absolutus*) zijn persoonlijke gedachte doorvoeren, ook als het voor alle anderen duidelijk bleek, dat hij zodoende hoogst waarschijnlijk niet zo wijs handelen zou, doch in gevaar verkeerde een dwaasheid te begaan. Hij was steeds in staat, zijn rechten en zijn macht, ten dele of algeheel, doch slechts tijdelijk, over te dragen op iemand anders, op een lid van de familie of zelfs op een buitenstaander, om hem in een bijzondere aangelegenheid te „vertegenwoordigen”. De geboren vertegenwoordiger van al de personen en goederen in zijn macht, was hij, zonder betwisting. Met gelijken (*patres*) vormde hij de aristocratie der actieve bur-

gers (*patricii*, patriciaat). En als hij tot een of andere magistratuur van hogere rang werd bevorderd, kwam hij eveneens met zijn gelijken (*patres conscripti*) zetelen in de vergadering der ouderen (*senatus*), de staatsinstelling met het grootste gezag en ontzag (*autoritas patrum*).

In de niet familiale organisatie van haar kloosters en haar diocesen bootst de Kerk van Christus de familiale organisatie van de Romeinen in meer dan één opzicht na, hoewel de erfelijkheid (*ius sanguinis*) hier vanzelfsprekend geen rol kan spelen. In zijn bisdom is de bisschop tegelijkertijd hogepriester (*sacerdos et pontifex*), leraar (*doctor*) en koning (*rex*). Hij heerst over de clerus, die in zijn handen een bijzondere gelofte van gehoorzaamheid en van getrouwheid aflegt, alsmede over de massa van de gedoopte leken (*fideles*). Hij is niet alleen de „vertegenwoordiger” van zijn Kerk, doch de Kerk zelve. In het monasterium is de abt een huisvader (*abba, pater*). Over de religieuzen oefent hij de *potestas dominativa* uit: „*potestas dominativa in religione*”. Tegenover hem zijn zij als kinderen (*tamquam filii familias*) of als horigen (*tamquam servi*). Hun juridische onbekwaamheid, uitgedrukt door hun plechtige en eeuwige geloften van gehoorzaamheid, kuisheid en armoede reikt zelfs zo diep, dat de canonieke teksten, de religieuzen met doden gelijkstellen (*tamquam mortui civiles*). Als het er op aankomt hun communititeiten te „vertegenwoordigen” en de belangen ervan waar te nemen, komen alleen de „prelaten”, — bisschoppen, abten — en andere oversten in aanmerking.

In het feudale tijdperk, werden de familiale instellingen der Romeinen en de canonieke oerinstellingen van de Kerk, met andere rechtscategorieën omkleed, zonder essentieel van aard te veranderen. De hoofden van de adellijke geslachten en ook de kerkvoogden beschikten niet alleen over de landdomeinen, die zij in *beneficium* of in leen (*feudum*) hadden gekregen om deze ongeschonden te behouden; ze oefenden eveneens bepaalde machten uit, op personen — meestal onbekwamen en niet vrijen, of halfvrijen (*servi*) — die op deze grond woonden, zonder meestal het recht te hebben die grond te verlaten: nl. de rechterlijke macht (en de daarmee verbonden macht die wij de wetgevende zouden kunnen noemen), de militaire macht, d.i. de macht om al de leden van hun *familia* en hun onderdanen (*subjecti*) in het *bannum* op te roepen tot verdediging van de grond (*pro tuitione terrae*) en, tenslotte ook nog, de macht om de belasting (*tallia*) te heffen. Tegenover de buitenwereld waren zij de aangewezen vertegenwoordigers van al de personen, waarover zij macht uitoefenden. Of zijzelf in alle omstandigheden, zich daarvan bewust en of de onderdanen daarmee

tevreden waren, is een vraag die wij niet kunnen oplossen, noch zelfs verlangen te stellen.

In Engeland zetelen nu nog steeds wereldlijke en geestelijke *Lords (domini)*, bisschoppen en leden van de hoge adel (*nobility*) naast elkaar, als gelijken (*peers*) van de koning. Zou er iets dergelijks op het vasteland, en heel in het bijzonder in onze gewesten hebben bestaan, onder de vorm van een *curia generalis et solemnis*, waar alle vazallen van éénzelfde landsheer zouden op gedagvaard zijn geweest, om deze heer in bepaalde omstandigheden, „bede en raad” (*auxilium et consilium*) te verlenen, overeenkomstig de termen van het feudaal verdrag dat hen met de landsheer verbond? Teksten, die dat uitdrukkelijk verklaren, zijn er voorzeker niet in overvloed. Vergeten wij echter niet, dat het hier gaat over een periode van *gewoonterecht* en niet van *geschreven recht*, dat vele rechtshandelingen zuiver formalistisch tot stand kwamen, dat men behoefte om ze te „beschrijven” niet zozeer voelde, ook omdat vele tijdgenoten schrijven noch lezen konden, en tenslotte dat het verlies van een aantal geschriften uit die aloude tijden helemaal niet uitgesloten is, in de onderstelling dat zij zouden hebben bestaan. De reeds oude theorie betreffende het ontstaan van de latere statencolleges uit dergelijke vergaderingen van feudale aard wordt nog steeds door velen voorgehouden, ook omdat men niet veel beters heeft gevonden om die theorie te vervangen. In het bijzonder voor het Engelse geval is deze zienswijze overigens veel meer dan een zuivere theorie.

Als de afgevaardigden van de zelfstandige gemeenten er aanspraak op maakten, naast de *Lords* in 's konings parlement te komen zetelen, en als de koning hun eis moest inwilligen, omdat hij hun „raad” en vooral hun „bede” niet meer missen kon, kregen zij daarvoor, na betrekkelijk korte tijd een bijzondere vergaderplaats aangewezen: „*the House of Commons*”, d.w.z. het huis van de gemeenten (*communitates*) of van het „gemeen” (het *plebs, the common people*). Daarin ligt de historische oorsprong van een systeem, dat ervoor bestemd was, zich reeds vanaf het einde der Middeleeuwen, doch vooral sedert het begin van de Hedendaagse Periode, geleidelijk over heel de wereld — en dus ook in Nederland en in België, niet in Luxemburg, — te verspreiden, nl. „*das Zweikammernsystem*”, d.i. het parlement over twee kamers verdeeld. Vóór 1789, daarentegen, werden niet overal, maar dan toch in zeer vele landen op het Europese vasteland, het „enige” college van de afgevaardigden van de standen, uit drie (soms uit vier) leden samengesteld, in het zgn. „*Dreikuriensystem*”. De invloed van de ontvoogde steden en hier en daar ook van de plattelandsgemeenten kon men niet langer ontwijken. Voor de toekomst van de

politieke vertegenwoordiging was, naar een algemeen aangenomen opvatting die haast geen tegenspraak kent, deze laatste stap beslis-send.

De middeleeuwse gemeente is een vrij primitieve instelling, waar-door in onze gemeenten, — evenals elders in Europa — de niet-geestelijke en niet-adellijke personen, uit de banden van de horig-heid ontvoogd werden, en die deze instelling dan verder gebruik-ten om de aldus verworven en de soms duur betaalde vrijheid, te-gen alle aanvallen van binnen en van buiten uit te verdedigen. Iedere vrije gemeente bezat — ook op het platteland — een vier-schaar, die meestal in openlucht, op het „plein”, onder het loof van hoge bomen zetelde, om „recht te spreken”, d.i. meestal om vonnissen te vellen, en om het geschonden „gewoonterecht” te wreken in geval van overtreding en van aanklacht. Op hetzelfde plein werd, in meer plechtige omstandigheden, ook de algemene vergadering van de huisvaders bijeengeroepen om de gewichtigste zaken, die het „gemene best”, d.i. „het welzijn van de gemeente” (het *bonum commune*, of *bonum communitatis*) aangingen, te be-spreken en om er „vrij” over te beslissen. „*Selfgovernment*” is een woord dat nog steeds zacht in Engelse oren klinkt. Doch de wer-kelijkheid zelf, die het woord uitdrukt, was in het verleden hoege-naamd geen Britse specialiteit. Evenals Zwitserland en Italië waren de Nederlanden bijzonder rijk aan steden en gemeenten, die meer-malen halsstarrig en onbuigzaam optraden toen het er op aankwam, de tot hen behorende schatten van vrijheden (*franchisiae*) bij ge-beurlijke aanvallen van hun meerderen of van hun gelijken, onaan-getast te behouden.

Bij die zuiver lokale, enigszins enge en relatief zwakke organi-satie van het openbaar leven van de „derde stand”, is het evenwel niet lang gebleven. Toen in de late Middeleeuwen met de „lan-den” (*Landschaften*, *pays*) de territoriale verbanden stilaan tot stand kwamen, stelde de ontwikkeling van de „supra-gemeentelijke solidariteit” hogere eisen aan de noodzakelijke verdediging der gelijksoortige gemeentelijke vrijheden. In het graafschap Vlaan-deren vertellen de historische bronnen de afwisselende fasen van een scherp geschil, tussen de graaf en sommige tegen hem „ver-bonden” groepen van onderdanen, en dat reeds bij de aanvang van de 12e eeuw, d.i. ongeveer honderd jaar vóór de beruchte sa-menzwering van de „*barons*” en van de „*commons*” tegen de En-gelse koning, Jan zonder Land, in 1215. Reeds in 1194 stichtten een aantal Brabantse steden een verbond voor gemeenschappelijke uitoefening van het „recht van weerstand” (*jus resistendi*) tegen de mogelijke willekeur van de hertog. In 1261-1262 staken een groter aantal steden eveneens de koppen bij elkaar, ditmaal tot ver-

dediging van het Brabantse erfdeel (de toen reeds in officiële teksten vernoemde „*patria Brabantiae*”, d.i. het „Brabantse vaderland”), tegen de aanmatigingen van de toenmalige prinsbisschop van Luik, Hendrik van Gelre.

*
**

Op zulke stevige grondslagen steunend, kwamen de afgevaardigden, „vertegenwoordigers” van de bevoorrechte „standen” of „staten” (*ordres, états*), reeds lang vóór de komst van de Boergondische hertogen uit het Franse huis van Valois in de onderscheiden gewesten van de Nederlanden, vrij regelmatig bijeen, niet uitsluitend om op verzoek van de vorst en in diens belang over te gaan tot het stemmen van financiële „beden” (*aides*), of tot lichte van troepen voor een buitenlandse oorlog, noch zelfs uitsluitend om van de vorst de rechtzetting van niet denkbeldige noch weinig gefundeerde grieven tegen heersende misbruiken van de regering of van het bestuur te bekomen, doch in de eerste plaats wellicht om een nieuwe vorst in te huldigen, tegen bepaalde door hen gestelde en in schrift neergelegde voorwaarden (blijde inkomsten); ook om een vorst, die de gesloten overeenkomsten (*pacta conventa*) schromelijk geschonden en aldus meened gepleegd had, af te zetten. „In dezen onze voorgeschreven lande van Brabant, zegt bijna woordelijk een oorkonde uit de allerlaatste jaren van de 15de eeuw, waren drie principale leden dezen onzen voorschreven lande representerende”.

Niet alleen Brabant, doch ieder „land” of „gewest” van de Nederlanden (evenals praktisch alle andere landen in het christelijk gedeelte van Europa), werd als een „lichaam” (*corpus*) samengesteld. Dit lichaam bezat een hoofd (de vorst), alsmede organen en „ledematen” (*membra*), waaronder de voornaamste (de rijkste, de bekwaamste en de meest bevoorrechte) in het algemeen de geestelijkheid, de adel en de zgn. „derde stand” (of stand der gemeenten) waren. De afgevaardigden of „gedeputeerden” van deze (drie) bevoorrechte standen „vertegenwoordigden” het gehele corps van het land tegenover de vorst en pleegden met de vorst, of met diens „vertegenwoordigers” overleg over de meest gewichtige staatsaangelegenheden, wanneer zij door de vorst, daartoe werden „gedagvaard”. Bij ontstentenis van de vorst, en vooral als de nood drong, beraadslaagden zij eventueel ook alleen en op eigen initiatief. Hier van zijn menige voorbeelden in de bewogen geschiedenis van onze politieke vrijheid. Hun „constitutie” (*constitution*) kregen onze gewesten lang niet uitsluitend van hogerhand, a.h.w. bij wijze van

geschonken „genaden” of verleende gunsten. Als het er op aankwam, deden hun „vertegenwoordigers” zich ook tegenover de vorst gelden, en zij bezigden daarvoor niet uitsluitend „parlementaire” middelen, doch desnoods ook geweld. Hun vrijheid nam toe te midden van „spanningen”, die af en toe gevaarlijk konden zijn en soms zelfs tot een breuk leidden.

In de eerste helft van de 15de eeuw verenigde de derde hertog uit de Boergondische dynastie van Valois, met name Filips de Goede, een aantal Nederlandse gewesten achtereenvolgens onder zijn enige macht. Als deze reuzetaak van „territoriale concentratie” voltooid was en de „Generaliteit” van de landen van herwaarts over, haar plaats in de staatkundige constellatie van West-Europa had ingenomen, tussen Engeland, Frankrijk en Duitsland, riep hij alle „afgevaardigden” der „Staten” van die „Generaliteit” in éénzelfde plaats bijeen, ook tot groter gemak van alle anderen — en op de eerste plaats van zichzelf, — doch zonder afbreuk te doen aan de zelfstandigheid van de aldus „gefedereerde” of (geunieerde) landen”, noch aan de bijzondere voorrechten van de in diezelfde „landen” juridisch en politiek gevestigde „standen”. Dit was de natuurlijke conclusie van verschillende eeuwen evolutie: de „Staten-Generaal”, die wij dit jaar herdenken, werden toen en op die manier opgericht in 1464, volgens de vrij algemeen geldende opvatting, en wellicht reeds wat vroeger nog. Tot op het einde van het *ancien régime* in 1795 behielden de Staten, in Nederland zowel als in België, de „federale” structuur die hun van meet af aan werd opgelegd, en waarvan zij hoegenaamd niet wensten af te zien. Ook daarin lag een verstrekkend verschil tussen de toenmalige „standenorganisatie” en onze moderne „parlementen”.

Het loont wel de moeite, om bij het jaar 1464 even stil te blijven. Ieder „land” of „gewest” had vooreerst zijn eigen structuur en vertegenwoordiging, die van de andere afweek. Vertrekken wij b.v. van het hertogdom Limburg en van de andere landen van Overmaas. Daar had, op de laagste trap, iedere „hoofdbank” reeds haar eigen „standenvergadering” *en miniature*. Als de afgevaardigden van alle landjes van Overmaas, met die van het hertogdom Limburg, in de hoofdstad Limburg, later te Henri-Chapelle bijeenkwamen, was het college van die „Staten-Generaal” *au petit pied* reeds federalistisch ingericht. Het kon gebeuren, al was dit zelden, dat diezelfde afgevaardigden een gemeenschappelijke zitting met die van Brabant hielden, doch het geschiedde veel vaker, dat de gedeputeerden van het hertogdom Brabant het op zich namen, ook het geunieerde hertogdom Limburg en de andere landen van Overmaas in de Nederlandse Staten-Generaal te Brussel of elders te vertegenwoordigen. Tenslotte vergaderden nog gans apart andere Sta-

ten-Generaal te Dijon, respectievelijk te Besançon, voor het hertogdom Boergondië en voor Franche-Comté. Dat er algemene vergaderingen zouden zijn geweest, in die tijd of later, van „alle” gedeputeerden van „alle” Boergondische erflanden in éénzelfde plaats, is principieel niet uitgesloten, doch is ons tot heden niet bekend. Karel de Stoute hoopte wellicht dat dit nog wel werkelijkheid zou worden, gelijk hij ook dacht Elzas-Lotharingen in handen te krijgen en een koningskroon te spannen.

In de geschiedenis der Nederlandse Staten-Generaal, van 1464 tot 1795, onderscheidt men zonder moeite volgende perioden en aspecten. Ten tijde van Filips de Goede, en tot in de eerste jaren van keizer Karel, groepeerde de „Generaliteit” der Boergondische Nederlanden in haar „Staten-College” slechts een tiental gewesten, die ten zuiden van de Grote Rivieren gelegen waren, met uitzondering van het graafschap Holland en van West-Friesland, die beide benoorden de Rivieren lagen. Ten tijde van keizer Karel werden de Generaliteit en de Staten niet alleen uitgebreid tot de meeste Gewesten van het Noorden, doch eveneens tot de stad en het land van Doornik (*Tournai - Tournaisis*) in het Zuiden. In een „plenaire” vergadering van de Staten-Generaal der „Zeventien” Gewesten, deed keizer Karel in 1555-1556 afstand van al de macht die hij bezat, ook als koning van Spanje en als Roomse Keizer : een unicum voorwaar in het wereldgebeuren. Tengevolge van de opstand tegen Filips II werden evenwel de „Staten” in twee groepen verdeeld. De „Hoogmogende Heren Staten van de Verenigde Provinciën”, alhoewel niet soeverein, speelden in de algemene geschiedenis vooral in de 17de en 18de eeuw een rol die wij gaarne vergelijken met die van de Romeinse Senaat in de Oudheid. De Staten-Generaal van het Zuiden volgden daarentegen, de lotgevallen van het Habsburgse vorstenhuis, eerst in Spanje, daarna in Oostenrijk. Van hun voormalige invloed moesten deze daarbij veel verliezen ; naar het gezegde van Prof. J. Gilissen, werden zij dan „eerder” mederegenten. Tot en met 1789-1790, bleven zij zich, niettegenstaande dit feit, bewust van hun constitutionele betekenis, als aangewezen verdedigers van de „vrijheden” van de „landen” en van de „standen” die zij vertegenwoordigden. In 1789 pleegden zij op hun beurt, op grond van het aloude „*jus resistendi*”, opstand tegen Jozef II, de „Koning-Koster”, en verklaarden hem vervallen van zijn macht over hen.

Tot 1795 hadden Nederland, Luxemburg en België „Statencolleges”; sedertdien hebben zij echter moderne „parlementen” als vertegenwoordigers van volksgemeenschappen, die overeenkomstig de principes van de Franse Revolutie van 1789 soeverein worden geheten en als eenheidsstaten ingericht zijn. Tot de val van Napo-

leon I was hun lot met dat van Frankrijk verbonden en zonden zij hun afgevaardigden naar de vergaderingen van de staatslichamen te Parijs. Tussen 1815 en 1830 kregen zij opnieuw een „Verenigde Staten-Generaal”, thans met de afgevaardigden van Luik erbij, doch ook niet uitsluitend om die reden, met een heel andere structuur en achtergrond dan voorheen. Sedert 1830-1839 zijn Rijsnederland, België en Luxemburg van elkaar gescheiden, en hebben zij ieder een eigen volksvertegenwoordiging, waarvan de volkssoevereiniteit, de scheiding van de drie staatsmachten, de kieswetten, de geleidelijke uitbreiding van het kiesrecht (van censitair kierecht tot algemeen kiesrecht voor meerderjarigen van beider kunne), het pluralisme van de politieke partijen en de afwisseling van deze partijen aan het regeringsbewind, de industriële revolutie en het ontstaan van de wereldeconomie, de welvaartstaat en de democratisering van het leven, en de invloed van het marxisme een ander uitzicht hebben geschonken, sterk afwijkend van de structuur der oude „Staten-Colleges”, doch beter aangepast aan de noodwendigheden van deze tijd.

Thans zijn wij blijkbaar op weg naar internationale integratie. Sedert 1921 hebben wij de Belgisch-Luxemburgse Economische Unie, en sedert 1944 daarenboven Benelux. Onder de parlementen van Benelux werd er contact gelegd; voor een „Benelux-parlement” werden toekomstplannen ontworpen. Intussen hebben wij reeds afgevaardigden gezonden naar de Raad van Europa en naar de vergaderingen van de UNO en van gespecialiseerde Internationale Organisaties. De solidariteit onder alle landen groeit. Stilaan neemt zij ongekende afmetingen aan, die men voorheen niet eens kon vermoeden. Thans komt zij meer en meer tegemoet aan de behoeften, mogelijkheden en verlangens van de mensen, voor zover hun essentiële vrijheden niet bedreigd zouden kunnen worden, werden zij voortaan niet beschermd door dat soort middelen, die alleen door internationale verstandhouding en samenwerking geschapen en aangewend kunnen worden.

*
**

De studie van de representatief-parlementaire instellingen en van het parlementair leven is een lastig, doch een boeiend onderwerp. Zij behelst de „structuur” en tevens de „werking” van de vertegenwoordigende lichamen. Men dient een tweevoudig aspect te onderscheiden: het zuiver structurele of statistische, en het actieve of dynamisch-sterk evoluerende aspect. Van het dynamisch-actief-evoluerende standpunt uit, valt er daarenboven een onderscheid te ma-

ken tussen de theorie en de praktijk, tussen de regels en de toepassing ervan: hoe het zou „moeten” geweest zijn en hoe het „kon”, welke de voorschriften waren om de machine in beweging te brengen en hoe de machine waarachtig werkte, eventueel rekening houdend met de gewilde of onwillekeurige overtredingen van de reglementen. Voor de moderne parlementen beschikken wij over de daarvoor praktisch onmisbare bronnen die tweërlei zijn: de formele normgevende en de verhalende analytische proces-verbalen, zoals de parlementaire verslagen ons bieden, de verslagen en commentaren in de dagbladen, periodieken, enz. Voor de Staten-Generaal en voor de Provinciale Staten ontbreken praktisch de eerste algeheel, en zijn de andere weinig talrijk en eerder beknopt, en ook niet gemakkelijk te interpreteren, waardoor de vorsing op dit gebied niet zo vlug opschieten kan.

Er is geen burgerlijke noch politieke vrijheid denkbaar zonder economische zelfstandigheid: eerstgenoemde wordt door de andere beïnvloed en gewoonlijk ook naar de andere gemeten. De ontwikkeling van het vertegenwoordigend stelsel en van de parlementaire instellingen is onmogelijk uit te leggen zonder de ontvoogding van de arbeidende stand. In het nadeel van de stand van de geestes- en handarbeiders in de industrie viel zij zeker niet uit, integendeel. De stadsgemeenten in onze landen groeiden het domaniaal stelsel en de landbouw-economie algauw boven het hoofd, door toedoen vooral van kooplui, gildebroeders en ambachtslieden, allerlei mensen die op de akker niet werkzaam waren. Door toedoen van de kapitaalcrachtige burgerij werden de geestelijke en de adellijke stand uit hun bevoorrechte positie van voorheen ontzet, mede onder invloed van de industriële revolutie. Het ontstaan van arbeiderspartijen en het invoeren van het algemeen kiesrecht in plaats van het censitair kiesrecht, mede onder invloed van het marxisme en van de sociale leer van onvergetelijke pausen, waren de laatste mijlpalen langs de eeuwenlange weg, die de Beneluxlanden met heel het Westen voerde naar de zegepraal van de democratie, zoals zij zich heden ten dage ten onzent voordoet.

BIBLIOGRAFIE

1. — *Etudes présentées à la Commission Internationale pour l'Histoire des Assemblées d'Etats - Studies presented to the International Commission for the History of Representative Institutions.* Leuven-Londen-Parijs-Rome-Washington, sedet 1937. Zes-en-twintig afleveringen thans verschenen.
2. — *Anciens Pays et Assemblées d'Etats - Standen en Landen. Wetenschappelijke Bijdragen uitgegeven door de Belgische Afdeling van de Internationale Commissie voor de Geschiedenis van Standen en Landen.* Leuven-Parijs, sedet 1951. Tweeëndertig afleveringen verschenen. Een reeks oorspronkelijke monografieën over de Staten-Generaal en over de Provinciale Staten in de Oostenrijkse Nederlanden, in het Prinsbisdom Luik, en te Stablo-Malmedy, die wij in handschrift mochten raadplegen, zal over korte tijd uitgegeven worden door de Firma Nauwelaerts, 2, Kardinaal Mercierplein, Leuven.
3. — *500 jaren Staten-Generaal in de Nederlanden. Van Statenvergadering tot Volksvertegenwoordiging,* onder redactie van S.J. Fockema Andreae en H. Hardenberg. Assen, 1964.

De eerste gazettiers en hun kranten in de Spaanse Nederlanden

door

Prof. Dr. Theo LUYKX

Onder de produkten van de drukkunst, sedert het midden van de 15e eeuw op de markt gebracht, kunnen het boek en het vlugschrift op een merklijk oudere geschiedenis bogen dan de gedrukte krant. Na de uitvinding van de boekdrukkunst duurde het inderdaad nog nagenoeg 150 jaar vooraleer het eerste drukwerk verscheen, dat de naam van „krant” verdient. De uitvinding van de boekdrukkunst brengt ons immers terug tot in de Boergondische tijd, terwijl de eerste kranten in de Zuidelijke Nederlanden slechts opdoken tijdens de Spaanse overheersing, inzonderheid tijdens het bewind van de aartshertogen Albrecht en Isabella.

Voor dit opvallend verschijnsel bestaat ongetwijfeld een verklaring, die in de eerste plaats verband houdt met de wezenskenmerken van de krant. De krant is inderdaad een drukwerk met zeer bijzondere eigenschappen. Naar haar inhoud is zij bij bepaling afgestemd op de actualiteit; in haar verschijnen onderwerpt zij zich aan een vaste periodiciteit; zij bezit een continu karakter, d.w.z. dat elk nummer thuishoort in een ononderbroken reeks van publicaties met dezelfde titel, een doorlopende numerotering, enz.; zij bezit vervolgens het karakter van de „openbaarheid” of de „publiciteit”, d.w.z. dat zij voor iedereen toegankelijk is en niet gemaakt voor een afgesloten groep of privé-personen. Tenslotte kan men, althans van de moderne krant zeggen dat zij naar haar inhoud een universeel karakter bezit, d.w.z. dat zij op encyclopedische wijze alle terreinen van het menselijk denken en handelen wenst te over-schouwen ¹.

De twee onmiddellijke voorlopers van de gedrukte krant waren de geschreven courantbrief en het gedrukte vlugschrift. De geschreven nieuwsverspreiding, waarvan de koopmansbrieven ² de belang-

(1) Over de eigenschappen van de krant bestaat, inzonderheid langs Duitse zijde, een uitvoerige literatuur. Cf. E. Dovifat: *Zeitungswissenschaft*, Berlijn, 1931; O. Groth: *Die Zeitung. Ein system der Zeitungskunde*, Mannheim-Berlin-Leipzig, 4 dln, 1928-1930; W. Hagemann: *Die Zeitung als Organismus*, Heidelberg, 1950; N. Devolder: *De Ethiek van de Pers*, Leuven, 1952.

(2) Hieronder vooral de zg. „Fuggerzeitungen” - V. Klarwill: *The Fugger Newsletters*, 2 dln, Londen, 1924-1926.

rijkste groep vormen, miste in feite het kenmerk van de openbaarheid, terwijl het vlugschrift wel voldoende publiciteit verwierf, doch accidenteel, naar aanleiding van een bepaalde gebeurtenis verscheen en zich dus niet aan een vaste periodiciteit onderwierp. Vooraleer nu onze uitgevers van vlugschriften de gewichtige beslissing namen om hun lezerspubliek op regelmatige tijdstippen op de hoogte te houden van wat er waaide en draaide, ook als er niets bijzonders gebeurde, verliep er meer dan een eeuw tijd.

De overgang van het vlugschrift naar de krant beschreef dus een lange weg, doch deze verliep zo geleidelijk dat op een bepaald ogenblik de grens tussen beiden moeilijk is te ontwaren. Sedert de 16e eeuw dragen heel wat niet-periodieke „nieuwstijdingen” dezelfde titels als de eerste kranten, nl. „Tydinghe”, „Nyeuwe Tydinghe”, „Varachtige Tydinghe”, „Wonderlijkje Tydinghe” enz.³. Anderzijds stelt het probleem van de periodiciteit zelf moeilijkheden: de publikaties met een jaarlijkse, halfjaarlijkse of maandelijksse periodiciteit kunnen opklimmen tot het einde der 16e eeuw⁴. Wij laten hier deze periodische publikaties buiten beschouwing, omdat de eerste werkelijke kranten, althans in onze gewesten, minstens een wekelijkse periodiciteit vertonen. De door de Spaanse Overheid erkende gazettiers publiceerden hun krant wekelijks en zelfs spoedig tweemaal in de week.

Voor het opsporen van de oudste kranten in West-Europa heeft de Zweedse geleerde Folke Dahl ongetwijfeld pionierswerk verricht. Zijn opsporingen zijn o.m. gericht geweest op het belangrijkste krantencentrum Amsterdam en de oudste courantiërs aldaar, Caspar Van Hilten en Broer Janszoon. Ook voor de eerste Antwerpse gazettiers — Abraham Verhoeven, Willem Verdussen en Martin Binnart — heeft hij grote belangstelling gehad. Zijn studies zijn echter hoofdzakelijk bibliothecariswerk, d.w.z. dat hij met een bewonderenswaardige speurzinnigheid de nog bestaande nummers van oude kranten heeft geïnventariseerd en beschreven⁵. Zijn werk moet

(3) R. Van Sint-Jan: *Over oude nieuwstijdingen*. Het Boek, jg. 17, 1928, pp. 102-114. L. Voet: *Abraham Verhoeven en de Antwerpse Pers*. De Gulden Passer, 1953, p.1-37. Zie verder voorbeelden in: *Bibliotheca Belgica. Bibliographie générale des Pays-Bas*, Gent-Den Haag, 1891-1923; M.F. Cambell: *Annales de la typographie néerlandaise au XVe siècle*, 5 dln (waarvan 4 in supplement), Den Haag, 1874-1890; W. Nijhoff en M.E. Kronenberg: *Nederlandsche Bibliographie*, 2 dln, Den Haag, 1923-1936.

(4) Wij denken o.m. aan de halfjaarlijkse „*Relatio historica*” of de zg. „*Mesrelationen*” van Michael von Aitzing, verschenen tussen 1583 en 1593 als halfjaarlijkse publicatie en van 1594 tot 1597 als jaarboek. — F. Stieve: *Ueber die ältesten halbjährigen Zeitungen oder Meszrelationen und insbesondere über deren Begründer, Freib. Michael von Aitzing*. Abhandl. der 3 Kl. der kaiserl. Akad. der Wissenschaften, 16, Bd. 1, 1881.

(5) Folke Dahl: *Amsterdam, earliest Newspaper Centre of Western Europe*, Den Haag, 1939; *Dutch Corantos, 1618-1650*, Den Haag, 1946; *A bibliography of En-*

echter aangevuld worden, niet alleen door het verder opsporen van oude krantenummers, maar vooral door het aansnijden van een andere soort historische bronnen, nl. de archiefbronnen. Zo berusten bv. op het Algemeen Rijksarchief te Brussel tal van bundels, die o.m. de teksten van de octrooien van onze gazettiers in de Spaanse tijd bevatten. Het is niet uit de toevallig bewaarde nummers van hun kranten, maar wel uit deze documenten dat men met zekerheid opmaken kan wanneer een bepaalde gazettier met de toestemming van de overheid aan het werk toog en hoe en wanneer zijn octrooi in andere handen overging. Een aaneenhangend relaas van de activiteit van onze eerste gazettiers is maar te schrijven op basis van genoemde twee soorten bronnen: de bewaarde kranten en het documentenmateriaal, dat in onze verschillende archiefdepots nog aanwezig is.

Dit werk houdt ons sedert geruime tijd bezig en het is hier onze bedoeling enkele resultaten van deze opzoekingen samenvattend mede te delen.

1. De vier zetelplaatsen van bevoorrechte gazettiers

Bij het ontstaan van de krant in de Spaanse Zuidelijke Nederlanden hebben vier grote steden een belangrijke rol gespeeld. Achtereenvolgens werden Antwerpen, Brugge, Brussel en Gent zetelplaatsen van drukkers, die van de Spaanse overheid een speciaal octrooi ontvingen voor het uitgeven van een krant.

Antwerpen was niet alleen de eerste zetelplaats van een geprivilegieerd gazettier, maar werd de enige stad, waar verschillende kranten tegelijkertijd door houders van krantenoctrooien werden uitgegeven. De drie drukkersfamilies, die gelijktijdig als krantenuitgevers werkzaam zijn geweest, waren de families Verhoeven, Verdussen en Binnart.

Indien aan Abraham Verhoeven nog moeilijk de titel van „eerste gazettier”⁶ van Europa kan toegekend worden⁷, dan was hij toch in elk geval de eerste gazettier in de Spaanse Zuidelijke Neder-

glish corantos and periodical newsbooks, 1620-1642, Stockholm, 1953; *Nouvelles contributions à l'histoire des premiers journaux d'Anvers*. La Chronique graphique, 5 maart, 1939.

(6) Cfr. A. Goovaerts: *Abraham Verhoeven d'Anvers, le premier gazettier de l'Europe*, Antwerpen, 1880; E. De Bom: *Abraham Verhoeven, de eerste courantiër van Europa?* Tijdschrift voor Boek- en Bibliotheekwezen, jg. I, 1903, p. 27-51.

(7) De eerste kranten met een wekelijkse periodiciteit dateren van 1609 en stammen uit Duitsland. Het betreft de protestantse *Aviso, Relation oder Zeitung*, gedrukt te Wolfenbüttel, en de katholieke *Relation* uit de Rijnstreek. Beiden werden in fac-similedruk heruitgegeven. - Walter Schoene: I. *Der Aviso des Jahres 1609*, Leipzig, 1939; II. *Die Relation des Jahres 1609*, Leipzig, 1940.

landen. Ook al weigert men in zijn talrijke publikaties tussen 1605 en 1629 — die hij dikwijls „*Nieuwe Tydinghen*” noemt — al de wezenskenmerken te onderscheiden van een echte krant, dan staat het toch vast dat zijn „*Wekelycke Tydinghe*”, die hij tussen 27 juni 1629 en 18 juni 1631 publiceerde⁸, het eerste periodiek druksel is, dat in de Spaanse Nederlanden onomstootbaar de naam van krant verdient.

Toen op 18 juni 1631 het laatste gekende nummer van zijn „*Wekelijcke Tijdinghe*” verscheen, stelde Abraham Verhoeven daarom geen einde aan zijn publicistische arbeid. De Zweedse pershistoricus Folke Dahl kon inderdaad de hand leggen op een serie nieuwsblaadjes, die nu bewaard worden in de Koninklijke Bibliotheek te Stockholm. De elf bewaarde kranten in klein in-folioformaat (van slechts 2 pagina's) heten alle „*Courante*”, maar vijf dragen als volledige titel „*Courante uyt Duytschlandt, etc.*”, vier „*Courante uyt Nederlandt, etc.*”, één „*Courante uyt Franckrijck, etc.*” en één „*Courante uyt Polen, etc.*”. Zij werden, evenals de „*Wekelijcke Tijdinghe*”, gedrukt te Antwerpen bij Abraham Verhoeven „in de gulde handt, op de Lombaerde Veste”⁹. Deze elf bewaarde nieuwsblaadjes werden gedrukt tussen 10 maart 1632 en 6 september 1632.

De tweede Antwerpse geprivilegieerde gazettier was Willem Verdussen, die zijn krantenoctrooi ten laatste in 1635 ontving, dus op een ogenblik dat de familie Verhoeven, inzonderheid de weduwe van Izaak Verhoeven, nog steeds een krant publiceerde¹⁰. Van de *Extraordinaris Post-tijdinghen* van Willem Verdussen had Folke Dahl 60 nummers teruggevonden, die berusten in de Kon. Bibliotheek te Stockholm en de Bibliothèque Mazarine te Parijs. Onder-tussen konden wij vaststellen dat er op de Stadsbibliotheek van Brugge nog 25 ongekende nummers voorkomen, samengebonden met de 83 nummers van de eerste Brugse krant van Nicolaas Breyghel, waarover wij verder handelen. De 85 nu gekende nummers van de *Extraordinaris Post-tijdinghen* van de familie Verdussen dateren van 8 juni (nr. 14) 1635 tot 23 augustus 1661. Wij weten echter dank zij archiefdocumenten dat de krant ook na 1661 bleef

(8) De verzameling berust op de Kon. Bibliotheek te Brussel in het fonds „Kostbare Werken”.

(9) Folke Dahl: *Nouvelles contributions à l'histoire des premiers journaux d'Anvers*. La Chronique graphique, 5 maart 1939, pp. 4303-4304.

(10) De weduwe van Izaak Verhoeven publiceerde nog op 24 april 1637 een nagenoeg gelijknamige krant: „*Extraordinarisse Posttydinghe des Jaers 1637, ghedruckt den 24 April*”. Op de tweede bladzijde onderaan staat duidelijk gedrukt: „'t Antwerpen bij de weduwe van Isaac Verhoeven op de Lombaerde Veste inde Gulde Sonne” — Dit nummer wordt bewaard op de Stadsbibliotheek te Brugge, samengebonden met de 83 nummers van de *Nieuwe Tydinghen uyt verscheyde ghewesten* van Nicolaas Breyghel.

verschijnen. Uit een bewaard schrijven van de Antwerpse stadsmagistraat van 29 maart 1672¹¹ vernemen wij dat Pieter Verdussen op dat ogenblik octrooihouder was van de krant, terwijl uit een gerechtelijk onderzoek van april 1689 blijkt dat de krant van Verdussen op dat ogenblik ook te Brussel aan de man werd gebracht¹². De krant bleef tot 4 februari 1695 toebehoren aan de familie Verdussen; toen werd zij door Jacob Verdussen verkocht aan de Antwerpse drukker Hendrik Aertsen¹³. Op dat ogenblik had de krant reeds een andere titel aangenomen. Sedert 1691¹⁴ heette zij *Antwerpsche Dijnstdaeghsche Post-tydinghe* en *Antwerpsche Vrijdaeghsche Post-tydinghe*, naar gelang zij 's dinsdags of 's vrijdags van de pers kwam. Onder deze titel is zij blijven voortleven tot tijdens het Oostenrijks regime¹⁵.

Met Martin Binnart dook te Antwerpen de derde gazettier op, die naast de families Verhoeven en Verdussen „met gratie ende privilegie” van de overheid een krant uitgaf en wel in de twee landstalen; naast *Den Ordinarissen Postiljoen* publiceerde hij tevens *Le Postillon Ordinaire*. Op basis van de hem bekende nummers kon Folke Dahl concluderen dat de kranten van Binnart op zijn minst tussen 1639 en 1646 te Antwerpen verschenen¹⁶. Uit de bewaarde archiefbronnen kan echter duidelijk worden opgemaakt dat Binnart zijn octrooi ontving op 22 november 1635¹⁷; anderzijds bevat de bovengenoemde bundel oude kranten op de stadsbibliotheek te Brugge een nummer van 21 april 1637, terwijl het oudste tot nogtoe gekende nummer op de Bibliothèque Mazarine te Parijs slechts dateert van 19 augustus 1639. Ook staat vast dat de kranten van Martin Binnart nog lang na 1646 bleven verschijnen, ook al ontbreekt het ons na deze datum aan bewaarde nummers. Hijzelf moet in de aanvang van 1658 overleden zijn, doch op 8 maart 1658 ontvingen zijn weduwe en zijn kinderen van de Spaanse overheid de toelating om de krant verder te zetten en dit octrooi werd in

(11) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil privé espagnol, doos 1279.

(12) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil d'Etat, bundel 1846.

(13) Cfr. F.J. Van den Branden: *Ontstaan van het Nieuwsblad te Antwerpen. Abraham Verhoeven. Zijn leven (1575-1652)*, Antwerpen, 1902, p. 38.

(14) F.J. Van den Branden (*o.c.*, p. 38-39) zegt dat deze naamverandering werd aangebracht door Hendrik Aertsen in 1695. De krant droeg echter deze titel reeds in 1691, zoals blijkt uit het nummer van 28 augustus 1691 (nr. 68 van dat jaar), bewaard op het Stadsarchief te Antwerpen.

(15) Op 3 januari 1719 nam de krant de titel van *Gazette van Antwerpen*, waarvan de jaargangen (1719-1804) bewaard bleven op het Stadsarchief te Antwerpen.

(16) Folke Dahl: *Nouvelles contributions*, p. 4310.

(17) Martin Binnart geeft deze datum zelf op in zijn schrijven aan de Spaanse koning in de aanvang van 1648 - Brussel, Alg. Rijksarchief, Conseil privé espagnol, doos 1280.

1668 andermaal voor 10 jaar verlengd¹⁸.

Na Antwerpen werd Brugge de tweede zetelplaats van een door de Spaanse Overheid geprivilegieerde gazettier in de persoon van Nicolaas Breyghel. Als drukker was hij in 1624 van Antwerpen naar Brugge verhuisd¹⁹ en had in de Scheldestad zonder twijfel kennis gemaakt met de *Nieuwe Tydinghen* van Abraham Verhoeven. Het is dan ook niet te verwonderen dat hij zijn krant te Brugge de titel schonk van *Nieuwe Tydinghen uyt verscheyde ghe-westen*²⁰. Van zijn krant bleven op de Stadsbibliotheek 83 nummers bewaard, gaande van 24 maart (nr. 12) 1637 tot 24 januari (nr. 4) 1645. Men heeft herhaaldelijk beweerd dat de Zwinstad na het verdwijnen van Breyghel geen gazettiers meer zou hebben gehad. De onjuistheid van deze stelling werd nog onlangs door de Brugse stadsarchivaris A. Schouteet²¹ op overtuigende wijze bewezen en wijzelf hebben kunnen uitmaken op grond van archiefdocumenten dat de Brugse gazettiers tijdens de Spaanse overheersing ten minste tot in 1678 aan het werk bleven²².

Op het eerste gezicht baart het verwondering dat Brussel, de hoofdplaats van de Spaanse Nederlanden, slechts na Antwerpen en ook na Brugge de zetelplaats werd van een geprivilegieerd gazettier. De eerste gazettier, waarvan wij het octrooi kennen, was inderdaad Pierre Hugonet, die slechts sedert 1649 optrad met de krant *Le Courrier véritable des Pays-Bas*, waarvan het eerste nummer op 28 augustus 1649 van de pers kwam²³. Wel staat het vast dat te Brussel reeds voordien periodieke publikaties verschenen, zoals „*Recite Véritable*”, gedrukt bij Jan Mommaert²⁴. Het lijkt ons echter niet verantwoord deze nieuwstijding handelend over één bijzondere gebeurtenis, als de eerste Brusselse krant voor te stellen. Een speciaal probleem blijft de zg. *Brusselsche Gazette*, waarmede

(18) Dit blijkt uit een schrijven van het Antwerps magistraat van 29 maart 1672. Ibidem, doos 1279.

(19) A. Visart de Bocarmé, *Recherches sur les imprimeurs brugeois*, Brugge, 1928, p. 38.

(20) Deze titel doet tevens denken aan de titel van de krant van de Hollandse courantier Broer Janszoon „*Tydinghen uyt verscheyde Quartieren*”.

(21) A. Schouteet: *Nieuwsbladen te Brugge in de 17e eeuw*. Hand. Société d'Emulation te Brugge, dl. XCIX, 1962, p. 83-90.

(22) Th. Luykx: *Brugse kranten en gazettiers in de Spaanse Nederlanden*. Hand. Société d'Emulation te Brugge (in druk).

(23) De volledige en gebonden eerste jaargang van „*Le Courrier véritable*” berust op de Kon. Bibliotheek te Brussel, afdeling „Kostbare Werken”.

(24) De volledige titel luidt: „*September 1626.100 | Recite | Véritable | de l'entreprinse faillie | Que les Hugenois avoient conspiré sur | les limites de flandres y pensant empor | ter Kildaecht, mais ont esté contrains de | se retirer avecq leur bateaux | Faict le 29. d'Aougst, 1626*”. Op de voorpagina wordt een voorstelling van deze mislukte aanval afgebeeld en hieronder staat gedrukt: „*A Bruxelles, chez Jean Mommaert*”. Dergelijke „nieumaren” werden door Abraham Verhoeven met tientallen verspreid.

Nicolaas Breyghel sedert 1637 zijn Brugse krant telkens afsluit. Het is nl. niet duidelijk of het hier een Brusselse correspondent van Breyghel betreft ofwel een Vlaamse Brusselse krant, die door Breyghel telkens wordt geëxcerpeerd.

De eerste goedgekende en volledig bewaarde Brusselse krant „*Le Courrier véritable des Pays-Bas*”, die op 14 mei 1650 haar titel wijzigde in „*Relations véritables*”, werd bij herhaling toegeschreven aan de Brusselse drukker Jan Mommaert II²⁵. De 7 eerste nummers werden inderdaad bij hem gedrukt, doch de octrooihouder van deze krant was zonder enige twijfel Pierre Hugonet, advocaat bij het Parlement van Dôle in Boergondië²⁶. Evenals de meeste andere gazettiers in de Spaanse Nederlanden maakte Hugonet slechte zaken met zijn krant. Om uit zijn financiële moeilijkheden te geraken verzocht hij o.m. de Spaanse Koning in 1655 hem een exclusief octrooi te verlenen, dat hem het recht zou geven om als enige gazettier in geheel de Spaanse Nederlanden te fungeren. Hierin slaagde hij. Zijn tweede octrooi van 20 november 1655²⁷ schonk hem, althans op papier, deze monopoliepositie; wat vanzelfsprekend aanleiding gaf tot een conflict met de gazettiers uit de andere steden, die niet werkloos wilden vallen. Op dit conflict, dat zijn hoogtepunt bereikte onder de opvolger van Hugonet, de Brusselse geneesheer-gazettier Adriaan Foppens, komen wij later nog terug.

Als zetelplaats van een geprivilegieerd gazettier kwam Gent pas op de vierde plaats, na Antwerpen, Brugge en Brussel. Dit belet niet dat de „*Ghendtsche Post-tydinghe*”, die de Gentse drukker Maximiliaan Graet wellicht sedert 1 januari 1667 van de pers liet komen²⁸, het langste bestaan zal kennen. Tot in 1940, datum van haar verdwijnen, ging de „*Gazette van Gent*”, de rechtstreekse opvolgster van de *Ghendtsche Post-tydinghe*, door voor de oudste nog bestaande krant ter wereld²⁹. Uit het rekwist van de Gentse drukker Maximiliaan Graet van 17 augustus 1666 om van de over-

(25) Bv. A. Warzée (*Essai historique et critique sur les Journaux belges*, Gent-Brussel, 1845, p. 12); V. Brants (*Le régime légal des journaux dans les anciens Pays-Bas belges*. Revue Générale, 1915, p. 46-48); L. Galesloot (*Mémoires secrets d'Adrien Foppens sur le gouvernement et les affaires des Pays-Bas pendant les années 1680-1682*. Bull. Com. Roy. Histoire, 4e série, t. IV, 1877, p. 371, nota 2); M. Cordemans (*Het oudst-bewaard nieuwsblad te Brussel*. Eigen Schoon en De Brabander, XVII, nr. 7, 1935, p. 247 vlg.).

(26) Zijn eerste octrooi dateert van 12 oktober 1649 en was geldig voor 9 jaar. Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil privé espagnol, doos 1279.

(27) Ibidem, doos 1280.

(28) Het eerst bewaard nummer is nr. 69 van 8 september 1667. - Gent, Universiteitsbibliotheek.

(29) Na het verdwijnen van de *Gazette van Gent* bij het uitbreken van W.O. II, is waarschijnlijk de *Worcester Journal*, gesticht in 1690, de ouderdomsdeken van de pers.

heid de toelating te bekomen een krant uit te geven³⁰ alsmede uit de hierbij aansluitende gunstige adviezen van de Raad van Vlaanderen en van de Gentse schepenen van de Keure blijkt dat de weduwe Kerckhove en ook andere drukkers reeds vóór 1666 te Gent „*wekelicke relaesen ofte gasetten van nieuwe tydinghen*” hadden laten verschijnen. Er moet dus reeds vóór het optreden van Graet een periodiek druksel te Gent hebben bestaan, doch van een door de Spaanse overheid erkende gazettier vóór hem wordt nergens gerept. Het octrooi van Graet dateert van 17 november 1666³¹ en wij mogen aanvaarden dat hij zijn *Gendtsche Post-tydinghe* sedert 1 januari 1667 regelmatig op de markt bracht³². Hij overleed in 1676, doch het octrooi van zijn krant bleef gedurende heel de Spaanse tijd aan zijn familie toebehoren.

2. De Brusselse gazettier contra al de overigen

Dat de gazettiers van de verschillende steden zo herhaaldelijk onderling of tegen drukkers in hun eigen stad van leer trokken, hield verband met het feit dat zij de hun bij octrooi geschonken monopoliepositie binnen hun stad of gewest verdedigden.

Sedert 20 november 1655 bestond er echter in de Spaanse Nederlanden een onmogelijke toestand. De Brusselse gazettier Pierre Hugonet ontving op die datum van de Spaanse overheid het exclusief octrooi om als enige gazettier voor heel de Zuidelijke Nederlanden te fungeren en dit zowel wat betreft de franstalige als de Vlaamse kranten³³.

De strikte toepassing van dit exclusief octrooi moest dus een einde stellen aan de werkzaamheden van alle andere gazettiers: te Antwerpen, Brugge en Gent. Zowel Pierre Hugonet als zijn opvolger Adriaan Foppens wilden dit gedaan krijgen, doch het spreekt vanzelf dat de gazettiers uit de andere grote provinciesteden zich niet weerloos hebben laten doen. In deze strijd tegen de Brusselse gazettier ontvingen zij trouwens de kordate steun van hun respectievelijke stadsbesturen.

(30) F. Vander Haeghen: *Bibliographie Gantoise* (6 dln, Gent, 1861-1865), dl. VI, p. 108-109.

(31) Deze datum staat o.m. vermeld in een advies van de Raad van State van 15 september 1672. - Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil d'Etat, bundel 1846.

(32) Het eerste bewaarde nummer dateert slechts van 8 september 1667 en heeft het volgnummer 69 (Gent, Universiteitsbibliotheek).

(33) „*octroyons... qu'il puisse et pourra luy seul à l'exclusion de tous autres, en toutes nos Provinces de pardeça, faire toutes les Relations de tout ce qui se passe et passera en ces pays et ailleurs, tant aux affaires de la guerre qu'autres, en langue Flamand, François et autres...*” - Brussel, Alg. Rijksarchief, Conseil privé espagnol, doos 1280.

Over de pogingen van Pierre Hugonet om met de steun van de centrale overheid de andere gazettiers het zwijgen op te leggen, zijn wij tot nogtoe onvolledig ingelicht. Wij kennen alleen een verslag van een beraadslaging van de Raad van Brabant, dd. 7 augustus 1656³⁴, waaruit blijkt dat Pierre Hugonet het offensief tegen de andere gazettiers had ingezet. Op 31 mei 1656 had hij zich gericht tot de Spaanse gouverneur-generaal opdat de overheid een einde zou stellen aan de krant van Hieronymus Verdussen uit Antwerpen, waarvan Hugonet te Brussel blijkbaar de meeste concurrentie ondervond. De Raad van Brabant nam blijkbaar de verdediging op van Verdussen en zijn krant werd dan ook niet geschorst.

Na het overlijden van Pierre Hugonet ontving Adriaan Foppens op 25 juni 1667³⁵ het octrooi voor de „*Relations véritables*” en kreeg eveneens het exclusief monopolie om als enige gazettier in de Spaanse Nederlanden op te treden. Van de pogingen van de ondernemende gazettier Adriaan Foppens om de overige gazettiers in de Spaanse Nederlanden overboord te zetten, zijn wij heel wat beter ingelicht dan voor zijn voorganger. Om zijn doel te bereiken, ging hij in alles zeer voorzichtig te werk, wellicht omdat hij zich spiegelde aan de mislukking van Pierre Hugonet.

Einde 1671-begin 1672 richtte een zekere Zéleux — misschien was het Foppens zelf of ten minste iemand die in overleg met hem handelde — een rekwes tot de Spaanse koning. Hierin drukte hij zijn verwondering uit dat er andere gazettiers buiten Brussel aan het werk bleven, ofschoon Adriaan Foppens over *patentes absolues* beschikte. Het bestaan van andere gazettiers te Antwerpen, Gent en Brugge, zo zegt hij verder, leidt tot : *plusieurs contradictions, scandales et autres inconveniens très pernicious au service de Sa Majesté et du bien public*³⁶.

Als gevolg van dit rekwes liet de overheid een onderzoek instellen te Antwerpen, Brugge en Gent³⁷ en na vele wederwaardigheden adviseerde de Raad van State op 15 september 1672 dat het inderdaad verkeerd was van nog andere gazettiers buiten Brussel aan het werk te laten. Adriaan Foppens zou als enige gazettier voor geheel de Spaanse Nederlanden moeten optreden, op voorwaarde echter dat hij ook zou uitgeven : „*des gazettes en flameng, pour la satisfaction de ceux qui ne scavent pas la langue françois-*

(34) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil de Brabant, Register A 271, f° 79°-80.

(35) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil d'Etat, bundel 1844.

(36) Zeleux had zijn rekwes in drievoud opgesteld : het eerste was gericht tegen de gazettiers van Antwerpen, het tweede tegen die van Gent en het derde tegen die van Brugge. - Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil privé espagnol, doos 1279 en Conseil d'Etat, bundel 1846.

(37) De documenten in verband met dit onderzoek berusten op het Algemeen Rijksarchief, Conseil d'Etat, bundel 1846 en Conseil privé espagnol, doos 1279.

se"³⁸. Ingevolge dit advies gaf de Spaanse gouverneur-generaal Juan-Domingo de Zuñiga y Fonseca op 19 september 1672 opdracht aan de Spaanse Geheime Raad er voor te zorgen dat Foppens als enige gazettier aan het werk zou blijven, weshalve de kranten buiten Brussel dienden te worden opgeheven³⁹.

Foppens scheen dus zijn slag te hebben thuisgehaald, doch tegen alle verwachting in werd de beslissing van de gouverneur-generaal nooit uitgevoerd. Blijkbaar hebben niet alleen de Raden van Brabant en Vlaanderen, maar vooral ook de stadsbesturen van Antwerpen, Gent en Brugge hun beschermende hand gehouden boven de bedreigde hoofden van hun gazettiers. Wegens het uitblijven van enige beslissing verliest Adriaan Foppens er zijn geduld bij en richt in 1673 een nieuw rekest tot de Spaanse koning⁴⁰, waarbij hij dus zijn Zéleux-anonymaat opgaf. Hierin drukt hij er zijn verwondering over uit dat de gazettiers van Antwerpen, Gent en Brugge maar steeds voortgaan met het publiceren van „des gazettes en flamend” en dit trots „une résolution si authentique de Votre Excellence sur une consulte du Conseil d'Etat”. Opnieuw had, op bevel van de Spaanse centrale overheid, een onderzoek plaats in de drie Vlaamse gazettierssteden, doch de stadsmagistraten namen andermaal hun gazettiers onder hun bescherming en wierpen allerhande proceduremoeilijkheden op om te voorkomen dat dezen door een definitief verbod zouden getroffen worden⁴¹.

Brussel is er dus nooit in geslaagd om de gazettiers van de andere Vlaamse steden het zwijgen op te leggen. Adriaan Foppens heeft sedert 1676 zijn pogingen gestaakt en zijn opvolger, die evenals hijzelf nog steeds over een theoretisch „exclusief” octrooi beschikten, hebben de gazettiers uit de drie andere steden der Spaanse Nederlanden met rust gelaten.

3. Het statuut en de opdracht van de gazettier

De gazettiers van het Ancien-Regime waren geen staatsambtenaren, zoals bv. journalisten in fascistische of communistische landen heden ten dage. De eerste gazettiers leefden echter in een tijd van vorstelijk absolutisme, dat elk optreden van de enkeling in het openbaar leven afhankelijk maakte van een goedkeuring der overheid. Deze goedkeuring werd vastgelegd in patenten en octrooien,

(38) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil d'Etat, bundel 1846.

(39) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil d'Etat, bundel 1846.

(40) Tekst bij F. Vander Haeghen: *Bibliographie Gantoise*, dl. II, p. 244.

(41) De documenten in verband met dit nieuw onderzoek in de Vlaamse steden berusten op het Algemeen Rijksarchief, Conseil privé espagnol, doos 1280.

die de rechten en de verplichtingen van de octrooihouder nauwkeurig omschreven ⁴².

De gazettier kon aanspraak maken op bescherming van zijn monopolie, waarvoor hij trouwens een koopsom had moeten storten in de staatskas, maar anderzijds was hij onderworpen aan een aantal verplichtingen. Als een hoofdverplichting gold: de onderwerping van de krantenkopij aan een preventieve censuur.

Toen de krant in de aanvang van de 17e eeuw haar eerste verschijning deed, waren in de vier steden — Antwerpen, Brugge, Brussel en Gent — reeds boekcensoren aan het werk, die toen overwegend tot de geestelijke stand behoorden. Aanvankelijk werd de censuur van de kranten aan deze reeds fungerende boekcensoren opgedragen, zoals blijkt uit de initialen L(ibrorum) C(ensor), die na de initialen van de censor zelf op de eerste kranten voorkomen.

De krantencensuur vereiste echter meer spoed dan de boekcensuur, zodat de overheid een beroep ging doen op speciale censoren voor de krant. Geleidelijk zien wij op de eerste kranten het initiaal (Librorum) wegvallen, waaruit mag afgeleid worden dat de krantencensuur werd losgemaakt van de boekcensuur. Voor deze krantencensuur bleef de overheid trouwens geen beroep doen op de geestelijkheid, doch zij werd, reeds in de Spaanse tijd, hoofdzakelijk toevertrouwd aan staats- of stadsambtenaren ⁴³.

De censor had er in de eerste plaats op te letten dat geen berichten aan de publiciteit werden toevertrouwd, die de vorstelijke of staatsbelangen schaden konden. Soms kwam hij, niet steeds door zijn schuld, aan deze opdracht tekort en dan had niet alleen de censor maar ook de gazettier zelf met moeilijkheden vanwege de centrale overheid af te rekenen.

Een mooi voorbeeld hiervan beleven wij in 1681 met de *Ghendtsche Posttydinghe*, waarvoor de weduwe van Maximiliaan Graet toen het octrooi bezat ⁴⁴. De krant werd op koninklijk bevel van 12 november 1681 voor onbepaalde tijd geschorst. De aanleiding hiertoe was een correspondentie uit Den Haag van 6 november, die

(42) Th. Luyckx: *De Gazettiers en hun octrooien tijdens het Ancien Régime*. Handel van het XXIVe Vlaams Filologencongres, april 1961, p. 436-447.

(43) Voor de „*Relations véritables*” van Brussel werd op 15 januari 1656 Albert Rubens, secretaris van de Geheime Raad als censor aangesteld (Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil privé espagnol, doos 1280); voor de „*Ghendtsche Posttydinghe*” fungeerde een raadshere van de Raad van Vlaanderen als censor. Dit blijkt uit een brief van het Gentsche stadsmagistraat van 4 juni 1672 (Ibidem, doos 1279); te Brugge werd ca 1672 de censuur op de kranten verzekerd door Jacob Talbout, vader en zoon, die op dat ogenblik griffiers waren van de stadsthesaurie (A. Schoutet: *o.c.*, p. 90).

(44) De drie documenten betreffende deze schorsing berusten op het Algemeer Rijksarchief te Brussel, Conseil privé espagnol, doos 1280.

in het nummer van 10 november 1681 werd gepubliceerd ⁴⁵. Hierin schreef de correspondent dat Engeland zinnens was een troepenmacht naar de Spaanse Nederlanden te verscheppen om de aanspraken van Frankrijk op het Land van Aalst en op andere gebieden van de Spaanse Nederlanden te verijdelen; hij handelde verder over de houding van de Verenigde Provinciën in deze aangelegenheid.

Het Spaans centraal bestuur te Brussel nam aanstoot aan dit artikel, blijkbaar omdat het niet dulden kon dat de krant problemen van internationale politiek aanraakte, waarbij Spanje rechtstreeks was betrokken. De krant werd bijgevolg geschorst, doch het bleek achteraf dat de weduwe Graet, die hiervan het slachtoffer werd, geen schuld droeg aan de feiten.

Op 13 november 1681 deelde de Raad van Vlaanderen aan de Spaanse Geheime Raad te Brussel mede dat hij overging tot de bevolen schorsing, maar legde meteen uit hoe het kwam dat het nummer van 10 november 1681 bij vergissing ongcensureerd had kunnen verschijnen. De kopij van de krant had een tijd op de tafel gelegen van de Raadsheer, die belast was met de censuur. Deze was op dat ogenblik echter in beslag genomen door een bepaalde gerechtszaak en had daardoor de censuur van de krant uit het oog verloren. Na wat verloop van tijd meende echter de griffier dat de censuur was geschied en schonk zonder enige argwaan de kopij weer aan de bediende van de krant, die het handschrift terug was komen afhalen.

In een verzoekschrift aan de Spaanse koning legde weduwe Graet er de nadruk op dat haar persoonlijk geen schuld trof, omdat zij wel degelijk het handschrift van de krant aan de censuur had onderworpen. Zij vroeg begrip voor haar toestand, want de schorsing van de krant leidde tot haar ondergang en die van haar zes kinderen ⁴⁶.

Op 3 december 1681 — dus na een schorsing van 20 dagen — kwam uit Brussel het bericht dat de Raad van Vlaanderen opnieuw de toelating mocht geven tot herverschijnen van de *Ghendtsche Posttydinghe*. De Raad had er de weduwe Graet echter op te wijzen dat niet alleen de correspondentie uit Den Haag, maar ook deze uit Keulen, eveneens verschenen in het nummer van 10 november, niet door de beugel kon. De Raadsheer, die met de censuur was belast, zou er voortaan streng op moeten letten dat er in de krant

(45) Dit nummer zelf is in het genoemd dossier aanwezig. Het aangevochten artikel werd gepubliceerd op pag. 3-4.

(46) „*n'ayant aultre chose au monde pour gagner sa vie... elle se trouve obligée à se jeter aux pieds de votre Majesté, avecq six pauvres créatures*”.

niets meer zou gepubliceerd worden, wat niet mocht geweten zijn ⁴⁷.

Uit de verplichtingen die de gazettier op zich nam, blijkt dus de overwegend negatieve houding, die de overheid tegenover haar gazettiers aan de dag legde. Het zwaartepunt lag op wat zij „niet” mochten doen. De houding van de vorst uit het Ancien Regime ten overstaan van de krant was inderdaad totaal verschillend van deze van de Verlichte Despoot uit de late 18e eeuw of van de totalitaire regimes uit onze eeuw. Zij zagen in de krant geen politiek propaganda-middel ten voordele van het binnenlands regime. Tot bij de opkomst van de Nieuwe Denkbeelden werden immers de grondvesten van de staat, die berustte op het vorstelijk absolutisme en de positie der bevoorrechte standen, praktisch door niemand aangevochten. De vorst maakte zijn gazettiers dus geen moeilijkheden van het ogenblik af dat zij de vorstelijke belangen, hoofdzakelijk met betrekking tot de internationale verhoudingen, geen schade aanbrachten ⁴⁸.

Dit neemt echter niet weg dat de gazettiers zelf gewoonlijk wedijverden om de vorst, aan wie zij hun octrooi dankten, zo aangenaam mogelijk te zijn. De krant, evenals haar onmiddellijke voorloper het vlugschrift, behandelde slechts „overwinningen” van de vorst en zweeg over zijn nederlagen. Reeds Abraham Verhoeven mocht, volgens zijn octrooi van 1620, *Nieuwe Tydinghen* brengen over „*Victorien, Belegeringhen ende Innemen van Steden*”, die door Albrecht en Isabella zouden gepleegd worden ⁴⁹.

Deze beperking stelde de gazettier soms voor moeilijkheden, inzonderheid in perioden dat de vorst niets dan nederlagen opliep. In een brief aan de Spaanse koning van 1648 schrijft de Antwerpse gazettier Martin Binnart dat hij na het sluiten van de Vrede (van Munster) wel recht heeft op vergoeding vanwege de overheid; zijn octrooi betrof immers uitsluitend de mededeling van „*des prises, assiègements et capitulations des villes, forts et places*” en hierover had hij de laatste jaren niet veel kunnen vertellen, omdat het lot

(47) „*que rien de soit inseré en icelles gazettes que ce qui peut convenablement estre sceu et publié*”.

(48) Als de gezusters Johanna en Theresia Graet in oktober 1712, tijdens het Anglo-Bataafs Bewind, last krijgen met de bezettende Engelse mogendheid, laten zij tot hun verdediging gelden dat zij toch geen schade hadden berokkend aan de wettige vorst. Zij onderstrepen dat „*in het ghereclameerde article van de questieuse Gazette niet het alder minste te bevinden en is, hetgone binderen ofte contrarieren soude den staet, dienst ofte interest van Sijne Keyserlijcke Majesteit, wettighen souvereynen heere deser Nederlanden*”. Gent, Rijksarchief, Raad van Vlaanderen, Processen, 4e reeks, nrs. 9660-9661.

(49) Tekst van dit octrooi in de nieuwstijding van Abraham Verhoeven van 18 september 1620, getiteld „*Cort Verbael hoe dat sijn Excellencie den Marquis Spinola met den Leggher in Pfaltz-Graven Landt ghetrocken is*”. (pag. 8) - Antwerpen, Plantijnmuseum.

de wapens van de Spaanse koning de laatste jaren niet gunstig was geweest en bijgevolg niemand gazetten wilde kopen ⁵⁰.

De Brusselse gazettier, die steeds het meest in het geveel van de centrale overheid wenste te staan, heeft van meetafaan de dienende functie van zijn krant willen onderstrepen. Uit het eerste octrooi van Pierre Hugonet, dd. 12 oktober 1649, blijkt reeds dat hij bij zijn aanvraag er de nadruk had op gelegd hoe zijn krant ten goede zou komen aan de reputatie van de Spaanse wapens ⁵¹. Bij de hernieuwing van zijn octrooi op 20 november 1655 wordt dit argument herhaald en tevens onderstreept dat hij zijn kranten uitgaf „*pour les opposer aux escrits injurieux des François*” ⁵². Met deze zg. beledigende Franse kranten was zonder twijfel „*La Gazette*” van Renaudot bedoeld, die de wapenfeiten van zijn vorst, Spanje's tegenstander, ophemelde.

Tijdens het proces, dat de Spaanse overheid in 1685 tegen de Brusselse gazettier Adriaan Foppens inspande, heeft de advocaat-fiscaal de opdracht van de gazettier als volgt omschreven : „*Il faut défendre les intérêts de Sa Majesté et détruire les faussetés que les voisins débitent et font glisser dans leurs gazettes. Elle (la gazette) sert pour relever la gloire de la monarchie et les armes de Sa Majesté. Elle sert pour publier aux peuples ce qu'on désire qu'ils sachent*” ⁵³.

Naast de dienende functie, die de gazettier t.o.v. de vorst wenste te spelen door diens zegeprelen aan zijn onderdanen kenbaar te maken, willen de eerste kranten zich ook reeds kwijten van hun fundamentele opdracht, nl. voldoen aan de natuurlijke weetgierigheid van de lezer. Abraham Verhoeven schreef reeds : „Alsoo daer veel curieuse ende nieuwghierige menschen sijn allen de wereld door...”

In zijn eerste nummer van 27 augustus 1649 zegt de „*Courrier Véritable*” over zijn eigen opdracht : „*il ne prétend rien plus que de satisfaire à la curiosité des gens de bien*”, terwijl de gazettier van dezelfde krant bij de aanvraag van zijn eerste octrooi reeds liet gelden „*que le publicq en a de la satisfaction*”.

Toen Adriaan Foppens, na het overlijden van Pierre Hugonet,

(50) „*dommages par luy souffert durant l'espace de quelques années que le sort des armes tomba à l'avantage des ennemis, pendant lesquelles personne presageant quasi toujours du mal, n'a voulu achapter des Gazettes*”. - Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil privé espagnol, doos 1280.

(51) „*il ne sera pas inutile à nostre service et à la réputation de nos armes*” - Brussel, Ibidem, doos 1279.

(52) Ibidem, doos 1280.

(53) L. Galesloot : *Mémoires secrets d'Adrien Foppens sur le gouvernement et les affaires des Pays-Bas pendant les années 1680-1682*. Bull. Com. Roy. Histoire, 4e série, t. IV, 1877, p. 578.

in 1667 de toelating vroeg om de *Relations Véritables* te mogen voortzetten, drukte hij erop dat anders het publiek het genoegen zou moeten missen op de hoogte te worden gebracht van wat er in de vreemde koninkrijken geschiedde⁵⁴. Hij voegt er tevens bij dat hij aan de natuurlijke weetgierigheid van het publiek zal kunnen voldoen, want hij beschikt over „*une correspondance fort curieuse en divers pays*”. In zijn nummer van 3 januari 1674 belooft dezelfde gazettier zijn krant te maken „*toujours plus curieuse par les nouvelles qui arrivent incessamment, dont on n'a pas intention de priver le Public*”.

Als de gezusters Graet zich in oktober 1712 voor de Raad van Vlaanderen moeten verdedigen, omdat zij compromitterend correspondentienieuws uit Engeland in hun *Ghendtsche Post-Tydinghen* van 20 oktober 1712 publiceerden, halen zij uitdrukkelijk aan, dat zij „*de onkosten van correspondentie supporteren omme aen de curieuse de voldoeninghe te gheven van te sien wat er in andere quartieren passeert*”⁵⁵.

Opvallend is dat de „koopman”, naar de traditie van de koopmansbrief, voor de eerste kranten een bijzondere belangstelling aan de dag legde en dat de gazettier zelf het belang van zijn publicatie voor de handelsbedrijvigheid heeft onderstreept. Als Maximiliaan Graet op 17 augustus 1666 een octrooi aanvraagt om te Gent een krant te publiceren, drukt hij erop dat „*notabele coopliden*” hierop aandrongen⁵⁶.

4. De inhoud en opmaak van de kranten

Een van de meest kenmerkende karaktertrekken van de krant uit het Ancien-Régime is dat zij over de binnenlandse toestanden zeer weinig nieuws brengt, maar volgeschreven wordt met buitenlandse berichtgeving. Dit had voor eerste gevolg dat de tijdgenoot hoofdzakelijk aangewezen was op buitenlandse kranten om over zijn eigen binnenlandse politiek ingelicht te geraken. Hieruit volgde anderzijds dat de overheid vanzelfsprekend zeer wantrouwig stond tegenover de buitenlandse kranten. Niet alleen lokten deze buitenlandse kranten reacties uit bij de Spaanse overheid, maar anderzijds hebben ook onze eigen gazettiers, die overwegend

(54) „*le Public alloit estre privé de la satisfaction de scavoir ce qui se passe dans les royaumes et pays éloignez*” - Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil privé espagnol, doos 1280.

(55) Gent, Rijksarchief, Raad van Vlaanderen, Processen, 4e reeks, nrs 9660-9661.

(56) Brussel, Algemeen Rijksarchief, doos 1279.

buitenlandse berichten opnamen, bij andere regeringen heel wat reclamaties uitgelokt ⁵⁷.

De belangrijkste redacteurs, die in overgrote mate de krant vulden, waren dus de buitenlandse correspondenten. Dit is zo waar dat de Brugse gazetier Nicolaas Breyghel als ondertitel van zijn krant gebruikte: „*Inhoudt van bysondere Brieven dese Weke te Brugghe aengebracht*”, en de Brusselse gazetier, Pierre Hugonet, op de titel van zijn krant „*Relations Véritables*” als ondertitel volgen laat „*Extraittes de diverses Lettres et Avis*”.

In de Spaanse Nederlanden waren de gazetiers uitsluitend op Katholieke correspondenten aangewezen en zij waren dus verplicht vooral een beroep te doen op de postmeesters van de Habsburg-Spaanse internationale postdienst ⁵⁸. Bij de aanvang van zijn octrooi op 20 mei 1635 ⁵⁹ drukt Martin Binnart er op dat hij over Katholieke correspondenten beschikt te Wenen, Keulen, Hamburg, Frankfurt, Munster en Parijs. Uit zijn rekwest van 1648 ⁶⁰ blijkt uitdrukkelijk dat de meesten van zijn correspondenten inderdaad „*maistres de postes*” zijn.

De vergoeding, die de gazetiers aan deze correspondenten moesten betalen, behoorde tot hun zwaarste uitgaven. Als Frans Foppens op 28 september 1679 ⁶¹ overheidsmaatregelen vroeg tegen de onwettige concurrentie van andere Brusselse drukkers, noemt hij na elkaar als voornaamste posten van uitgaven op: „*correspondance, port de lettres, impressions et papiers, outre le grand nombre de Gazettes qu'il est obligé de distribuer gratis*”.

De opmaak van de krant stelde voor onze gazetiers uit de tijd van de Spaanse overheersing geen grote problemen. Zij hadden helemaal geen redactie-secretaris nodig om uit te maken welk belangrijk politiek of sensationeel nieuws op een respectabel aantal kolommen op de eerste pagina moest verschijnen. De krant van onze 17e eeuwse gazetiers verscheen meestal op 2 of 4 pagina's, elk van één of twee kolommen. Niet het belangrijkste nieuws werd eerst geplaatst, maar wel het oudste nieuws, dat meteen van de verst-afgelegen plaats herkomstig was. Hierop volgden nagenoeg in volgorde van afstand en ook met minder verouderde data de

(57) Wij wijden hierover niet verder uit. - Cfr. Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil d'Etat, bundel 1846.

(58) Naast de zg. „*Buchhändlerzeitungen*”, die door individuele boekhandelaars in Duitsland werden uitgegeven en dikwijls protestant waren, waren de „*Postzeitungen*”, uitgegeven door ambtenaren, verbonden aan de internationale post van de Tassis, katholieke kranten. Het is in de kringen van deze postmeesters of ambtenaren van de internationale post dat de Spaanse gazetiers hun correspondenten moesten zoeken.

(59) Brussel, Algemeen Rijksarchief, Conseil des Finances, bundel 265.

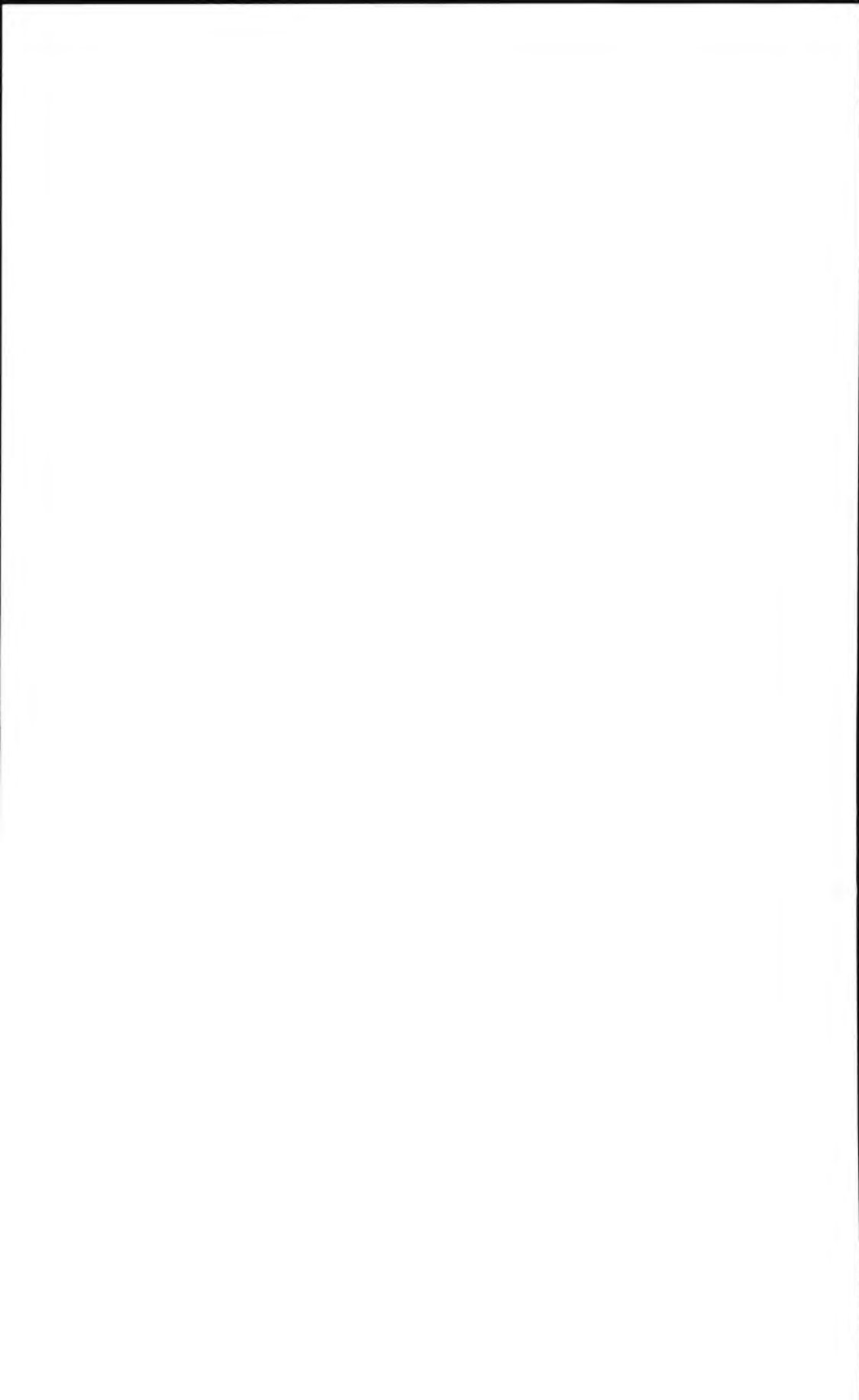
(60) Ibidem, Conseil privé espagnol, doos 1280.

(61) Ibidem, doos 1279.

andere berichten en de krant sloot meestal af met berichten uit het binnenland, die dan ook het dichtst aansloten met de datum waarop de krant van de pers kwam.

Deze korte mededeling over onze „Eerste gazettiers en hun kranten in de Spaanse Nederlanden” had niet de bedoeling het onderwerp volledig te behandelen. Wij lichtten slechts enkele hoofdzaken uit een meer uitgebreid dossier, dat wij nog hopen te kunnen aanvullen met het oog op een omvangrijker publikatie⁶².

(62) Dit is de tekst van de voordracht, gehouden op de Plenaire Vergadering van de Koninklijke Zuidnederlandse Maatschappij voor Taal- en Letterkunde en Geschiedenis op zondag, 15 maart 1964.

VVekelijcke Tijdinghe. Num.

I T A L I E N.

VVt Roomen 26. Mey. 1629.

Hier is een Courier van Milanen naer Napels ghepasseert om het af-baeren van de soldaten te verhoorden / om dat hi accoozdt met Mantua in het Hoff van Spaignien op sekere conditie gheratificeert / ende men in Italien tot ruste gheneghen is.

De Coninck van Spanckryck was van meynige ontrent Esia welcke plaerse niet verre van Sola is ligghende / een sterck Casteel doen maken / om het sekere te ghebruycken tot een Arsenael van alderhande Amunitie ende Crighstrustinghen / maer sal belet worden.

Het leste accoozdt ende Pardon / waerich de Coninck van Spanckryck den Hugonotten verlicent hadde / is ghebraken / om dat de Coninck niet en heeft willen verstaen tot de Capitulaten hem van de Hugonotten gheproponeert zijnde / maer hy heeft 12000. manne met veel gheschut ende Amunitie ghesonden naar Nismes, om die selve plaerse te belegheren / welck de Hugonotten van die quartieren verstaende / hebben hun goetwillighlych overgegeuen. Oock hebbe die van Castres ende Montauban door hunne Gedeputeerde selst aen den Coninck doen presenteren / maer den Hertoghe van Rohan ende die van Nismes en willen hun niet overgeuen / so langhe al sy hun defenderen sinnen.

Noch vvt Roomen 2. Junij.

Met eenen Extraordinaris van Milaan verstaet men / dat de Edelman / die nae Spaignien ghesonden was / wederom t'huys ghecomen is / met antwoorde / dat de Coninck van Spaignie de stadt Mantua ende het Monferraer niet meer molesteren en sal / op conditie / dat de Coninck van Spanckryck sal de stadt Susa aen de Hertoghe van Savopen restitueren / ende alle het Crighsvolk tot Italien weghvoeren / latende de saecke tot mynelijck decisie van den Keyser / die welcke daer opper Leen-Heer ont is.

Acht Galepen van Biserta met vyf Pregantini hebben in de zee de hoofde Galepe van den Prince Doria bevochten ende op staende gheiaecht / maer het volck ende al dat daer op was is ghesalveert.

Van Spaignien hebben wy / dat den 5. dagh Ides de Prince Do Carolo by Procaccia van den Coninck van Hongarijen syn suster Doona Maria ghetrouwt heeft.

Wt Trier van den 25. Februarij.

Den Coninck van Dancrick met den Cardinael Richeheu ende het gheheel Vojs is van Metz verbrocht naer Parys / ende de Francoysen verhoopen seer / principael den Goelboom : soo dat den Marquis de la Force qualijck by een heeft sebben duysent mannen op dese quartie. en / de welcke oock daghelijck meer ende meer smilten. Al de werelt is verwoerd soz hier als in Dancrick over dit subijt verreck vanden Coninck / ende gheeft aen ons volck goote cozagie / ende sal bycken den moetwille van die van Sweden / als nu niet meer hebbende den rugge van Dancrick daer hy hem meest op betrouwde. sijn spreect seer differencelijck van de gesontheit van den Coninck vā Dancrick / ende men houdt dat hy om sijne ghesontheits wille is van hier verbrocken / ende om de trouwelen die hy vrees binnen Parys ende andere quartieren des Rycks. Den Cardinael Richeheu en abandoneert den Coninck niet mits hy vrees den voet ghelechte te worden dooz den Teghelbewaerder ende andere. Een peggelijck in Dancrick begint om te sien naer de opghaende Sonne. Die van Straesborgh hebben plat af gheuepger aen den Coninck van Dancrick hem te nemen dooz protecteur.

Wt Weenen van den 10. Februarij.

Den Cancellier van den Ceurovst van Beieren is hier oekwess by sine Keyserliche Majesteit ende aen de selve satisfactie ghegeuen van de ghetrouwicheit ende ghoeden wille sijns meesters. Den Coninck van Polen heeft doen lichten tot dienst van den Keyser twintich duysent Peerden / de welke sijne Keyserliche Majesteit heeft versocht albaer noch te houden tot op het eynde van Meert oft tot het beginsel van Apzil / wanneer de selbe sullen ghemployeert worden dooz Friedland / naer ghelegentheit / tegen Sweden oft Sachsen.

Wt Ceulen van den 23. Februarij.

Den Coninck van Sweden / heeft niet alleen aen de Princen van de Catholique Lige / maer oock aen de Magistrat descher Stadt soo onredelijcke artuculen van Neutrahept gheproponeert dat alle de Gasselen ende Ghemeynte in vastelijck zijn ghesolueert ghoet ende bloet teghen den selven te waghien. Tot welken eynde den Raedt alhier heeft opghenomen over de neghen duysent mannen / ende versocht aen de Serenissime Infante tot Brussel / dat sy souben willen sepunden renen Legher onder de besien van Ceulen soo verre den Coninck van Sweden soude beghinnen nederwaerts den Rhijn af te comen. Ende onder andere soo is den Marquis van Sainct Angel met sijn Italiaens Regiment ende eenige andere Croupen aenghecomen op onse

Frontieren / ende de reste van het wy verstaens bliuen legghen om Maestricht / ende andere quartie

Wt Amiens van den 24. I

Binnen Parys is groote alteratie volck ende men seght dat op verseydieren vrandsticherie is gheschiet / en daerom den Coninck hem heeft gebaest. Parys te keeren. Wy sijn hier oock in groe vrees / als oock op alle de see russen / ende de Frontieren worden met volck beset / vande quē alhier doet achterdencken hebben. Men seght dat den Marschal Marillac vgebangen ghebrocht naer Parys / ende dat y perackelijc loopt van den lijve. Den Hertoghe van Guise is noch by den Hertoghe van Florentien / ende en is niet wel te vreden over het quaer tractement ghedaen nu cozts over den Hertoghe van Lozeppen / ende aen andere Princen van het selve Hups. Wy vrees seer alhier van een inlandsche Oorloghe / te meer om dat wy oock niet wel en staen met Engeland / mits verseyden arresten van Engelsen goederen nu cozts ghedaen binnen Kohnen ende elders.

Wt Weenen van den 12 Februarij.

Den Hertoghe van Friedland heeft nu op de beenen ontrent 70. Regimenten / ende sal cozts int velt trecken tegen de Nederland. Men seght dat den Hertogh van Vereen sal over leveren aen sijn Keyserliche Majesteit allen de Stede ende Fortressen vanden Opper ende Neder Dals / eyde dat aen den selven Hertog in handen sal ghesiet worden een deel van Opper Oostenrijck tot dat hy sal gheremboursseet sijn van alle sijne verschoten penningen.

Daer comt daghelijcks groote menigte van volck alhier aen soo uyt Polen, Hongarij Croaticien, Siemareck, ende andere Landen / midts het goet tractement welck sy sijn verwachende van Friedland.

Wt Brussel van den 6. Meert.

Den Marquis de Santa Cruz is met Graeff Ian van Nassau, Don Carlos Coloma, Fray Lelio Brancatio ende meer andere principale persoonē over Leiden ghetrocken naer Maestricht om oyde te stellen over den Legher naer den lijn treckende.

Ende alsoo men verstaet dat den Coninck van Dancrick is getrocken naer Parys oft Fontainebleau, ende dat sijne Croupen op de Frontieren van Lozeppen ende Dancrick sijn ghesmolten op ontrent seuen duysent mannen / dat oock den Swede allen sijn meeste force sal moeten opwaerts sepunden tegen Friedland ende Dappenhaym; dat oock die van Ceulen ghenoech van volck / amontie ende victualie zijn voossten: soo sal apparentelijck een deel van den legher wederom keeren naer Zabandt oft elders naer de occurrentie van saecken / te meer om dat men verstaet dat

Extraordinaris Post-tijdinghen des Iaers 1635. den 8. Iunij. No. 14.

Wt Napels vanden 10. Mey.

Offen Dierop alhier heeft Hof bar-
quieren naer te armade sijn com-
pagnien boetgesellen/ om de Co-
munitijcke armade te verstercken/
die dese wecke boer/ en zec heghen/ niet
toetende wraese hueren/ om s' menen sul-
len/ bestaende in 36. galleyen/ ende 16. oor-
loefschepen/ geladen met 1000. Spaensche
sulbaten/ 1000. Siciliensche / ende 4000.
Napolitanen/ daer hem by voerchen zal den
Generael Gazta met zyn galleyen / ende
den Marquis de Santa Cruz met zyne
armade.

Wt Straesborgh den 14. Mey.

Hier comt tijdinghe dat den Hertoch
van Loepnen na die groote victorie die hy
ghelade heeft onder den legheer vanden wa-
reschal de la Foree wederom op een nieu-
gheslaghen heeft een conuon van byz regi-
menten / de selve regimenten gheheel in
roude gheslaghen / het ghele datter by
traag wafende booz twee maanden gage
voort Franse legheer/ de wozes ende alle die
ammunitione becomen.

Wt Duyck vanden 1. Iunij.

Den Franzen legheer houe hem hier vont
omtrent sul / ons hier makende een seer
groot besiet/ waer van hier eynde verbat
is ghedaen dat niemant vanden onsen en
mach gaen soetelen int legheer. Comen
daghelijck wat halen nae conuon / maer
vanden heel sober/ soo dat nu teghentwooz-
dich int legheer elck punt boozes cost sijn
supheres/ eno: soo allen vaders naer abbe-
nair. Steruen der seer veel van hunger/ loo-
pande met 60.70.80. effens werch/ 300 dat
het legheer zec ghecompen is / zande zec
secht volcken / qualijck ghearmiert heb-
bende de ruyterij seer slechte vreden/ die da-
ghelijck noch veel slechter wozen / dooz
manghel van boertracit/ gherampeert sijn
de russen Lypak ende Mastriche/ daerder
veel hier ende daer een de zanten trozde
dootgheslaghen. Ende heeft den Gouver-
neur van Namien heeft een dese loopers
ouer de 5000. ende eertelike honderden
paspoozt ghegeven/ sonder die ghne die nae
andere quartieren verloopen.

Wt Gulch vanden selven ditto.

Hier hebben wy boven ons ordinarijs
garnisonen noch 1000. mannen ingeregen/
soo dat wy nu niet meer en vzesen. Co-
mende hier tijdinghe dat den Generael
Sallas by Andernacht ober den sijn is ge-
passeert niet eenen seer machtighen legheer
te boer ende te preede.

Wt Mazeyck met de laeste brieuen.

Hier come tijdinghe dat den Franzen le-
ghet beflaet te marcheren/ soomen vaxmopt
naer warto na Liere/ rond toe / want zyn
niet langher houden en comen daer zy tot
noch, toe ghelighen hebben.

Wt Luxemborgh den 1. Iunij.

C. 28. ende 29. passato quamē die Frā-
sofsa met eenen legheer van ontrent 7. a
8000. man naer Verbuyn/ het sechen datse
naer lande van Trier warden comen/ maer
naer dat wy tijdinghe becomen / trecken
naer Loepnen om hem by de verstroepde
conuon vanden wareschal de la Foree te
voerghen / om te beletten dat den Hertogh
van Loepnen gheen boozdere emulie en
doe / want hy daer ghelickich boozsgaer.
Waar van op gisteren sijn hier ingebozde
14. genangen Franconen/ waer ontrent 7. oft 8
Gruuen ende Baroenen sijn/ die den Gra-
ve van Embden gheleuert sijn / ende in be-
waenisse ghenomen / die wel sullen te pas-
com n te gghens eenighe van onse gheban-
ghen in.

Den Conuict van Byzantisch was tot
sichins ghearmiert / om seluer mede in
Loepnen te trecken / maer hy is subprilij
steelt ghetwozden ende te rugghe gheleert/
men seyt wederom eenighe vergaderinghe
van legheer ontrent Mastriches ghemachte
wozde vande Franconen.

Wt Duykercken vanden 3. Iunij.

Die 12. Coninex schepen die onsaen
hier wt ghebaren waren naer Spaign-
niet sijn ghelickich wederom gecomen
mede byenghende een groot deel van
Spaigniaerden fracy volck ende 200.
rossen met silber / mede booz seker tij-
dinghe referrende dat de spaensche
vloete seer rijckelijken aldaer inco-
men was gheschat op 17. milhoenen
waer van men den sefer metten eersten
allen particulariteyt sal laten weten.
Legghende wederom 6. andere gemon-
teerde Coninex schepen onder tshuere-
ken om met die alder eerste occasie wt
te baren / daer naer septuēen datse wt
ghebaren sijn.

Welcke boozs. blote van 12. schepen
wozde ghe wacht van 14. Staetsche
Oorloghschepen/ ende 5. oft 6. Fran-
ce om die te attractueren / maer siende
de selve soo ghemontert derden niet
en boozt comen.

Hoogh-Duyſchlandt.

Vyt Inſpruck, den 26. Meert.

Het worden dooz ſebel vande
Deyſch-Peroghinne groote ge-
reſchappen gheinaeckt / om
een heel magnifique vordacrt te
houden ouer den Keijſer Ferdinandus den
Ezelden / zijnde oude ghegheuen / dat op
den dagh / als de vordacrt ſal ghehouden
worden / alle haere onderſaten ſullen in
het conſijſijn / oft een minſten hun laten
worden in den Dienſt die als van dooz het
ghehele Landt ſal ghebaen worden.

De Deyſch-Peroginne ſoude vziuen
in Praken onſanghen hebben / waerinne
vermeldt werde / dat de Spaeniſche kun-
ten het Valtin hadden meeter ghe-
mechts / ende dat de Francoiſen / die nu
ſer wepnigh ghetworden zijn dooz ſterke
ende andere ongheliken / hun met hun-
nen Overſten den Peroghy van Rohan
waeren begreunde in het ghebiedt vande
Benetruenen. Ende ten waert / dat de
Wijſe voozſienighyde van den overleden
Keijſer wel by ſichs beſien hadde / met
gode ſterck garmtoen in het Landt van
Enoual teghen de Benetiſche frontieren te
legghen / ſouden nu wel lichtelyc de We-
terlaenen dooz den Peroghy van Rohan
quaenſups tot den naem van Wranckryck
haer ſie teghen conuen attenteren / want
ſie daer alghis een benijndende ooge op zijn
draghende.

Vziuen van Milanen vzochten / Lat de
Herren Ghebeputerde van wegghen des
Heroghdoms van Milanen tot den naem
van Sijne Catholyſche Maſtepe van
Spaignen / om naer Ceulen op de Wye-
dens tractatie te veyſen / verſtoruen waer-
ten / inder dat de ſelue veyſe geſchoyft was /
om dat den eenen daer van onder toeghen
gheſtozen was / ſoo dat het wederom een
poos tijds ſoude aenloopen / eer een an-
der in plaetſe geozdenmeert ſoude worden.

Vyt Lypzigh, den 4. April.

De Sweediſche hielden hun noch by
Torgou in hunne ſoznſtration / onder tui-
ſchen marcheren de Ceur-Sachſiſche ende
Keijſerſche ſer voozſichtighdyck om hen-
larben alle voozdeel af te winnen : doch
werde gheſepdt / dat Kanner hem in per-
ſoon ſoude naer Hal ghetreteret hebben /
om by rydes / in dien ſijnen leghe ſoude
de nederlaghe hebben / tot dien ſtof te we-
ſen. Daer is groote menighe van poe-
der / boilen / grenaden / gheſchut / &c. naer
onſen leghe ghevoert / om nuweers af ghe-
bierck te hebben / ende ouer al zijn Com-
miſſariffen tot om d'amonite op te coo-
pen / waer tot ghelde ghevoegh by de
werck is.

Vyt VValtershausen, den 6. April.

In deſe quartieren zijn veel Keijſerſche
troupen comen hun quartier nemen / ſoo
dat het vooort ſer ſchaers om erghen is /
want de vorten ouer al meſtendeel ver-
loopen / ende niet en willen verwachten
den overlaſt vande ſoldaten / gheproeft
hebbende / wat lyden ende noot hen tot
anderen tijden daer dooz onſtaen is.

Tot Ordorff, Arnſtadt, Linenau, ende
ſoo voozts nae den Saechſtroom op light
het oock vol volck / de welcke ten deele ghe-
comen zijn tot Bohemen dooz Woulandt /
ten deele ouer den Suringher-waldt toe
Wanckenlandt. Waer toe alle deſe machte
aengheſien is / woort ſer beſchepdenlyck
ghediſcurreert ; doch is de meete opinie /
dat het op Erfordt gheiden ſal / alwaer de
Sweediſche conde om de ſtadt ſer groot
quede ghebaen hebben / daghelycks met
troupen weloopende / ende naer VVymaer,
Gorhe, ende Naumborgh het landt af-
ſtroopende / hoe twelſp nu niet meer tot en
comen / dooz dien dat de Keijſerſche conde
om liggende ſulcks henuden beſtten.

Vyt Fulda, den 6. April.

Maendagh leſleden zijn hier ontrent
ghearrueert eenighe Keijſerſche Commiſ-
ſariffen / met geldt / om de ſoldaten ouer al
te betalen / welck oock ſoo gheſchiet is.

De Keijſerſche honden hun meſten deſt
in de quartieren van Caſſel / ſoemen ſeght /
ſouden ſy Melander met eenighe Hollan-
deſe verwachten / ſende dat hen het onſet
van het caſtel Hermentſteyn niet ſuccede-
ren en wil. Wat daer van is / ſtaet te ver-
wachten.

Nederlandt.

Vyt Dieſt, den 13. April.

Wy en waren niet beter / oft hier in deſe
quartieren ſal eer een maentt tijde eenen
leghe van 20000. oft meer mannen by
een gebrocht werden / om den vijandt daer
mede aen te taſten / de welcke ſoo beſchep-
den aduizen medebzenghen / hem nu niet
al te wel gheſelt vunde om groote aſiſten-
tie te doen. Tot ſulcken eynde is alghes
alderde een groote menighe van alder-
hande prouide / powder / biſcrupt / &c. in-
ghebrocht.

Die van Maſtricht en hebben het lande
ſedert eenighe daghen niet weloopen ende
ſtroopen niet laſtigh ghevalen ; ſoo men
preſumeert / tot veyſe van onſe troupen /
de welcke allenght ken beginnen ſtaelue
ende ſtaelue te worden.

De Hollanders hadden betrouwen / dat
een Conſop van Bruſſel op Namen, ende
van daer op Lunenburgh gaan ſoude /
waeren ouer ſulcks wel in de 300. ſtate op

uyt verscheide ghewesten. Gedruet den 14. Martii 1637.

Insonder sijn bysondere Treysing dese
Wetste te Brugge aenrecht heeft.

Wt Rome den 11. Febr.

Wt Rome den 11. Febr. **W**er is een overgroot bidd-
schepe get. mit aber de berke-
singhe ende kronghe banden
vanden Coningh der Rome-
nen: gheschiede ende werelt
sijn niet uprechtige d'ringh.
recherken laten bligken: de sel-
be sijn ten hoogsten alghewen te welen.
Der wisse men al: gheschene d'anklegginghe
ghedam heft naer den lat-langh. Te Deum
laudamus, hebben daer teghenwoepigh ghe-
meest hier-en wintich Cardinalen: alle de
welcke den Cardinael van Capopen ten mid-
dagge sijnent heft te gast gehouden. Wel-
ken Cardinael boven d'yn noch heft geghe-
ben vol-en rustich roonen tot bruyt-schat
aen eicke van d'itich jonghe dochters, ende
d'p v'ghevang) aen alle de armen der Stadt
Romen een mill. Gode ghebelte toegestiert.
D'ijn v'ghevangt leks heft ter seiber oplicht
ene treffeliche aen-redeninghe ghedaen inde
booslichthit vergaderinghe der Alderups-
schepenker: Deser Cardinael: D'p mensche-
ghewentnisse en is binne Rome noyt ghe-
blecken zoo g'odt mer: v'ghevangt van bligchap
ende ghemeynen. Soo den Hertogh van
Saxen sijn-leken epodelighe vergheliecken
heft met den Coningh van Spanen; heft
den Paus hem oock weder-gheliecken de op-
ghelichste baer / ende hier v'ghe-ghemer der
ken-goederen / de welke sy vande Roomse
kercke houdt. De Fransosen sijn qualche
te vreden over de vermeide verghelichinghe
van Parma ende Spanen, ende en wert voozt
oet meer van wat hout v'glen maken / om de
ooyloge in Italien voozt te laken. Den War-
schalch van Creki verstaemen overulck na
den Coningh gesonden te hebben om niemte
ordinancie ghemerckte de voozgaende (welcke
was / de Stadt Placence te ontfetten) mer de
v'ghe-maekinghe vanden vooznoenden Hert-
oghe / te vergeske is. Onder de Franschen is
groot ghebreck van leestoghten: vele der sel-
ve overulcks verloopen / ende nemen sijn
by de Spaensche.

Wt Wien den 23. ditto.

Op ghister den twee-en-twintichsten
maent is alhier aengekomen den Konig
Kepler / met de Keiserinne sijn huys v'gawe-
acht daghen naer het overvlieden sijn v'gawe.
Den Hertog Leopoldus Willem met
vier ofte vijf venden kringhs volck is hem te
ghemoete gherocken. Wt den selche gaende
sijn sy / sonder enigghen v'gawe ofte ghebar-
doog het upreke van de Stadt in het Hof ghe-
komen. Welen Walle-abont deur is alhier
ghewest ene g'roote stille / ende in aller aen-
sicht rouwe ende v'gawe: daer was een o-
penbaer verbodt ghedaen: dat niemant hem
en soude verhoorden: eenigh spel / sork / ofte
ghenoeghte te v'gaven / tot darter ander op-
de soude volghen. Des overleden Keplers
testament seght men geopent te welen / in het
welcke voozt al verlost wort de verhoorde

ringhe ende hand-houdinghe van het N. Ca-
tholighe gheloebe: voozt alre de Landen ende
Sijcken sijn toeghelept / naer ghewoont de
booslichthit sijn v'gawe ende sijn v'gawe
audikken sone Kerkmans den verden-maer
aen sijn achter-ghelaten weduwe de Keiser-
inne is beset ten treffeliche ende eerliche ender-
houdt; ende aende andere kinderen den Hert-
oghe ende Hertoghe v'gawe is ghelaken
het overulck. Den jonghen Kepler sal sijn
Hof voozt en ghemeynelike houden te v'gawe
ende sijn v'gawe Leopoldus sal oer
welen ende de v'gawe d'itich Landen re-
gieren.

Wt Wuresbourg den 18. ditto.

Raedemaet de Keiserliche onder de Welt-
overcken Gatsfeldt ende Costen / ingenomen
hadden de Stadt Jena (de wlegh van Warten
Luther) soo hebben sy de Dwerliche kring-
overcken Lese ende Stralhan van haer ver-
driegen: de welke als ghelagen v'gawe
wlegh sijn na s'ambourgh v'gawe sijn op
den achtlienden ende neghtlienden deser
maent / by onse Kuyperge onder wlegh achter-
haelt / ende teemomme ter neder: ghevanden.
Ophertulcken heft der Daxenaren Opper-
v'gawe heere Altsingh / met den v'gawe van de
Keiserliche / wederomme v'gawe de Stadt
Cappaw. Under v'gawe dat aen der Dwer-
liken Opper-v'gawe overcken Jan Danner
afgeschoten sijn alle w'ghe om te ontvluch-
ten / die w'ghe / hoewel sy in de belegeringhe
van Leylich met een Falconet ghehooren
is inde welke aen sijn Opper-w'gawe mee-
ster oock een been afgeschoten is / heft sijn
etewel met sijn heyl-egher vergheden na
Lutzen / ende staer daer sijn hooghste gheluck
te m'geven w'gawe; waer van wy 'allre we-
de v'gawe omme verwachten.

Wt Meins den 16. ditto.

Ober sonninghe daghen is den Sid-mee-
ster Molant met sijn Croaten gheballen inde
lant-palen van Fulda / welke Stadt de Delle-
noers over sijn aenkomte van sijn hebben
verlaten. Den selven w'gawe is inghegaden den
Marchgave van Szana, met acht Regimenten
ooyloghs-v'gawe / de welke men sijn sijn dat
alle-gader in Deder-Pessen lighen: zoo dat
den Lande-g'ode ghevoortrecht is g'v'gawe.
sijn v'gawe kringhs hoopen wederom
in de v'gawe ende sterke v'gawe te lighen.
D'yn is dooz den Welt-overcken Jan de Wert
v'gawe hope ghegheven / dat het Oermes-
ter / g'v'gawe dooz ghebrer van al-
derhande noodbuuse / haelt sal moeten over-
komen. waer na wy ende alle onse gheueren
zeer verlanghen. Wy verlaen v'gawe v'gawe /
dat gheheel Daxen-landt inden grondt v'gawe
is ende verwoest; hebbende een laetken
dooz een verch'v'gawe ooydel G'v'gawe oock
ghelmaerckte de v'gawe der ketterge: die v'gawe
sijn aerdrich ghevoeten-nu soo menigh haer
aen gantlich g'v'gawe v'gawe maten bitter
ende v'gawe sijn g'v'gawe.

Wt Antwerpen den 11. Martii.

Jonghste v'gawe vanden Franckoschen
V'gawe-mesler houden in / dat Jan Danner
nocht tot ghemen s'ambon s'gawe is g'v'gawe
men / want sy tracht den selven g'v'gawe

Pl. 5. — Het eerste bewaarde nummer (nr. 12) van de krant van Nicolaas Breyghel, „Nieuwe Tydinghen uyt verscheide ghewesten”, uitgegeven te Brugge „inde Philips-Stocstrate aen S. Donaes”, dateert van 14 maart 1637 (Brugge, Stadsbibliotheek).

Le Courier Veritable

DES PAYS-BAS.

De Tournay le 31. Aouit.

SON A. Ser^{me} partit de S. Amand le 24. sur l'advis qu'il eut de la marche de l'ennemy du costé de Condé, & à une lieue en deça se logea cette nuit là en campagne avec l'armée. Le lendemain 25. sadite A. arriva en cette Ville; d'où par sa vigilance ordinaire elle envoya promptement les ordres nécessaires pour la seurere des places par delà l'Escaut, ausquelles le poste de Condé sembloit donner quelque accès à l'ennemy: Cependant toute l'armée est dispersée à S. Amand, Quesnoy, S. Gillain, Athe, & Enghien, & aux environs de Bruxelles, & de cette ville.

De Vallenciennes le 31. Aouit.

DEpuis que l'ennemy a occupé le poste de Condé, il ne travaille qu'à le fortifier, & le munir de toutes sortes de provisions. Et cependant il va courant & fourrageant aux environs avec ses violences ordinaires, mais sans beaucoup s'esloigner.

On nous vient de dire, que le Colonel des Croates a esté tué par la garnison ennemie, qui estoit dans le chasteau de Bossu, & que sa mort a esté vengée par celle d'environ 400. fencallins de cette garnison, & par la fuite de quelque Cavallerie qui estoit restée dans le Chasteau, qui par ce moyen a esté abandonné de l'ennemy.

B

De

RELATIONS VERITABLES,

EXTRAITTES DE DIVERSES
Lettres & Advis.

Du 14. May 1650. à Bruxelles.

L'Imprimeur aux Lecteurs.

Ces Relations quistent le titre de *Courier* qu'elles avoient usurpé fort innocemment, & qu'elles pouvoient posséder de mêmes, si ceux qui le leur envient étoient moins critiques; N'attendez pas, Lecteurs, que l'on vous donne ici des raisons de ce changement, qu'on vous soit dû; parce qu'il n'y en a point de bonnes, & que l'Auteur n'est pas d'humeur à vous apprendre les mauvaises qui l'y obligent; Sçachez seulement, que la qualité de véritables, est celle que ces Relations ne cederont jamais, Et quoi qu'elles soient aussi maltraitées que bien reçues, elles la soutiendront avec fermeté aussi longtemps qu'il leur sera permis de vous entretenir.

De Naples le 9. Avril. 1650.

L'Elû du Peuple a ordre du Viceroy de faire faire grâde quantité de biscuit blanc, dût il en est déjà arrivé de Palerme un vaisseau tout chargé pour le service de la flotte, Aujourdui on a mis en mer une nouvelle galere, & on espere qu'au plûtôt on en mettra encor une autre, Cependant on comence d'embarquer l'artillerie avec tout son train sur les vaisseaux qui sont déjà prêts. Doni Jean Battiste de Montfort President de Trani a été confirmé par le Roi pour 3. ans au commandement des armes de cette Province là. On a aussi nouvelles que sa M^{te}. a déclaré Grand d'Espagne Don Bertram de Guevarra Frere du Viceroy, Et Don Fernando de Moroya Regent

O o

de

SPAGNIEN.

Madrid 13. August. Onse Ministers sijn particulierlyck gheoccupueert om by een te vergaderen groote Sommen van Penningen, tot onderhoudt vanden Oorlogh die wy sijn hebbende met Vranryck; daer wy met desen ordinairen Post van Spagnien Syne Excellentie den Marquis de Castellodrigo voor 10 duysent Croonen Remissen ghesonden sijn; en worden binnen Madrid noch 1. Millioenen ghecontracteert. Op alle de Peerden en Koetsen is heel Spanien door eenen Tax ghesfelt, om alsoo te beter Gelt-middelen op te brengen. Soo de Franche gheen voorder Progressen en doen, hopen wy het toecommende Jaer wat beter in Pouwer te wesen, om de selve te connen restiteren; Daerentusschen laet men hier niet naer eenighe middelen te soecken; op dat alles mochte by geleyt worden. Den Hertogh van Veraguas heeft ordre ghekreghen, om hem, met sijne Vloot in Zee te begheven. Dese dagen heeft den Grave van Castillio permisse ghevraecht, vande Coninghinne Regente, om afstant te moghen doen van sijn Presidentchap van Castilien, overmits sijnen grooten Ouderdom, ende indispositie; maer het selve is hem niet gheconsenteert, alsoo in dese Coniunctie van tijt, met sijnen Raet daer noch wilt dienen. Van Cadix aec de Schepen des Los Afogues seer naer by waren, Gode geve dat in bekouden Haven moghen commen.

ITALIEN.

Genue 6 dito. Het schijnt dat de Hosiilsteepen op de Middellantsche Zee oock begraven; alsoo de Franche Galleyen / een Schip van Mayague ghenomen hebben / gheslaeden met Olie. Die van desen Graer hebben een Galley aenden Cardinael van Vendosme toe ghesonden om hem naer Macseffen te transporteren. Den Hertogh van Turin oec eenighen tijt van sijnel of gebraken met zandighe Galleyen met Soldaten / is tot Barcellona ghesluchelijck ghearriveert. Van Napels; dat den Oorlogh teghen de Franche aldaer ghepublizeert was; en door Orde van het Hof van Spagnien / is oock absoluut verboden alle Correspondentie ende Communicatie met de Franche. Van Milaan. Dat den Gouverneur getrouweert heeft naer Napels te senden den Veldmeester Fossam om te ontfangen de Somme van 150. duysent Croonen; en 40. duysent ter maerdt die den Diercey aldaer ghebrucende den regherboordighen vortant / volghens de Orde van Madrid ghecomen / sal nu oecan op brengen: Ende om het Keyser-Bolck te meerder te doen aen wassen / heeft men niet alleen ghehoopen, die boordighen den Graer ghesonden hebben / maer oock alle de Bandieren / indien sy maer Areyt niet haer gants konnen maken. Daer is oock een Ghebedt van weghen de Magistraet der ghepublizeert; met het welcke den tijt van eenen Franche ghesfelt is; een alle die Aenen hebben onder desen Graer, en den Edyt van ghetraut. Ingheden te doen aenden sijnem Coninck Carol den vierden / op twee von Conscience van alle haere Aenen. Den Hertogh van Saboya conuincert woort te gaen in het beslechten van Perseil, en alsoo op oock vander Frontier-pleusen

heeft versterkt; gheeft oecorde om te verghen; en ghesloeden / ofte wel met Franche machie Correspondenten. De Cononien van den Oorlogh; endes Mantel sijn hebben Orde ghescreghen om 200. Peerden; en twee Regimenten Aljuvarden; te liegen, heffens noch 6. Compagnien; om lesen Graer te helpen beschermen. De plaetsen (Moratay) Valenza ende Bobarra sijn met nieuwe beslechten besleert; en sullen eitelghe Compagnien en te Boer ende te Werthe naer alexandrien gheschickt worden. Van Roomen; dat de Hertoghinne van Chausnes / syne gheschicht heeft geveert de handen buffen in't Paepa Maermael; die niet alle besleert sijn ontfangen is ghecreert / en van ditto gheschicht verstaet met dierche Weduwe Hertogin / ende een Duperbe Collette. Den Hertogh van Chausnes Extraordinair Ambassadeur van Franche; heeft spiondelijck ghearriveert de Leven van den Paus. Den Spaenschen Ambassadeur maect hem oock gheveert om van gheschichten te doen / dat soo langhe wt gheselt is; van de casie te winnen / dat magnificque te doen; als by vander toe noch te is gheschicht. Den Ambassadeur van Franche heeft in dese Audiance by den Paus oec gheschicht eenen Dylet van sijnen Coninck / waer in sijn Majesteit bekent een Congratulatie oec sijnen Coninck / sijnen gheschicht is bedant heere, weghens sijnen aenghebeden Abdiate / rakaude het Diercey met Diercey den Paus heeft de 50. duysent Croonen / die sy wille Republicque van Venetien verveert heeft; aenstont doen tellen; en op meebre ghevoonden; tot beswaeren; van't Ghebruyt / een hope Communicatie in alle de Aenden vanden Kerckelijcken Diercey / weert content aen alle de Inghoonden van sijnen Ghebruden te verhoogen / sonder gheschicht te sijn eenighe Kercken te betalen / tot herer Diercey van welcke / is een Congregate van 12. Cardenalen ende 4. Diercey heeft ingheselt. Een groote Audie / voer den Cardinael Barbarino / den sijnen gheschicht gheschicht sijn; van te is gheschicht eenen Dylet / die sijnen Diercey heeft besleert; en inde plaetsen van Diercey oec expedieren / waer by de selve Diercey gheschichten waert aen een bande Leven vanden vromen; den Cardinael Barbarino / continuerende alsoo is sijn noot volghen besleert. Van Venetien; dat aldaer Diercey gheschicht waert aen Constaninopelen / mislunde het groot misfocqen / dat het Ottomansche Hof is hebbende op den grooten Diercey / de hopt sijn met soe groten Diercey voer Candia tot naer toe niet tot gheschicht heeft; en oock al oec de 10. duysent Croonen daer woort eslojen hadde.

DUYTSLANDT, POLEN.

Wenen 20. August. Den Baron van Windiggrats is van weghen sijn Keyserlijcke Majesteit ghesonden naer het Hof van Zweden, om aldaer eenighe Saken van groote Importantie te negotieren. Gisteren quam hier Tydinghe, oec de 50. duysent Florinen naer Tyrol ghesonden tot beslechtinge vande Soldaten, onder wegh reinghetst sijn gheweest, door eenen Graef Conza met noch 14. andere Persooen, daer van eenen Kaeten met 8400 Florinen wech ghenomen hadden; dan wierden vande Landheden vervolgt en 5. stude selve by

Nieuwe inzichten in de Maerlantproblematiek

door

Dr. H.C. PEETERS

Tegenwoordig houdt men het niet meer algemeen voor zeker, dat het *Maerlant*, waarnaar Jacob van Maerlant zich heeft genoemd, een plaatsje moet geweest zijn op het eiland Voorne in Nederland.

E.H. J. Noterdaeme is aansprakelijk voor de nieuwe twijfels¹. Met succes nam hij sedert 1951 opnieuw de hypothese op die een eeuw geleden vergeefs door K. Versnaeyen, W.H.J. Weale en C.A. Serrure werd verdedigd.

Wat houdt het stelsel Versnaeyen-Weale-Serrure-Noterdaeme in? Hieronder vindt men een beknopt overzicht ervan. Bepaalde punten zullen, waar het nodig is, in onze studie breder worden uiteengezet.

In 1861 ontdekte K. Versnaeyen een oorkonde uit 1262, waarin sprake was van *sessen ghemeten lands ende ene line die ligghen in suenkercke in marlant*. Het bleek dus dat er in de tijd van de dichter een *Marlant* bestond in het Brugse Vrije². In 1868 vond W.H.J. Weale een *Weitkinus dictus custos* in Houtave, gelegen naast Zuienkerke, zodat duidelijk werd, dat er een familie *de Costere* verbleef in de omgeving. Zo meende men dan een gemakkelijke uitleg te hebben voor de naam, die de dichter zich in zijn dubbelroman, de *Grael-Merlijn* had gegeven: *Jacob de coster van Merlant*³. Het moest hier gaan om een *Jacob de Costere* geboren in Merlant en niet om een *Jacob, die koster was* te Merlant op Voorne. Het nieuwe stelsel wou in *de coster* natuurlijk een familienaam vinden, omdat het Vlaamse *marlant* een wijk was en geen parochie, zodat er ook geen kosterambt was.

Nadat W. Jonckbloet, H. Van Wijn en J. Van Mierlo⁴ de stel-

(1) We vermelden hier enkel de meest belangrijke artikels van E.H. J. Noterdaeme: *Jacob van Maerlant, klerk van de heren van Roden te Snellegem*, in *Annales de la Société d'Emulation de Bruges*, Brugge, 1951; *Jacob de Costere van Maerlant - Het geslacht de Costere te Houtave*, in *Ons Heem*, Brussel 1959; *Jacob de Coster van Maerlant in Handelingen van de Kon. Zuidned. Maatschappij*, XV, Oudenaarde, 1961.

(2) Dat J. van Maerlant in het Brugse Vrije geboren werd, betwijfelt niemand meer. Cfr. J. van Mierlo, *Jacob van Maerlant, zijn leven, zijn werken, zijn betekenis*, Turnhout, 1946, p. 7.

(3) *Grael-Merlijn*, ed. J. van Vloten, Leiden, 1880, p. I, vs 37.

(4) J. van Mierlo, *op. cit.*, p. 12.

ling van een Vlaams Maerlant reeds lang hadden verworpen, verscheen in 1951 een eerste belangrijke bijdrage van de hand van E.H. J. Noterdaeme, waarin voor het stelsel Versnaeyen-Weale veel nieuw materiaal werd aangevoerd. De onderzoeker bouwde de hypothese uit tot een systeem, dat allerlei Maerlantproblemen scheen te kunnen oplossen.

E.H. J. Noterdaeme verzekerde eerst verder het bestaan van een Vlaams Maerlant. Naast de oorkonde uit 1262 van K. Versnaeyen kon hij er een andere leggen uit hetzelfde jaar; het stuk grond werd daarin in het Latijn beschreven als: *sex mensuras et unam linam terre sue que vocatur matlant, iacentis in parochia de Suenkerke*⁵. Volgens de notitie van een latere hand op de achterzijde van het stuk, zouden die zes gemeten gelegen hebben ten zuidoosten van Zuienkerke.

De onderzoeker betoogt dan, dat in de dertiende eeuw *marlant-matlant-mallant* de naam was van een uitgestrekt gebied dat gelijkelijk verdeeld was over de parochies Zuienkerke, Houtave en Meetkerke. Naast de reeds aangehaalde teksten verwijst hij naar het toponymisch woordenboek van K. de Flou en dat van A. Van Speybrouck, waaruit moet duidelijk worden, dat namen als *Mare*, *Mareleet*, *Mareweg*, *marebrugge*, *Maerleet* en *Maerzwijn* in de streek niet onbekend waren. Zelfs nu nog, zegt E.H. J. Noterdaeme is de plaatsnaam *Oost-Maerlant* te Houtave niet uitgestorven.

Verder wijst de onderzoeker op de verspreiding van de naam *de Costere* in die omstreken. Een *Weitkinus de Houtawa dictus custos* komt voor in een zestal oorkonden tussen januari 1236 en december 1252 opgesteld. Het gaat er om de ruil van een grond, — „waarschijnlijk te Houtave gelegen”, — tegen een tiende te Houtave, door Weitkinus aan de abdij van St.-Andries afgestaan. *Dictus custos* is zekerlijk de vertaling van de naam *de Costere*, meent E.H. J. Noterdaeme, wat allerduidelijkst blijkt uit de oorkonde van 1259, waarin wordt gewag gemaakt van *quinque lineas et decem hastas terre iacentis Nordost a templo de Houthauwe... haec jacet ante domum Ghis. Custodis...*⁶, dit terwijl het renteboek van het St.-Jansgasthuis van Brugge omstreeks 1300 onder haar pachters te Houtave *Jhan f. Jhans. Costers en Heineman zijn broeder*⁷ vermeldt. Uit deze gegevens leidt E.H. J. Noterdaeme verder af dat er op het einde van de dertiende eeuw noordoost van de kerk te Houtave, in het *marlant* een familie *de Costere* woonde. Hij

(5) Rijksarchief te Brugge, bl. nr 7729. Cfr. J. Noterdaeme, *Soc. d'Em.*, p. 6.

(6) Bisschopp. archief te Brugge, *Cartularium A* van S. Salvatorskerk, fol. 211. Cfr. J. Noterdaeme, *Soc. d'Em.* p. 8.

(7) Rijksarchief te Brugge, *Acq.* nr 1912, *Rentebouc van Ste Janshospitale in Brugge*. Cfr. J. Noterdaeme, *Soc. d'Em.*, p. 8.

staaft verder zijn beweringen met enkele oorkonden, waarin sprake van een *costerlant* in Houtave, dat ten noorden van de kerk zal gelegen hebben, omdat men in de oorkonde lezen kan, dat het stuk grond te vinden was op de weg *te Wendunen waert*. Daaruit trok de onderzoeker de conclusie dat die grond in het Marlant lag.

Vervolgens brengt E.H. J. Noterdaeme Jacob van Maerlant in contact met de ridders van Roden, die gevestigd waren te Snellegem. De dichter zou hun leenman geweest zijn.

De dichter behoorde tot de familie van Weitkinus de Coster die in de eerste helft van de dertiende eeuw in de Noordhoek van Houtave woonde. In de eerste van de zes oorkonden die Weitkinus' zaken regelden, vindt men dat de man *clericus* was te Houtave, en door de reeds eerder besproken ruil in het bezit kwam van een tiende, dat leen was van de heren van Snellegem. Immers, daar die tiende aan de kerk werd geschonken, moest ze vrij gemaakt worden van leenverband door Gerardus van Snellegem en door de opperheer van Melle, die eveneens tot het geslacht van Roden behoorde.

Zoals Weitkinus zal dus ook wel Jacob van Maerlant een leenman van de heren van Roden geweest zijn. Dat vermoeden vindt E.H. Noterdaeme volkomen bewaarheid door een vermelding in het *Obituarium* van Snellegem, waarin men het volgende leest: *Obiit dominus Gerardus Myles et Margareta uxor ejus, qui contulit presbytero 2 s. par., custodi 12 d. par., supra mansionem Jacobi custodis infra atrium*⁸. De vermelding gaat zeker tot in de dertiende eeuw terug, vermits het duidelijk is, dat Gerardus II van Roden vermeld wordt, die in 1246 overleed. De vermelding *Jacobi custodis* laat geen andere uitweg toe dan *Jacob de Costere*, aldus de onderzoeker, vermits anders de koster een rente zou hebben ontvangen op het huis dat hij bewoonde⁹.

„Is die uitleg de juiste”, zei E.H. Noterdaeme, „dan kan Jacobus custos bijna geen andere zijn dan „Jacob de Costere van Maerlant”. Die mansio lag naast de kerk, *infra atrium*, op het eigendom van de heren van Roden, naast de poort van het ridderhof, dat zich tot vlak bij de kerk uitstreckte. Dit alles ten slotte maakt het dan ook duidelijk, dat die Jacob een familiaris zal geweest zijn van de ridders van Roden, niet ter plaatse geboren, maar afkomstig uit het Marlant, zoals alle andere leden van de familie *de Costere*¹⁰.

Deze stellingen van E.H. J. Noterdaeme liggen aan de basis van een reeks andere, die de verschillende problemen nopens de dichter en zijn werk kunnen verklaren.

(8) *Ibidem*, p. 9.

(9) Cfr. J. van Cleemput, *Jacobus Custos*, *Wetenschappelijke Tijdingen*, dec. 1955.

(10) *Ibidem*, p. 10.

In zijn eerste werken noemde de dichter zich eenvoudig *Jacob*. Eerst na de *Alexander*, in de *Grael-Merlijn* spreekt hij duidelijker over zichzelf. Hij noemt er zich *Jacob de coster van Merlant*; daarna noemt hij zich weer *Jacob* en regelmatig ook *Jacob van Merlant*. Volgens E.H. Noterdaeme noemde de dichter zich in den beginne enkel met de voornaam, omdat hij schreef voor de heren van Roden, die geen verdere uitleg over zijn persoon nodig hadden. Toen hij voor de burggraaf van Zeeland schreef, kwam hij ertoe, duidelijk over zichzelf te spreken. Toen gaf hij zijn volledige naam op en ook zijn geboorteplaats¹¹.

De *Gheile*, voor wie Maerlant zijn *Alexander* schreef is niemand anders dan Heila van Roden, die te Schelderode woonde, een bloedverwante van de ridders van Snellegem. Waar Maerlant in de *Alexander* de Brabantse hertog *verwijft* niet op te treden tegen de rovers op de Schelde, die de handel met Holland hinderden, ziet E.H. J. Noterdaeme een verdediging van de belangen der Rodens, die in het bezit waren van de Scheldetol te Roden en op de Brabantbrug te Gent. In zijn *Lof der vaderlandsliefde* noemt de dichter Brabant het eerst. Niemand wist tot nog toe waarom. Heila van Roden brengt de oplossing. De Rodens gingen graag door voor Brabanders¹².

In de familie van Roden ging de *Alexander* van Jacob van Maerlant van hand tot hand. Van Snellegem naar Schelderode en verder langs Melle naar Voorne. Door huwelijken van de dochters van Jan IV van Cysaing waren Voorne en Roden met mekaar in contact. Toen Hendrik, de Heer van Voorne, stierf, vroeg diens weduwe, die steeds zoals haar man verheugd was geweest om Maerlants partijkiezen voor Zeeland in betrekking tot de tolkwestie op de Schelde, aan de heren van Snellegem, Maerlant opdracht te geven een werk te vervaardigen ter ere van haar zoon Aelbrecht. Toen schreef de dichter zijn *Grael-Merlijn*¹³.

Het volgende werk, de *Ystorie van Troyen*, waarvan de dichter in 1283 zegde: ... *wi maecten te Merlant*, is volgens E.H. Noterdaeme wellicht het enige werk dat te Houtave is geschreven.

De opvatting, als zou Maerlant de daaropvolgende *Heimelicheit* te Voorne voor de jonge Floris V geschreven hebben, verwerpt hij als een loutere veronderstelling, die door de feiten wordt tegengesproken¹⁴.

In de te Snellegem voor de heren van Roden vervaardigde *Torec* noemt Maerlant naast ridders met Franse namen een Claes

(11) J. Noterdaeme, *Jacob de coster van Maerlant*, p. 267.

(12) *Idem*, *Soc. d'Em.* p. 13, en *Handelingen*, p. 264.

(13) *Idem*, *Handelingen*, p. 261-262.

(14) *Ibidem*, p. 258 en 261.

van den Briele, die optreedt als betoverd ridder. Deze naam verwijst niet naar Den Briel, waarmee het havenstadje Merlant zich op het eind van de middeleeuwen versmolt. De uitleg is eenvoudiger. In de omgeving van de plaats waar het geslacht *de Coster* woonde was er in die tijd eveneens een geslacht *van den Briele* gehuisvest.

In *Dander Martijn* roept Maerlant een heilige aan: *St.-Bavo*. *St.-Bavo* was de patroonheilige van Houtave, waar Jacob geboren werd¹⁵.

Volgens E.H. J. Noterdaeme is de dichter dus nooit koster op Voorne geweest. Hij acht het zelfs mogelijk dat hij nooit in Holland kwam, tenzij dan misschien op zijn dienstreizen in het gevolg van de heren van Roden, die met het Noorden goede betrekkingen onderhielden.

Dezelfde onderzoeker heeft zich ook ingelaten met de chronologische ordening van de eerste werken van de dichter. Feit is het evenwel dat hij hier slechts weinig meer bracht dan de bevestiging van wat men met W. Jonckbloet reeds driekwart eeuw aanneemt, nl. „... dat de gedichten, die de later veroordeelde logentlike saken bevatten, in deze volgorde het licht hebben gezien: *Torec, Alexanders Geesten, Dboec van Merline, die Historie van Troyen...*”¹⁶. J. van Mierlo dacht er niet anders over. Daarom verwondert het ons wel enigszins, dat we bij E.H. Noterdaeme het volgende lezen: „J. Van Mierlo heeft nooit deze nieuwe volgorde weerlegd. Hij heeft er nooit rekening mede gehouden, ze doodgezwegen, en de aandacht ervan afgetrokken.” en verder „Hij heeft ze dus impliciet aanvaard. Dan moet ook de lijn worden doorgetrokken en het besluit worden aanvaard dat er uit voortvloeit. De nieuwe volgorde van Jacobs werken brengt het verblijf van de dichter op Voorne en zijn kosterschap aldaar aan het wankelen.”¹⁷

We zegden reeds dat de stellingen van E.H. J. Noterdaeme een grote belangstelling kregen. Vooral in Nederland was de aanhang groot. In België kwam enkel reactie van de zijde van J. van Mierlo¹⁸. Hij pleitte kordaat voor de traditionele opvatting, die aanvaardt dat Jacob van Maerlant ooit koster was te Merlant op Voorne en er zijn *Grael-Merlijn, Ystorie van Troyen* en *Heimelicheit* dichtte. Al waren de argumenten die hij tegen E.H. Noterdaemes

(15) *Ibidem*, p. 260.

(16) W. Jonckbloet, *Geschiedenis...*, dl II, p. 23.

(17) J. Noterdaeme, *Handelingen*, p. 235 en 237.

(18) J. van Mierlo, *Jacob de coster van Merlant*, in *Verslagen en Mededelingen der Koninklijke Vlaamse Academie voor Taal- en Letterkunde*, Gent, 1952, n° 1, p. 49 en verder. Daarnaast verscheidene kleine artikels in *Wetenschappelijke Tijdingen*, 1955 en 1956.

stellingen inbracht alles samengenomen zwak, als Maerlantkenner kon hij toch met veel gezag opkomen voor gevestigde inzichten.

Hieronder is het er ons niet zozeer om de doen de zwakke punten aan te wijzen in de studiën van E.H. J. Noterdaeme; vooral hebben we op het oog de traditionele stelling te herzien en met betere argumenten te staven. Het geheel is geordend onder enkele titels van Maerlants werken, zoals ze elkaar chronologisch hebben opgevolgd. Zo bekijken we achtereenvolgens *Alexanders Geesten* (1.), *De Grael-Merlijn en de Ystorie van Troyen* (2.), de *Heimelichede der Heimelicheit* (3.) en *Der Naturen Bloeme* (4.). Over de *Spiegel Historiael* wordt slechts hier en daar terloops gesproken en over andere werken zelfs in het geheel niet, omdat ze blijkbaar weinig of niets kunnen bijbrengen tot oplossing van de problemen die ons bezig houden. Wel kon men hier iets over de *Torec* verwachten. Dit werk werd evenwel buiten beschouwing gelaten, omdat we stellig vermoeden dat dit werk niet tot ons kwam zoals Maerlant het heeft gedicht.

ALEXANDERS GEESTEN

Wanneer werd de Alexander geschreven?

„De strijd over het jaar van ontstaan van *Alexanders Geesten* schijnt nu beslecht te zijn ten voordele van 1257-1261.”¹⁹ aldus J. van Mierlo in 1946. Nochtans in 1955 verscheen in *Wetenschappelijke Tijdingen* een artikel van de hand van L. Delfos, die met niet onaardige argumenten opkwam voor een wellicht in 1255 gedichte *Alexander*²⁰. Bekijken we even van nabij de twee hypothesen.

In de *Alexander* worden Keizer Frederik II († 13 dec. 1250) en Paus Innocentius IV († 7 dec. 1254) als nog niet zo lang overleden vermeld. Elders wordt de koning van Parijs, — het zal Lodewijk IX geweest zijn — aangespoord om heel het heidendom te bedwingen. Die Franse vorst was in 1254 weergekeerd van een mislukte kruistocht naar het Oosten. Uit deze gegevens mocht men dan het besluit trekken, dat de *Alexander*, die volgens de auteur in een half jaar tijds werd gedicht, ten vroegste in 1255 ontstond.

Waar sprake is van de hertog van Brabant in verband met de rovers, die ter hoogte van Rupelmonde de Schelde onveilig maakten, vinden beide stelsels een *terminus ante quem* voor de vervaar-

(19) *Idem*, *Jacob van Maerlant, zijn leven...*, p. 16.

(20) L. Delfos, *Maerlants „scone die mi peisen doet”*, *Wetenschappelijke Tijdingen*, n° 5, Gent, 1955, kol. 201-210.

diging van de *Alexander*. Hertog Hendrik III, die hier voorzeker bedoeld wordt, stierf in februari 1261, zodat het werk, dat in een zeer korte tijd geschreven werd, vóór genoemde tijd zal zijn ontstaan. Zoekend naar een meer nauwkeurige *terminus post quem* gaan de beide stelsels hier hun eigen weg. De traditie acht het duidelijk, dat de verzen het verdrag van Péronne²¹ veronderstellen. L. Delfos van zijn kant, is de mening toegedaan, dat toen Maerlant schreef, men nog niet zover was. Citeren we eerst de bewuste verzen in hun kontekst.

Alexander regeerde maar twaalf jaar, zegt Maerlant, maar in dit tijdsbestek bedwong hij al zijn vijanden...

*Al de prijs die Julius wan
Ende Augustus, die edele man,
Ende alle die keisere van Rome,
Dat es ghelijc enen drome
Daer men nomet desen here.
Bedi hebben sijs cranke ere,
Die bouke makeden van Arthure,
Van Partonopeuse, van Sornagure,
Sine badden des mans daet ghescreven
Ende hem groten prijs ghegheven*²².

Had Alexander zolang geleefd als Octavianus, dan had hij alle duivelen, Lucifer en zijn gezellen en Modicac, zo groot ongemak gedaan, dat ze hun wapens zouden hebben neergelegd...

*Ware sulc een coninc te Parijs,
Hi soude bejagben groten prijs
Al heidenesse soude hi dvinghen,
Men soude van sinre doghet singhen
Al van daer die sonne up staet,
Tot daer soe weder neder gaet;
Ware oec die hertoghe van Brabant
Sulc een riddere becant,
Dien roveren te Rippelmonde
Souden dunken grote sonde,
Tol te nemene met ghewelt
Den ghenen die varen up die scelt.
Die vijfte bouc geet hier uut.*

(21) In september 1256 was te Péronne door bemiddeling van de Franse koning een vrede beraamd tussen Vlaanderen en Holland. De beide partijen namen een wapenstilstand aan voor de periode van 24 september tot 13 oktober. Op laatst vermelde datum werd het tolgeschil beslecht te Brussel.

(22) J. van Maerlant, *Alexander*, ed. J. Franck, B.V., p. 188, vss. 1205-1214.

*God geve haer also menich saluut
 Also woort in dien bouke staen,
 Die mi dit te dietsce dede anvaen.*^{23.}

Zoals reeds gezegd, ziet de oude opvatting in de verzen over de Brabantse hertog het akkoord te Brussel ondertekend. In die overeenkomst werden de geschillen tussen Zeeland-Holland en Vlaanderen in verband met de tolheffing op de Schelde geregeld. Er werd bepaald, dat wanneer een Hollander mocht worden beroofd, de landsheer van de rover moest zorgen, dat de schade vergoed werd. Tevens werd de belofte gedaan de uitspraak (*dictum et arbitrium*) van de Brabantse hertog, Hendrik III, te eerbiedigen²⁴. In de verzen van Jacob van Maerlant zien de onderzoekers dan een bitter verwijt aan het adres van de Brabantse hertog, die verantwoordelijk gesteld wordt voor de misbruiken in Vlaanderen na de aangegane verbintenissen.

L. Delfos bekeek de zaak anders : „Na de slag van Westcapelle op Walcheren (6 juli 1253), half maart 1254 had de paus de excommunicatie geschorst om aan de gravin toe te laten met de Hollanders onderhandelingen over een wapenstilstand, als voorspel tot de definitieve vrede, aan te knopen. Men mag als zeker aannemen, dat de hertog van Brabant niet eerst bij de definitieve vrede, maar reeds bij 't sluiten van het bestand als bemiddelaar en garant is opgetreden — een functie trouwens, die hem al in 1250 was toegekend...”²⁵ Volgens L. Delfos kon men dus de hertog reeds voor het verdrag van Peronne verantwoordelijk achten voor de roverij op de Schelde. Verder neemt deze onderzoeker aan, dat Maerlant, waar hij het heeft over rovers te Rupelmonde, de feiten bedoelt, genoemd in een Hollandse grievenlijst, die in de bestandsperiode aan Margareta van Vlaanderen werd voorgelegd. Men leest er :

*Iste sunt articuli violati infra treugas.
 4. Item tenentur tres homines captivi de Reymarswael apud
 Rupelmonde, qui fuerunt capti feria quarta post Dominicam,
 qua cantatur Invocavit me.*²⁶

Volgens de kalender uit die tijd, zou het hier gaan om februari 1255 of maart 1256. Tussen de twee mogelijke data kiest Delfos

(23) *Ibidem*, vss 1223-1238.

(24) *Gr. Charterboek*, dl I, p. 295, 297 en verder.

(25) L. Delfos, *op. cit.*, kol. 204.

(26) Warnkönig-Gheldolf, *Histoire de la Flandre - Pièces justificatives*, dl I, n° XXXI, p. 365.

de eerste, omdat volgens hem, de verzen van de *Alexander* een levende Willem II († 28 januari 1256) veronderstellen. „Dat Maerlant onder 't schrijven de Hollandse vorst voor ogen had blijkt onmisverstaanbaar uit de manier waarop hij Châtillons beschrijving van Alexanders standaard „naar 's lands gelegenheydt verduitscht”. Deze vlag beschrijft de Fransman naar het bekend model van de rode standaard der Romeinse veldheren, als „een blakend vuurrood vexillum”; aan de spits van de vaandelstok prijkt een „leeuw”, waarschijnlijk een gouden beeld. Het is geslist geen „toeval” dat Maerlant hier de kleuren verwisselt en als Alexanders teken precies het wapen van koning Willem beschrijft: op een gouden veld een staande rode leeuw — „een lyoen rampant van kelen root” op „die scilt van goude”.” L. Delfos staaft verder zijn opvatting met de bewering, dat Maerlant, toen hij zei, dat noch de Franse koning, noch de hertog in staat waren om te bewerken wat Alexander deed, hij aan een mogelijke evenknie dacht, althans aan een waardig opvolger. Hij kan aan niemand anders gedacht hebben dan aan Willem II meent hij. Sinds 1252 had hij zijn gezag in het keizerrijk stevig gevestigd en de paus verwachtte hem in 1254 reeds voor een keizerskroning in Rome²⁷.

Men merkt wel dat L. Delfos niet zonder goede argumenten beweerde, dat Jacob van Maerlant zijn *Alexanders Geesten* voor de dood van Willem II geschreven zal hebben. Met hem nemen we alleszins voor zeker, dat Maerlant *niet toevallig* de standaard van Alexander, zoals die beschreven werd door Gauthier de Châtillon, heeft gewijzigd, zodat het die van een Hollandse vorst ging worden. Zulk *toeval*, zoals men het vroeger gaarne noemde, mag wel al te toevallig lijken, wanneer men weet dat Maerlant het beste deel van zijn werken, zoniet alle, voor het Noorden heeft geschreven. Hij droeg werken op aan Floris V, de zoon van Willem II, aan Aelbrecht van Voorne en Nikolaas van Cats, en wel kort nadat hij *Alexanders Geesten* had geschreven. Waar L. Delfos beweert, dat Maerlant Willem II op het oog had, durven we hem niet bijtreden. Het door de dichter beschreven wapenschild was dat van de Hollandse graven en dus niet uitsluitend van Willem II. Wellicht had de dichter de heren van Voorne op het oog. Immers de staande rode leeuw op een gouden veld was ook het hoofdbestanddeel in het wapenschild van deze met de graven verwante machtige heren.

Voor de traditionele stelling, die het houdt bij de periode 1257-60, pleit, dat Hendrik III na 13 oktober 1256 zeker scheidsrechter was in de tolgeschillen tussen Vlaanderen en Holland, terwijl het,

(27) L. Delfos, *op. cit.*, kol. 205.

alhoewel mogelijk, toch niet zeker is, dat hij die functie ook daarvoor bekleedde. Tevens mag men aanhalen, dat de gebeurtenissen te Rupelmonde, waaraan Maerlant dacht, toch waarschijnlijk niet diegene zullen geweest zijn, die in de genoemde grievenlijst van 1255 of 1256 worden genoemd. Zou de dichter in het andere geval niet gesproken hebben van een gevangenneming? Van Maerlant schijnt toch te zinspelen op een herhaaldelijk plaats hebben van roverij te Rupelmonde.

Aan deze gegevens omtrent de tijd van ontstaan van de *Alexander* willen we nog het één en ander toevoegen.

Indien J. van Maerlant zijn werk toch in de periode 1257-1260 zal geschreven hebben, en dat lijkt waarschijnlijk, dan kan de vermelding van Hendrik III in de *Alexander* een nog meer nauwkeurige tijdsbepaling mogelijk maken.

Het is de onderzoekers tot nu toe blijkbaar ontgaan, dat Hendrik III van Brabant in die periode, bepaald in maart 1258, naar het Noorden trok om er met de heer van Voorne en Cats en met Aleida van Avesnes een niet onbelangrijke zaak te regelen. Inderdaad, na de dood van Floris de Voogd, de broer van Willem II, werd hem gevraagd Holland mede te bevoogden aan de zijde van Aleida van Avesnes, die enkele maanden tevoren weduwe was geworden²⁸. Het lijkt ons zeer waarschijnlijk, dat Jacob van Maerlant zijn *Alexander* zal hebben geschreven tijdens de medevoogdij van Hendrik III.

De *Alexander* zal dan geschreven zijn in 1258-1260.

Een bitter verwijt?

De onderzoekers hebben het altijd voorgesteld alsof de auteur in de geciteerde verzen een *bitter verwijt* richt aan het adres van de hertog, die zijn verantwoordelijkheid niet zou hebben opgenomen in de geschillen tussen Vlaanderen en Holland. Die interpretatie lijkt ons niet de beste. Er is o.i. geenszins sprake van een vijandige verwijtende houding t.o.v. de hertog. Evenmin wordt de Franse koning, Lodewijk de Heilige, aangespoord tot een nieuwe kruistocht tegen de Islam. Sprekend van een verwijt heeft men er niet aan gedacht, dat de hertog krachtens de overeenkomst van Péronne enkel de rol van scheidsrechter had gekregen, naar wiens *dictum* de beide partijen zich beloofden te voegen. Dat de hertog, toen geen gevolg werd gegeven aan zijn uitspraak, sancties mocht treffen en zoals de onderzoekers veronderstellen, *manu militari* mocht optreden staat nergens te lezen. Het zal trouwens niemand verwon-

(28) H. Obreen, *Floris V*, p. 11-12. Cfr. F. van Mieris, *Gr. Charterboek*, dl I, p. 329.

deren. Kon men dan de hertog verwijten zijn verantwoordelijkheid niet op te nemen, indien de Vlamingen zich niet aan zijn *dictum* hielden? Wanneer men de verzen over het zogenaamde verwijt aan de hertog en de koning in het kontekst ziet, dan merkt men ook hier alweer dat de betekenis een andere is.

Maerlant scheidt op met de macht van Alexander: „Caesar, Octavianus, Arthur en anderen waren niets in vergelijking met hem. Had hij langer geleefd, dan had hij zeker ook Lucifer en zijn bende ontwapend”. Zoals Gauthier de Châtillon zoekt Maerlant dan naar een vergelijking met regeerders uit eigen tijd. Hij denkt aan de machtigste vorsten... „Was de koning van Frankrijk zo sterk, zegt hij, dan zou hij met succes de heidenen bedwingen en men zou hem roemen van Oost tot West. Was de hertog van Brabant zo machtig, dan zou geen rover het aandurven te Rupelmonde nog een schipper lastig te vallen”.

Jacob van Maerlant noemt hier in vergelijking met Alexander — de twee vorsten van West-Europa, die toen uitmunten in macht, intellect, rechtschapenheid, vroomheid en aanzien. De invloed van Hendrik III moet grotelijks steun gevonden hebben in de omstandigheid, dat men hem — en wel terecht — beschouwde als een geesteskind van Lodewijk de Heilige. De opdrachten tot bemiddeling en arbitrage zijn aldus te verklaren²⁹.

De genoemde vorsten waren ook in hun tijd de twee promotoren die de Heilige Oorlog leidden, de ene tegen de heidenen in het Oosten, de andere tegen de roofridders in eigen gewesten. Het einde van de macht van de Islam, en van de roofridders, die de eigen gebieden onveilig maakten, dat was de vurigste wens van de christelijke middeleeuwer.

Waar het leiderschap van Lodewijk IX in de strijd tegen de Islam niet moet worden onderlijnd, is het wel nodig duidelijk te maken, waarom de dichter Hendrik III zal hebben gezien als voorman in de strijd tegen het banditisme in het Westen, een strijd die gepredikt werd door de Kerk en waarin het kruisvaartideaal voortleefde.

Willem II, de *papenconinc*, die op aandringen van Hendrik II's vader tot tegenkoning was gekozen tegen de geexcommuniceerde Frederik II, legde zich erg toe op het uitroeien van *castra nociva* die *iniusta telonia*³⁰ eisten van handelaars, pelgrims en boeren. Vele kronieken en annalen hebben daarom zijn lof gezongen. In 1253 sloot die vorst met een vijftigtal steden van het rijk

(29) A. Henry, *L'œuvre lyrique d'Henri III*, Gent, 1948, p. 25-26.

(30) *Annales Hermanni Altabensis*, ed. Ph. Jaffé, MGH., SS., dl 17, herdr. 1925, p. 381-401. Cfr. O. Hintze, *Das Königtum Wilhelms von Holland*, Leipzig, 1885.

en met de feodale heren een belangrijke landvrede, die de beveiliging van het rijk voor de roofridders op het oog had. Na de dood van Willem II, zou Hendrik III, zijn kozijn, die grote taak op zich nemen. In die periode werd hij o.a. scheidsrechter tussen Vlaanderen en Holland en zou Alfonsus van Castilië hem belasten met de handhaving van de vrede en de bescherming van de vazallen en steden van het rijk tussen Brabant en de Rijn en van de grenzen van het bisdom Trier tot aan de zee, taak die hij trouwens als vicaris van Willem II reeds vroeger had vervuld.

In maart 1258 deed men beroep op hem in Holland. Aan de zijde van Aleida, de zuster van Willem II, moest hij het land voor de minderjarige Floris V bevoogden.

Jacob van Maerlant schreef in de periode toen de hertog reeds zoveel macht had verworven. Het is dan ook niet ongewoon, dat hij Hendrik III heeft angezien als de bestrijder bij uitstek van het banditisme.

De dichter heeft noch de Franse koning, noch de Brabantse hertog enig verwijt gemaakt. Hij wenste enkel maar, dat die grote vorsten, die geen halfgoden waren, de macht hadden van de niet te evenaren Alexander. Een onvervulbare wens! Wel betekenen de woorden van Jacob van Maerlant een kaakslag en beschuldiging aan het adres van de Vlaamse gravin, die krachtens de overeenkomst van Peronne en het *dictum* van de hertog, ook al was hij nu medevoogd in Holland, gehouden was in te grijpen tegen de rovers en zelf de orde te handhaven. Ziet men in de verzen van Maerlant meer dan een dichterlijke wens, dan moet men aanvaarden dat hij in zijn onstuimigheid een oorlog tegen Vlaanderen, dat zijn verplichtingen niet nakwam, wenselijk achtte.

Waar werd de Alexander geschreven?

Zowel de traditionele stelling, die aanvaardt dat de dichter op Voorne verbleef, als de nieuwere, die het in een Vlaams Marlant zoekt, vertellen dat de *Alexander* in Vlaanderen werd geschreven.

De traditionele stelling steunde op het feit dat de dichter zich in zijn *Alexander* enkel maar Jacob noemt. Men nam aan, dat zijn volgende werk, de *Grael-Merlijn*, opgedragen aan de Heer van Voorne, waarin sprake van *Jacob de coster van Merlant*, het eerste zou geweest zijn dat in het Noorden werd vervaardigd³¹.

J. Noterdaeme zag in Maerlants *Alexander* het laatste werk, geschreven te Snellegem in dienst van de heren van Roden. Heila van Roden die te Schelderode woonde zou in de periode tussen 1257-

(31) J. Franck, ed. *Alexander*, Inleiding.

60 te weten gekomen zijn, dat Jacob bij haar bloedverwanten te Snellegem zijn vooropzeg had gekregen, omdat men zou verhuizen. Zij zou dan de opdracht van de *Alexander* aanvaard hebben om Maerlant „het einde van zijn klerkschap in dienst van haar familie te verzoeten”³². Later schreef E.H. J. Noterdaeme het ook wel mogelijk te achten dat de ridders van Roden hun klerk niet in de steek hebben gelaten³³.

Niets in de *Alexander* doet vermoeden, dat Jacob droevig was in het vooruitzicht zijn ambt te Snellegem te zullen verliezen. Er zijn geen woorden van afscheid aan het adres van de heren van Roden en ook geen klachten nopens wat de toekomst brengen zou. Niets daarvan. Integendeel ging het Jacob zo goed toen hij zijn *Alexander* dichten mocht, dat hij het bijna overbodig achtte, zoals het hoorde, bij het einde van zijn werk de H. Maagd om ontferming te vragen. Toch deed hij het, terwijl hij schreef :

*Al es mi die werelt soete,
Ic hope noch an haren troost.*³⁴

De wereld was de dichter nooit *so soete* geweest, als toen hij zijn *Alexander* schreef. Dat illustreert het dichtwerk van het begin tot het einde. Het dichten ging als vanzelf nu ; kommer en zorg kent Jacob niet meer. Fier is hij ook, wanneer hij kan zeggen, dat de moeilijke stof toch niet had belet, dat zijn *Alexanders Geesten* in een half jaartje klaar kwam. Waarlijk, in geen ander werk van de dichter vindt men zulke fiere, onbezorgde, gelukkige, levensblijve, onstuimige, zelfzekere en overmoedige Maerlant terug. Het is dan ook onbestaande, dat de *Alexander* werd gedicht voor iemand die Jacob nog wat wou gunnen voor hij werd afgescheept.

Wij hebben hier te doen met een dichter, die een bestelling had gekregen, die voor hem de poort naar een beter leven wijdopen had gezet.

Jacob van Maerlant zal zijn *Alexander* niet in Vlaanderen geschreven hebben ; wel in het Noorden, meer bepaald in Voorne. Er zijn verschillende redenen om dit aan te nemen.

In de twist tussen Vlaanderen en Holland-Zeeland steunt de dichter kordaat het standpunt van het Noorden. De verzen in verband met deze zaak zijn alleszins een kaakslag en een beschuldiging aan het adres van de Vlaamse gravin. De onstuimige jonge Jacob wenste zelfs dat Hendrik III — toen hij schreef, medevoogd

(32) J. Noterdaeme, *Soc. d'Em.*, p. 20-21.

(33) *Idem*, *Bij het Maerlantprobleem*, in *Handelingen der Maatschappij voor Geschiedenis en Oudheidkunde te Gent*, 1958, p. 57.

(34) J. van Maerlant, *Alexander*, ed. J. Franck, B.X, p. 393, vss 1538-39.

over Holland — gewapenderhand een einde zou maken aan de moeilijkheden. De feiten die zich voordeden te Rupelmonde ten nadele van Zeeuwse en Hollandse schippers moest de dichter ook in het Noorden vernemen. Tevens dient gezegd dat Jacob de zijde koos van Innocentius IV, die de Vlaamse gravin pas had geëxcommuniceerd, en dat hij zich kantte tegen Frederik II op wiens zijde Vlaanderen had gestaan, in tegenstelling met Brabant, Holland en Avesnes.

Maerlant wijzigde de standaard van Alexander, zoals Gauthier de Châtillon die beschreef, in die van de Hollandse vorsten. Dat wapenschild was ook het hoofdbestanddeel in dat van het Huis van Voorne, voor hetwelk de dichter zijn volgende werk schreef. Voorne was het bestuurscentrum in die dagen. De werken die volgden na de *Alexander*, nl. de *Grael-Merlijn*, de *Heimelichede der Heimelicheit*, de *Historie van Troyen*, *Der Naturen Bloeme* en de *Spieghel Historiael* werden alle geschreven voor mensen die toen te Voorne tot de hofkring behoorden. Men kan het waarlijk geen wonder noemen, dat men in de *Alexander* een Hollandse gerichtheid aantreft.

Zonder genoeg rekening te houden met de inhoud van de *Alexander* nam men het vroeger voor waarschijnlijk, dat het genoemde werk het laatste was dat vóór Maerlants Hollandse periode werd geschreven.

Dat de dichter zich in zijn *Alexander* nog niet Jacob van Maerlant noemt, is evenwel geen reden om te aanvaarden, dat hij nog niet in het Noorden vertoefde. Het is best mogelijk en zelfs waarschijnlijk, dat hem het passend ambt van koster in Merlant aan het Voornse hof werd aangeboden, nadat hij reeds enige tijd in het Noorden verbleef.

Waar men aanvaardt, dat Jacob zijn *Alexander* voor een personage uit de Voornse hofkring dichtte, moet men het eveneens als zeker beschouwen, dat hij in de onmiddellijke nabijheid van die kring vertoefde. Inderdaad uit de verzen blijkt dat de opdrachtgeefster met veel belangstelling de voortgang van Jacobs werk volgde.

Wie was de opdrachtgeefster?

Met J. Franck³⁵ nam E.H. J. Noterdaeme aan dat de opdrachtgeefster een *Gheile* was. Hij identificeerde ze met Heila van Roden, die te Schelderode woonde. Over haar spreekt de onderzoeker als volgt: „De enigmatische Gheile, aan wie Jacob van Maerlant de

(35) *Ibidem*, *Inleiding*, p. XI.

'Alexander' opdraagt, krijgt ten andere, langs de ridders van Roden om, een onverwachte belichting. In het geslacht van Roden komt immers een Heila voor. Zij wordt in een oorkonde van november 1220 vermeld als „nobilis matrona domina Heila de Rod”, verwante van Radulfus en vooral van Gerardus II van Roden, diezelfde Gerardus, die eigenaar van het „mansio Jacobi Custodis” te Snellegem was. Die Gheila van Roden was, evenals het hele geslacht der ridders van Roden, uit het land van Aalst afkomstig en er metterwoon gevestigd. Tussen haar en de ridders van Roden te Snellegem waren de familiebetrekkingen zeer innig. Het is in die omstandigheden niet uitgesloten dat de „nobilis domina Heila” de schone is „die hem peisen doet”, en hem de „Alexander” bestelde of „te dietsce dede anvaen”, want de dichter zegt het uitdrukkelijk dat zij „es edel ende bequame”³⁶.

Schreef Jacob van Maerlant zijn *Alexander* voor een Gheile? Men mag het betwijfelen. Bij het einde van zijn in tien boeken ingedeeld werk, schreef de dichter :

*God geve haer ere ende prijs goet
Die dede dat ict bestoet,
Want soe es edel ende bequame.
Die wille weten haren name,
Ic segghe hem, waer hise mach souken :
Die eerste littere van ses bouken
Seggghen hare name, min no mee,
Beghinnet hi ter eerster G.
Ic bidde oec al dien ghonen mede,
Waer so si sijn in elken stede,
Die in desen bouken lesen,
Sien siere in iet...³⁷*

De naam van de opdrachtgeefster dient te worden gevormd met zes beginletters van tien boeken. Volgens het ons bekende handschrift krijgt met achtereenvolgens deze letters :

G.H.T.I.L.E.H.I.D.A.

Daer Maerlant gezegd heeft dat de eerste letter van de te vinden naam een G is, zou men mogen menen, dat die naam *min no mee GHTILE* was. De uitgever nu heeft voorgesteld de eerste letter van het *Derde Boek*, de T van *Tiersten*, — te wijzigen in de E

(36) J. Noterdaeme, *Soc. d'Em.*, p. 12-13.

(37) J. Franck, *ed. Alexander*, B.X, p. 392-393, vss. 1513-1524.

van *Eer*. Door deze lichte emendatie bekwam men dan wat hij een typische Germaanse meisjesnaam noemde³⁸. Niemand heeft aan die tekstwijziging aanstoot genomen. Francks opvatting vond gemakkelijk ingang bij de latere onderzoekers. Nochtans de handelwijze van de geleerde lijkt weinig gewettigd. Zomaar een gelijke betekenis geven aan de woordjes *copiist* en *broddelaar* is geen wetenschappelijke houding. Het is altijd beter de *copiist* zolang voor onschuldig te houden, tot zijn fout bewezen is. Zelfs indien men verder nergens in het oeuvre van Jacob van Maerlant het woordje *tiersten* aantrof, — en dat is niet het geval, — dan nog zou men mogen veronderstellen, dat hij terwille van de vorming van een naam gedwongen werd naar een voor hem ongewoon woord te grijpen.

Nu ontkennen we bij voorbaat niet, dat er *GHEILEHIDA* kan bestaan hebben of zelfs nog wat anders, maar zolang een emendatie zich niet opdringt hebben we geen behoefte aan die mogelijkheden. Men bedenke dat de *copiist* toch hoogstwaarschijnlijk wel het handschrift zal gelezen hebben voor hij het overschreef. Het tegendeel lijkt zelfs ongewoon. Zeker het slot, dat steeds gemakkelijk in het oog loopt, zal hij gelezen hebben, vooral omdat daarin gewezen werd op het acrostichon, dat de dichter gevormd had met de beginletters van de boeken. Met nog meer zorg dan hij gewoonlijk aan de dag legde bij het tekenen van de beginletters van de hoofdstukken, zal de *copiist* er nu hebben op gelet, de naam die de beginletters van de *Alexander* vormden, niet te verminken. Of heeft de *copiist* misschien de naam bewust gewijzigd, omdat zijn handschrift aan een andere dame moest worden opgedragen? Dit lijkt ons ten slotte nog gemakkelijker te aanvaarden, dan dat de naam zou zijn gewijzigd ten gevolge van een slordigheid.

Wij houden ons dus voorlopig liefst aan *GHTILEHIDA*, net als L. Delfos meende te kunnen doen.

Wat heeft nu L. Delfos over de zaak gezegd? Uit de reeds geciteerde slotverzen van de *Alexander* leidde deze onderzoeker af, dat niet noodzakelijk de beginletters van de eerste zes boeken de naam dienden te vormen van de edele opdrachtgeefster³⁹. Daarom achtte hij het geoorloofd een keuze te doen tussen de tien letters, om met zes ervan, waarvan de eerste een G, een vrouwennaam te vormen. In *GHTILEHIDA* vindt hij dan *GHILDA* weer. Dit zou de verkorte naam zijn van Hildegunde van Voorne, de zuster van Aelbrecht van Voorne, voor dewelke Maerlant zijn volgend werk, de *Grael-Merlijn*, dichtte.

(38) *Ibidem*, *Inleiding*, p. XII.

(39) L. Delfos, *op. cit.*, kol. 208-209.

Terecht oordeelde de onderzoeker dat de opdrachtgeefster in het Noorden moest gezocht, in de omgeving van de personen voor wie de dichter zijn volgende werken vervaardigde, nl. in het toenmalige bestuurscentrum, Voorne. Men ontkomt evenwel niet aan de indruk, dat hij in *GHTILEHIDA* is gaan zoeken wat er niet in kan gevonden worden. Zou Maerlant bij het vervaardigen van een acrostichon het zijn lezers zo moeilijk hebben willen maken? Men mag het wel betwijfelen. Uit *GHTILEHIDA* een *Hildegunde* bijeen te sprokkelen was wel wat te veel gevraagd van de lezer. Een onduidelijke en verwarring stichtend acrostichon heeft bovendien weinig zin.

Het lijkt dan ook waarschijnlijker dat de naam van de *edele ende bequame* dame, die Maerlants patrones was, te vinden moet zijn, *min no mee*, in de zes eerste letters van de tien, in *GHTILE*. Wie dan die *Ghtile* zal geweest zijn? Waarschijnlijk de moeder van Willem II, Machtile van Brabant. Machteld, Machtelde, Machtilde-Mathilde, Machtile lijkt ons goed te zijn afgekort in *Ghtile*.

Wat de *G* betreft. In Maerlants tijd verwisselde men allicht *CH* in een minder harde *G*. Trouwens in *Mathilde* is de klank zelfs weggevallen. Andere namen schreef men ook de ene maal beginnend met een *G* en dan weer met *CH*: b.v. *Cheil - Geil*. Dat Maerlant na de *G* een *H* plaatste verwondert niemand: het was gebruikelijk en hoeft geen verdere verklaring.

Machtile van Brabant, de weduwe van Floris IV van Holland, die in 1267 stierf, kan zeker aan Maerlant opdracht gegeven hebben een *Alexander* voor haar te schrijven, en wel om verschillende redenen:

Ze was *edel ende bequame*, hoogstaande in de maatschappij, net zoals de dame waarover Maerlant spreekt.

De dichter gaf in zijn werk het wapenschild van het Huis waartoe ze behoorde aan de beroemde *Alexander*.

Na zijn *Alexanders geesten* schreef Jacob twee werken voor haar kleinzoon Floris V, en twee andere voor Aelbrecht van Voorne en Nikolaas van Cats, personen, die de genoemde vorst vanaf zijn prille jeugd terzijde stonden. Machtilde moet hen goed hebben gekend.

Machtilde van Brabant, bekend als begunstigster van de kerk — ze liet verscheidene kerken en kloosters bouwen⁴⁰ — moet als Brabantse ook bijzonder letterminnend geweest zijn. Het zou ons niet verwonderen, dat, waar Brabant prat ging op Franse *trouvères*, zij in het Noorden het initiatief nam diets-schrijvende dichters aan te werven. Hendrik III, haar neef, die toen Jacob zijn *Alexander*

(40) Cfr. H. Obreen, *Floris V*.

schreef, Holland mede bevoogde, beschermde de dichtkunst zozeer als de handel. Niet alleen was hij zelf een merkwaardig dichter, maar door het aantrekken van Franse poëten — Adenet le Roi was zijn grote *ontdekking* — maakte hij van zijn hof een centrum van literaire elegantie, wat de ganse Brabantse adel tot navolging aanspoorde⁴¹. Zouden het dan ook geen Brabantse invloeden geweest zijn die tijdens de medevoogdij van Hendrik III in regeringskringen te Voorne een nood deden gevoelen aan literatuur?

Een Jacob van Maerlant, diets schrijvende dichter uit het cultureel verfijnde, maar verfranste Zuiden, moet van zijn kant gaarne een betrekking hebben gevonden in de adellijke kring van het zich pas bewust wordende Noorden. Daar kon hij zijn talenten ontplooiën en zich overtuigen, dat hij een zending te vervullen had: nl. een publiek dat de Franse taal onkundig was een deel van de *walse* literatuur ontsluiten en het bekend maken met de wetenschap van de tijd. Geen wonder dat zijn *œuvre* meer didactisch dan poëtisch zou zijn.

De beginletters van de boeken in de *Alexandreis* van Gauthier de Châtillon, Maerlants voorbeeld, vormden ook een acrostichon. Die naam, *GUILLERMUS*⁴², bestond uit tien letters, zodat elke letter haar betekenis had. Dat was niet het geval in Maerlants *Alexander*. Hier waren slechts zes van de tien boeken nodig om de opdrachtgeefster te noemen. De vraag dringt zich dan op, of de laatste vier letters in *GHTILEHIDA* niets te betekenen hebben. Zou *HIDA* niet meer zijn dan een zinloos groepje van vier toevallig uit de pen gevloeide letters? Het leek ons van begin af onwaarschijnlijk.

Uit het lettergroepje *HIDA* treedt de meisjesnaam *IDA* als vanzelf naar voren. Niet toevallig o.i. Wat de H te betekenen heeft? Misschien liet men ze horen bij het uitspreken van de met een klinker beginnende naam. In Zeeland en West-Vlaanderen was dat niet bevreemdend. Toch lijkt het ons onzeker dat de H op deze wijze dient te worden verklaard, omdat Maerlant elders die naam steeds zonder schreef. Aannemelijk is, dat de H, zoals gebruikelijk, hier moet aanduiden, dat wat volgt niet mag gelieerd met het voorafgaande woord. De interpretatie is dan *GHTILE - H - IDA*.

Wie zal *Ida* geweest zijn die Maerlant als toemaatje gaf in de beginletters van de laatste vier boeken? Iemand, die niet in de onmiddellijke nabijheid stond van Machtile zal het zeker niet

(41) A. Henry, *op. cit.*, p. 26.

(42) Gauthier de Châtillon droeg zijn werk op aan bisschop Guillelmus van Reims.

geweest zijn. Anders zou Maerlant het respect, dat hij zijn hoge beschermvrouwe verschuldigd was, te kort hebben gedaan.

De dichter dacht zeker aan Ida van Avesnes, de dochter van Machtile van Brabant. Machtile zal het een vriendelijke attentie gevonden hebben vanwege Jacob, toen ze bemerkte, dat hij naast haar naam, ook die van haar dochter in het acrostichon verborgen had. Ida zal al evenzeer gevleid geweest zijn.

Ida van Avesnes hebben we reeds eerder in deze studie vermeld. Sinds 1258, na de dood van Floris de Voogd, haar broer, was ze voorged. geworden over de kleine Floris V, die bij haar werd opgevoed. Het was om haar ter zijde te staan, dat Hendrik III van Brabant medevoogd werd.

Dat Maerlant naast Machtile haar dochter Aleida noemde is in geen enkel opzicht vreemd. Amper drie maanden voor ze haar overleden broer moest opvolgen, was ze uit Henegouwen naar Holland teruggekeerd, omdat ze weduwe was geworden. Na een lange scheiding werd het contact des te inniger tussen de beide weduwen. In *GHTILEHIDA* Ida van Avesnes te vinden naast haar moeder Machtile van Brabant is dan ook zeer aannemelijk. De zuster van Willem II, die zolang in een op de Franse cultuur georiënteerd milieu vertoefde, zal niet het minst hebben ingezien, dat haar land dichters hoefde aan te trekken en te steunen. Zij voedde Floris V op. Met Jacob van Maerlant, die voor hem de *Heimelichede der Heimelicheit* schreef, zal zij wel gezegd hebben...

*Nu betaemt wel elken heere,
Die bewaren wille sine cere,
Dat hi scrivers met hem houde;
Vroude liede, jonghe ende oude,
Die scone ende wel connen dichten,
Entie met sconen worden verlichten
Connen, dat sijn heere wille...⁴³*

Waarom zal de keuze gevallen zijn op een vertaling van een *Alexanderroman*?

In 1234 reeds was Floris IV, de man van Machtile, gestorven⁴⁴. Haar zoon Willem II, die Rooms keizer werd en geroepen scheen om een tweede Alexander te worden, kwam als dertigjarige om in een strijd tegen de Friezen in Januari 1256. In december 1257 overleed Jan, de man van Ida, haar dochter, en drie maanden later stierf haar andere zoon, Floris de Voogd, zoals haar man in een steekspel. Op zeer korte tijd — in nog geen anderhalf jaar — kwamen

(43) A.A. Verdenius, ed. *Heimelicheit*, p. 185-186, vss 2091-2097.

(44) A.W.E. Dek, *Genealogie der graven van Holland*, p. 5.

Machtile en Ida dus gans alleen te staan. De drie jonge mannen waren hun al even tragisch als onverwacht ontvallen. Gemakkelijk zullen beide weduwen het lot van de overledenen vergeleken hebben met dat van de beroemde en populaire Alexander, die de middeleeuwse verbeelding al even zeer boeide om zijn tragische, plotse en voortijdige dood als om zijn veroveringstochten.

De interpretatie van de letters *GHTILEHIDA* voldoet o.i. volledig.

Schrijvend in opdracht van Machtile kende Maerlant ook haar dochter Ida, die in de periode, toen hij schreef de voogdij uitoefende over Holland samen met Hendrik III, die zo krachtig gewenst wordt als de halfgod Alexander, opdat een einde zou gesteld worden aan de roverij in Vlaanderen ten nadele van de Hollandse en Zeeuwse schippers. Aelbrecht van Voorne volgde rond 1260 zijn vader op als burggraaf van Zeeland. Hij was het voornaamste personage uit de regentschapsraad en stond in die hoedanigheid Ida van Avesnes terzijde. Het is dan ook niet vreemd dat Jacob van Maerlant, na zijn *Alexander de Merlijn* schreef ter eer van deze heer van Voorne, waar het Hof gevestigd was. Ida zorgde steeds voor de opvoeding van Floris V, die op twaalfjarige leeftijd in 1266 meerderjarig werd verklaard. Even natuurlijk is het, dat de dichter, die thuis was in de hofkring, de *Heimelicheit*, een vorstenspiegel en handleiding nopens staatkunde, hygiëne en moraal vervaardigde om die de jonge vorst te overhandigen. Kort daarop is Maerlant naar Vlaanderen teruggekeerd. Toen schreef hij, — of had hij reeds een deel in Zeeland geschreven? — *Der Naturen Bloeme* voor Claes van Cats, een oudere speelkameraad van Floris V, die later tijdens de eerste regeringsjaren, mede de te volgen politiek voorschreef. Langs Machtile, Ida en de jonge Floris om, is ook de opdracht van *Der Naturen Bloeme* aan de Heer van Cats te verklaren.

Men heeft steeds aangenomen dat Jacob in 1267 naar Vlaanderen terugkeerde. Treft het niet dat in dit jaar Machtile van Brabant gestorven is? Wellicht was zij, zolang Jacob in het Noorden verbleef, diens hoge beschermvrouwe.

Ergens in zijn werk zegt E.H. J. Noterdaeme: „Het vermoeden dat de edele Heila van Roden aan onze dichter de bestelling deed van de *Alexander* zou wondervol uitleggen, waarom Jacob in dat werk, bij zijn lof der vaderlandsliefde, de ereplaats aan Brabant toekent om te eindigen met het Brugs Ambacht. Waarom stelt hij Brabant bovenaan? Een uitleg heeft men tot nu toe daarop niet gevonden. Indien hij echter zijn werk schreef in opdracht der edele Heila, is dit zeer goed uit te leggen: hij deed het om de edele

ter wille te zijn, want de ridders van Roden gingen door voor Brabantse ridders''⁴⁵.

Citeren we even Jacobs lezenswaardige *lof der vaderlandsliefde* :

*Owi, here god, hoe macht sijn,
Dat elken minsce int herte sijn
So soete dunct sijns selves lant?
Die Brabantsoen prijst Brabant,
Ende die Fransois Vrankerike:
Die Duutsce dat keyserike;
Die Baertoene prisen Baerianien,
Die Tsamjanoise Tsampanien.
Also mint die voghel dwout,
Daer hi in bevet grote ghewout;
Al dademene in ene waerme mute,
Mach hi, hi vliegghet ute.
Dus priset elkerlijc sijn lant.
Maer seide dat hi noit en vant
Also goet lant alse Bruxambocht
Ic waens hem daerbi heeft ghedocht
Omdat hiere in was gheboren,
Bedi prijst hijt te voren.⁴⁶*

Deze verzen schreef Maerlant naar aanleiding van een gelijkaardige doch kortere *Lof der vaderlandsliefde* in het werk van Gauthier de Châtillon.

Waarom noemde Maerlant Brabant eerst? Heeft hij Brabant bewust de ereplaats gegeven? Het is niet uitgesloten, maar deed hij het, dan zal het wel voor Machtile van Brabant geweest zijn.

DE GRAEL-MERLIJN EN DE YSTORIE VAN TROYEN

De *Grael-Merlijn* werd rond 1261 gedicht, onmiddellijk na *Alexanders Geesten*. Maerlant droeg het werk op aan Aelbrecht van Voorne, de burggraaf van Zeeland, die toen onlangs zijn vader had opgevolgd⁴⁷. In deze hoedanigheid bekleedde de edelman een belangrijke plaats in het landsbestuur tijdens de minderjarigheid van Floris V, die aan het Voornse Hof mede onder zijn hoede stond.

Waar we op goede gronden meenden te mogen aannemen, dat Jacob van Maerlant zijn vorig werk, de *Alexander*, in Voorne voor

(45) J. Noterdaeme, *Soc. d'Em.*, p. 13.

(46) J. van Maerlant, *Alexander*, ed. cit., B. I, p. 28-29, vss 1081-1098.

(47) Cfr. J. van Mierlo, *Jacob van Maerlant, zijn leven...*, p. 24.

Machtile, de grootmoeder van de kleine Floris V geschreven had, is het niet moeilijk om te verklaren, dat de schrijver één of twee jaar later een gedicht ging schrijven voor Aelbrecht van Voorne, die aan de zijde van Ida aan het hoofd stond van de regentschapsraad.

E.H. J. Noterdaeme is van oordeel dat de *Alexander* voor Heila van Roden uit Schelderode werd vervaardigd. Laten we de onderzoeker zelf uitleggen hoe Jacob van Maerlant er toe kwam zijn volgend werk voor de Heer van Voorne te schrijven: „De Torec werd geschreven voor één van de ridders van Roden. Dezen hadden vroeger in Engeland krijgsveld verricht en lenen van de koning gekregen. De Alexander werd geschreven voor Heila van Roden, die te Schelderode woonde en een bloedverwante was van zijn heren. De zoon van Radulfus heette Gerardus. Toen Jacob zijn Alexander schreef en de Merlijn, had Gerardus reeds zijn vader opgevolgd. Hij was gehuwd met Katharina van Cysoing, dochter van Jan IV, heer van Cysoing, één der vier pairs van Vlaanderen. Albrecht van Voorne, was de zoon van Hendrik, Heer van Voorne, Burggraaf van Zeeland. Deze laatste had reeds in 1231 een overeenkomst gesloten voor een huwelijk met een andere dochter van Jan IV van Cysoing. Wij kunnen ons voorstellen, dat Katharina van Cysoing de Alexander heeft doorgezonden naar haar zuster te Voorne. Op 15 oktober 1256 hadden de echtgenoten van de twee gezusters, Hendrik van Voorne en Gerardus van Roden, elkander ontmoet te Brussel en er het akkoord van Péronne ondertekend. De Alexander viel zeer in de smaak van de Heer van Voorne, des te meer daar de dichter, in de Alexander optrad voor de vrije doorvaart van de Schelde, — het eeuwige twistpunt tussen Vlaanderen en Zeeland — de Vlamingen die aan het kasteel te Rupelmonde de Zeeuwse schepen praaiden uitscheldt voor rovers, en de hertog van Brabant er een verwijt van maakt dat hij het verdrag van Péronne niet stipt deed onderhouden. Hendrik van Voorne stond aan het hoofd van de afvaardiging van de Hollandse en Zeeuwse edellieden die in 1256 te Brussel dit verdrag hebben goedgekeurd. De houding van de dichter, die in de Alexander kordaat het standpunt van Zeeland had verdedigd, kon niet anders dan de aandacht van de burggraaf van Zeeland op zich vestigen.

Aelbrecht van Voorne volgde zijn vader op als burggraaf van Zeeland tussen 21 februari en 1 mei 1261. Zou het dan te verwonderen zijn, dat de vrouw van Hendrik van Voorne aan haar zuster zou hebben gevraagd bij de klerk van de heren van Roden die de Alexander had gedicht, een werk te bestellen ter eer van haar zoon, Albrecht van Voorne, nu deze burggraaf van Zeeland was geworden? De dichter zelf was er op de hoogte van dat er een exemplaar

van zijn Alexander was besteld geweest aan het Hof van de heren van Voorne en dat Aelbrecht van Voorne de Alexander reeds had gelezen en genoten voor hij zijn Merlijn schreef. De klerk van de heren van Roden maakte zich in de proloog aan Aelbrecht bekend en schrijft :

Jacob de coster van Merlant
Dien gy te voren hebbet bekant
In des konincx Alexanders jeesten.

Te voren hebt bekent, t.t.z. gij kent mij reeds omdat gij de Alexander, die ik heb gedicht, hebt gelezen,"⁴⁸.

Dat is het dan wat E.H. J. Noterdaeme „een zeer aanvaardbare en ongedwongen uitleg voor de bestelling" noemde. Waar de onderzoeker aantoonde hoe de *Alexander* van hand tot hand moet gegaan zijn van Schelderode tot Voorne vindt men een opeenstapeling van losse veronderstellingen. Het zou er als volgt aan toe gegaan zijn : Heila van Schelderode laat Gerardus van Snellegem weten, dat Jacob voor haar een *Alexander* mag schrijven. De Heer van Melle krijgt later een exemplaar van de *Alexander* in handen. Hij laat die lezen aan zijn zoon en schoondochter. Laatstgenoemde zorgt ervoor dat haar zuster in Voorne ook een exemplaar in handen krijgt. Deze op haar beurt geeft het werk ter inzage aan haar man, die zich verheugt om een zestal verzen bij het einde van het *V^o Boek*, waar de zaak van Zeeland en Holland wordt verdedigd in de tolgeschillen met Vlaanderen. Ook zijn vrouw heeft daarom veel vertrouwen gekregen in de schrijver en wanneer haar man sterft en haar zoon, Aelbrecht, moet opvolgen, laat ze aan haar zuster in Melle weten, dat men te Snellegem door Maerlant een werk mag laten schrijven ter ere van haar zoon.

Alleszins vindt men enkele onjuistheden in deze uiteenzetting. De voornaamste willen we even aanstippen.

Volgens E.H. J. Noterdaeme richtte Maerlant zich tot Aelbrecht, wanneer hij zich bekend maakte als

*Jacob de coster van Merlant
Dien gy te voren hebbet becant
In des konincx Alexanders Jeesten.*

Het zou dan betekend hebben : „gij kent mij reeds omdat gij de Alexander, die ik heb gedicht, hebt gelezen".

Wie de geciteerde verzen in hun kontekst leest zal niet aan de

(48) J. Noterdaeme, *Handelingen*, p. 261-262.

indruk ontkomen, dat die interpretatie niet de beste is. Duidelijk is het dat de dichter zich niet richtte tot Aelbrecht, maar wel tot...

*Alle de gene die dese tale
Horen willen van den Grale,
Wanen dat hi eersten quam,
Als ick in den walsche vernam
So sal ickt dichten in Dietsche woert;
Ick en zalt niet laten doer hoer voert
Die benyden mijn gedichte;
Want doch alle quade wichte
Toter doghet dragen altoes nijt.
Hier omme so wil ick in aller tijt
Dat doen dat si my benyden
Dus sullen si vele te min verblyden
Alse si van my dan horen tale.
Dese historie van den Grale
Dichte ick ter eren Heren Alabrechte,
Den Heer van Vorne, wael met rechte;
Want hoge liede met hoger historie
Menechfouden zoeken hoer glorie
Ende korten daer mede hoer tijt.
Ick wille dat gy des seker zijt,
Dat ick die historie vele valsch
Gevonden hebbe in dat Walsch*

*Ende nu biddick, dat is waer,
Jacob de coster van Merlant
Dien gy te voren hebbet becant
In des Konincx Alexanders jeesten,
Dat gy biddet, dat hi volleesten
Moete dat hi hevet begonnen,
Ende hi den ghenen moete onnen
In des ere hi dit began,...⁴⁹*

Maerlant richtte zich in alle geciteerde verzen tot *alle de ghene die dese tale horen willen*, en niet tot Aelbrecht van Voorne, die hij aan zijn lezerspubliek voorstelt als een derde, nl. *den ghenen... in des ere hi dit began*.

Uit de geciteerde tekst blijkt tevens, dat E.H. J. Noterdaeme zijn lezers ten onrechte vertelt, dat Jacob van Maerlant opdracht kreeg de *Grael-Merlijn* te schrijven. Dat leest men in geen enkel vers in het hele oeuvre van de dichter. Hij schreef ter ere van Aelbrecht van Voorne, dat is alles wat uit de verzen kan afgeleid worden.

(49) J. van Maerlant, *Grael-Merlijn*, ed. cit., p. 1, vss 1-43.

Waar ontstond de ter ere van Aelbrecht van Voorne gedichte *Grael-Merlijn*?

Bij een onderzoek van de *Alexander* waren we reeds genoopt te aanvaarden dat Maerlant in het Noorden verbleef. Een onderzoek van de *Grael-Merlijn* maakt het nog meer patent dat de dichter zich op Voorne bevond.

Zoals reeds gezegd in de inleiding van deze studie, hebben de traditionele en nieuwere stelling ieder een eigen uitleg omtrent het vers :

Jacob de coster van Merlant

De enen houden vast aan een *Jacob, die koster was te Merlant*, terwijl de anderen menen dat het gaat om een *Jacob De Coster die geboren werd te Marlant in Houtave*.

Voor zover wij weten schreef de dichter in zijn *Merlijn* het eerst het woord *Merlant* neer, en wel in betrekking tot zijn persoon. Waarom noemde hij zich nu pas *Jacob de coster van Merlant* nu hij voor de Heer van Voorne schreef?

E.H. J. Noterdaeme had een antwoord klaar : „In zijn eerste werken noemt de dichter zich slechts „Jacob”. Onder die naam was hij in Vlaanderen genoeg bekend. Hij hoefde er zijn toenaam niet aan toe te voegen. Het is opvallend dat de dichter juist dan eerst zijn naam voluit schrijft, wanneer hij een vreemde opdrachtgever krijgt. Hij dringt nu in een veel breder lezerskring door. Hij duidt ook zijn toenaam en zijn geboorteplaats aan : Ic Jacob de coster van Maerlant. Doch zelfs dat zegt de Heer van Voorne niet genoeg. De dichter wil zich nog beter bekend maken. Hij zal er op wijzen dat hij de schrijver is van de *Alexander*. Hij weet dat Aelbrecht van Voorne de *Alexander* ter lezing heeft gekregen en hij schrijft hem : Gij kent mij reeds door de *Alexander* die ik heb gedicht : „dien gij tevoren hebt bekent in Alexanders Geesten”⁵⁰.

Waar dit argument, los van de uitgebreide gegevens nopens de belangstelling van de dichter, niet zo slecht klinkt, weet men toch reeds uit de bladzijden hiervoor, dat Maerlant zich richtte tot het grote lezerspubliek, toen hij zei, diegene te zijn die de *Alexander* had geschreven. Aan hen liet hij nu ook weten dat hij koster te Merlant was geworden.

Daar de schrijver zijn werk opdroeg aan de burggraaf van Voorne verwonderde er zich niemand over, dat Jacob koster was geworden te Merlant op het Voornse Hof.

Noemde de dichter echter het wijkje Marlant in Houtave, waar

(50) J. Noterdaeme, *Handelingen*, p. 267.

hij volgens Noterdaeme geboren was, en dat praktisch niemand kende behalve de dorpelingen en de meest nabije omgeving, dan was iedereen misleid door Maerlants mededeling, en wel bewust misleid, want het is ondenkbaar dat de dichter, zeker wanneer hij zelf in een Marlant had gewoond, niet zal geweten hebben van Merlant in het domein van de Heer van Voorne, voor wie hij schreef.

Maerlant schreef voor het Noorden dat staat buiten kijf. Indien hij zich naar het wijkje Marlant bij Houtave noemde, dan zouden vele mensen hem hebben gezegd, dat zijn dichtersnaam verwarring stichtte. Indien hij zijn naam aan Merlant op Voorne ontleende, dan kon niemand beweren, dat zijn naam verwarrend was, omdat ook Houtave een wijk had die Marlant heette.

Van zijn *Ystorie van Troyen*, die ontstond onmiddellijk na de *Merlijn*, zei de dichter later in zijn *Spiegel Historiael*, die hij in Vlaanderen schreef :

*Ende wi maecten te Merlant.*⁵¹

De *Ystorie van Troyen* is, zegt E.H. Noterdaeme, waarschijnlijk het enige werk dat de dichter te Maerlant onder Houtave geschreven heeft⁵². Om trouw te zijn aan zijn stellingen moest de onderzoeker dit aannemen, maar men begrijpt, dat zulks moeilijk kan steek houden, vooral omdat na de *Ystorie*, die geen opdracht bevat, Maerlant op Voorne de *Heimelicheit* schreef voor de jonge Floris V. Neemt men aan dat de dichter te Merlant op Voorne woonde, dan is er geen moeilijkheid. Jacob schreef dan achtereenvolgens zijn *Alexander*, *Merlijn*, *Ystorie van Troyen* en de *Heimelicheit* in Voorne. Met een bestelling van *Der Naturen Bloeme* vanwege Nikolaas van Cats kwam hij naar Vlaanderen terug. Of Jacob de hele tijd koster zal geweest zijn in Merlant is niet te zeggen. Maar eens dat hij de naam *Jacob van Merlant* had aangenomen, zal hij die natuurlijk later liefst niet meer hebben verlaten, al was er ook niets meer, dat hem nog aan het plaatsje bond.

Nog een andere bedenking dringt zich op. Men kan nu nog wel aannemen dat de dichter een dichtersnaam kon gekozen hebben, die verwees naar een wijk in de parochie Houtave, maar het lijkt toch wel wat onwaarschijnlijk dat hij in de *Spiegel Historiael*, die in Vlaanderen ontstond, van zijn *Ystorie van Troyen* zou gezegd hebben, dat hij die in de wijk Marlant, zijn geboorteplaats,

(51) J. van Maerlant, *Spiegel Historiael*, ed. Verdam, I° P., B. II, kap. 16, vs 25.

(52) J. Noterdaeme, *Soc. d'Em.*, p. 22.

had geschreven. Niemand had wat aan zo'n mededeling. Terecht merkte J. van Mierlo op dat het bericht enkel zin heeft, indien het een herinnering wil zijn aan de tijd toen Jacob te Merlant verbleef, toen ook de graaf, voor wie hij schreef, op Voorne woonde ⁵³.

Nog een ander niet onbelangrijk inzicht overtuigt ons, dat Jacob van Maerlant op Voorne moet vebleven hebben en er te Merlant aan het Hof het ambt van koster zal hebben uitgeoefend.

Lodewijk van Velthem, de jongere tijdgenoot van Maerlant is ons allen bekend, vooral om zijn verhaal over de Guldensporenslag. De werken, die we van deze schrijver bezitten zijn voortzettingen van de werken van de beroemde Jacob. Velthem voltooide Maerlants *IV° Partie van de Spieghel Historiael*, dichtte er een *V^o Partie* bij en zette later ook de *Merlijn* voort, die alzo viermaal langer werd. Lodewijk van Velthem moet de grote Vlaamse dichter dan wel goed gekend hebben; zijn inlichtingen over hem en de eerbied voor diens œuvre aan de dag gelegd, getuigen daar mede van.

Zoals men weet uit de vorige bladzijden, noemde Maerlant zich in de *Merlijn*

Jacob de coster van Merlant.

Velthem zette de *Merlijn* voort en kende zeker dat vers uit de inleiding ervan. De vraag kan dan ook worden gesteld, op welke wijze Lodewijk van Velthem, de tijdgenoot en voortzetter van het werk van Jacob van Maerlant, in dit vers het woordje *coster* heeft geïnterpreteerd. Zag hij er een familienaam in, zoals Noterdaeme, of de vermelding van een ambt? Het lijkt ons hoogst belangrijk zijn opinie te kennen.

De Brabantse auteur, die de *Merlijn* voltooide in 1326 ⁵⁴, had Maerlants deel reeds voor zich in 1315-16 bij het vervaardigen van de *V^o Partie van de Spieghel Historiael*. Zijn grote belangstelling voor dit dichtwerk, dat uitpuilt van wondere verhalen, valt er op, niet enkel in de verscheidene hoofdstukjes over de lotgevallen van Merlijn, maar ook in de hierna volgende verzen die erbij aansluiten. In het *Zevende Boek* van zijn *V^o Partie* zegt Velthem nl.:

*Ic hope, dat enich here mi sal
Lonen noch, dat ic hier al
Dese verborgen dinge make,
Daer mi oec swaer af es die sake
Vord te bringen, in Dietsce word.*

(53) J. van Mierlo, *Jacob van Maerlant, zijn leven...*, p. 60.

(54) Lodewijk van Velthem, *Merlijn*, ed. J. van Vloten, slotverzen.

*Ende oec, so hebbic daeraf gebord
 Verwet, dat ic node borde,
 Ende, dat minen sin sere storde,
 Om dat ic dit vord wilde bringen.
 Nochtan, wat si daerom dingen,
 Diet beniden, dat verstaet,
 Die haer valsce quade saet
 Gesait hebben die werelt wijt,
 Ic saeles niet laten om haren nijt,
 Ic saelt den heren laten weten,
 Daer mi al goet af es bebeten,
 Van Jans monde die heet Visier.
 Dor mijn heren wille, salic hier
 Dese Heymelicheit laten verstaen,
 Om dat ic hope noch sonder waen,
 Dat ic sijn pape sal wesen hierna.
 Om dese dinc, elc hier versta,
 So avonturic dit te doene.
 In roec, wie maken sal die soene,
 Op dat ic die vrienſcap daer met gerake,
 Vanden here, die(n) ic dit make,
 Daer hi eer bekint sal wesen,
 Dats, int inde vanden boeken,
 Daer salics sijns noch meer roeken. ⁵⁵.*

Bij het einde van het *Achtste Boek* vindt men dan de volgende hier-
 voor aangekondigde verzen :

*Hier eest inde van al den boeken,
 Diemen verre heeft doen soeken
 Eerment hier toe heeft volbracht.
 Oec benic dies also bedacht,
 Dat ic dengenen wille vermanen
 Die mi hier toe heeft ontspanen,
 Dat ic dit dichte den Here van Vorne,
 Dat was Visier, die mi te Horne
 Van hem sede so vele doghede,
 Dat mi dichtens te bat hogede;
 Want en had die wille gedaen
 Na dat mi nu heeft gestaen,
 So ne haddics niet wel connen gemaken,
 Want siecheit ende ander saken
 Hebben mi den tijt benomen,
 Dat ics niet wel te hoefde conde comen.
 Maer nochtan dor den here*

(55) Lodewijk van Velthem, *V° Partie van de Spiegel Historiael*, ed. cit., dl III, B. VII, kap. 15, 288-289.

*Die mi geprijst es so sere,
 So hebbic mi gebaest te mere
 Om hem te bluscen sine gere.
 Ay here! ontfaet nu dit.
 Daer ic mi dicke in heb verbit
 Eer ict conde te recht ontbinden.
 Ic hope oec, gi selder in vinden
 (op dat gijt doet algader lesen)
 Dinge die nuttelijc sullen wesen,
 Beide ter zielen, ende ter live.
 Maer ic, die om hem dit scrive,
 Ende noch noyt en sach den here,
 Daer mijn begeren nu af es sere
 Dat icken yegeren mochte gesien,
 Ic hope dat hi mi na dien
 Te houder soude wesen, haddics te doene.
 Waer oec, here dat selc persone
 Also die her Lodewijc es geheten
 Van Velthem yet liete weten,
 Dat soudi doen in alle stonde.
 Mijn dienst sal u sijn gereet
 Van alre dinc, die ic weet
 Die ghi begerende sijt an mi.
 Nu blijft gesont, here vri!
 God onse here die wese u bi,
 Ende mi mede, sa waer ic si! Amen!⁵⁶*

Wat leert men uit die verzen?

Lodewijk van Velthem draagt zijn werk op aan de Heer van Voorne wiens kapelaan hij graag wil worden. Om die heer bijzonder gunstig te stemmen vertelde hij enkele verhalen omtrent de *verborgen dinge* van Merlijn.. Van Jacob van Maerlant wist hij dat men met verhalen van dat soort in Voorne wel terecht kwam. De grote Vlaamse schrijver had zijn *Merlijn* toch ook voor de Heer van Voorne geschreven. Het was Velthems droom nu, *kapelaan* te worden op Voorne, net zoals Maerlant, die geen geestelijke was, aan het hof *koster* was geweest.

Een korte tekstvergelijking maakt duidelijk, dat Velthem in Jacob de vroegere koster van Merlant zag.

In de inleiding op zijn *Merlijn* vertelde Maerlant :

*So zal ickt dichten in Dietsche woert;
 Ick en selt niet laten doer hoer woert
 Die benyden mijn gedichte;
 Want doch alle quade wichte*

(56) *Ibidem*, dl III, B. VIII, kap. 35, p. 420-422.

*Toter doghet dragen altoes nijt.
 Hier omme zo wil ick in aller tijt
 Dat doen dat si my benyden
 Dus sullen si vele te min verblyden
 Also si van my dan horen tale.
 Dese historie van den Grale
 Dichte ick ter ere Heren Alabrechte,*

*.
 Ende nu biddick, dat is waer,
 Jacob de coster van Merlant
 Dien gy te voren hebbet becant
 In des Konincx Alexanders jeesten,
 Dat gy biddet, dat hi volleesten
 Moet dat hi hevet begonnen,
 Ende hi den ghenen moete onnen
 In des ere hi dit began.⁵⁷*

Velthem zegt hem dat achterna in zijn *Voortzetting van de Spiegel Historiael*:

*... vord te bringen in Dietsce word.
 Ende oec so hebbic daeraf gebord
 Verwet, dat ic node horde
 Ende dat minen sine sere storde
 Om dat ic dit vord wilde bringen.
 Nochtan, wat si daer om dingen
 Diet beniden: (dat verstaet,
 Die haer valsce quade saet
 Gesait hebben, die werelt wijt:
 In sael-s niet laten om haren nijt;
 Ic saelt den Heren (van Voorne) laten weten...

 Dor sijn heren (van Voorne) wille sal ic hier
 Dese heymelicheit laten verstaen,
 Omdat ic hope noch, sonder waen,
 Dat ic sijn pape sal wesen hierna.⁵⁸*

Het parallellisme tussen de twee geciteerde teksten loopt in het oog. Maerlant en Velthem dichtten in *Dietsce woerd* en Velthem zowel als Maerlant maakte gebruik van het procédé der *benyders*, die het de dichter zo moeilijk plegen te maken. Ze lieten er echter de pen niet om liggen. Beiden schreven ze de geciteerde verzen alvorens te vertellen over Merlijn en alle twee droegen ze hun werk op aan een Heer van Voorne. Velthems afhankelijkheid hier ten opzichte

(57) Jacob van Maerlant, *Graal-Merlijn*, ed. cit., p. 1, vss 5-43.

(58) De verzen werden hiervoor geciteerd in hun kontekst, p. 276.

van Maerlants inleiding tot de *Grael-Merlijn* kan niet in twijfel worden getrokken. De tekstovereenkomst is te frappant.

Waar Jacob van Maerlant nu dadelijk na de vermelding van zijn opdracht van de *Merlijn* aan de heer van Voorne zichzelf voorstelt als

Jacob de coster van Merlant

zegt Lodewijk van Velthem eveneens na de opdracht aan Voorne,

*... ic hope noch sonder waen
Dat ic sijn pape sal wesen hierna.*

Uit die verdere overeenkomst tussen de teksten van beide auteurs mag men o.i. met zekerheid afleiden, dat *coster* zoals *pape* een ambt aanduidt, en niet naar een familienaam verwijst, althans volgens Velthem niet, maar er is geen enkele reden om de waarde van zijn interpretatie hier in twijfel te trekken. Zoals Maerlant vroeger *koster* was geweest te Merlant in het Voornse Hof, zo wou Velthem nu *kapelaan* worden. De waarde van dit argument in twijfel trekken, door de mening te opperen, dat Velthem dezelfde wens zou hebben uitgesproken, indien Jacob een De Coster van het Marlant in Vlaanderen was, kan men moeilijk.

Het blijkt maar al te duidelijk, dat de Vlaamse dichter *koster* was te Merlant aan het Hof van Voorne op het ogenblik dat hij voor de heer ervan de *Grael-Merlijn* vervaardigde.

DE HEIMELICHEDE DER HEIMELICHEIT

Betreffende de *Heimelicheit* zullen we hier niet breedvoerig zijn. We beperken ons tot enkele aantekeningen bij inzichten van E.H. J. Noterdaeme.

Waar de onderzoeker aanneemt, dat de *Heimelicheit* ontstond omstreeks 1266, maar de opvatting verwerpt, dat het stuk geschreven werd bij de meerderjarigheidsverklaring van Floris V, schiet hij tekort. Immers, dat de *Heimelicheit* rond 1266 ontstond, wordt aangenomen, omdat men meent dat Jacob dat werk schreef bij Floris' mondigverklaring. E.H. Noterdaeme moest dus ook de datering afwijzen, of die tenminste opnieuw verantwoorden.

De bewering van een bij Floris V's meerderjarigheidsverklaring gedichte *Heimelicheit* acht Noterdaeme een loutere veronderstelling. Wie zich de moeite wil getroosten na te kijken met welke ar-

gumenten A.A. Verdenius zijn inzichten heeft gestaafd⁵⁹ zal eerder geneigd zijn te spreken van een gelouterde veronderstelling. Het zal hem zeer aannemelijk lijken, dat de middelnederlandse vertaling van het *Secretum Secretorum* voor een jeugdige Floris V zal geschreven zijn.

Was hij ooit de leerling van Jacob? Het is best mogelijk en zelfs hoogstwaarschijnlijk. Dat blijkt uit de verschillende werken, die de dichter opdroeg aan personen, die zich in Zeeland om de jonge Floris V bekommerden.

Kort na Floris' mondigverklaring keerde Maerlant naar Vlaanderen terug. Dat Floris V hem zeventien jaar later nog opdracht gaf voor hem een *Spiegel Historiae* te schrijven, mag er op wijzen, dat ze vroeger reeds in nauwe betrekking hadden gestaan tot mekaar, toen Floris te Voorne werd opgevoed en Jacob daar voor de hofkring zijn mooiste werken schreef.

DER NATUREN BLOEME

Het uitgebreide *Der Naturen Bloeme* schreef Jacob van Maerlant voor de *edel jongelinc*, Nikolaas van Cats⁶⁰. Deze moet de grote jeugdvriend van Floris V geweest zijn te Voorne. Op goede gronden neemt men aan, dat het werk ontstond kort na de *Heimelicheit*, die in 1266 voor Floris V werd geschreven. Inderdaad, voor 1270, wanneer Nikolaas van Cats voor het eerst in een oorkonde wordt genoemd⁶¹, kon Maerlant hem nog een *jongelinc* noemen. Nadien ging Nikolaas vlug een belangrijk persoon worden. In 1272 werd hij ridder geslagen. In die tijd reeds zien we hem belast met een belangrijke zending naar Engeland en in 1276 herstelde hij de orde te Utrecht na het wanbeheer van de Elect, Jan van Nassau⁶².

De historici hebben voor hem steeds veel aandacht gehad. De bewering, dat Cats na Floris' mondigverklaring een soort „gewijzigde voogdij” uitoefende en „gouverneur en favorijt” van de graaf moet geweest zijn, is — indien men er geen officiële functies in wil vinden — de meest aanvaardbare⁶³. Dat Jacob van Maerlant de

(59) A.A. Verdenius, ed. *Heimelicheit*, Inleiding.

(60) Jacob van Maerlant, *Der Naturen Bloeme*, ed. E. Verwijs, Groningen, 1878, B. III, p. 264, vs 2654. In de *Prologhe* leest men: *Ende dit dichtic dorch sinen wille, | dien ics an lude ende stille, | Dats mijn here Nyclaes van Cats. | Om dat mi ghebreect scats, | Bi dien biddic dat hem ghenam si | Dit juweelkijn van mi ; | dl I, p. 6.* Deze verzen wijzen er tevens op dat Jacob niet zo welstellend zal geweest zijn als door sommige onderzoekers werd beweerd.

(61) E. Verwijs, ed. *Der Naturen Bloeme*, Inleiding, p. XLI.

(62) *Ibidem*.

(63) *Ibidem*, p. XLII.

Heer van Cats leerde kennen tijdens zijn verblijf te Voorne, ligt voor de hand.

In *Der Naturen Bloeme* komen enkele verzen voor, die meermaals door de onderzoekers werden geciteerd. Op een bepaalde plaats vertelt Maerlant, dat ratten zich zeer snel vermenigvuldigen en al even onverwacht verdwijnen, zonder dat één kreng wordt weergevonden. In die passus komen deze verzen voor :

*In West Voorne te waren
Ne mach gheene ratte leven
Dat weet hi die dit hevet bescreven.*⁶⁴

J. van Mierlo vond er een belangrijk argument in voor de traditionele stelling⁶⁵, J. Noterdaeme voor de nieuwere⁶⁶. Laatstgenoemde weerlegde breedvoerig de opvatting, dat het vers, *Dat weet hi die dit hevet bescreven*, — er op wijst dat de dichter, hetgeen hij zegt uit eigen ervaring moet geweten hebben. De opmerking, dat de schrijver uit eigen ervaring kon spreken, maar dat dit lang niet zeker was, had hier voorzeker kunnen volstaan. Persoonlijke ervaring veronderstelt hier, dat de dichter zich zou hebben bezig gehouden met rattenvangerij op West-Voorne. Al even onbewijsbaar is het, dat Jacob iets over ratten te West-Voorne zal hebben vernomen van de monniken van Ter Doest.

Jacob van Maerlant had verbleven op Voorne. Het eiland West-Voorne was dat deel van de heerlijkheid, dat klein en afgelegen als het was, als vanzelf aanleiding gaf tot zorgen in Oost-Voorne, waar men regelmatig zal hebben gevreesd voor het behoud ervan.

Er is ook sprake van vogels in *Der Naturen Bloeme*.

In het *Derde Boek* dichtte Maerlant :

*Vanellus, dats die vaneel;
Een voghel wel bekennt een deel;
Een kivit beetet in Oostlant.*⁶⁷

J. van Mierlo beweerde, dat *Oostlant* de aldus toen en nu nog genaamde polder moest zijn, gelegen ten westen van het Brielse Merlant.

E.H. J. Noterdaeme meende als enig mogelijke verklaring Noord-Duitsland, — de kusten van het Oostzeegebied, — te kunnen doen

(64) J. van Maerlant, *Der Naturen Bloeme*, ed. cit., B. II, p. 129-130, vss 2952-2954.

(65) J. van Mierlo, *Jacob de coster van Maerlant*, p. 62-63.

(66) J. Noterdaeme, *Handelingen*, p. 245-254.

(67) J. van Maerlant, *Der Naturen Bloeme*, ed. cit., B. III, p. 294-295, vss 3489-3491.

gelden. Zong men vroeger niet : *Naar Oostland willen we varen, daer is een betere steel?*⁶⁸

Elders zegt hij : „Wij kunnen ons voorstellen, dat Jakob van Maerlant, in gesprek langs de haven van Damme met die Oosterlingen, de kieviten zag voorbijvliegen en neerstrijken in de weiden en dat de kooplieden er naar wezen en zegden : Kievit — avis teutonice dicta kievit. De dichter vond deze benaming die de langge-rekte schreeuw van de vogel nabootste — a sono vocis — zo leuk, dat hij in zijn „*Der Naturen Bloeme*” er aan herinnerde en schreef : „kivit heet in Oosterland”.⁶⁹

Het is inderdaad niet onmogelijk dat de dichter Duitsland bedoelde, maar het kan best, en het is waarschijnlijk, dat hij dacht aan de polder Oosterland op Oost-Voorne, waar hij lange tijd had vertoefd. Schrijvend voor een inwoner van Cats op Beveland kan hij misschien ook het op een boogscheut afstand gelegen Oosterlant op Wolfaertsdijk voor ogen hebben gehad. Kortom, het heeft maar weinig betekenis te redetwisten over de kieviten van Oosterlant en de ratten van West-Voorne. Goede argumenten voor de traditionele opvatting geven ze niet, tenzij men er Maerlants belangstelling voor het Noorden in terugvindt. Voor de nieuwere inzichten pleiten ze in geen enkel opzicht.

De omstandigheid, dat *Der Naturen Bloeme* werd opgedragen aan de jonge Nikolaas van Cats, de jeugdvriend van Floris V te Voorne, steunt volkomen de opvatting, dat de dichter in Voorne zal verbleven hebben en koster zal geweest zijn te Merlant.

Was er een kosterambt te Merlant in de periode 1260-1267?

Deze vraag willen hier even naar voren brengen, mede omdat het ons mogelijk lijkt, dat de voorstanders van de nieuwere opvatting, geneigd zullen zijn ze ontkennend te beantwoorden.

Is het werkelijk een „neen”, dan moet men het niet langer als mogelijk beschouwen, dat Jacob ooit koster was. Alleszins was hij dan een De Coster. Het is dan evenwel niet bewezen, dat hij in het Vlaamse Marlant geboren werd. Lodewijk van Velthem, de voortzetter van Maerlants werk, noemde zich toch ook niet naar zijn geboorteplaats, Sichem. Wel maakte hij gebruik van de naam van het dorp waar hij pastoor was toen hij zich met de dichtkunst inliet.

Men zal wel nooit aantonen, dat er in het Voornse Merlant geen koster was in de periode 1260-1267. Waarom zal er toen wel één geweest zijn? Vooraf bestaan er twee mogelijkheden. Ofwel was

(68) J. Noterdaeme, *Handelingen*, p. 255.

(69) *Ibidem*, p. 257.

Merlant een parochie, ofwel was het de plaats in de onmiddellijke nabijheid van het Voornse kasteel waar de hofkapel stond. De tweede mogelijkheid ligt het meest voor de hand, omdat Jacob ons de indruk geeft *koster* te zijn geweest *van de heren van Voorne te Merlant*. Naar dat voorbeeld wilde Velthem, de voortzetter van zijn werk, kapelaan worden van de heren van Voorne.

Kon in Merlant de hofkapel gestaan hebben? Aanvankelijk vermoedend, dat er tussen het kasteel en Merlant wel enkele kilometers afstand kon zijn, vroeg ik inlichtingen aan Dr. H.P. Schaap, die zo goed was mijn brief nog verder te zenden aan L.C. van der Knoop, een ander rechtshistoricus, die zich eveneens inlaat met een onderzoek naar de oorsprong van Den Briel-Maerlant. Beiden antwoordden me dat er tussen het kasteel van Voorne en Merlant geen afstand was.

L.C. van der Knoop schreef dat ook A.A. Arkenbout een oplossing wil geven aan de Brielse problematiek. Op grond van uitsluitend Voornse archivalia zou hij in mijn straatje zitten. Ik wens hem veel succes met zijn opzoekingen. Dr. H.P. Schaap en L.C. van der Knoop wens ik dat evenzeer, terwijl ik hen nogmaals dank voor de vriendelijke brieven.

Ook E.H. J. Noterdaeme ben ik dank verschuldigd. Indien hij in dit artikel een aantal fouten niet meer weervindt, dan mag dat wel een bewijs zijn, dat onze gesprekken vruchtbaar waren. Ten slotte en voornamelijk stel ik er prijs op mijn promotor, Prof. Dr. H. van Werveke te danken voor de vele hulp die ik van hem mocht ontvangen.

BESLUIT

In de inleiding van zijn *Grael-Merlijn* noemde Maerlant zichzelf *Jacob de coster van Merlant*. Mag men er uit afleiden, dat de dichter *de Coster* heette en geboortig was uit het Marlant onder Houtave, gelegen naast Snellegem, waar hij klerk zou zijn geweest bij de heren van Roden? Wij vonden bij de voorstanders van die opvatting geen argument, dat afbreuk doet aan de traditionele mening die aanvaardt, dat Jacob van Maerlant het ambt van koster uitoefende te Merlant op Voorne. Het enige zekere dat men in het nieuwe stelsel aantreft is het bestaan van een *Marlant-Matland-Mallant in Houtave* en van een *Jacobus custos* te Snellegem in de tijd toen de dichter nog leefde. Verwerpen moet men o.m. de opvatting omtrent de opdracht van de *Alexander*. De *Ghtile* of *Gheile* aan wie Maerlant zijn werk opdroeg, was zeker geen Heila

de Rod van Schelderode. De dichter vertolkt Hollandse bekommernissen, wat ons aanzet de opdrachtgeefster in het Noorden te zoeken. Het was immers niet toevallig dat Jacob aan Alexander het Hollandse wapenschild gaf. Tevens zette hij zich, tegen Vlaanderen, op Hollandse zijde in de kwestie der roverij op de Schelde. In verband met deze zaak noemde Maerlant Hendrik III, de Hertog van Brabant, die toentertijd, na de dood van Willem II, aan de zijde van Aleida van Avesnes de voogdij uitoefende over Holland. Het is waarschijnlijk, te meer daar het volgende werk voor de heer van Voorne werd gedicht, dat Maerlant de *Alexander* vervaardigde voor Machtile van Brabant, in de nabijheid van het Voornse hof. Machtile, de weduwe van Floris IV was de moeder van Aleida van Avesnes en de toen pas gestorven Willem II.

Hendrik III, de medevoogd, was haar neef. Het is o.i. niet onwaarschijnlijk, dat de Brabanders die letterlievend waren, en wellicht ook Aleida van Avesnes, die uit Henegouwen was overgekomen, in het Noorden diets schrijvende dichters hebben aange trokken. Dit zou Maerlants tijdelijke uitwijking verklaren.

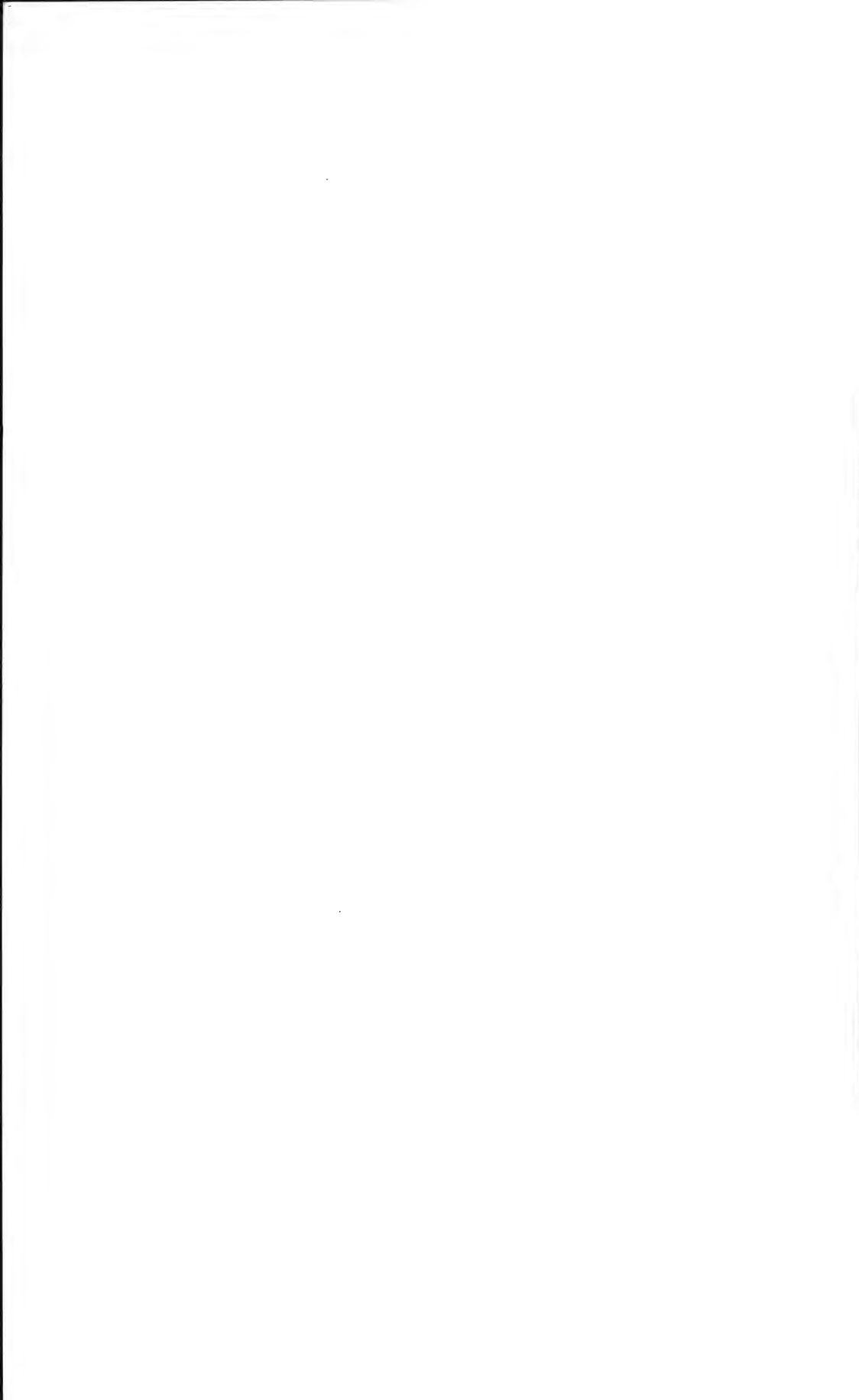
De opvatting, dat de Vlaamse dichter koster is geweest te Merlant op Voorne hoeft geen onwaarschijnlijke veronderstellingen. Een verblijf van Jacob in het toenmalige bestuurscentrum ligt voor de hand. De werken waarvan we weten, voor wie hij ze schreef, vonden alle een bestemming in het Noorden. De *Alexander* zal wel geschreven zijn voor Machtile van Brabant, de moeder van Ida van Avesnes en Willem II, de *Grael-Merlijn*, waarin de dichter zich *de koster van Merlant* noemt, werd opgedragen aan Aelbrecht van Voorne, die aan zijn hof Ida van Avesnes terzijde stond bij de bevoogding van de jonge Floris V. Van de daarop volgende *Ystorie van Troyen* zei Maerlant later in de *Spiegel Historiae*, dat hij die te Merlant schreef (... *ende wi maecten te Merlant.*). Het geldt hier zeker een verwijzing naar het Voornse Merlant, niet enkel omdat het voorgaande en volgende werk voor de regeringskring te Voorne werden gedicht, maar ook omdat de mededeling nopens de plaats van vervaardiging van de *Ystorie* gericht is aan het adres van de Hollandse graaf Floris V, die toen de dichter op Voorne was, daar vertoefde. Had Maerlant zijn *Ystorie* in het onbekende wijkje Marlant onder Houtave in Vlaanderen geschreven, dan zou hij wel liever *Houtave*, of ter wille van het rijm *Vlaenderlant* hebben geschreven. Zodoende zou hij ook verwarring hebben voorkomen, want het onbeduidende Vlaamse *Marlant* kende niemand. Iedereen zou verkeerdelijk aan *Merlant* op Voorne hebben gedacht.

Zijn *Heimelicheit* schreef de dichter bij de mondigverklaring van Floris V. Niet alleen de inhoud van het werk steunt die op-

vatting. Er is ook de bekendheid van de schrijver met het milieu waarin de jonge graaf zich bewoog. Kort na de *Heimelicheit* volgde *Der Naturen Bloeme* voor Nicolaas van Cats, een *edel jongelinc*, de oude vriend van de jonge Floris aan het Voorne hof.

Jaren later, in 1283, begon Maerlant in opdracht van Floris V aan zijn *Spieghel Historiael*. Deze betrekking tussen de graaf en de dichter wordt enkel goed verklaard, wanneer men aanneemt, dat ze dateert uit de tijd toen beiden te Voorne vertoefden.

Ook Lodewijk van Velthem, de voortzetter van Maerlants werk helpt ons het probleem op te lossen. Ergens in de *Ve partie van de Spieghel Historiael* draagt hij zijn werk op aan de Heer van Voorne. Hij drukt daar de wens uit diens kapelaan te worden. Velthem leunt er aan bij de *Merlijn* van Maerlant, op de plaats waar deze eveneens zijn werk opdraagt aan de Heer van Voorne en vertelt dat hij *Jacob de coster van Merlant* is. Het parallellisme tussen de verzen van Velthem en Maerlant is op de bewuste plaats zo sterk dat het zeker ook doorloopt waar de ene zich de *coster* noemt en de ander zegt *pape* te willen worden. In het vers *Jacob de coster van Merlant* uit de *Merlijn* verstond Lodewijk van Velthem, de voortzetter van dat werk, het woordje *coster* als een ambt en niet als een familienaam. Het ware onbillijk hier aan de juistheid van Velthems interpretatie te twijfelen. Met hem neemt men veilig aan dat Jacob van Maerlant koster was te Merlant op Voorne.

Arnold Mercator als germanist

door

Dr. R. VAN DE VELDE
Aangesteld Navorsers N.F.W.O.

De opkomst van de Germaanse taalwetenschap dient te worden gesitueerd in de periode van het Humanisme. Hoewel deze en andere synchronistische stromingen wezenlijke verschillen vertonen met de kenmerken der moderne taalstudie, hebben diverse factoren uit het zestiende-eeuwse geestelijke klimaat de oorsprong van de germanistiek bepaald.

Eenzijds bevorderde de Renaissance de cultivering van de moedertaal¹, terwijl anderzijds de Hervorming in de landstaal het doeltreffend middel zag ter verspreiding van de nieuwe godsdienstige opvattingen.

De groeiende nationale bewustwording, de belangstelling voor het eigen verleden en de uitvinding van de boekdrukkunst wijzigden of verruimden de belangstellingscriteria der toenmalige taalkundige en filologische studie in aanzienlijke mate².

Kenschetsend voor de diepe inwerking van deze invloedsfactoren zijn de ontdekking en de verspreiding van verschillende Oudgermaanse teksten. De taalkunde en de filologie worden echter veelal geïntegreerd in andere wetenschappelijke disciplines en leveren geen stof voor autonoom onderzoek³.

In de aanvangsjaren der Germaanse taalkunde nemen bepaalde geleerden een belangrijke plaats in. Hun bijdragen, vrijwel ononderzocht, worden enkel als merkwaardigheden of ter wille van de volledigheid vermeld.

Tot die merkwaardige zestiende-eeuwse germanisten behoort Arnold Mercator (Leuven 31 augustus 1537 - Duisburg 6 juli 1587), de zoon van de beroemde Vlaamse cartograaf Gerard Mercator. Hij

(1) Vgl. o.m. L. Van den Branden, *Het streven naar verbeeterlijking, zuivering en opbouw van het Nederlands in de zestiende eeuw*, Gent 1956. J.F. Vanderheyden, *De Livius-vertaling van 1541. Kanttekeningen bij de opdracht en Livius-uitgave van Jan Gymminck*, Gent, 1959.

(2) Het moge volstaan te verwijzen naar de jongste publikaties: J.F. Vanderheyden, *Hervorming en neo-filologie*, Gent 1962, p. 12 en vlg. A.G. van Hamel, *Geschiedenis der taalwetenschap*, Den Haag z.j. (3e druk), p. 29 en vlg. J.T. Waterman, *Perspectives in linguistics*, Chicago 1963, p. 11-13. M. Leroy, *Les grands courants de la linguistique moderne*, Bruxelles, Paris 1963, p. 8 en vlg.

(3) Het is onmogelijk binnen het bestek van deze bijdrage de raakpunten der zestiende-eeuwse filologie met andere wetenschappen te behandelen.

volgde zijn vader naar Duisburg, waar hij na zijn studiën in de letterkunde, mathematica, architectuur en geografie een grote wetenschappelijke bedrijvigheid ontplooid⁴.

Mercators grote verdienste voor de germanistiek ligt vooral in zijn studie van het Gotisch. Tijdens zijn geografische en archeologische onderzoekingen in de omgeving van Duisburg was hij na Cassander en Gualtherus⁵ vermoedelijk de enige Nederlander, die te Werden aan de Ruhr de vermaarde Codex Argenteus uit de vergetelheid opdiepte. Strikt genomen kan hier van een ontdekking geen sprake meer zijn. Arnold Mercator was over het bestaan van de Codex Argenteus voldoende door de beide ontdekkers ingelicht. Waarschijnlijk heeft hij uit hun geschriften de Gotische karakters leren kennen. De vriendschappelijke betrekkingen, die de familie Mercator met Cassander en Gualtherus onderhield, maken zijn belangstelling voor deze bijbelcodex dan ook begrijpelijk. Ook Mata-lius Metellus had hem circa 1572 op dit kostbaar handschrift ge-
wezen⁶.

Hoewel Mercators belangstelling als germanist tot dit manuscript beperkt bleef, kende zijn bijdrage een ruime verspreiding door de opname in Janus Gruterus' *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*⁷.

Mercator was, voor zover wij konden nagaan, de eerste geleerde in de ontwikkelingsgang van de Gotische filologie, die circa 1573 een Gotische tekst in het karakteristieke unciaalschrift optekende, vertaalde en van commentaar voorzag.

Het gaat hier niet langer om enkele getranscribeerde tekstsni-pers zoals bij zijn onmiddellijke voorganger Becanus, maar wel om twee doorlopende tekstfragmenten (Mt. VI 7-16 en Mk. I 1-18). Enkel het inleidend gedeelte (Mt. VI 7-9) werd ter illustratie ge-transcribeerd. Deze waardevolle bijdrage werd door Michael Mer-cator uit de nagelaten handschriften van zijn vader gelicht en ter beschikking van Gruterus gesteld.

De beschrijving van Arnold Mercators merkwaardige vondst en van de toestand, waarin de Codex Argenteus zich bevond, luidt bij Gruterus :

(4) Vgl. Wauwermans, *Biographie nationale*, Bruxelles 1898, T. XIV, kol. 370.

(5) Zie over deze geleerden en hun ontdekking ons artikel: *Het Gotisch. Ont-dekking van de Codex Argenteus en eerste belangstelling*, *Handelingen XV der Ko-ninklijke Zuidnederlandse maatschappij voor taal- en letterkunde en geschiedenis*, Oudenaarde 1961, p. 295-298.

(6) Vgl. J.W. Schulte, *Gothica Minora*, ZfdA, Berlin 1879, Bd. XXIII, p. 321 en vlg. Zie over de betekenis van Metellus in bovengenoemd artikel, p. 299.

(7) Amstelaedami, Franciscus Halma, 1707, Vol. I, p. 146-148. De eerste uitgave verscheen in 1602-1603 te Heidelberg. Om welke reden de derde uitgave gebruikt werd, zal verder uiteengezet worden. Zie p. 289-290.

Ab his non omnino abluenda isthaec inter Bembi schedas reperita.

WIVAVYEW:ICELRALIS
TEWNIÉ ENIKE · 3MA
TINIV:VMR:NIAL:
WMAIOTAN:AINO:KW

Guntero Putemur.

2 *Inventum etiam extra Viterb. in Cybeles, uti putant, delubro istud Etrusci literi.*

CEPZUMWOFEEV
MEFOEPEZEC
CEIV EHNICDEIN
KXIZKXV

Id Latinus literis est
Belyu. meos iiii
meos icy. yeb.
Ktili. yptib. Ktipib
Atyli xv

Interpretatio Latina.
Etrus. domo. Hospita. Ihs
Hospiti. primo. excepta. fuit.
in. domo. puellae. Ipte. paterna
duci. Piti. patris.
An. 5.

Gunterus y Metellii. hedit.

3 *Coloniae quoque ex annulo quodam delineavit nobis sequens Arnoldus Mercator.*

1099182000000000
7009182000000000

4 *Detur hoc patriae. linguae, ac subnectantur superioribus exolevis, Gothica ista, sive Germanica sunt, qua communicavit no-
bis amicus noster Michael Mercator inventa inter rei paternae, neque enim meruerant cur aut perirent, aut cum
blatu ac tines belligerarent; cum novitate sua non uni Germano, non uni Belgae in delictis haberi possint, forte et-
iam debeant. Pater ergo Michael Arnoldus Mercator, aut extare in Bibliotheca Abbatiae Werdensis Codicem
antiquissimum, ante mille plus minus annos in pergamento aureis & argenteis literis perscriptum, continentem quatuor
Evangelistarum opus, sed quod dolendum est, laceratum, disruptum, & nullo ordine ignorantia compactoris colligatum.
Ex eo sequentia delineavit Arnoldus, opera & adminiculo Reverendi Domini Henrici Duden pro tempore Abba-
tis: paucas quidem illas; sed plura communicare vetabat obsequitas literarum jam vetustate evanescentium.
Hunc librum quatuor Evangeliorum in Gothicam linguam converterunt edidit Franciscus Junius cum observationibus & Go-
thico Glossario Francisci Junius Dordraci CID 130 LXX. vide in Glossario Alphabetum Gothicum.*

Alphabetum.

Ma: BKb: J: c: d: E: e: F: f: G: g: h: h: H: e: longim:
Y: t: h: 1: i: k: k: l: l: M: m: N: n: o: o: P: p: Q:
q: F: v: S: s: T: t: U: u: u: Y: w: y: z: z: z: X: ch:
X, non habent, sed ejus loco K S. utuntur.

Observanda est differentia inter A, & A, quod in a
prior pes longior sit deorsum missus, in l. vero pares sint.
Cautè etiam observa differentiam inter K & k, illud est k, istud r.
Gamma capitale g est. hinc abbreviaturae rPsi, id est, Godes, & sPsi, Godt.
X S. IS. Christus Jesus.
z pronuntiari debet ut t. vel l. ut Zorobabel, EZKAs. Tforobabel. Es-
dras. haec Lectori sufficiant.
. n. Diphthong. pronuntiatur ut c. more Graecorum. s ante s. pronuntiatur ut n.
item s ante K.

Pl. 1. — Mercatoris Gotisch alfabet.

Matthaei. caput.

He te leguona.

1 BIDDENDANS NYGAN NI FDI YANKO-
GLIY SYLSE YE YAI YINDA YHCKE-
IY IM AYK EI IN JIM Y ANKO =
EIN SEINM ANDYHNSGAINDANI NI
GAIKRY NI YAIM YAIT ANK JI-
TJ IZAK YZEIGNS TYNKBY Y-
ZE ANKYZEIGNS BDEGNY INI SYA
NI BDEGLIYCHS.

bidjantam veltban in bla vnoarjacht forafur ibas thunde
... bidjantam veltban in bla vnoarjacht forafur ibas thunde

INTERPRETATIO

1 Biddende 1 aber 1 nicht 4 vill 1 vnoard 6 gibt, so
vnoe 1 die 8 heiden, 9 dancket 10 inen 11 auch 12 des
jes 13 in 14 spren 15 sijn 16 worden 17 verbont vnoe-
den, 18 nicht 19 gelickel 20 die 21 dennen, 22 vnoe 23
auch 24 joverer 25 vatter 26 dass zeiget so is 27 be-
nuffet 28 fur den so ihr 29 biddet 30 am, 31 for-
uan 32 biddet ihr.

1 JTTA VNSAK YI IN HIMINA YEI=
BNAI NAMR YEIN NIIMAI YINDIN-
ASSNS YEINS SYE IN HIMINA GHI
ANAI AKYAI HADIF NNSKANAI YAI
SINTEINAI TIF NNS HIMIDAKAI GHI
JFAET NNS YATEI SKHADNSSI GAIMAI
SYAYE GHI YEIS JFAETAI YAI SK=
NLAIM NNSAKIM GHI NI FKPTAIS
NNS IN FKJSTIBNGAI AK LANSEI
NNS JI YAMMA MBIAI NTE YE =
IN JIST YINDANSKODI JI MATHS
JI YIYNS IN JIXINS JMEN.

INTERPRETATIO

1 Vatter 2 vnsr 3 der du 4 im 5 himmel, 6 gebelget
vnoerde 7 dein 8 name, 9 ongenne 10 dein 11 reich,
12 vnoe 13 im 14 himmel 15 so auch 16 auff 17 erden,
18 vnsr 19 seglich 20 brot 21 gib 22 vns 23 hend
am tage 24 und 25 affast, i verlass 26 vns 27 die 28
skhulden vnsr, composta dictio est ex sknla
Ei NNSGAIMA, debita nostrae 100 pro vnoe 11
auch 12 vnsr 13 affaten, i. vergeben 14 den 15 skhul-
den 16 vnsr, 17 Auch 18 nu 19 bringe 20 vns
21 in 22 versuchunge) in dictione hac vocalis JI
sua more deit FKJSTIBNGAI PRO
FKJSTIBNGAI, 23 aber 24 luse 25
vns 26 von dem 27 vbel, 28 Denn 29 dem 30 ist
dass reich, 31 vnd 32 macht, 33 vnd 34 heertcheit 35
in 36 ewnichet, Amen.

Evangelium Domini cum interprete.

1 NTE GABAI JFAETIY MANNAM MISSA=
DEDINS IZE, JFAETIY GHI IZYS JTTA
IKYAK SANFAK HIMINA IY GIBAI
NI JFAETIY MANNAM MISSADEDINS
IZE NIY NI JTTA IKYAK JFAET =
IY MISSADEDINS IZAKOS. APYAN
BIYE JSTIY NI YAIKYAIY
SYAYE YAIJITANS SJIKSI FKJ=
YAKOND ANK ANDYHNSY SEINAI
EI TAJIOND NI MANNAM JSTIN=
DANS JAMEN IYAI IZYS YATEI
JNDONEMAN MIRDAN SEINA.

INTERPRETATIO

1 Jnde 2 so ihr 3 affastet, i. verlasset 4 den menneren,
(vnos uti potiores pro utroque indifferenti sic-
tu hic posit) 5 ihre 6 misethaden, 7 so verlasset
8 auch 9 euch 10 ewner 11 vatter 12 so im 13 himmel
(silvaud, est), 14 Aber 15 so ihr 16 nicht 17 verlasset
den 18 menneren 19 ihre 20 misethaden, so vnoard
auch 21 nicht 22 ewner 23 vatter 24 affastet,
25 ewner 26 misethaden 27 vnen ihr aber 28
fassendet, 29 nicht 30 vnoerde 31 so vnoe 32 die glessener,
oder, entheil leut 33 saure, 34 die auch 35 veruwan-
deln 36 ihre 37 andulsten, 38 auff das ses 39 jbes-
sonit 40 vor den 41 menneren, hominibus 42 va-
fendit, participium est (seunantes), 43 Amen
44 sich ich 45 auch 46 dass die 47 angenomen sub-
stantivum habet, 48 sicut 49 mercklohn, Graeca
dictio est mercedis, i mercedem dass est mercedis,
sicut mercedlohn.

JYJSTEGE YAIH MIAKIM
JNDSTROIY
JNSTADEINS JYJSTEGANS JNIS XANS
SINANS YFA, SVE JAMEY IST IN ES=
IN JANSSTAI, SAI IK INANDAI JSSAI
MEINAI AKI YNS SIEI GMDIYIY
YIG YEINAND FLIKA YNS STIEN JYAI
JANDINS IN JYIYONI MANNIYIY FINS
JAIKES, YAIKKEIT STIENS SINS INSKIS.

Evangelium durch Marcum
fanget an.

Anfange des Evangelii Jesu Christi des Sohn
Gottes, vnoe gemeldt ist in Pasa dem prophete,
sike ich send, meinen Engel sijn ihu, so vnoe den
vnde denen vnoch fur ihu. Ein sijn vnoe den
der vnoe den, v a bet die vnoch sein recht, vnoe-
ket vor sijn enser Gots.

YAS IΩANNES ΔΛΠΙΣΑΝΔΙΝ ΔΥΠΤΩΝ, ΣΗ ΜΕΚ /
ΣΑΝΔΙΣ ΔΛΠΙΣΑΝΔΙ ΚΕΙΒΑΣ ΔΙ ΔΛΛΓΕΙΝΔΙ
ΚΛΥΔΙΚΥΕ, ΣΗ ΙΣΙΔΔΓΕΔΙΝ ΔΙΙΜΜΑ ΔΛΠ
ΠΙΔΔΔ ΔΠΝΔ ΣΗ ΙΚΚΙΣΝΑΧΜΕΙΣ, ΣΗ ΔΛΠ =
ΠΙΔΔΙ ΥΕΣΙΝ ΔΛΔΜ ΙΝ ΔΠΚΩΔΝΕ ΔΟΔΙ ΚΚΔΜ
ΙΜΜΑ ΔΝΔΘΑΠΙΔΑΝΔΙΣ ΚΚΔΥΔΙΚΥ ΔΝ ΣΕΙΝΔΙΜ:

Es war Joannes dauptend in der wuust, und predi-
chtem den tauff des reuones, zu anlaghinge der sau-
den, und anfighingend tho im al fudca landt, vnd
von ierusalem, vnd wardend gedanffet alle in der
Jantdanen vnaffer, von im anirzgende ihre sunden.

YAS UYUAN IΩANNES ΣΑΞΙΥ ΣΤΑΓΔΑ ΜΙΛ =
ΕΛΑΝΔΙΝΙΣ, ΣΗ ΣΙΠΔΑ ΦΙΔΔΕΠΔΒΙ ΗΠΙ ΣΕΙ:
ΝΩΝΑ, ΣΗ ΜΩΠΙΔΟΥ ΚΑΜΣΤΕΙΝΙΣ, ΣΗ ΜΙΔΙΣ Η
ΗΠΥΙ ΥΙΣΚ, ΣΗ ΜΕΚΣΑ ΜΥΓΑΝΔΙΣ, ΗΠΜΙ Υ
ΣΥΙΝΥΧΑ ΜΙΣΑ ΔΔΚ ΜΙΣ ΥΙΣΕΙΚ ΝΙΛΜ
ΣΗ ΣΙΝΙΣ ΣΙΔΕΜΑΠΔ ΝΙΣΤΑΝ ΙΝ ΔΥΠΤΩΔΙ
ΣΗ ΥΑΣ ΙΝ ΥΙΣΑ ΔΥΠΤΩΔΙ ΔΓΕ ΔΔΥΚΤΩΝΙΣ
ΚΚΙΣΑΝΙΣ ΚΚΔΜ ΣΑΤΩΝΙΝ ΣΗ ΥΑΣ ΜΥ ΔΙΣΑ ΔΜ
ΣΗ ΝΙΣΙΔΕΙΣ ΔΝΔΘΑΠΙΔΕΔΙΝ ΙΜΜΑ.

Es war Joannes gekleidet mit Kameel bairen,
und ein veltene garde bey seinen huffen, und von-
ffen schreibten, und vuidid bonnich wacsielt, und von-
drichie jagendi, Es komt ein geschwinder dan ich
achter mich, desse ich nicht bin vmerdich nachre-
gendi zu ontkunden die schobtrauff seiner schobe,
dan ich tauffe euch in wasser, aber er wurdit euch
tauffen mit dem heiligen geist. ΔΜΙΝ ε hinc
athem noitrum, qui & Latinis spiritus dicitur, ut:
emissit spiritum. ΥΕΙΒΑΜΑΝ sanctum, hinc
pud nos vnecibschoff, pro episcopo benedictio-
nes adminitranre, vneywaffer, pro aqua con-
crata & sanctificata, & vuididom pro facta do-
mo, &c.

ΣΗ ΥΑΚΥ ΙΝ ΣΑΙΝΔΙΜ ΔΔΓΔΜ ΔΔΜ ΙΣ ΚΚΔΜ
ΝΑΕΚΔΙΥ ΤΑΕΔΑΙΣ. ΣΗ ΔΛΠΠΥΣ ΥΙΣ ΚΩΜ
ΙΑ ΗΑΝΝΕ ΙΝ ΔΠΚΩΔΝΕ. ΣΗ ΣΙΝΙΣ ΙΣΓΛΓΣΑΝΔΙΣ
ΙΣ ΧΑΜΦΥΑΤΙΝ ΔΣΑΘ ΗΣΛΙΚΝΑΝΙΣ ΗΙΜΙΝΔΝΙΣ.
ΣΗ ΔΗΜΑΝ ΣΥΕ ΔΔΚ ΔΠΣΑΔΑΝΔΙ ΔΝΔΝΔΝΔ
ΣΗ Σ ΤΙΚΝΑ ΔΔΜ ΙΣ ΗΙΜΙΝΔΜ ΥΙΣΙΣ ΣΙΝΙΣ
ΜΕΙΝΙΣ Δ ΔΙΝΒΑ, ΙΝ ΥΙ ΖΕΙ ΧΑΜΦΑΔ ΔΕΙΚΩΔ
ΥΑΚΥΣ ΔΝΔΘΗΝΕΥΑΝΔΙΣ ΔΝΔΘΕΠΔΝ ΣΚΙΝΔΑ =
ΚΑΠ ΣΚΑΗΕΙΣ, ΔΥ ΥΑΝ ΙΚ ΔΑΠΙΣΑ ΙΣΥΙΣ ΙΝ
ΥΑΠΙΝ, ΙΥ ΙΣ ΔΠΠΕΙΥ ΙΣΥΙΣ ΙΝ ΔΗΜΙΝ ΥΕΕ
ΗΑΜΑΝ.

Vnd es war in ghenen dachten das Jhesus quam von
Nazareth in Galileen, und getaufft vna von Joanne
im ierdan, und zur stund anirzgende auß dem vna-
ffer, gesach er die himmelen anflauckendi, und den
geist vna ein tauß anirzgende nach im, und ein
stimme quam auß dem himmel. Du bist mein seer lu-
ber sohn, in ihn hab ich ein vnolgesellen. und zur
stundt sicht der geist hat im aufgestawnet in der vna-
ffen, und wardit in disse vnuffen 40. tagte ver-
sucht vna Satban, und vna mit den thieren, und
die engelen handthaben im.

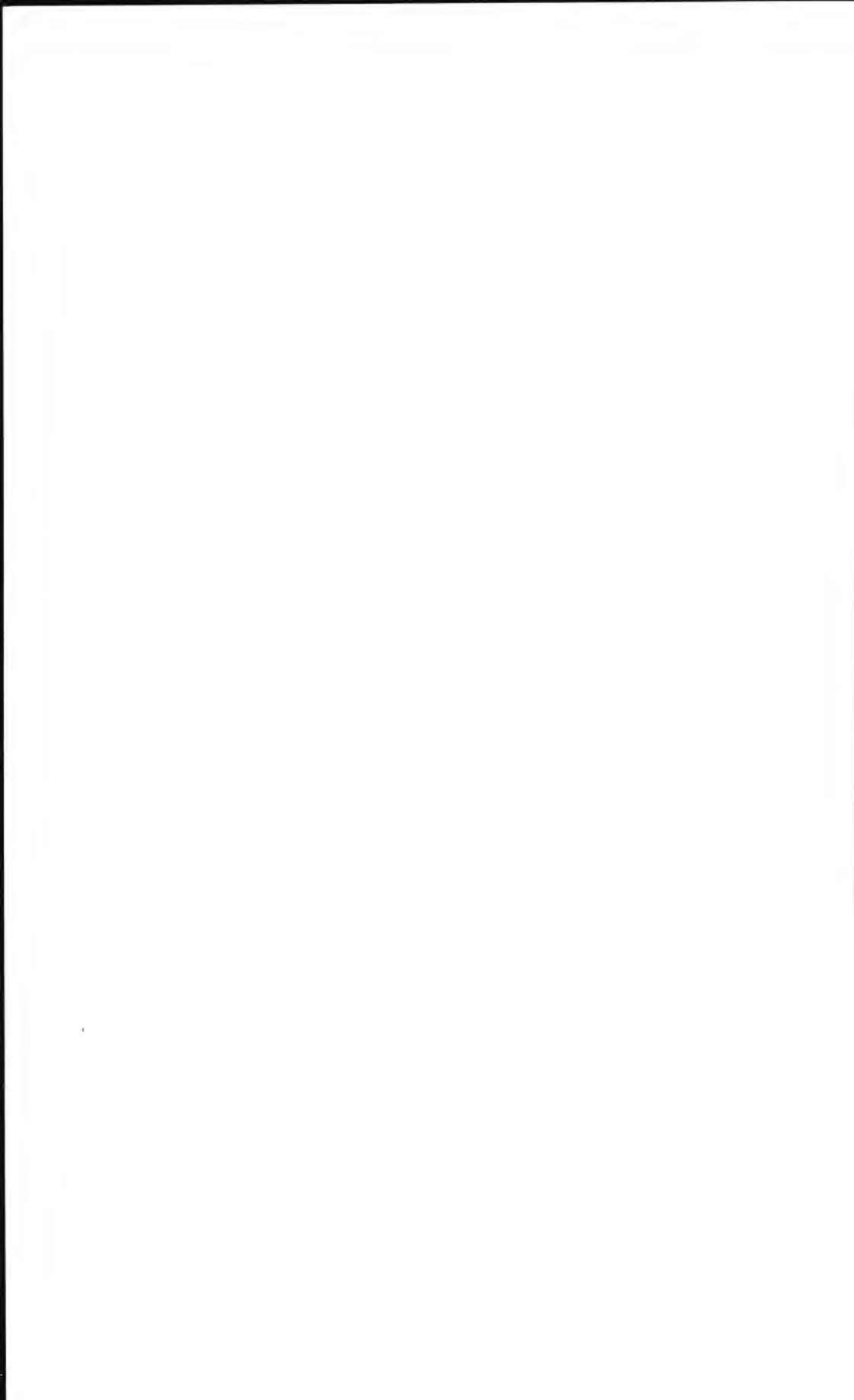
ΙΥΔΑΚ ΔΤΕΙ ΔΠΙΔΑΝΙΣ ΥΑΚΥ ΙΩΑΝΝΕΣ, ΔΔΜ ΙΣ
ΙΝ ΣΑΔΕΙΔΑ ΜΕΚΑΝΔΙΣ ΔΙΥΑΝΣΕΣΑΝ ΥΠΙΔΩΝ
ΣΑΚΔΣ ΕΣ ΣΥΣ, ΜΥΓΑΝΔΙΣ ΥΑΤΕΙ ΙΣΗΑΔΑΝΕ ΔΔ =
ΥΑΤΑΜΕΝ, ΣΗ ΔΠΝΕΘΔΑ ΣΙΚ ΥΠΙΔΑΝΙΣ ΔΚΔΙ
ΣΥΣ ΙΔΚΕΣΑΥ, ΣΗ ΕΔΗΜΚΕΙΥ ΙΝ ΔΙΥΔ-
ΣΕΣΑΝ.

Aberachter das angeist wardit Joannes, quam
Jhesus in Galilea predichend das euangelium desreichs
Gottes, jagendi das unigefuliet ist die izeyt, und
geneket sich dasi reich Gottes: habet beuon, und ge-
lanbet dem euangelio.

ΣΗ ΟΚΒΑΝΔΙΣ ΔΑΙΚ ΜΑΚΕ ΙΝ ΣΑΔΕΙΔΑΔΙΣ
ΣΑΣΑΘ ΣΕΙΜΟΝΙ ΣΗ ΔΝΔΚΑΙΔΝ ΒΚΑΥΔΚ
ΙΣ ΥΙΣ ΣΕΙΜΟΝΙΣ ΧΑΙΚΤΑΝΔΑΝΙΣ ΝΑΤΙ ΙΝ
ΜΑΚΕΜ, ΥΕΣΙΝ ΔΙΚ ΗΙΣΚΑΝΙΣ ΣΗ ΔΠΥ ΙΜ
ΙΣ. ΗΙΚΑΤΙΣ ΔΔΚ ΜΙΣ, ΣΗ ΓΑΤΑΙΣΑ ΙΓΜΙΣ
ΥΔΙΚΥ ΔΝ ΝΑΤΙΔΝΙΣ ΜΩΝΕ, ΣΗ ΣΙΝΙΣ ΔΔΕ-
ΤΑΝ-ΔΑΝΙΣ ΥΑ ΝΑΤΙ ΣΗ ΣΕΙΝΑ ΔΠΙΣΤΙΔΕΔΙΝ
ΔΠΚΕΚ ΙΜΜΑ. 40

Vnd vuarhendt fuhr das meer in Galilea, gesaght
Simonem und Andream den broder dissei Simonis,
vuerpnde die netzer im meer, dan es vuerhren
fischer, vnd saget vnen Jhesus, bergaght after mich,
und ich wurdit euch machen vischer der menschen,
und zur stundt verlastend thie netzen folgden sei
after im.

Et Anabala Mercatoris Ebraeo Ceteru.

„Pater ergo Michaëlis Arnoldus Mercator, ait extare in Bibliotheca Abbatiae Werdensis Codicem antiquissimum, ante mille plus minus annos in pergameno aureis & argenteis literis perscriptum, continentem quatuor Evangelistarum opus, sed quod dolendum est, lacerum, diruptum, & nullo ordine ignorantia compactoris colligatum. Ex eo sequentia delineavit Arnoldus, opera & adminiculo Reverendi Domini Henrici Duden pro tempore Abbatis: pauca quidem illa; sed plura communicare vetabat obscuritas literarum jam vetustate evanescentium.”⁸

Ter inleiding liet Mercator aan het geheel het Gotisch alfabet voorafgaan, vergezeld van Latijnse lettertekens, samen met een beknopte klankleer.

Heeft men geen absolute zekerheid omtrent het afzonderlijk aandeel van Mercator en Duden in het kopieerwerk, dan geldt dit even zeer voor de vertaling. Ongetwijfeld staan wij hier voor een Duitse tekst (Rijnlands)⁹, die zowel aan Mercator als aan Duden kan toegeschreven worden.

Over de chronologie van het afschrift hangt een vaagheid, die slechts met de termini post en ante quem van Dudens benoeming tot abt (1573) en Mercators sterfjaar (1587) begrensd wordt¹⁰.

Over deze moeilijkheden geeft Janus Gruterus geen nadere bijzonderheden. Gruterus' hoofdwerk *Inscriptiones antiquae totius orbis Romani*, dat onder impuls van Josephus Justus Scaliger tot stand kwam, verscheen in 1602-1603 te Frankfurt¹¹. Gruterus' methodische verzameling van inscripties werd in de geleerde wereld van die tijd met buitengewoon enthousiasme begroet en kende reeds in 1616 een herdruk. Beide drukken moeten echter onderdoen voor de zeer verzorgde uitgave, die door Johannes Georgius Graevius (1632-1710), de biograaf van Franciscus Junius, in 1707 te Amsterdam

(8) Ibidem, Vol. I, p. 146. Uit dit citaat blijkt, dat Mercator het afschrift niet alleen gemaakt heeft. Henricus Duden werd abt op 23 januari 1573 en stierf op 15 april 1601. Vgl. J.W. Schulte, ibidem, p. 327.

(9) Voor deze inlichting danken wij van harte Prof. Dr. L. De Man, die zelfs zo bereidwillig was het oordeel van Prof. Dr. W. Foerste hierover in te winnen.

(10) Schulte neemt aan, dat Mercator waarschijnlijk ca. 1573 het afschrift maakte. Deze veronderstelling steunt vooral op het feit, dat Mercator in 1572 te Keulen door Metellus op de Codex Argenteus gewezen werd. Ibidem, p. 327 en vlg.

(11) Janus Gruterus (Antwerpen 3 december 1560 - Bernhold bij Heidelberg 10 september 1627), klassiek filoloog en archeoloog, moest op zevenjarige leeftijd met zijn hervormingsgezinde vader naar Norwich vluchten, waar uitgeweken Nederlanders zich met zijn vorming belastten. Na zijn studiën onder leiding van Robert Swayle te Cambridge legde hij zich op de filologie en de rechtsgeleerdheid toe aan de pas gestichte universiteit te Leiden. Hij vond hierbij in Justus Lipsius de eerste bezieler en leider van zijn verdere wetenschappelijke werkzaamheid. Na verdienstelijke studiën in Duitsland en Frankrijk aanvaardde hij in 1586 een leerstoel aan de universiteit te Rostock, later te Wittenberg en werd in 1592 buitengewoon hoogleraar te Heidelberg. Vgl. L. Roersch, *Graphie nationale*, Bruxelles 1884-1885, T. VIII, kol. 366.

bezorgd werd. Daarom werd deze uitgave voor ons onderzoek gebruikt¹².

Het is onze bedoeling geweest aan de hand van fototypische weergave dezer Gothica¹³ de bespreking te verduidelijken. Buiten de transcriptie van Mt. VI 7-9 is Mercators bijdrage nog voorzien van een vertaling en enkele grammaticale aantekeningen. De twee tekstgedeelten, die wij om praktische redenen pars I (Mt. VI 7-16) en pars II (Mk. 1-18) zullen noemen, onderscheiden zich o.a. door het ontbreken van een nummering in pars II. Arnold Mercator had het immers in zijn mathematische nauwgezetheid nodig geacht ieder Gotisch woord in pars I te nummeren, zodat de genummerde woorden uit de vertaling duidelijk de betekenis van ieder afzonderlijk woord weergeven.

Achtereenvolgens zullen het alfabet en het tekstgedeelte tot in de bijzonderheden besproken worden. Daarna wordt een onderzoek ingesteld naar de waarde, de oorspronkelijkheid en de herkomst van Mercators Gothica.

Mercators alfabet en beknopte klankleer zijn niet zonder belang. Het alfabet bevat 26 i.p.v. 27 letertekens¹⁴. Nochtans neemt Mercator nieuwe, onbekende letters op. Zo worden voor het derde karakter van het Gotisch alfabet (*g*) twee tekens gebruikt: nr 3 (*c*) en nr. 7 (*g*). Het bijzondere teken voor *c* en *g* blijkt in zijn systeem een gefingeerd karakter te zijn. Al was het onderscheid tussen het teken *j* en *g* hem blijkens de tekst niet duidelijk, toch blijkt in r. 5 dat het echte Gotische letterteken voor *g* hem bekend was¹⁵. Verder neemt¹⁶ hij zoals later Vulcanius¹⁷ de onbestaande

(12) Volgens de eisen der hedendaagse tekstkritiek en mede ter opheldering der typografische fouten dienden wij te collationeren met de eerste en tweede uitgave. Deze werken waren echter voor ons niet toegankelijk. Bij het ter perse gaan van deze bijdrage was de enige beschikbare eerste druk in de K.B. te Brussel wegens verbouwingen onbereikbaar. Wij danken oprecht Mevr. Lic. E. Cockx-Indestege, die zo bereidwillig was in de belangrijkste Belgische en Nederlandse bibliotheken naar deze eerste twee uitgaven te informeren.

(13) Wegens typografische moeilijkheden konden Mercators tekens niet opgenomen worden. Daarom hebben wij voor ieder karakter een nummer gebruikt, dat beantwoordt aan de volgorde in Mercators alfabet.

(14) Vgl. M.H. Jellinek, *Geschichte der gotischen Sprache*, Berlin und Leipzig 1926, p. 22.

(15) In het Gotisch komt dit karakter nergens voor. Vgl. *Codex Argenteus Upsaliensis. Jussu senatus universitatis phototypice editus*, Upsaliae 1928, Tabula IX. Verder wordt naar deze fototypische uitgave verwezen met de afkorting CAU.

(16) Ibidem, p. 146. Vgl. O. von Friesen en A. Grape, *Om Codex Argenteus dess tid, hem och öden*, Uppsala 1928, p. 49-50. Volledigheidshalve zij nog vermeld, dat Mercator ofwel de zetter bij XS en IS verzuimd heeft het afkortingsteken — bovenaan te plaatsen.

(17) *De litteris et lingua Getarum siue Gothorum*, Lugdani Batavorum, ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium, 1577, p. I en p. 10.

ḡτα op met de klankwaarde „*e longum*”. De verklaring hiervoor dient in een verkeerde lezing te worden gezocht. Daar het teken voor de *i* van *gripun* (Mk. XIV 59) door een streepje met *p* verbonden is, hebben Mercator en andere filologen daarin ten onrechte de Griekse ḡτα herkend¹⁸.

Ook nr. 24 vindt men bij Mercator en Vulcanius voor *y*, hoewel de laatste het ook terecht als *w* transcribeert.

Het onbestaande teken nr. 19, een enigszins gevarieerde vorm van de juist getranscribeerde letter nr. 6 treft men alleen bij Mercator aan voor *v*.

De andere tekens zijn alle Gotische letters. Sommige werden van een verkeerde transcriptie voorzien. Zo wordt nr. 18 zoals bij Becanus¹⁹ ten onrechte door de Latijnse *q* getranscribeerd. De twee karakters van nr. 22 (*q* en *u*) zijn verkeerdelijk met eenzelfde Latijns letterteken *u* toegelicht.

Ten slotte ontbreken de bijzondere getalletters voor 90 en 900. Van de eerste vinden wij in de Gotische tekst echter een gelijkvormig letetrtype weer, dat zowel de *u* als de *q* aanduidt.

Evenals Vulcanius merkt Mercator nog op, dat de Goten „*X, non habent, sed ejus loco KS. utuntur.*”²⁰, waarbij beiden de Latijnse *x* (Gotisch *ks*) bedoelen, daar zij got. *X* als *ch* transcribeerden.

Bovengenoemde overeenkomsten in Mercators en Vulcanius' opmerkingen met betrekking tot de klankleer en het schrift zijn ten zeerste opvallend. De commentaar bij het Gotisch alfabet in Vulcanius' werk is evenwel van een anoniem auteur, zodat een verkeerde voorstelling over het auteurschap van Vulcanius' *Gothica* is ontstaan. Decennien lang heeft men namelijk gemeend, dat Mercator de schrijver van de twee commentaren in *De literis et lingua Getarum siue Gothorum* was²¹.

Na grondige vergelijking van Mercators beschouwingen met die van de „*viri cuiusdam docti Anonymi*” bij Vulcanius houden wij dergelijke voorstelling voor volkomen uitgesloten. Wel is de volgorde van hun alfabetten niet door de getalwaarde bepaald, maar

(18) Vgl. CAU, p. 362 en *362, v. 10.

(19) Zie bovengenoemd artikel, p. 305. In onze bijdrage van 1961 werden de Gotische karakters vervangen door de minder gebruikelijke benaming, omdat de weergave der lettertekens typografisch onmogelijk was. De namen, die in het Salzburger-Weense handschrift naast het Gotisch alfabet vermeld staan, duiden waarschijnlijk niet de Gotische lettertekens aan. Vgl. voor de benaming, M.H. Jellinek, *Geschichte der gotischen Sprache*, p. 22, J. Blomfield, *Runes and the Gothic alphabet. Saga-Book of the Viking society*, London 1945, XII, p. 177-194, 209-231.

(20) Ibidem, p. 146.

(21) Massmann en von Raumer waren nog die mening toegedaan. Vgl. H.F. Massmann, *Gothica minora*, ZfdA, Leipzig 1841, Bd. I, p. 306-344, vooral p. 322 en vlg. R. von Raumer, *Geschichte der germanischen Philologie, vorzugsweise in Deutschland*, München 1870, p. 92.

aan het Latijnse alfabet aangepast en derhalve overeenstemmend, doch de plaats van nr. 19 voor *v*, van nr. 3 en 7 voor *c* en *g* en van nr. 23 voor *w* blijft in de commentaar bij Vulcanius open. Ook de klankleer vertoont grote verschillen met die van de Anonymus: in tegenstelling met diens uitvoerige beschouwingen treffen wij hier slechts enkele korte opmerkingen aan, waarin *z* ten onrechte als affrikaat geldt en de „*ai Diphthong pronuntiat ut e.*”²²

Verder staat Mercator alleen met de opvatting, dat het teken nr. 3 (in zijn klankleer voor *g* en *c*) vóór gutturalen als *n* uitgesproken wordt²³.

Derhalve zal wel een ander auteur dan Arnold Mercator de commentaar voor *De literis et lingua Getarum sive Gothorum* samengesteld hebben²⁴.

Daar Mercators verdienste meer in zijn tekstbijdrage gelegen is, zullen wij hierbij langer stilstaan. Ofschoon de woorden van de Codex Argenteus aan elkaar geschreven zijn, heeft Mercator evenals Becanus en Vulcanius de woordscheiding doorgevoerd. Pars I vertoont zelfs een nummering bij ieder der afzonderlijke woorden. Op die manier leverde Mercator reeds een merkwaardige poging tot grondiger tekstinterpretatie. De woordscheiding, de juistheid van de kopie, de interpunctie, de vertaling en de grammaticale interpretatie zullen samen de criteria vormen, waarmee Mercators verdiensten afgewogen worden. Pars I en pars II worden bij de bespreking om praktische redenen afzonderlijk beschouwd.

Pars I (Mt. VI 7-16)²⁵ bevat Christus' woorden ter inleiding van het Onze Vader (Mt. VI 7-9), de „*Oratio Dominica*” (Mt. IV 9-13) zelf en de „*Orationem Dominicam Subsequentia*” (Mt. IV 13-16).

De inleiding van de „*Oratio Dominica*” in Gotische druk bevat geen kopieerfouten. Enkel de zonderlinge spelling van *þaurbuþ* (Mt. IV 8, p. 147, v. 6) met *th* aan het woordbegin verdient vermelding. Blijkbaar is deze enige schrijfwijze van *th* voor *þ* in de

(22) Ibidem, p. 146.

(23) Vgl. W. Streitberg, *Gotisches Elementarbuch*, Heidelberg 1920⁶, p. 64.

(24) J.W. Schulte heeft aangetoond, dat Cornelius Gualtherus de Anonymus is. Vgl. *ZfdA*, Berlin 1880, Bd. XXIV, p. 324-355.

(25) Daar in pars I (p. 147) de woorden van een cijfer voorzien zijn, werd voor de verwijzing het woord met zijn nummer gebruikt. Voor pars II (p. 147-148) worden de verzen aangeduid. Bij de verbetering wordt naar de fototypische uitgave van de CA, bij de woordscheiding en foutieve samenstellingen naar de uitgave van Streitberg verwezen.

Gotische tekst naar analogie met de transcriptie doordrongen²⁶. In *andhausjindau* (Mt. IV 7, p. 147, v. 4) is *h* onduidelijk weergegeven.

Drie verkeerde woordscheidingen zijn opvallend: ¹*bidgandans* ²*uthan* (Mt. VI 7) voor *Bidjandansub-þan*, ⁴*filu* ⁵*waurdgaiþ* (Mt. VI 7) voor *filuwaurdjaip* en ¹⁴*filu* ¹⁵*waurdein* (Mt. VI 7) voor *filuwaurdein*.

De foutieve samenstellingen betreffen ²⁷*thizeigus* (Mt. VI 8), ¹⁸*faurthizeigus* (Mt. VI 8) en ³³*bidgaiþgus* (Mt. VI 9)²⁷, waar het pronomen personale van de tweede persoon pluralis verkeerdelijk met het relativum, het voegwoord en het werkwoord verbonden werd.

Dit eerste tekstgedeelte wordt bovendien aangevuld met een interessante transcriptie. Hierin verschilt de interpunctie van de tekst in Gotische druk. Bovendien treft men er volgende vergissingen aan: *faurthitseigu*. voor *faurþizei jus*, *bidgaidt* voor *bidjaip* en *bidgaiþhus* voor *bidjaip jus*. Het tweede teken van ¹²*ei* werd blijkbaar als *t* gelezen zodat *ei* als & werd getranscribeerd.

Het aanbrengen van leestekens in de Gotische tekst is niet zeer bevredigend, welk verschijnsel voor de zestiende en zeventiende eeuw niet verwondert²⁸.

De vertaling daarentegen is dikwijls geslaagd. Het in pars I aangewende mathematische vertaalprocédé leidt tot onnatuurlijke en onjuiste zinsbouw, maar geeft letterlijk de betekenis van de Gotische tekst weer. Dergelijke vertaaltechniek is op zichzelf reeds een aanwijzing voor Mercators linguïstische doelstelling om aan de hand van een genummerde woordelijke vertaling de verwantschap van het Gotisch met het Duits en het Nederlands aan te tonen. Deze eerste op affiniteit berekende vertaalmethode werd later nog toegepast o.m. door Lambert ten Kate in zijn vertaling van *Ragnar Lodbroks Kråkumål*²⁹.

Kleinere foutieve vertalingen zijn: ²*uththan* (Mt. VI 7 <*ub-þan* „en dan, wanneer”), dat door „*aber*” en ²³*auk* (Mt. VI 8

(26) Vgl. W. Streitberg, *Die gotische Bibel*, Heidelberg 1950³, p. 7. Daar Mercator aan bepaalde Gotische karakters een andere waarde dan de gebruikelijke toekent, kon de transcriptie niet overal even consequent weergegeven worden. Enkel Mt. VI 7-9 werd door Mercator in transcriptie opgenomen.

(27) Voor Mt. VI 7-9 nemen wij de transcriptie *g* (*gus*) i.p.v. *j* (*jus*) uit Mercators getranscribeerde versie over.

(28) Zowel de interpunctieverschillen tussen de Gotische druk en de transcriptie als het nauwkeurig gebruik van leestekens in de unciaaltekst kan ten dele aan de zetter te wijten zijn. Vgl. W.Gs. Hellinga, *Kopij en druk in de Nederlanden. Atlas bij de geschiedenis van de Nederlandse typografie*, Amsterdam 1962, p. 133.

(29) Vgl. J.U. Terpstra, *Ten Kates Übersetzung von Ragnar Lodbroks Sterbelied (Kråkumål) und ihre literarhistorische Bedeutung*, Neophilologus, Groningen 1960, I, p. 141.

„want”), dat blijkbaar onder Duitse invloed door „auch” vertaald werd. ¹⁷*Andhausgaidau* (Mt. VI 7) voor *andhausjaidau*, een optatief met futurumbetekenis, krijgt de vertaling „verhoirt uerden”.

In de tekst van de „*Oratio Dominica*” komen vier kopieerfouten voor. In ²²*tif* (Mt. VI 11) voor *gif* en ²¹*sinteinau* (Mt. VI 11) voor *sinteinan* betreft het respectievelijk een verkeerde lezing van *t* voor een ietwat gelijkvormige *g* en een verwarring tussen *u* en *n*. Bij ⁵*himina* (Mt. VI 9) voor *himinam* en ³⁴*thai* (Mt. VI 12) voor *haim* verwaarloosde de kopiist, zoals in Becanus' tekst, het afkortingsteken *m*³⁰ weer te geven. ⁴*In* ⁵*himina* wordt echter juist door de singularis ⁴*im* ⁵*himmel*” vertaald. Ten aanzien van de woord-scheiding dienen twee onjuistheden vermeld te worden: ²⁴*himma-daca* (Mt. VI 11) voor *himma daga* en ²⁹*skulanssijaima* (Mt. VI 12) voor *skulans sijaima*. De foutieve splitsing van ⁵⁰*thein* ⁵¹*aist* (Mt. VI 11) voor *peina ist* is verwonderlijk, omdat *ist* bij het begin van pars II (Mk. II, p. 147, v. 36) op de juiste wijze van *gamelij* gescheiden wordt en de vertaling „*ist*” voor de twee gevallen (Mt. VI 13 en Mk. I 1) gelijk is.

Zijn de interpunctie en de vertaling grotendeels juist, ten enenmale onbevredigend is de grammaticale interpretatie: zo luidt ²⁸*hatei* ²⁹*skulans sijaima* „wat wij schuldig zijn”, met een optatief, bij Mercator verkeerdelijk ²⁸*die* ²⁹*schulden* ³⁰*unser*. Hij voegt er bovendien nog de foutieve toelichting aan toe: „*composita dictio est ex skula et unsijaima (of unsigaima), debita nostra*”, welke vergissing men reeds bij Becanus vindt³¹. Ten slotte merkt hij bij *fristubnjai* ten onrechte op: „*in dictione hac vocalis ai suo more deest fristqbngai pro fristubainjai*”³².

In de „*Orationem Dominicam Subsequentia*” (Mt. VI 14-16), het laatste genummerde tekstfragment, komen een viertal verschrijvingen voor: in ²⁴*izar* (Mt. VI 15) voor *izwar* is *w* uitgevallen³³. in ¹³*himina* (Mt. VI 14) voor *himinam* is het afkortingsteken voor *m* verzuimd³⁴. Bij ⁴¹*tasaiqand* en ⁴²*au* (Mt. VI 16) voor de optatief *gasaihvaindau* werd *t* met *g* verward. In de onjuiste verbinding

(30) Vgl. O. von Friesen en A. Grape, *Om Codex Argenteus dess tid, hem och öden*, p. 49-50 en CAU, p. 9 en *9, v. 5-20.

(31) Zie bovengenoemd artikel, p. 307. Misschien heeft hij in *unsijaima* verwantschap gezien met *unsib*, de accusatief pluralis van het Oudhoogduitse pronomen personale van de eerste persoon. De vertaling zelf is blijkbaar onder invloed van de Latijnse (*debita nostra*) of de Griekse versie (τὰ ὀφειλήματα ἡμῶν) ontstaan.

(32) Ibidem, p. 147.

(33) Vgl. CAU, p. 9 en *9, v. 17-18.

(34) Vgl. CAU, p. 9 en *9, v. 15.

ding ¹²*sanfar* voor *sa ufar* (Mt. VI 14) werd *n* voor *u* geschreven.

Ten aanzien van de geringe leesbaarheid van de CAU op deze plaatsen ³⁵ strekt het Mercator tot eer, dat vanaf *frawardjand* ... tot *mizdon seina* (Mt. VI 16) met uitzondering van ⁴¹*tasaiqand* ⁴²*au* voor *gasabvaindau* alles correct gekopieerd werd.

Wat de woordscheiding betreft, wordt *au* in ²¹*nith* ²² *au* (Mt. VI 15) voor *ni hau* en ⁴¹*tasaiqand* ⁴²*au* (Mt. VI 16) voor *gasaihvaindau* ten onrechte als een zelfstandig woord beschouwd. Zulks blijkt overigens ook uit de foutieve vertaling van ⁴⁰*ei* ⁴¹*tasaiqand* ⁴²*au* ⁴³*mannam* als „⁴⁰*auff das sei* ⁴¹*scheinendt* ⁴²*voir den* ⁴³*men-nern*”.

Onjuiste samenstellingen zijn ¹²*sanfar* (Mt. VI 14) en ³⁴*tbailiutans* (Mt. VI 16) voor *sa ufar* en *hai liutans*, waar het demonstrativum ten onrechte met het voorzetsel en het substantief verbonden werd.

Met betrekking tot de grammatica wijst de verlezing *tasaiqand au* voor *gasaihvaindau* erop, dat het verschil tussen de imperatief praesens ^{3e} persoon pluralis (*gasabvandau*) en de optatief praesens, mediopassief ^{3e} persoon pluralis (*gasaihvaindau*) voor Mercator onbekend bleef.

Is de interpunctie bevredigend ³⁶, dan geldt dit nog meer voor de vertaling. De enige opvallende fouten zijn ¹²*sanfar* ¹³*himina*, waar het demonstrativum *sa* als een bijwoord wordt vertaald (¹²*so im* ¹³*himmel*) en ⁴⁰*ei* ⁴¹*tasaiqand* ⁴²*au* ⁴³*mannam*, waar het mediopassief (*gasaihvaindau*) en het handelend voorwerp *mannam* ten onrechte door het actieve *gasaihvand* als „⁴⁰*auff das sei* ⁴¹*scheinendt* ⁴²*voir den* ⁴³*mennern i. hominibus*” worden omschreven.

In de verklaring wordt zoals bij Becanus voor *mizdo* naar het Grieks $\mu\iota\sigma\theta\acute{o}\nu$ verwezen: „*Graeca dicitio est* $\mu\iota\sigma\theta\acute{o}\nu$, *i. mercedem daß ist meidth, oder meidthlobn*” ³⁷.

Bij de beoordeling van het tekstgedeelte pars II (Mk. I 1-18) wordt het materiaal om praktische redenen in vijf delen gesplitst.

Met betrekking tot het tekstgedeelte Mk. I 1-3 treffen wij in het opschrift van het Markusevangelie reeds een drietal kopieerfouten aan: *awaggeljo* of *awaggelgo* (p. 147, v. 33), *marcum* of *margum* (p. 147, v. 33) en *anastodith* (p. 147, v. 34), waar de fotocopie van de CAU ³⁸ nochtans duidelijk *aiwaggeljo*, *marku* en *anastodeiþ* heeft.

(35) Vgl. CAU, p. 10 en *10.

(36) Enkel de komma *vóór* ³⁵*gaurai* (Mt. VI 16) is onverantwoord.

(37) Ibidem, p. 147.

(38) CAU, p. 275 en *275.

De lezing van Mk. I 1-2 tot *sai*, een gedeeltelijk onleesbare passus in de fototypische uitgave van de Codex Argenteus, moet voor Mercator wel bezwaarlijk zijn geweest. Desondanks treft men bij hem slechts de lezing *Esaun* (Mk. I 2, p. 147, v. 36-37) voor *Esaiin* aan ³⁹. In *waurkeit* (Mk. I 3, p. 147, v. 41) i.p.v. *waurkeip* werd *t* voor *þ* gelezen ⁴⁰.

Ook de afkortigen *iuis* (Mk. I 1, p. 147, v. 35 voor *Iesuis*), *xaus* (Mk. I 1, p. 147, v. 35 voor *Xristaus*) en *gths* of *cths* (Mk. I 1, p. 147, v. 36 voor *guþs* werden juist opgelost. Bij *fins* (Mk. I 3, p. 147, v. 40 voor *frauþins*) en *gths* of *cths* (Mk. I 3, p. 147, v. 41) werd nochtans het contractieteken boven het woord vergeten. De betekenis van *fins* was hem overigens niet duidelijk, zoals dadelijk blijken zal.

Tegen de wordscheiding werd helemaal niet, tegen de interpunctie slechts uitzonderlijk gezondigd.

Onjuist is de vertaling van de genitiefbepaling *wopþandins* in *stibna wopþandins in auþidai* (Mk. I 3, p. 147, v. 39-40) als „*Ein stim roeffend in der vuusten*” i.p.v. „de stem roepende in de woestijn”. De relatieve bijzin *saei gamanweip* (Mk. I 2, p. 147, v. 38) luidt in de vertaling verkeerdelijk „so bereiden vuirdt”, waarbij *sa* zoals boven ⁴¹ door het adverbium wordt weergegeven.

Ten slotte is het hem ontgaan, dat *raibtos* en *staigos* samen hoorden. De verbinding van *wig fins* (Mk. I 3, p. 147, v. 40 voor *wig fins*) met *raibtos* leidde tot de onjuiste vertaling van *manweip wig frauþins*, *raibtos waurkeip staigos guþs unsaris* door „*machet die vuegh fein recht, vuircket die stegen unsers Godts*” ⁴².

In het tekstgedeelte Mk. I 4-5 is het afschrift minder correct dan in de vorige fragmenten. Onder de kopieerfouten treffen wij o.a. *ioannes* voor *iobannes* aan (Mk. I 4, onleesbaar in de CAU 275, *275, v. 3, Mercator, p. 148, v. 1) en *iirusaulwmeis* voor *lairusaulwmeis* (Mk. I 5, p. 148, v. 4), waar respectievelijk een *b* en een *a* ontbreken. In *frawaurthe* voor *frawaurhte* (Mk. I 4, p. 148, v. 3) en *frawaurthan* voor *frawaurhtim* (Mk. I 5, p. 148, v. 6) wordt *ht* ten onrechte met *th* (*þ*) verward ⁴³. Ten aanzien van de nominale flexie is *frawaurthan* ten slotte nog een foutieve datief pluralis op *-an* voor *-im*.

Voor de wordscheiding vinden wij de twee onjuistheden *dau-*

(39) Hierbij zie tevens opgemerkt, dat de lezing *Esaiin* slechts op een conjectuur van Streitberg (Bib.³, p. 163) berust.

(40) CAU, p. 275 en *275, v. 9.

(41) Zie p. 295.

(42) Ibidem, p. 147.

(43) Vgl. CAU, p. 275, *275, v. 3-18.

peinid reigos (Mk. I 4, p. 148, v. 2) i.p.v. *daupin idreigos* en *alliuadaia land* (Mk. I 5, p. 148, v. 3-4) voor *all iudaialand*. Voorts zijn *du imma* (Mk. I 5, p. 148, v. 3) en *all iudaia(land)* (Mk. I 5, p. 148, v. 3-4) verkeerdelijk aan elkaar geschreven. De interpunctie is juist. Bij de vertaling werd *all Iudaialand jah Iairusaulwmeis* gebrekkig door „*al Judea landt und von Jerusalem*” weergegeven, waarbij de nom. plur. *Iairusaulwmeis* („de bewoners van Jerusalem”) ten onrechte als een genitief werd beschouwd. Verder leverde het onderscheid tussen het preteritum en het participium blijkbaar moeilijkheden. Enerzijds luidt „*was ... jah merjands daupein idreigos*” (Mk. I 4, p. 148, v. 1-2) verkeerdelijk „... *und predichten den tauff des ruevues*” met een pluralis (*predichten*) voor het participium met een hulpwerkwoord in de singularis. Anderzijds wordt voor *usiddjedum* (Mk. I 5, p. 148, v. 3) ten onrechte het participium „*aussghinghend*” opgenomen.

Verder wordt *iaudane aqai* voor *liaurdane abvai* (Mk. I 5, p. 148, v. 5) door een genitief „*in der Jaurdanen wasser*” i.p.v. een datief vertaald⁴⁴.

Voor het tekstgedeelte Mk. I 6-7 (Mk. I 12-13)⁴⁵ is de fotocopie van de CA van *haiþiwisk* tot *swinþoza* (Mk. I 7) onleesbaar⁴⁶. Nochtans heeft Mercator deze tekst zeer nauwkeurig weergegeven met uitzondering van de verschrijving in *merja* of *merga* (Mk. I 7, p. 148, v. 10 CAU, p. 275, * 275, v. 1 onleesbaar), welk praesens wij ook bij Becanus aantreffen i.p.v. het preteritum *merida*⁴⁷. Mercators vertaling „*predichte*” wijst erop, dat hij *merja* voor een preteritum hield, hoewel verder *ik dauþja* (Mk. I 8, p. 148, v. 24), met een gelijkaardige uitgang, terecht door „*ich tauffe*” werd weergegeven. Het tekstgedeelte Mk. I 12-14 (p. 148, v. 12-16) is verkeerdelijk na Mk. I 7 *ik ni im ...* gedrukt, terwijl de vertaling en de grammatikale uitleg bij Mk. I 7 en vlg. aansluiten.

Ten aanzien van het afschrift stellen wij vast, dat in *ioannes* voor *iobannes* (Mk. I 6, p. 148, v. 7) en *cawsiths* of *gawsiths* voor *gawasips* (Mk. I 6, p. 148, v. 7) net zoals in Mk. I 4 respectievelijk een *h* en een *a* ontbreken. In *miligh* of *milich* voor *miliþ* (Mk. I 6, p. 148, v. 9) hebben wij een vrij onhandige poging om *þ*, blijkbaar onder Duitse invloed (*Milch*), door de letterverbinding *gh* of *ch* weer te geven.

(44) Vgl. W. Streitberg, *Gotisch-griechisch-deutsches Wörterbuch*, Heidelberg 1928², p. 65.

(45) Omwille van het foutieve zetsel zullen Mk. I 12-13 en Mk. I 7-8 volgens de volgorde van Mercators tekst behandeld worden.

(46) CAU, p. 275, *275, v. 1-2.

(47) Zie bovengenoemd artikel, p. 303.

Tweemaal veroorzaakte de nalatigheid van de scribent of de zetter lichte fouten : in Mk. I 12 leest men *authioai* voor *aubida* (p. 148, v. 12) met het elders ontbrekende letterteken *o* voor *d*, omdat de haal boven de *O* blijkbaar vergeten werd. In Mk. I 13 treft men ten slotte de verlezing *miw diuzam* (p. 148, v. 14) aan voor *mih diuzam*, waarbij het middelste streepje van het teken nr. 10 (*β*) bovenaan onopgemerkt bleef.

Verder komen in Mk. I 6-7 tot ... *ik ni im* en Mk. I 12-14 een drietal verkeerde woordscheidingen voor : *was utthban* voor *wasub-ban* (Mk. I 6, p. 148, v. 7), *cawsith staglamulbandaus* of *gawsith stajlamulbandaus* voor *gawasiβ taglam ulbandaus* (Mk. I 6, p. 148, v. 7-8) *baithi wisk* voor *haiβiwisk* (Mk. I 6, p. 148, v. 10).

Het aantal foutieve woordverbindingen ligt nog hoger. Het betreft *staglamulbandaus* of *stajlamulbandaus* voor *taglam ulbandaus* (Mk. I 6, p. 148, v. 7-8), *matidathramsteins* voor *matida pramsteins* (Mk. I 6, p. 148, v. 9), *fidworticuns* of *fidwortiguns* voor *fidwor tiguns* (Mk. I 13, p. 148, v. 13), *abmaina* voor *abma ina* (Mk. I 12, p. 148, v. 12) en *niim* voor *ni im* (Mk. I 7, p. 148, v. 11). Ten slotte werd het anaforsch pronomen *sa* ten onrechte aan *mis* gehecht als *missa* (Mk. I 7, p. 148, v. 11)⁴⁸.

Is de interpunctie tamelijk slordig, de vertaling van Mk. I 6-7 tot ... *ik ni im* mag behoudens het bovengenoemde „predichte” voor *merja* onberispelijk heten.

De verklaring van *abmin* en *weihaman* sluit wegens de zetsfout bij Mk. I 8 aan. *Abmin* wordt verklaard als „*hinc athem nostrum, qui et Latinis spiritus dicitur. ut : emisit spiritum*”⁴⁹. Bij *weihaman* merkt hij op : „*sanctum, hinc apud nos vueibisschoff, pro episcopo benedictiones administrante, vueyvuasser, pro aqua consecrata & sanctificata, & vueidom pro sacra domo &c.*”⁵⁰.

Ten aanzien van het tekstgedeelte Mk. I 9-11 (Mk. I 7-8)⁵¹ dienen volgende opmerkingen te worden gemaakt.

In *wailasaaegkaida* of *wailasaaekaida* voor *waila galeikaida* (Mk. I 11, p. 148, v. 22) zijn afschrift en woordverbinding ingevolge onleesbaarheid van een drietal lettertekens in de CAU (276, v. 16-17) onjuist. Bij *is* (Mk. I 9, p. 148, v. 16) werd het samentekkingsteken vergeten en in *taleilaias* (Mk. I 9, p. 148, v. 17) voor *Galeilaias* werd *t* eens te meer met *g* verward.

(48) Vgl. W. Streitberg, *Bib.*³, p. 165.

(49) *Ibidem*, p. 148.

(50) *Ibidem*, p. 148.

(51) Wegens het foutieve zetsel wordt het tekstgedeelte Mk. I 7-8, dat op Mk. I 9-11 volgt, bij deze passus behandeld.

Verder troffen wij nog het verkeerde *weihaman* voor *weihamma* aan (Mk. I 8, p. 148, v. 25-26)⁵² dat hierboven⁵³ al ter sprake kwam.

Atcaccanda nanaina of *atgagganda nanaina* voor *atgaggandan ana ina* (Mk. I 10, p. 148, v. 20) vertoont terzelfder tijd een verkeerde woordscheiding en -samenstelling. Ten slotte is er nog de foutieve verbinding *skobeis* voor *skobe is* (Mk. I 7, p. 148, v. 24) en de verkeerde woordsplitsing *thu zei* i.p.v. *þuzei* (Mk. I 11, p. 148, v. 22).

Is de Gotische tekst verder bevredigend, de interpunctie is minder nauwkeurig.

Behoudens de verkeerde weergave van de genitief *Galeilais* (Mk. I 9, p. 148, v. 7) door „in Galileen” is de ietwat vrijere vertaling overal juist.

Gelet op de grotere omvang van het tekstgedeelte Mk. I 14-18 ligt het aantal fouten uiteraard hoger. In *ioannes* voor *Iohannes* (Mk. I 16, p. 148, v. 27) hebben de kopiist of de zetter ten derde male een *h* verwaarloosd. In *datei* voor *þatei* (Mk. I 14, p. 148, v. 27) en *atcidans* of *atgidans* (Mk. I 14, p. 148, v. 27) werden *þ* en *b* ten onrechte door *d* weergegeven. Enkele woorden verder (p. 148, v. 29) komt *þatei* evenwel in de juiste schrijfwijze voor.

De verschrijving *aipaggeljon* of *aipacclgon* (Mk. I 15, p. 148, v. 31) voor *aiwaggeljon* gaat op de verwarring van de tekens nr. 10 (*þ*) en nr. 23 (*w*) terug.

Bij *marem* voor *marein* (Mk. I 16, p. 148, v. 36) hebben Mercator of de zetter in de eindletters *-in* van *marein* verkeerdelijk een *m* gezien. De spelling *mare in* voor *marein* (Mk. I 16, p. 148, v. 39) kon blijkbaar niet verhelderend werken, daar *in* blijkens de vertaling „das meer in Galilea” voor een voorzetsel werd gehouden. *Gasacq* of *jasagq* voor *gasabv* (Mk. I 16, p. 148, v. 36) en *affer* voor *afar* (Mk. I 18, p. 148, v. 40) hebben respectievelijk een *g* of *c* en een *f* te veel. De foutieve *e* in *affer* voor *afar* is eerder toevallig, daar *afar* (p. 148, v. 37) juist geschreven werd. Het volstaat verder nog te wijzen op *aiwangeljon* of *aiwancelgon* voor *aiwaggeljon* (Mk. I 14, p. 148, v. 28), welke fonetische spelling voor dit woord zeer merkwaardig is in de Gotische druk.

Ten slotte dienen ook de onjuiste woordverbindingen *ithafardatei* voor *ip afar þatei* (Mk. I 14, p. 148, v. 27) en *usfullno datbatamel* voor *usfullnoda þata mel* (Mk. I 15, p. 148, v. 30) aangestipt te worden.

(52) CAU, p. 276 en *276, v. 7.

(53) Zie p. 13, r. 3 en vlg.

De verkeerde woordscheiding *usfullno dathbatamel* voor *usfullnoda þata mel* (Mk. I 15, p. 148, v. 29) wijst op een geringere vertrouwdheid met de Gotische vormleer.

Bij de vertaling valt op, dat de accusatief singularis *nati* (Mk. I 16, p. 148, v. 35) ten onrechte door een pluralis werd vertaald en *is* in *broþar is þis Seimonis* (Mk. I 16, p. 148, v. 34-35) onvertaald bleef. Wegens de verkeerde woordscheiding *faur mare in Galeilaias* (Mk. I 16, p. 148, v. 33) i.p.v. *faur marein Galeilaias* werd *Galeilaias*, zoals boven opgemerkt is, verkeerdelijk als „*in Galilea*” weergegeven.

Tot nu toe werden de tekstgedeelten zeer minutieus onderzocht ten einde dieper door te dringen tot de karakteristieke moeilijkheden, die de eerste taalgeleerden bij de studie en de weergave van de Gothica ondervonden.

Allerlei hulptechnieken zijn nodig om de waarde van Mercators werk te bepalen. Zo o.m. een onderzoek naar de informatie-, de controle- en drukmogelijkheden met betrekking tot de eerste Gotische tekstexcerpten. Bij gemis van grondige literatuur ten aanzien van het drukken der Gotische uniaalteksten⁵⁴ dient men zelf de schaarse gegevens in de toenmalige geschriften en publikaties te verzamelen.

Kenschetsend in dit verband is de uitlating van Josephus Justus Scaliger over Janus Gruterus :

„Gruterus non curat, utrum charta sit cacata, modo libros multos excudat ”⁵⁵

Bovendien moet men in overweging nemen, dat Mercators kopie niet voor publikatie bestemd was en dus allerminst aangepast aan de praktijk van de uitgeverij. Zodoende stond Gruterus voor alle moeilijkheden om persklare kopij te leveren aan de zetter en de nodige aanpassingen of wijzigingen aan te brengen.

Dat bij het drukken van dergelijke moeilijke tekst in een ongevoon en ongebruikelijk lettertype technische, tekstkritische en andere problemen ontstonden zal niemand durven ontkennen, die enigszins vertrouwd is met het zestiende- en zeventiende-eeuwse drukkersbedrijf.

(54) Volgende geraadpleegde werken behandelen dit niet: W.Gs Hellinga, *Kopij en druk in de Nederlanden*, Amsterdam 1962. R.B. McKerrow, *An introduction to bibliography for literary students*, Oxford 1962^s. S.H. Steinberg, *Five hundred years of printing*, Bristol 1961².

(55) H.F. Massmann, *Gothica minora*, p. 329.

Moelijker wordt het te bepalen waar de zetter of andere medewerkers autonoom optraden en voor vergissingen aansprakelijk zijn.

Zo kan het uitvallen van letters in de vele woorden aan Gruterus, de zetter, de corrector, de drukker of aan Mercator zelf te wijten zijn.

Bij woorden, die slechts éénmaal in de tekst voorkomen, is een vergissing van de kopiist mogelijk. Zo in *anastodib* (opschrift van het Markusevangelie, p. 147, v. 34) voor *anastodeib*, *iirusaulwmeis* (Mk. I 5, p. 148, v. 4) voor *lairusaulwmeis* en *gawsib* (Mk. I 6, p. 148, v. 7) voor *gawasips*.

Helemaal anders liggen de gevallen *izar* (Mt. VI 15, p. 147, v. 25), *Ioannes* (Mk. I 4, p. 148, v. 1, Mk. I 6, p. 148, v. 7, Mk. I 14, p. 148, v. 27) en *awaggeljo* (opschrift van het Markusevangelie, p. 147, v. 33), die elders juist voorkomen als ²⁵*izwar* (Mt. VI 8, p. 147, v. 6), *Iohanne* (Mk. I 9, p. 148, v. 18) en *aiwaggeljons* (Mk. I 1, p. 147, v. 35).

Is er een grotere graad van waarschijnlijkheid, dat de drukker of zijn vaklieden voor deze laatste fouten aansprakelijk zijn, zekerheid omtrent de herkomst dezer vergissingen krijgt men niet.

Het uitvallen van *wairpai wilja peins* (Mt. VI 10, p. 147, v. 11) is allerminst aan de zetter te wijten, daar deze zin ook in de vertaling achterwege bleef.

In het verkeerde zetsel heeft de Vlaamse geograaf klaarblijkelijk niet de hand gehad.

Een groot gedeelte der onnauwkeurigheden is vermoedelijk te verklaren door de geringe vertrouwdheid van de scribent met de karakteristieke moeilijkheden van het unciaalschrift.

De verwaarlozing van het afkortingsteken voor *m* in ^{5/13}*himina* (Mt. VI 9, p. 147, v. 9, Mt. VI 14, p. 147, v. 23) voor *himinam* en ⁵*pai* (Mt. VI 12, p. 147, v. 15) voor *paim* kan als voorbeeld gelden, al dient hier een verzuim van de zetter evenmin te worden uitgesloten.

Verder treft men voorbeelden aan van verwarring tussen bepaalde Gotische karakters: blijkens & (Mt. VI 7, transcriptie, p. 147, v. 2) voor ¹²*ei* werd *i* als *t* gelezen. Veelvuldiger komt de gelijkstelling van *t* met *g* voor: zo in ²²*tif* (Mt. VI 11, p. 147, v. 13) voor *gif*, in ⁴¹*tasaiqand* ⁴²*au* (Mt. VI 16, p. 147, v. 30) voor *gasaibvaindau* en in *taleilaias* (Mk. I 9, p. 148, v. 17) voor *Galeilaias*. Verder werden *u* en *n* met elkaar verward, zoals blijkt uit *sinteinau* (Mt. VI 11, p. 47, v. 13) voor *sinteinan* en ¹²*sanfar* (Mt. VI 14, p. 147, v. 24) vor *sa ufar*. De eindletter *m* van *marem* (Mk. I 16, p. 148, v. 36) is verkeerdelijk gelezen of gedrukt voor *in*, terwijl anderzijds in *Margum* of *Marcum* (opschrift van het Markusevan-

gelie, p. 147, v. 33) een *-m* onder invloed van de vertaling (*Marcum*) ontstond.

Verder werd geen onderscheid gemaakt tussen *þ* en *w* in *miw diuzam* (Mk. I 13, p. 148, v. 14) en *aipaggeljon* of *aipaccejlon* (Mk. I 15, p. 148, v. 31) voor *miþ diuzam* en *aiwaggeljon*.

De moeilijkheid bij de weergave van het teken nr. 8 blijkt uit de lezing *gasagq* of *jasacq* (Mk. I 16, p. 148, v. 36) voor *gasabv*. In *milich* of *miligh* ((Mk. I 6, p. 148, v. 9) en Mk. I 14, p. 148, v. 27) daarentegen, waar wél een *þ* hoorde, treffen wij *gh* of *ch* aan.

Naar aanleiding van *d* kunnen *atgidans* (Mk. I 14, p. 148, v. 27) en *authioai* (Mk. I 12, p. 148, v. 12) nog aangestipt worden: *d* staat in het eerste geval voor *b* en *O* in het tweede voor *d*⁵⁶. In hoeverre de kopiist of de typograaf voor deze onnauwkeurigheden aansprakelijk zijn, blijkt niet altijd even duidelijk.

De spelling van de Gotische woorden uit de unciaaltekst werd ook vaak door de klankwaarde of de transcriptie beïnvloed: zo in *bimnadaca* (Mt. VI 12, p. 147, v. 13) voor *bimma daga* met het leterteken *c* i.p.v. *g*, omdat het teken nr. 3 bij Mercator zowel *c* als *g* aanduidt. *Thaurbub* (Mt. VI 8, p. 147, v. 6)⁵⁷ heeft in de Gotische druk *th* voor *þ* naar analogie met de transcriptie (*thaurbutb*). Omgekeerd leidde de transcriptie *th* voor *þ* zelfs tot verwarring met *ht* in *frawaurþe* (Mk. I 4, p. 148, v. 3) en *frawaurþan* (Mk. I 5, p. 148, v. 6) voor *frawaurhte* en *frawaurhtim*. Verder valt ook *aiwanceljon* of *aiwangeljon* op (Mk. I 14, p. 148, v. 28), welke spelling in overeenstemming is met de klankleer. In *waurkeit* (Mk. I 3, p. 147, v. 41) voor *waurkeiþ* ten slotte werden *þ* en *t* niet onderscheiden of drong *t* onder invloed van de vertaling (*vuircket*) in de Gotische tekst binnen.

Voor het overige kunnen onnauwkeurigheden in de Gotische tekst door de moeilijkheden bij de woordscheiding of door gemis van grammaticale kennis verklaard worden. Zo tonen verschrijvingen of verkeerde woordscheidingen als ⁴¹*tasaiqand* ⁴²*au* (Mt. VI 16) voor *gasaihvaindau*, *usfullno da* (Mk. I 15, p. 148, v. 29) voor *usfullnoda*, *frawaurþan* (Mk. I 5, p. 148, v. 6) *frawaurhtim* enz. duidelijk, dat Mercators syntactisch en morfologisch inzicht in het Gotisch nog gering was. Wijzen ook de morfologische interpretaties op dit tekort, dan verlieze men niet uit het oog, dat het vrijwel onmogelijk was aan de hand van twee foliokolommen een juist grammaticaal inzicht in een nog voor het me-

(56) Zie voor de verklaring hierboven, p. 308.

(57) In de transcriptie werd met opzet de spelling *thaurbub* gebruikt om Mercators Gotische tekst getrouw weer te geven.

rendeel onbekende taal te verwerven.

Dat Mercator reeds bij de kopie heel wat moeilijkheden onder- vond en daardoor zijn tekstbijdrage tot 27 verzen beperkte, heeft Gruterus in de inleidende beschouwingen dan ook terecht opge- merkt.

Aangezien aan aantal fouten vermoedelijk als zetfouten aan te rekenen zijn, welke veronderstelling bij het verkeerde zetsel van p. 148 niet te gewaagd is, staat Mercators bijdrage in haar geheel hoger dan die van zijn voorganger Becanus.

Voor de vertaling kon Mercator zich weliswaar met behulp van een bijbelvertaling in de Gotische tekst inwerken, maar het mathe- matisch vertaalsysteem en de woordelijke vertaling bewijzen, dat hij met de lexicologie van het Gotisch voldoende vertrouwd was.

Aangaande het aandeel van Duden in het kopieerwerk kan aller- minst een vast oordeel geveld worden. Het groter aantal kopieer- fouten van pars II ten opzichte van pars I is op zichzelf nog geen bewijs, dat Duden bij dit tekstgedeelte zijn medewerking verleende.

Enkel het ontbreken van het mathematisch vertaalprocédé, eigen aan een wiskundige geest als Mercator, en het groter aantal incon- sequenties in pars II met Mercators alfabet en klankleer wettigen de hypothese, dat een gedeelte van pars II niet door Mercator ge- kopieerd werd.

Ten aanzien van de herkomst en de genealogie dezer teksten be- staat evenmin zekerheid. Indien de mededeling van Gruterus ge- loofwaardig is, mogen wij besluiten, dat het hier niet om een af- schrift uit de derde of tweede hand gaat zoals voor Becanus' tekst- excerpten, maar om een eerste afschrift van het archetype te Wer- den.

Een vergelijking van Mercators en Becanus' tekstfragmenten wijst erop, dat alle excerpten uit vrijwel dezelfde gedeelten van de Codex Argenteus gekopieerd werden, met uitzondering van Mk. XV 34.

<i>Becanus</i>	<i>Mercator-Duden</i>
Mt. VI 9-13 Mt. VI 16 (<i>mizdon</i>)	Mt. VI 7-16
	Het opschrift van het Markusevangelie
Mk. I 2 en 7 Mk. XV 34	Mk. I 1-18

Vergelijken wij nu systematisch de juistheid van de kopie in de opgenomen teksten⁵⁸. In Mt. VI 9-13 hebben beiden verschillende verlezingen voor *himinam* (Mt. VI 9) en *gif* (Mt. VI 11). Enkel de foutieve woordverbindingen *himmadaga* (Mt. VI 11) voor *himma daga* en *sculanssigaima* (Mt. VI 12) voor *skulans sijaima* komen bij beiden voor. Mercators foutieve woordsplitsing *thein aist* (Mt. VI 13) voor *peina ist* stemt enigszins met Becanus' verlezing *thein ist* overeen. Ook de vergissing betreffende de vertaling en de woordvorming van *skulans sijaima* (Mt. VI 12) is gemeenschappelijk. Voor Mk. I 2 hebben beiden respectievelijk de lezing *Esauu* (Becanus, p. 750) en *Esaun* (Mercator, p. 147, v. 36-37) voor de conjectuur *Esaiin*.

Bij Mk. I 7 dienen ten slotte enkel de foutieve woordsamenstelling *missa* voor *mis sa* en het gelijke praesens *merga* (of *merja*) voor het preterium *merida* te worden vermeld. Voor het overige is Mercators tekst vrij correct, terwijl Becanus' fragmenten wegens de transcriptiemoeilijkheden tal van vergissingen vertonen.

Wat de kennis der Gotische karakters en hun klankwaarde betreft, zijn wij voor Becanus enkel op zijn getranscribeerde tekst en verklaringen aangewezen. Mercators opvattingen daaromtrent kunnen zowel uit de tekst en de transcriptie (Mt. VI 7-9) als uit zijn aantekeningen bij het alfabet en de klankleer achterhaald worden.

De systematische vergelijking beider transcripties levert het volgende beeld :

(58) Zie voor Becanus' teksten in bovengenoemd artikel, p. 302-303.

I. Konsonantisme.

<i>Becanus</i>	<i>Mercator</i>
1. <i>c</i> en <i>k</i>	1. Het teken nr 12 = <i>k</i>
2. <i>g</i> en <i>j</i> werden met elkaar verward.	2. De tekens nr. 3 en 7 duiden respectievelijk <i>c</i> en <i>g</i> , <i>j</i> en <i>g</i> aan.
3. Hetzelfde teken komt bij Becanus voor als <i>u</i> i.p.v. <i>q</i> .	3. Karakter nr. 22 = <i>u</i> i.p.v. <i>q</i> .
4. Nr. 18 = <i>qu</i>	4. Nr. 18 wordt getranscribeerd door <i>q</i> .
5. Nr 23. = <i>u</i> en <i>w</i>	5. Nr. 23 = <i>w</i> Nr. 24 = <i>y</i> (zoals bij Vulcanius)
6. Nr. 6 = <i>pb</i>	6. Nr. 6 = <i>f</i> Nr. 19 = <i>v</i> (onbestaande)
7. Nr. 10 = <i>th</i> en <i>t</i>	7. Nr 10 = <i>th</i>

2. Vocalisme.

<i>Becanus</i>	<i>Mercator</i>
1. Ontbreekt	1. Het bestaan van H (ἦτα) als „ <i>e longum</i> ”
2. Nr 1+11 = <i>e</i> en <i>ai</i>	2. Nr 1+11 = <i>ai</i> maar uitgesproken als „ <i>e</i> ”

Wat de klankwaarde der Gotische karakters aangaat, moge onderstaand overzicht de verschillen illustreren :

<i>Becanus</i>	<i>Mercator</i>
1. Ontbreekt	1. Nr. 25 = affrikaat
2. <i>ai</i> = monoftong <i>e</i> of diftong <i>ae</i>	2. <i>ai</i> = monoftong <i>e</i>
3. Ontbreekt	3. H = „ <i>e longum</i> ”
4. <i>gg</i> = <i>gg</i> (<i>briggēs</i>)	4. <i>g</i> en <i>c</i> vóór gutturalen <i>n</i> uitgesproken.

Opvallend in beide tabellen zijn vooral de verschillen. Slechts de vergissingen in de transcriptie van nr. 22, nr. 3 en nr. 7 hebben beiden gemeen. Rekent men daarbij nog de lettertekens nr. 3 (voor *c* en *g*), nr. 26 (voor *γ*) en nr. 19 (voor *ν*) enkel eigen aan Mercator, dan heeft men voldoende argumenten om tot een volledige onafhankelijkheid van Mercator ten opzichte van Becanus te besluiten. Mercator werkt bovendien met meer nauwgezetheid. Opzettelijke wijzigingen of vervormingen, die Becanus met het oog op de lexicaal en etymologische verklaringen vermoedelijk aanbracht, zijn aan Mercators werk vreemd.

Wijst deze systematische vergelijking van beider bijdragen ten slotte op de oorspronkelijkheid van Mercators werk ten overstaan van de *Origines Antwerpianae*, voor de genealogie der eerste afschriften levert zij geen bruikbare gegevens.

Besluit

Bij ontstentenis van rechtstreeks bronnenmateriaal nopens dit laatste probleem in dagboeken, brieven, akten en archivalia zal over de herkomst, de handschriftelijke overlevering en de verspreiding van de oudste Gotische bijdragen nooit volkomen zekerheid bestaan.

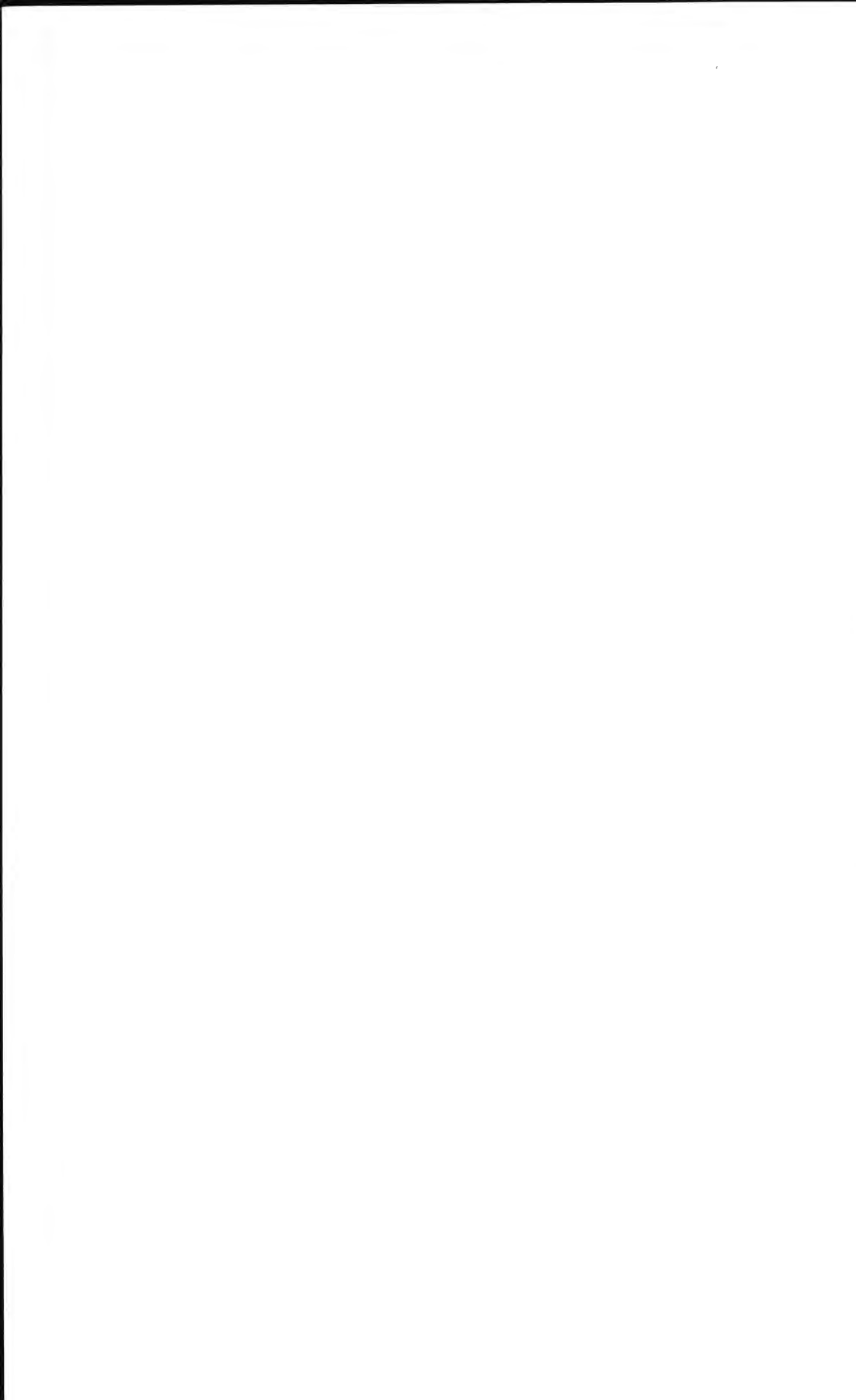
Zoals hierboven is aangetoond, wordt de waardebeoordeling van Mercators werk door allerlei omstandigheden bemoeilijkt. Ten eerste moet men rekening houden met de onvolkomenheid van onze kennis omtrent de toenmalige typografische moeilijkheden bij de weergave van deze onbekende lettertypes.

Daarmee verwant is onze onbekendheid aangaande het persoonlijk aandeel van Gruterus bij de voorbereiding van de publikatie dezer Gothica.

De vraag naar de invloed van Gualtherus en Cassander op Mercators werk kan zelfs met de grootste omzichtigheid niet beantwoord worden.

Even bezwaarlijk is het uit te maken welke vergissingen in het handschrift respektievelijk op Mercator of Duden teruggaan, terwijl anderzijds een onderzoek naar de omvang van hun afzonderlijk vertaalwerk slechts bij benadering enig resultaat kan opleveren.

Al deze uiteraard onbeantwoorde vragen kunnen uit menig oogpunt tot nieuwe uiteenlopende problemen leiden, waarbij de grenzen aan het kenbare even scherp zijn gesteld. Neemt men Mercators bijdrage als vergelijkingsmateriaal ter bestudering van de fundamentele methodologische principes der zestiende-eeuwse Gotische publikaties, dan dient men derhalve de nodige omzichtigheid in acht te nemen.

Taalgenetische opvattingen en komparatisme bij de studie der Germaanse talen

door

Dr. R. VAN DE VELDE
Aangesteld Navorsers N.F.W.O.

De grote verscheidenheid, die de taal in haar veelvuldige aspecten biedt — als uitingmiddel van het individu, als communicatie-instrument binnen een gemeenschap, als weerspiegeling van de verschillende sociale lagen of uit het oogpunt der geografische verbreiding — heeft tot talrijke en uiteenlopende onderzoekingen geleid.

Dergelijke perspectieven van het monolinguaal onderzoek kan men verruimen en zodoende het begrip taalverscheidenheid uitbreiden tot de verschillen van vele talen met betrekking tot de woordvorm, de woordbetekenis, de woordgroepering, de zins- en woordcategorieën, de morfologische en syntaktische middelen, de klankleer enz.

Welk uitgangspunt men ook moge nemen, het principe der fundamentele gelijkheid van vele talen¹ wordt er nauwelijks door in het gedrang gebracht.

Het komparatisme heeft op zó vele overeenstemmingen tussen verschillende talen gewezen, dat de theorie der taalverwantschap in anderhalve eeuw niet alleen grote vorderingen heeft gemaakt, maar thans meer dan ooit aan de orde is.

De grote ontdekkingen van het komparatisme mogen evenwel niet tot overschatting der diachronisch-vergelijkende taalstudie leiden.

De diachronische taalwetenschap beschikt immers nooit over voldoende linguïstische gegevens en blijft derhalve o.m. op de resultaten van de historische etnologie en van zo menige andere hulpwetenschap aangewezen.

Of men, steunend op het beginsel der genetische taalverwantschap, alle wereldtalen tot één oorspronkelijke taal terugleidt (monogenese van Trombetti)² ofwel de visie van Meillet overneemt³,

(1) Zie over dit begrip E.M. Uhlenbeck, *Taalwetenschap. Een eerste inleiding*, 's-Gravenhage 1961³, p. 2, 12, 34.

(2) A. Trombetti, *Elementi di glottologia*, Bologna 1923, p. 6 en vlg.

(3) A. Meillet, *Les parentés de langues, linguistique historique et linguistique générale*, Paris 1926, p. 108-109.

steeds dient men bij het oorsprongsprobleem der taal of talen rekening te houden met de vraag naar het ontstaan van de mens, mogelijk ook met genealogisch vraagstuk der mensenrassen.

In zoverre het hedendaagse onderzoek van de taalfamilies en van hun voorgeschiedenis voor zeer uiteenlopende problemen staat, leidt de terugblik naar de oplossingen uit het verleden tot analoge, zij het dan niet zo specifieke moeilijkheden.

De algemeen verbreide opvatting, dat vóór de negentiende eeuw niet of nauwelijks van onderzoekingen naar de taalverandering of -verwantschap in genealogische zin kan gesproken worden⁴ vindt immers geen steun in de feiten. Bepaald voor de Germaanse talen werd het vraagstuk sedert de tweede helft van de zeventiende en het begin van de achttiende eeuw op verdienstelijke wijze opgelost⁵.

Taaldiversiteit, taalgeneze, historische taalkunde, verwantschap tussen de talen onderling en de daarmee verbonden vraagstukken werden sedert eeuwen het voorwerp van onderzoek.

Vooraleer men echter uit de onzaglijke hoeveelheid talen tot wetenschappelijk gefundeerde konklusies met betrekking tot de taalkundige affiniteiten is gekomen, werd in de geschiedenis van het menselijk denken een lange weg afgelegd.

Lang vóór de buitensporigheden van de Egyptische koning Psammetichos tot de belangstelling der Indiërs, Grieken, Romeinen en IJslanders is de vraag naar het ontstaan, de ouderdom, het doel, de aard, het wezen, het nut en bij gelegenheid zelfs naar de innerlijke structuur der taal boeiend gebleven.

Vooraleer de konfrontatie met de heterogeniteit van talen en volkeren heeft tot talrijke verklaringen geleid⁶.

Doorgaans identificeerde men minder bekende of onbekende talen met volkeren of volkerengroepen, waarvan men slechts vage historische of etnografische gegevens bezat. De onmogelijkheid om de talen van deze volkeren te begrijpen, naast sterk uiteenlopende gevoelens van vijandigheid, genegenheid, bewondering en dgl. gaven bij de historici en de eerste taalbeschrijvers vaak aanleiding tot ongeveer dezelfde karakterisering, waarmee de leek thans zijn houding tegenover vreemde talen uitdrukt: expressiviteit, helderheid, doelmatigheid en dergelijke algemene, op zichzelf weinig beteke-

(4) Zie A.W. de Groot, *Inleiding tot de algemene taalwetenschap tevens inleiding tot de grammatica van het hedendaagse Nederlands*, Groningen 1962, p. 366.

(5) Zie verder p. 311 en vlg.

(6) A. Borst heeft hieraan een zeer uitvoerig en tot nu toe onovertroffen onderzoek gewijd: *Der Turmbau von Babel. Geschichte über Ursprung und Vielfalt der Sprachen und Völker*, Stuttgart 1957-1963.

nende eigenschappen werden aan bepaalde talen met lof toegekend, aan andere met klem onzegd.

Ondanks de algemeen menselijke behoefte om uit de veelheid van talen tot indelingen te komen, heeft men zich vóór het Humanisme ternauwernood met het probleem der taalindelingen bezig gehouden.

Het streven naar theoretisch inzicht in de verscheidenheid van taalgebruik, als individueel uitings- of communicatiemiddel, of belangstelling voor de taalverschillen, als gevolg van sociale of geografische differentiatie, ontbraken zelfs in deze voor de Germaanse taalstudie zo belangrijke aanvangsperiode.

Voor al het verschijnsel der taalverscheidenheid, verklaard door de bijbelse taalverwarring, heeft als onomstootbare godsdienstige waarheid de opvattingen der humanisten en latere taalgeleerden bepaald.

In het teken van de zestiende- en zeventiende-eeuwse, op de bijbelexegese afgestemde wetenschappelijke opvattingen, werden de verschillen tussen de bekende of onbekende talen verklaard als een straf van God voor de hoogmoed en de opstandigheid der mensen.

De invloed van de bijbelse verklaringen, zo bepalend voor het Westers denken, heeft over de strekkingen en twistpunten van de Hervorming heen in onze gewesten tot in de achttiende eeuw nagewerkt.

Alleen de voorlopers van het rationalisme aanvaardden deze verklaring der taalverscheidenheid niet en streefden naar interpretaties die op het onderzoek der feiten steunden.

Kenschetsend is in dit opzicht de tendentie om ondanks de algemeen aanvaarde, door God zelf gewilde taaldiversiteit allerlei verwantschapsbetrekkingen tussen de verschillende talen te onderkennen.

Bij deze nieuwe, op woordmateriaal steunende verwantschapsverklaringen golden de bekende talen, inzonderheid het Latijn, het Grieks, het Hebreeuws en de moedertaal als uitgangspunt. Zij werden doorgaans voor afzonderlijk ontwikkelde grootheden gehouden, die in hun oorsprong hetzij een volkomen eenheid vormden of reeds zekere graden van differentiatie vertoonden.

Waar de ideeën der taalkundige affiniteiten minder positief door de uiterlijke gelijkheid der woorden bevestigd werden of waar een afdoende verklaring onmogelijk scheen, interpreteerde men de vooraf aanvaarde verwantschap door taalvermenging. Deze methode, vooral nuttig ten aanzien van de leenwoorden, liet tot in het begin

van de negentiende eeuw haar invlied gelden ⁷.

Naast het doktrinair-theologisch beginsel als uitgangspunt voor de onderzoekingen naar de taalgenese en de taaldiversiteit heeft vooral het nationalistisch standpunt de opvattingen der eerste taalkundigen beheerst.

Het inzicht in de samenhang van enkele talen werd door chauvinistische overwegingen tot meerdere taalgroepen uitgebreid, waarbij ten slotte de taalgenese zelf ten gunste van de moedertaal geïnterpreteerd werd. In vrijwel alle Germaans sprekende landen vindt men vertegenwoordigers van deze stelling, die ten onzent door Becanus, Milius en in mindere mate door Schrieckius verdedigd werd.

Waar vele humanisten en polyhistoren de taalverwantschap dieneengevolge louter genetisch interpreteerden, ontbrak bij enkele promotoren van het taalkundig nationalisme het fundamenteel inzicht in de historische evolutie van de taal ⁸.

Enkel de verbinding van de ideeën over taalgenese met de eerste noties over het wezen en de aard der taalverandering en der taalkundige overeenstemmingen kon voor de verdere Germaanse taalwetenschap bevorderlijk zijn ⁹.

Hoe deze strekking langzaam tot ontwikkeling kwam en van hoofdzakelijk taalgenetisch denken, gepaard aan gissend historisch-vergelijkend onderzoek, tot de latere empirische navorsingen (Lambert ten Kate) leidde is in de germanistiek der Nederlanden duidelijk te volgen ¹⁰.

Een eerste poging tot een rudimentaire historisch-komparatistische methode werd door Bonaventura Vulcanius (Brugge 1538 - Leiden 1614) voor de Germaanse talen ondernomen.

Zijn theorie over de verwantschap van het Oudhoogduits en het Gotisch is naar het heersende gebruik louter lexikaal gemotiveerd,

(7) Zie F. de Tollenaere, *Indogermaans en Keltisch bij Rasmus Rask*, *Neophilologus*, Groningen, Djakarta 1951, jg. 35, p. 38.

(8) Dat men tot in het begin der negentiende eeuw aan genetische verwantschap dacht blijkt uit Klaproths *Asia polyglotta*, Zie F. de Tollenaere, *ibidem*, p. 39-40.

(9) Dat enkele geleerden zoals bijv. Justus Lipsius zich terdege van het verschijnsel der historische taalverandering bewust waren, staat buiten twijfel. Zie M.J. Van der Meer, *Historische Grammatik der niederländischen Sprache*, Heidelberg 1927, Bd. I, Einleitung, & 27, p. LXIV.

(10) In de eerste helft van de achttiende eeuw oordeelde de beroemde taalgeleerde Lambert ten Kate: „dat men in 't behandelen der Taalgeleertheit de Wetten uit de Gebruiken moet vinden, en niet nieuwe naar eigen goeddunken smeden". Zie *Aenleiding tot de Kennisse van het verhevene Deel der Nederduitsche Sprake*, Amsterdam 1723, Voorreden tot den Lezer, p. IV.

maar de kritiek op Becanus' nationalisme en de eerste opmerking aangaande de Gotisch-Friese verwantschap¹¹ blijven als resultaat van het vergelijkend en taalhistorisch onderzoek belangrijk.

De etymologische navorsingen zijn bij Vulcanius en zijn tijdgenoten echter geen doel op zichzelf. Zij dienen veeleer als uitgangspunt bij het zoeken naar allerlei verwantschapsbetrekkingen binnen de verscheidenheid der talen.

Het opstellen van taalgenetische theorieën en het ontwerpen van taalindelingen voor de Europese, Oosterse en overige talen zou voorlopig de eerste doelstelling der filologen worden.

Een schuchtere poging hiertoe werd geleverd door de teoloog Pieter van Opmeer (Amsterdam 1526 - Delft 1595), die de werelddelen naar de gesproken talen indeelde. Hij onderscheidde twaalf wereldtalen: Semitisch (Syrisch), Chaldeïsch (Aramees) Perzisch en Indisch, Hamitisch (Etiopisch), Egyptisch en Fenicisch, Jafetisch (Skytisch), Grieks, Sarmatisch, Keltisch en Germaans.

Opvallend is daarbij voor de indeling van het Germaans, dat het Gotisch niet langer afzonderlijk naast de andere Germaanse talen wordt gesteld¹².

De grote persoonlijkheid op dat gebied was de sedert 1593 te Leiden verblijvende Josephus Justus Scaliger (Agen a.d. Garonne 1540 - Leiden 1609) de grondlegger van de Leidse filologische school, met wie Vulcanius zeer bevriend was. Scaliger zag de diverse talen uit het oogpunt van zijn Latijnse studiën en geloofde niet langer in een goddelijk ingrijpen in de taalverscheidenheid.

Noch het bijbels-theologische standpunt, noch het nationale beginsel hebben zijn taalkundige opvattingen beïnvloed. Scaligers indeling der Europese talen omvat vier grote moedertalen: het Latijn, het Grieks, het Slavisch en het Germaans, en zeven kleine stamtalen. Van het Hebreeuws zoals bij Schrieckius, en van Becanus' Nederlandse oertaal is nergens sprake¹³.

In Scaligers studies over de tijdrekening geldt de bouw van de Babelse toren niet langer als zelfstandige historische periode, weshalve ook de bijbelse verklaring voor de taalverscheidenheid hem onwaarschijnlijk leek.

Het Germaans wordt bij Scaliger in drie groepen ingedeeld: Teutonismus, Sachsonismus, Danismus. De plaats van het Gotisch,

(11) *De literis et lingua Getarum sive Gothorum, Lugduni Batavorum, ex officina Plantiniana, apud Franciscum Raphelengium, 1597, p. VI-IX.*

(12) *Chronographia P. Opmeeri, a mundi exordio ad sua usque tempora historias continens, et Elogia ... Aucta nunc demum atque emendata. Eiusdem Historia Martirum Bataviae, Coloniae 1625, p. 24-26.*

(13) Scaligers indeling in stamtalen („matrices”), vaak ook Godtalen genoemd, werd uiteengezet in zijn *Diatriba de Europeorum linguis* (1599) en verscheen in de *Opuscula varia antehac non edita*, Francofurti 1612, p. 119-122.

waarvan Scaliger nochtans kennis had, kon nog niet worden bepaald.

De eerste filoloog, die na Vulcanus' gissingen omtrent de ouderdom van het Gotisch, deze taal bij zijn taalgenetische theorieën betreft, is de Geldersman Abraham Milius (1563-1637). Hij stelde het Grieks, het Latijn, het Nederlands en het Hebreeuws als „linguae matriculares” van de mensheid voorop, welke stamtalenindeling behoudens het Hebreeuws sterke parallellen met Scaligers visie vertoont.

Waar Scaliger het gebruik van het Duits in Oost-Europa evenals de Duits-Perzische verwantschap ontkent¹⁴, aanvaardt Milius zoals zijn tijdgenoten Franciscus Raphelengius en Justus Lipsius de nauwere samenhang van het Germaans en het Perzisch¹⁵.

Merkwaardig voor Milius' houding is vooral de opvatting, dat het Gotisch als een mogelijke stammoeder der overige Germaanse talen kan beschouwd worden¹⁶.

Deze Gothica-genetrix-theorie vond sindsdien algemene verspreiding en zou pas een eeuw later gedeeltelijk door Lambert ten Kate rechtgezet worden¹⁷.

Bovengemelde klassifikaties vonden tegenhangers in andere, meer op geschiedkundige gegevens steunende taalgenetische opvattingen.

Vooraf Adrianus Schrieckius (Brugge 1560 - Ieper 1621) en Hugo Grotius (Delft 1583 - Rostock 1645) trachtten het taalgenetisch probleem van uit het historisch gezichtspunt te benaderen.

De oertaal der mensheid is volgens Schrieckius het Hebreeuws, waarnaast er een tweede grondtaal, het Skytisch, ongeveer dezelfde taal als Becanus' en Milius' *lingua primaeva*, dient te worden aanvaard.

Uit het Skytisch ontwikkelden zich het Grieks, het Etruskisch, het Keltisch en het Duits. In de periode van taalgenetische splitsing ontstond ook het „Vlaams”, waarop alle overige talen teruggaan¹⁸.

(14) Zie A. Borst, *Der Turmbau von Babel*, Bd. III/1, p. 1215.

(15) Zelfs in de negentiende eeuw werd de bijzondere Germaans-Iraanse verwantschap door Franz Bopp in zijn eerste publikaties aanvaard. Bernhard Dorn was vermoedelijk de laatste om in zijn vergelijkende studie *Ueber die Verwandtschaft des persischen, germanischen und griechisch-lateinischen Sprachstammes*, Hamburg 1827, de nauwere affiniteiten tussen beide Indogermaanse taalgroepen te verdedigen.

(16) *Lingua Belgica: Sive de Linguae illius communitate tum cum plerisque alijs, tum praesertim cum Latina, Graeca, Persica; deque communitatis illius causis; tum de linguae illius origine et latissima per nationes quamplurimas diffusionem; ut et de ejus praestantia...*, Lugduni Batavorum, Pro Bibliopolio Commeliniano, Excudebant anno 1612 Ulricus Cornelij et G. Abrahami, p. 45-46.

(17) Zie verder, p. 320 en vlg.

(18) *Originum Rerumq. Celticarum et Belgicarum libri XXIII. Van t' Beghin der eerster Volcken van European in-sonderheyt van den oorspronck ende saecken der Nederlandren XXIII boecken*, etc., t'Ypre, bij François Bellet Boeckdrucker 1614, p. 3 en vlg.

Hugo Grotius' universele belangstelling was o.m. gericht op de historische en archeologische problemen met betrekking tot de oertijd der mensheid. Ook de verklaringen, die door de bijbelexegeten voor de diversiteit der talen en volkeren gegeven werden, hadden zijn aandacht.

Grotius verwierp de opvatting van de Hebreeuwse oertaal en zag in de etnische verscheidenheid der verschillende werelddelen geen bezwaar voor de oorspronkelijke genealogische eenheid der ganse mensheid.

Met betrekking tot de oorsprong van de taal hebben wij in de inleiding¹⁹ gewezen op de samenhang van dit probleem met het ontstaan van de mens. Grotius' theorieën²⁰ gingen volkomen in deze richting, doordat de taal- en etnogenese met elkaar in nauw verband gebracht werden.

Ondanks deze verdienstelijke visie is Grotius niet tot een klassifikatie der Germaanse talen gekomen.

De historisch-komparatistische methode, meer gericht op proefondervindelijk onderzoek is vooral sedert de tweede helft van de zeventiende eeuw samen met en naast de taalgenetische, historische en bijbelse verklaringen door het baanbrekend werk van Franciscus Junius (Heidelberg ca. 1589 - Windsor 1677)²¹ tot stand gekomen.

Hoewel ontlening en autentieke verwantschap nog vaak met elkaar verward werden en niet hetzelfde empirisch onderzoek als in de negentiende en twintigste eeuw ten grondslag lag, hebben Junius en enkele tijdgenoten (Janus Vlitius, George Hickes enz.) verantwoorde klassifikaties der Germaanse talen ontworpen.

Een eerste merkwaardige indeling²² is afkomstig van Janus Vlitius (Middelburg 1620 - Breda 1666), die de noodzaak van taalhistorisch en vergelijkend onderzoek met het Gotisch als uitgangspunt illustreerde aan de hand van volgende Germaanse taalgenealogie :

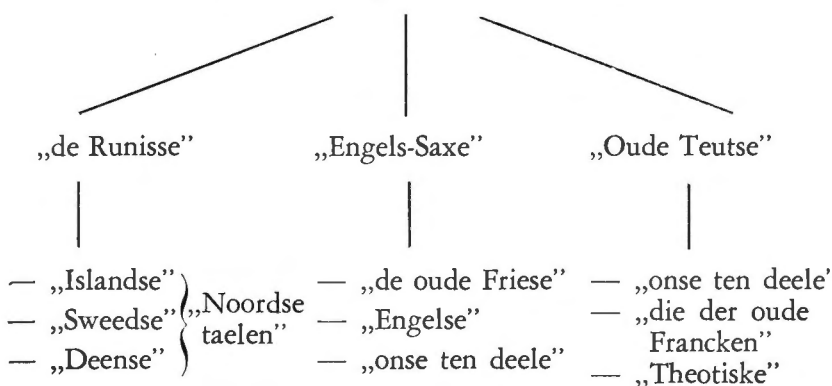
(19) Zie hierboven, p. 309-310.

(20) Zie A. Borst, *Der Turmbau von Babel*, Bd. III/1, p. 1298-1300.

(21) Op de buitengewone verdienste van Franciscus Junius voor de studie van het Gotisch, het Oudengels, het Oudhoogduits, het Oud- en Middelfries en in mindere mate zelfs voor het Oudsaksisch en het Oudijslands kunnen wij binnen het bestek van deze korte bijdrage niet nader ingaan. In het boek *De studie van het Gotisch in de Nederlanden*, dat eerlang in de reeks van de Koninklijke Vlaamse Akademie voor taal- en letterkunde zal verschijnen, wordt over Junius' betekenis uitvoerig gehandeld.

(22) Eigenlijk is Vlitius' taalkundige stratifikatie door Junius' indeling van 1655 voorafgegaan, doch deze laatste kwam naderhand (1665) door de studie van het Gotisch tot gedeeltelijk nieuwe opvattingen. Zie verder p. 317 en vlg.

Het Gotisch („Gotse Moedertael”)

Deze drieledige klassifikatie was voor een groot gedeelte door de resultaten van Junius' onderzoek der Oudgermaanse talen voorbereid.

Dat het Nederlands ten dele bij het Fries en het Angelsaksisch („Noordzeegermaans”, „Noordwestgermaans”, „Kustwestgermaans”, „Ingveoons”) ondergebracht werd en anderzijds deel uitmaakt van het „Binnengermaans” mag voor die tijd zeer verdienstelijk heten.

Hoe waardevol Vlitius' vergelijkend onderzoek der Oudgermaanse talen in deze beginperiode ook was, de toenmalige invloeden van de historio- en etnografie op de taalkunde handhaafden zich in zijn opvattingen over de ouderdom van het Gotisch.

Analoog met Vulcanius, houdt Vlitius het Gotisch voor de oudste Germaanse taal, zelfs ouder dan het Grieks, en beider „gemene vader” zou dan naar alle waarschijnlijkheid het Skytisch geweest zijn²³.

Dat de Goten van de Skyten afstammen is een algemeen geldende opvatting in de zeventiende-eeuwse etnografische studies. Ook Georg Stiernhielm (1598-1672), de bekende Zweedse literator, beweert in zijn *De linguarum origine praefatio* :

„Hi omnes (d.w.z. alle Indogermaanse volkeren, de Hunnen, enz.) propagine Scythae, Scythica usi sunt lingua, singuli singulis dialectis. Linguam Thracicam, Phrygiam, Persicam seu Parthicam, Germanicam, origine Gothicam, hoc est, Scythicam fuisse, doctissimorum viro- rum sententia est.”²⁴

(23) 't *Vader ons in XX oude Duytse en Noordse Taelen*, z.p., z.j., p. V en vlg. Vlitius' werkje verscheen waarschijnlijk te Dordrecht in 1664.

(24) *D.N. Jesu Christi S.S. Evangelia ab Ulfila Gothorum in Moesia episcopo circa annum a nato Christo CCCLX ex Graeco Gothice translata nunc parallelis versionibus, Sveo-Gothica, Norraena, seu Islandica, et vulgata Latina edita*, Stockholmiae 1671, p. XXXI.

Stierhielm gaat zelfs nog verder en beweert, dat het Skytisch uit het Jafetitisch zou ontstaan zijn, welke opvatting klaarblijkelijk op de door de Bijbel (Genesis 10, 1-5) verspreide theorie van Jafets stamvaderschap berust.

Vermoedelijk hebben de berichten der Griekse en Latijnse bronnen (tweede eeuw na Christus) over de aanwezigheid van Goten in Skytië²⁵ de latere onderzoekers tot de opvatting der genealogische verwantschap van het Gotisch met het Skytisch geleid.

Junius, de grondlegger van de Germaanse taalwetenschap der zeventiende eeuw, gaf aan de verklaringen van het taalgenealogisch probleem een andere wending.

Het Skytisch, hoewel ouder dan het Grieks, heeft naar Junius' oordeel met deze taal een gemeenschappelijke oorsprong in een onbekende oertaal, die noch het Hebreeuws noch het Nederlands was.

Op deze verder onbekende grondtaal zou ook het Gotisch via het zg. Oudskytisch samen met het Grieks teruggaan²⁶.

Gelet op het gebrek aan gegevens over de andere verwante niet-Germaanse talen zijn Junius' opvattingen in de zeventiende eeuw stellig even belangrijk als de jongere, meer verantwoorde hypotesen van William Jones (1746-1794) met betrekking tot de Indogermaanse eenheidstaal.

Hoewel Junius' theorieën ten aanzien van het apriorisme der Skytische grondtaal rechtmatige twijfels hadden gewekt, hebben de opvattingen over de Skytische „lingua primaeva” een taai leven gehad.

In de tweede helft van de achttiende eeuw, nadat de taalwetenschap met de juiste inzichten van Lambert ten Kate²⁷ verrijkt was, heeft Gosuinus 't Hooft zelfs de theorie verdedigd, dat het Skytisch de enige stamtaal van „alle Deutsche dialecten” zou geweest zijn²⁸.

Ook een zeer hoogstaand filoloog Johannes Ihre tastte nopens de oorsprong van het Gotisch nog in het duister²⁹.

(25) Zie hieromtrent G. Vernadsky, *Der sarmatische Hintergrund der germanischen Völkerwanderung, Saeculum*, München 1951, II, p. 352 en vlg.

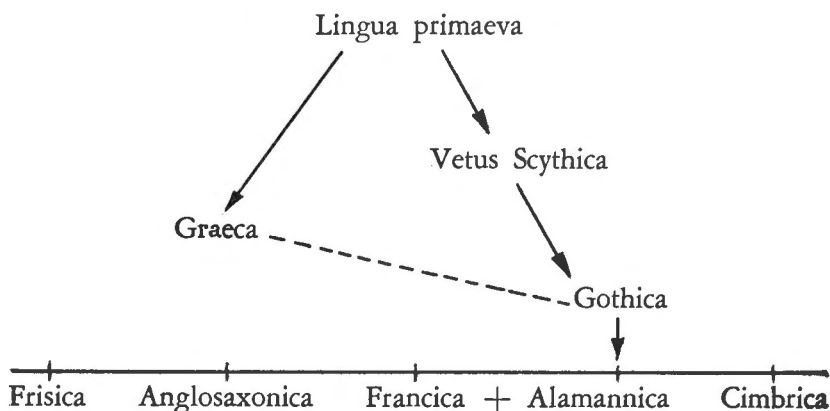
(26) *Gothicum Glossarium, quo plera Argentei Codicis vocabula explicantur, atque ex linguis cognatis illustrantur. Praemittuntur ei Gothicum, Runicum, Anglo-Saxonicum, aliaque alphabeta*. Opera Francisci Junii F.F. Dordrecht, typis et sumptibus Junianis, 1665, p. XVII.

(27) Zie hierover verder, p. 320 en vlg.

(28) Zie W.L. van Helten, *Bijdrage tot een pragmatische geschiedenis der vaderlandsche taalstudie in Nederland*, Groningen 1882, p. 27.

(29) *Glossarium Suiogothicum in quo tam hodierno usu frequentata vocabula, quam in legum patriarum tabulis aliisque aevi medii scriptis abvia explicantur, et ex dialectis cognatis, Moesogothica, Anglosaxonica, Alemannica, Islandica ceterisque Gothicae et Celticae originis illustrantur*, Upsulia 1769, T. I, Prooemium, p. XXX.

Junius' afstammings- en verwantschapsteorieën die in de zeventiende eeuw vrijwel algemeen aanvaard werden, kunnen in grote trekken met onderstaand schema worden weergegeven :

Naar het begrip van taalkundigen als Junius werd het „Germaans” meer en meer als een duidelijk begrensde eenheid beschouwd. De begrippen Alamannica en Francica duiden het geheel der Oudhoogduitse dialecten aan, terwijl met Cimbrica het Oer- en Oudnoors en met het Anglosaxonica het Oudengels zijn bedoeld ³⁰.

Eiigenlijk had Junius zijn opvattingen over de onderlinge verwantschap der Germaanse talen reeds enkele jaren vroeger, in de *Observationes in Willeramii abbatis Francicam paraphrasin cantici canticorum* ³¹ nader toegelicht :

„Ex Gothica certe profluxit vetus Cimbrica, monumentis Runarum posteris tradita, nec non moderna Suecica, Danica, Norvagica, Islandica. Ex Anglo-Saxonica vero promanavit magna pars Anglicae et Scotiae, tota quoque Belgica, praecipue tamen Frisica illa vetus, reliquis universi Belgii incolis vix intellecta, propterea quod in plurimis vocibus, atque in ipsa quoque plurimorum vocabulorum orthographia et pronuntiatione manifestissima Anglo-Saxonicae vestigia usque in hunc diem retinuerit. Ex Francica denique derivata est superior Germanica; atque adeo cuivis, qui vel ἀρχοθυγῶς Gothicam Anglo-Saxonicamque delibavit, statim liquere potest ipsam Francicam (quae Alamannica quoque vel Theodisca dicebatur) ex Gothica Anglosaxonicae desuntam. ³²

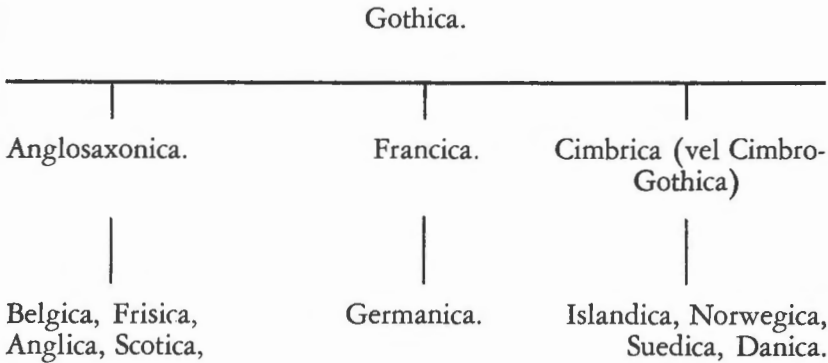
(30) *Gothicum Glossarium*, p. XVII De stippellijn geeft de lossere verwantschapsband weer.

(31) Amstelodami, apud Christophorum Cunradi, typis & sumtibus authoris 1655.

(32) Ad Lectorem, p. III.

Deze zienswijze (1655), enigszins afwijkend van Junius' latere opvattingen zou een drietal decennien later door George Hickes (1612-1715) in de *Praefatio* van zijn *Grammatica Anglo-Saxonica et Moeso-Gothica* in grote trekken overgenomen worden³³.

De verdere uitbouw van Junius' opvattingen bij Hickes kan met volgend schema worden voorgesteld:

Het wezenlijke verschil met Junius' klassifikatie van 1655 ligt in Hickes' opvattingen over de zelfstandiger evolutie van het Oudhoogduits ten aanzien van het Gotisch en het Oudengels.

Deze indelingen in moeder- en dochtertalen doen onwillekeurig aan Schleichers stamboomtheorie denken; met dit onderscheid, dat filologen als Junius en zijn tijdgenoten nog meer onder de invloed van de toenmalige etnografie en geschiedkunde staan. Ten gevolge daarvan aanvaardt Junius o.m., dat tussen het Gotisch en het Grieks een minder nauwe verwantschap bestaat dan tussen het Gotisch en het Skytisch. Deze opvatting, hoewel in tegenstelling met de etymologische vaststellingen in zijn *Gothicum Glossarium*³⁴, steunt bij gemis van taalkundige gegevens over de z.g. Skytische eenheidstaal uitsluitend op de toen geldende historische kennis.

Verdienstelijk in Junius' wetenschappelijk werk was ook de opzet bij het taalvergelijkend onderzoek der Germaanse talen meer en meer de Skandinavische groep te betrekken, met welk streven hij evenwel niet bewust beoogde de etno- en taalgenetische opvattingen

(33) Dit werk werd opgenomen in *Recentissima antiquissima linguae septemtrionalis incunabula, id est Grammaticae Islandicae Rudimenta. Per Rudolphum Jonam Islandum, Oxoniae 1688, p. VIII.*

(34) Junius' invloed op de opvattingen van andere tijdgenoten en latere taalgeleerden, alsook de controverse met Gronovius vallen buiten het doel van dit artikel.

gen der Zweden te benaderen. Olaus Verelius (1618-1682), de toenmalige voorstander van de Gotonordische taal- en volkseenheid, oordeelde immers, dat het Gotisch niet op het Skytisch terugging, maar veeleer een autochtone Skandinavische taal was, die door de latere handelsbetrekkingen der Goten met Griekenland bepaalde overeenkomsten met het Grieks vertoonde³⁵.

Een poging tot klassifikatie der Germaanse talen op grond van „gelyklydendheid” of klankovereenkomst der wortels en van grammatikale onderzoekingen naar de nominale en verbale flexie werd voor het eerst door Lambert ten Kate (Amsterdam 1674-1731) ondernomen.

Steunend op een dieper inzicht in het wezen der taalevoluatie, kwam Ten Kate tot het besluit, dat alle Germaanse talen „gezamentlyk met de Gottise uyt eene en dezelfde moeder gesproten zyn”,³⁶ met welke formulering hij Junius’ verdienstelijke hypotese aanvulde.

De waarde van ten Kates onderzoekingen ligt niet zozeer in de verklaring der taalgenese, voor welk vraagstuk hij veelal bij de vroegere bijbelse opvattingen³⁷ aanleunde, maar in de vernieuwing van de doelstellingen en de methode.

Hij is de eerste, die de grondige analyse der taalfeiten zelf als enig uitgangspunt van het taalwetenschappelijke onderzoek neemt.

Daardoor wist hij de juiste plaats van het Nederlands en van de aanverwante talen binnen het Germaans te bepalen en ontdekte hij de aanvangsbetoning als kenmerk van deze taalgroep. Verder ontwierp hij de ablautreeksen, waardoor de grondslag voor de latere wetenschappelijke woordaflleiding werd gelegd.

Ook het verschijnsel der taalverscheidenheid binnen eenzelfde taal ten gevolge van dialektologische verschillen was hem als eerste taalgeograaf en foneticus niet ontgaan.

Ondanks al de verdiensten van zijn klassificering en van zijn vergelijkend detailonderzoek der Germaanse talen is zelfs een vooraanstaand taalgeleerde als ten Kate in zijn „Europische Tael-boom” ten aanzien van het Grieks en het Latijn op een dwaalspoor geraakt.

Doch hoewel beide talen tot de groep van het Keltisch gerekend

(35) *Index linguae veteris Scytho-Scandicae sive Gothicae...*, Upsulae 1691, in de inleiding van 1681, p. II. Dit werk werd posthuum uitgegeven door Olof Rudbeck de Oude.

(36) *Gemeenschap tussen de Gotische spraeke en de Nederduytsche*, Amsterdam 1710, p. 6. Verder oordeelt hij „dat dezelve (de Germaanse talen) in oorspronk met den ander (het Grieks) vermaegtschapt, en gezamentlyk wel éér uyt eene en dezelfde bronne gesproten zyn.” *Gemeenschap*, p. 16-17.

(37) Ten Kate verklaart de taalverscheidenheid door „’t opregten van Babels toren” *Gemeenschap*, p. 8.

worden, merkt ten Kate naar aanleiding van het „Oud-Latyn” terecht op :

„Door voortplanting is uit dit gesproten al het Romansch; als naemlijk het Italiaensch, Spaensch, Portugeesch, Fransch, Grisonsch en Sardisch”³⁸.

De eerste en de laatste drie talen worden gezamenlijk als nauw verwante groepen aangezien, waarbij ten Kate ten opzichte van het Italiaans, het Spaans en het Portugees juist vaststelt : „Onder dezen is iet van 't Gotthisch geraekt”³⁹.

Na ten Kate is vóór de opkomst der moderne taalwetenschap geen evenwaardig werk meer geleverd.

Hoe scherpzinnig en grondig ten Kates linguïstisch onderzoek der Germaanse talen ook was, daarbuiten bleef hij enigszins het produkt van zijn tijd.

Ligt ten Kates verdienste daarom niet bepaald in de verklaring der taalgenese of in de indeling der Europese talen, dan is dit ten dele door de ontoereikende kennis van en het gebrek aan studiemateriaal over de niet-Germaanse talen te verklaren. Zodoende konden de vroegere misvattingen, die wij hier uitvoerig aanwezen, zich met hun nadelige invloed zelfs in zijn werk handhaven.

Besluit

Deze uiteraard korte retrospectieve beschouwingen⁴⁰, die hoofdzakelijk op direkte of indirecte problemen der taalverwantschap wezen, leiden tot volgende algemene konklusies.

I. De evolutie van determinerend-teologisch of op eenzijdig nationalisme afgestemd taalkundig denken tot een empirisch-rationalistische onderzoeksmethode heeft het grootste deel der taalwetenschappelijke geschiedenis uitgemaakt.

II. Wegens de vele raakpunten en verwante belangstellingscriteria met andere wetenschappelijke disciplines, door de achterstand op deze of door een tekort aan principiële en methodologische scheiding tussen hulp- en hoofdwetenschap heeft de Germaanse taalkun-

(38) *Aenleiding tot de kennisse van het verhevene deel der Nederduitsche sprake*, I, p. 61.

(39) *Aenleiding* I, p. 61. Zie over de West- en Oostgotische woorden in deze talen O. Höfler, *Die zweite Lautverschiebung bei Ost- und Westgermanen*, Tübingen 1958, p. 8 en vlg.

(40) Het was geenszins de bedoeling in deze bijdrage een volledige opsomming te geven van alle vóór-negentiende-eeuwse taalkundige werken, die het probleem der taalgenese of der Germaanse taalverwantschap behandelden. Wij hebben vooral getracht enkele grote lijnen weer te vinden in de voorgeschiedenis der moderne taalwetenschap.

de zich vóór de negentiende eeuw nauwelijks of slechts zeer zelden autonoom kunnen ontwikkelen.

III. Waar voor de klassifikatie der Germaanse talen sedert ca. 1900 allerlei twistvragen nopens de bruikbaarheid, het nut en de betrouwbaarheid der hulpwetenschappen zijn ontstaan⁴¹, waren dezelfde probleemstellingen reeds in enkele vóór-negentiende-eeuwse traktaten aan de orde.

IV. Dergelijke externe metodologische vraagstukken werden vanzelfsprekend vermeerderd met moeilijkheden van intern-taalkundige aard.

In dit opzicht hebben slechts enkele grepen uit de ontwikkelingsgang zelf van de vergelijkende Germaanse taalwetenschap tot twee belangrijke vaststellingen geleid: opvallend is vooreerst de complexiteit van het taalgenetisch en komparatistisch probleem binnen een zo kleine taalgroep als het Germaans. Ten tweede blijkt, dat men ondanks de daardoor ontstane klassifikatiemoeilijkheden de taalgenealogische verwantschap der Germaanse talen lang vóór de negentiende eeuw en vóór de wetenschappelijk beoefende Sanskrietstudie had ontdekt.

V. Het laatste, maar niet het minst belangrijke besluit, heeft zowel voor de historicus als voor de linguïst belang.

Wie de werkwijzen, onderzoeksmaatstaven en opvattingen nagaat, die in wezen het moderne komparatisme hebben voorbereid, dient rekening te houden met de continuïteit in het taalgenetisch, het diachronisch en het taalvergelijkend denken.

Een onderzoek naar de invloeden van deze beschouwingwijzen vormt derhalve een der grondslagen van een wetenschappelijke geschiedenis der Germaanse taalkunde.

(41) Zie L. Rösel, *Die Gliederung der germanischen Sprachen nach den Zeugnissen ihrer Flexionsformen*, Nürnberg 1962, p. V-VII.

Longinus en de Longinuslegende in het Nederlandse taalgebied (tweede deel)

door

Dr. J. VAN HAVER

III. HET LONGINUSPROBLEEM

A. DE IDENTITEIT VAN DE LANSDRAGER

In dit eerste deel van het derde hoofdstuk moeten wij ons bezighouden met de identiteit van de lansdrager. Drie vragen wachten op een antwoord: welke namen worden voor hem gebruikt en hoe verklaart men ze? — wat was zijn eigenlijke functie ten tijde van de kruisiging? — wat weten we over zijn nationaliteit?

1. De naam van de lansdrager

Het is eerder uitzonderlijk dat auteurs bij wie elementen van de Longinuslegende worden aangetroffen, de lansdrager geen eigen naam geven. In alle Nederlandse teksten die de lansdrager benoemen, is die naam Longinus, of tenminste een duidelijk herkenbare nevenvorm daarvan.

Men heeft lange tijd gemeend te mogen aanvaarden — en sommige commentatoren vergenoegen zich nog met deze interpretatie — dat men in de naam Longinus een afleiding moest zien van het Griekse substantief *λογχη*, dat lans betekent; Longinus zou dus in werkelijkheid ook lansdrager heten¹.

Nu kan het niet ontkend worden dat bepaalde rekwisieten door hun enge verbinding met bepaalde personen aanleiding kunnen geven tot het leggen van verrassende verbanden². Hoe bevallig deze interpretatie ook is, toch lijkt het niet nodig te aanvaarden, dat de lansdrager achteraf — en liefst door een geleerde — naar zijn lans genoemd geweest zou zijn.

(1) Vgl. E. Hennecke, *Neutestamentische Apokryphen*, 2e Aufl. Tübingen 1924, p. 78 en een zeer recent werk als L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, Paris 1958, Tome III, deel II i.v. Longinus.

(2) Denken we b.v. aan rekwisieten waarvan het voorkomen bij bepaalde heiligen, het ontstaan gaf aan heelwat volksdevoties, en aan datgene wat men in de Volkskunde sympathie noemt.

We kunnen met meer grond aannemen, dat de militair van de zijdesteek inderdaad Longinus heette. Voor een Romeinse krijgsman was een dergelijke naam zeker niet ongewoon. In de bekende gens Cassia b.v. komt de cognomen Longinus vaak voor (als bij Gaius Cassius Longinus, een der moordenaars van Caesar). Zelfs in een treurspel van 1622, Rosimunda, door de Aalsterse rederijker G. Caudron uit het Latijn vertaald³ vinden we Longinus als gewone Latijnse naam. Jacob van Maerlant, die voor de „ridder” van de lanssteek geen eigennaam heeft (maar wel zijn miraculeuze genezing aanhaalt), kent eveneens een (andere) Longinus, nl. de Romein,, die zich bij de belegering van Jeruzalen door Titus in 70, door zijn moed onderscheidt⁴. Die Longinus stort zich op het Joodse leger, steekt een vijand door de mond en een andere in de zijde.

Deze laatste gegevens, bekend uit de werken van de Joodse geschiedschrijver Flavius Josephus, uit de eerste eeuw, brachten Burdach ertoe een andere hypothese te formuleren. Ofwel, meent hij, zijn Longinus uit het lijdensverhaal en Longinus van de belegering van Jeruzalem een en dezelfde persoon, ofwel mag men veronderstellen, dat de oorspronkelijke naam van de lansdrager enigszins in vergetelheid was geraakt en onder invloed van de mededelingen van Flavius Josephus door Longinus vervangen werd⁵.

Nu moet men weten dat de centuriotraditie ook andere namen kan vooropstellen. In een apocriefe tekst van ong. 150, het zg. Petrusevangelie, geeft Pilatus aan Jozef van Arimatea de centurio Petronius mee met soldaten om het graf te bewaken; na de verrijzenis zegt deze zelfde Petronius: „In waarheid was het Gods Zoon!”⁶. Zo gezien lijkt het mogelijk, dat de uit Fl. Josephus overal bekende Longinus, de eventuele andere naam (namen) volkomen in de schaduw heeft gedrongen, zodat na een paar eeuwen alleen Longinus overbleef.

In onze Nederlandse teksten treffen we nu volgende nevenvormen van Longinus aan: Longunus (nr. 56), Lozynus (nr. 68), Louginus (nr. 73), Longuenus (nr. 75). We kunnen ze nagenoeg onverlet laten; immers, ze zijn al te duidelijk „zersprochen” uit Longinus, wat o.m. in bezweringen met evt. lange mondelinge traditie (als in de drie laatste nummers) aanvaardbaar is.

Een andere wisselvorm komt vaker voor. Zevenmaal vinden we

(3) In een artikel van A. de Maeyer over G. Caudron in *Kultureel jaarboek voor Oost-Vlaanderen* 1960, p. 127.

(4) J. van Maerlant, *Rijmbijbel*, 3e deel, kap. 73: Hoe Longinus die Joede bestond; Maerlant vermeldt volgende details niet.

(5) Burdach, *Der Gral*, p. 228-230.

(6) Bakels, *Nieuwtestamentische apocriefen*, I, p. 338.

nl. de vorm Longius, die overigens ook nog driemaal variante van Longinus is in andere handschriften van een zelfde tekst (nl. in nrs. 4, 5, 57). Daar deze vorm ook in onze buurlanden wordt aangetroffen⁷, kunnen we ons in geen geval op dezelfde gemakkelijke wijze als bepaalde tekstuitgevers van dit probleem afmaken, door Longius gewoon uit te leggen als verkeerd gelezen of overgeschreven in plaats van Longinus⁸.

Voor een verklaring van Longius gaan we uit van een grondvorm Longus, een gebruikelijke Romeinse bijnaam; in de Acta Pauli b.v. is Longus de naam van een Romeins prefect, die zich naderhand bekeert⁹. Met betrekking tot Longus is Longinus een diminutiefvorm, te vergelijken met andere naamparen als Augustus - Augustinus, Marcellus - Marcellinus, Justus - Justinus enz. Onder invloed van bekende namen als Cassius, Horatius, Valerius, die eveneens op -ius uitgaan, kan een mengvorm Longius tussen Longus en Longinus ontstaan zijn.

Bij latere gebruikers van deze namen speelde in elk geval de gedachte aan de betekenis van het grondwoord longus (= lang), nog mee, zoals blijkt uit de Franse benaming „Longius li grans” of uit volgende Duits-Latijnse bezwering uit de 12e eeuw:

der lange longinus
transfixit christi latus
statimque fluxit sanguis de latere;
in ipsius nomine
stet sanguis iste¹⁰

2. Centurio of miles?

In het eerste hoofdstuk hebben we reeds aangestipt, dat in de Longinustraditie een vermenging had plaats gevonden tussen de centurio en de miles van de kruiswacht.

Ook in onze Nederlandse teksten blijkt een zekere verwarring in dit opzicht, al moet gezegd worden, dat de centurio de miles slechts

(7) o.m. zeer vaak in Middelenlengse teksten, afwisselend met Longeus (vgl. Peebles, *The legend*); blijkens Kröner, *Die Longinuslegende*, haast niet in oude Franse teksten, waar de overheersende vorm Longis is (het artikel van K. Michaëlsson onder de titel Longis, in *Etymologica W. von Wartburg*, Tübingen 1958, p. 329-337, geeft bewijspplaatsen van Franse middeleeuwse Longis-bijnamen, maar een oplossing voor de nevensvorm Longis brengt het niet).

(8) B.v. Muller en Scharpé, *De spelen van C. Everaert*, Leiden 1920, p. 639.

(9) Hennecke, *Neutest. Apokryphen*, p. 210-212.

(10) Resp. Kröner, *Die Longinuslegende* p. 39 en *Anzeiger VII* (1838) 608.

In het Onomasticon van Aeg. Forcellinus (delen V en VI van zijn *Lexicon totius Latinitatis*) Patavii 1940 worden i.v. longus een groot aantal van dit woord afgeleide eigennamen meegedeeld: Longius, Longeius, Longidius, Longidienus, Longlius, Longinus, Longinianus.

in enkele gevallen vervangt. Zulks komt trouwens het best overeen met de Westerse overlevering, die in Longinus bij voorkeur de soldaat is blijven zien en die eveneens aansluit bij de evangelietekst van Johannes, die, zoals we reeds eerder opmerkten, elke verkeerde interpretatie uitsluit: „Daarna kwamen de soldaten en braken de benen van de eerste die met Hem was gekruisigd, daarna die van de tweede. Toen ze zagen dat Hij reeds gestorven was, braken ze Hem de benen niet. Maar een der soldaten doorboorde met een lans Zijn zijde”. De handelingen die hier beschreven worden, moeten niet door een honderdman uitgevoerd worden, maar door een gewone onderhorige, een gewoon soldaat.

Indien wij de literaire tekst van De Backer (nr. 78) achterwege laten, blijven ons slechts vier centurioteksten over. „Den capiteyn Lozynus” van nr. 68 is duidelijk genoeg. De nrs. 60 en 63 opteren — blijkbaar uit de kennis hunner schrijvers van de *Acta Longini*, want nr. 60 beroept zich uitdrukkelijk op *Metaphrastes*, zijnde een der auteurs van deze *Acta*¹¹ — voor de Griekse traditie. En in nr. 17 blijkt uit de samenhang van de tekst, inzonderheid uit de geijkte geloofsbelijdenis „Waarlijk deze man was Gods Zoon”, dat Longinus er als centurio wordt aangezien.

Dat er niet meer voorbeelden van Longinus-centurio zijn, mag wel verwonderen, als men weet dat een zoveel gelezen en uiterst produktief werk als de *Legenda aurea*, Longinus als centurio benoemt, zoals wij in het eerste hoofdstuk hebben geconstateerd.

In de andere gevallen wordt ofwel de soldaat alleen vernoemd, of worden centurio en soldaat goed genoeg van elkaar onderscheiden:

ende die ridder die Centurio hiete ... mer een ander ridder die Longinus hiete (nr. 12).

Dat wil niet zeggen, dat Longinus altijd en overal als „soldaat” wordt genoemd.

Eigenlijke soldaatversies treffen we aan in nr. 8 (Longinus miles), in nr. 39 en 77 (een soldaat Longinus); soms staat er een synoniem als krijgsknecht (nr. 14: een der krijgsknechten, Longinus) of als dienaar (nr. 16: den dienaar gheuoemt Longinus).

Hoe noemen onze teksten Longinus dan wel? De meest voorkomende beroepsnaam is „ridder”. Op het eerste gezicht is men geneigd in deze ridder eerder een edelman, een centurio te zien dan een gewoon soldaat, maar dat is zonder twijfel een verkeerde interpretatie, waartegen sommigen erg gezondigd hebben¹². Ook Van

(11) *Acta Sanctorum martii II*, p. 376.

(12) Een paar voorbeelden: telkens G. Kanters in het eerste deel van *De gods-*

Mierlo heeft toegegeven aan een eerste indruk, als hij bij de bespreking van Vanden levne ons Heren, erop wijst dat de auteur de soldaten van Pilatus ridders noemt, om zich aan de voorstellingen van het volk in die tijd aan te passen¹³. Zulks gebeurt immers in veruit de meeste middeleeuwse werken en ridder is er volkomen synoniem geworden van soldaat, krijgsman.

Nog een paar voorbeelden :

- Doe stont dar biden cruce een edel man centurio, die hondert ridderen hadde onder hem, doe hi sach die erde beven ende al dat wonder...¹⁴
- Men beval den ridderen sciere dat graf te wachtene op haer leven¹⁵
- ende die ridders, dat is Pilatus knechten, quamen opten berch van Calvarien (...) ende soe was daer een ridder, genaemt Longinus (nr. 30)

Deze voorbeelden bewijzen genoegzaam dat wij het woord ridder gerust mogen lezen als soldaat.

Is zulks ook het geval met „ruiter”, dat we aantreffen in nrs. 11, 20, 32, 46? De tekstsamenhang bewijst het inderdaad. De keuze van het woord ruiter in plaats van soldaat of ridder werd zeer waarschijnlijk bepaald door invloeden van afbeeldingen op schilder- of beeldhouwwerk.

Het besluit dat zowel ridder als ruiter telkens soldaat betekenen, mogen we met des te meer reden trekken op grond van het Middelnederlands woordenboek : van ridder is de gewone betekenis strijder, krijgsman, soldaat ; ruyter, ruter betekent soldaat, krijgsknecht, die zowel te voet als te paard krijgsveld verricht.

Tot besluit kunnen we dus zeggen, dat onze Nederlandse teksten in overgrote meerderheid in Longinus de gewone onderhorige zien, maar dat enkele uitzonderingen bekendheid met de centurio-traditie verraden.

vrucht tot het Heilig Hart, Brugge 1929, ridder ontmoet, zet hij dat om door hoofdman : (p. 17) een hoofdman had een speer — In *Dat leven ende liden ons heren*, Antwerpen 1518, staat te noentide eigenlijk : een vanden riddersen hadde een speer ; (p. 177) het doorsteken van Uw Hart met de speer van de hoofdman — in hs. 18982 Kon. bib. Brussel lezen we f° 22 in de 7e bloedstorting evenwel : metter ridderlycken speer ; (p. 178) hoe Longinus, de hoofdman — in *Een Devoet boecxke*, waaruit overigens nr. 38 : hoe longinus, die blinde ridder.

J.J.M. Timmers, *Symboliek en iconografie der christelijke kunst*, Roermond 1947, is het met zichzelf hierover niet eens, vgl. p. 278 en 383.

(13) Van Mierlo, *Geschiedenis* I, p. 187.

(14) J. Bergsma, *De levens van Jezus in het Middelnederlands*, Leiden 1895-98, p. 258, uit een hs. destijds te Stuttgart bekend als *Harmonia evangeliarum flamandice*.

(15) Uit een kruisgetijde einde 15e eeuw, *Vaderlands museum* V (1863) 321.

3. *Longinus een Jood?*

De voorgaande commentaar doet veronderstellen, dat Longinus, hij weze nu soldaat of honderdman, in elk geval Romeins onderhorige was. In de volgende bladzijden zullen we moeten uitleggen hoe het komt dat sommige commentatoren hem niet als zodanig hebben beschouwd, maar hem een totaal andere rol hebben toebedeeld: geen Romeinse militair, maar een Joodse helper of nog, een toevallige aanwezige op Golgotha.

Nr. 11 b.v. noemt Longinus weliswaar onbetwistbaar als Romein (Geluckigen Romeyn!), maar in andere teksten, waar de context bij de lansdrager eveneens naar een Romeinse soldaat wijst, wordt de rol van de Joden al groter. In nr. 7 zoeken de Joden „enen van Pylatus knechten”, die Jezus' ziel wil zoeken in het diepste van Zijn borst; in nr. 30 heten de ridders ook Pilatus' knechten, en een van hen, Longinus, opent Jezus' rechterzijde „om de Joden te behagen”; in nr. 66 leidt een Jood de blinde Romein Longinus voor het kruis en wijst hem waar de lans moet gestoken worden.

Het is inderdaad zo, dat het samenzijn van Joden en Romeinse soldaten bij de kruisiging op de Calvarieberg een intense verstrengeling der dramatis personae in de hand heeft gewerkt; zowel op afbeeldingen als in geschreven bronnen wordt samenwerking van beide groepen vastgesteld, ook in het onderdeel van de handeling die ons nu bezighoudt: de zijdesteek.

In nr. 28 kan Longinus zowel een Romein als een Jood zijn. Een gewoon soldaat van de kruiswacht is hij zeker niet, wel een omstaander, die eerder toevallig bij het kruisgebeuren betrokken wordt, omdat de Joden niemand vinden, om door de lanssteek na te gaan of Jezus nog leeft. In nr. 5 is een van de helpers, nl. diegene die de beenderen van de twee moordenaars moet breken, een Jood:

te hen beiden quam een jode gegaen
ende brac haerrer beider been saen.

en men kan zich afvragen, of de soldaat, die een paar regels verder de steek met de speer toebrenghet, eveneens een Jood is, zij het dan wel in Romeinse dienst, als blijkt uit volgende verzen:

Longinus hi en lette niet
alsoe als pylatus hiet.

De nrs. 22 en 51 laten echter aan duidelijkheid niets te wensen over: de lansdrager is er een Jood! In nr. 22 lezen we:

hier na cam met groten ghere
die blende jode metten spere.

en in nr. 51 is er sprake van „den joede longynus”.

Wij lezen dergelijke teksten met enige verrassing, en toch blijkt de overtuiging dat de dader van de lanssteek geen Romein maar een Jood is geweest, sterke verspreiding gekend te hebben. Een apocriefe tekst, die gewoonlijk genoemd wordt *Evangelium infantiae Salvatoris*, deelt die overtuiging al in een Arabische versie: Toen Jezus klein was en in Nazareth samen met de kleine Judas Iscarioth speelde, werd hij eens door deze laatste geslagen en gekwetst; dat was een voorafbeelding, want Judas had de kleine Jezus gewond in de rechterzijde, precies daar, waar de Joden Hem met een lans zouden doorsteken. Hier volgt deze tekst:

Caput XXXV

Alia ibidem mulier degebat, cujus filius a satana vexabatur. Hic, Judas nomine, quotiescumque satanas ille eum corripiebat, omnes qui ad eum appropinquabant mordebat, atque si neminem juxta se inveniebat suas ipse manus et caetera membra mordebat. Audiens ergo mater huius miseri famam herae Mariae et filii ejus Jesu surrexit ac filium suum Judam secum ad dominam Mariam deduxit. Interim Jacobus et Joses dominum Jesum infantem duxerant, ut cum ceteris infantibus luderent; ac domo egressi considerant, et cum eis dominus Jesus. Accessit Judas daemoniacus et ad dextram Jesu consedit; tum a satana, ut fieri solebat, infestatus dominum Jesum mordere voluit, sed non potuit, tamen latus Jesu dextrum percussit unde hic flere coepit. Extemplo exivit ex puero illo satanas fugiens, cani rabido similis. Hic autem puer, qui Jesum percussit et ex quo satanas forma canis exivit, erat Judas Ischariotes, qui illum Judaeis prodidit; et idem ejus latus, in quo percusserat eum Judas, Judaei lancea confixerunt¹⁶.

Een andere echo uit een heel andere bron: Mattheus van Edessa, tijdgenoot van de eerste kruistocht, deelt mee dat de kruisvaarders in Antiochië een kostbare relikwie hebben ontdekt, nl. het wapen „waarmee het goddeloze volk der Joden de zijde van Christus had

(16) C. Tischendorf, *Evangelia apocrypha*, Lipsiae 1876, p. 199; vertaling van deze tekst ook bij Babels' *Nieuwtest. apocriefen* I, p. 270 en bij C. Ruts, *De Apocriefen uit het N. Test.*, Brussel 1927, p. 53-54.

In hetzelfde *Evangelium infantiae Salvatoris arabicum* worden in caput XXIII Jozef en Maria op weg met het kindje Jezus tegengehouden door twee boeven, die de twee boosdoeners blijken te zijn, die later met Christus gekruisigd worden; ze dragen hier afwijkend van de traditie de namen Titus en Dumachus.

Naar aanleiding van dit fragment moet eveneens gewezen worden op een andere merkwaardigheid. In een versie uit Spanje van het Lat. responsorium *Omnes amici mei* wordt Judas insgelijks als de dader van de lanssteek aangezien, vgl. R.J. Hesbert, *Le problème de la transfixion du Christ*, Paris 1940, p. 173.

doorstoken" ¹⁷.

Zo is het minder bevreemdend een bezwering uit Engeland te horen aanvangen :

Longinus miles Ebreus percussit latus domini

en een Duitse :

Sanctus Longinus, der jüdisch ritter
der stach Gott ein wunden ¹⁸.

Dergelijke interpretaties kunnen als volgt ontstaan zijn. De Joden werden collectief verantwoordelijk gesteld voor het lijden van Christus in zijn geheel. Werd nu uit dat lijden één moment uitgelicht, wat b.v. zo vaak met de zijdesteek gebeurde, dan werd onder invloed van die collectieve schuld een individuele Jood voor zulk moment verantwoordelijk geacht, evt. tegen andere overleveringen in.

Hoe b.v. alle schuld van de kruisiging op de Joden wordt geladen, blijkt uit het zg. Petrusevangelie, ontstaan in het midden van de tweede eeuw :

12 En (de Joden) legden zijn klederen voor hem neder, verdeelden ze en wierpen daarover het lot. 13 En nu beschimpte een van de misdadigers hen, zeggende: „Wij lijden zo, vanwege de misdaden die wij begaan hebben, maar deze, wat heeft hij voor kwaads gedaan?”

14 En ze werden toornig over hem en bevalen dat hem de benen niet zouden gebroken worden, opdat hij in marteling zou sterven.

15 Het was nu middag, en duisternis omving geheel Judea. En zij waren vol onrust en angst dat de zon was ondergegaan terwijl hij nog leefde. Want zij hebben een schriftwoord dat de zon niet mag ondergaan over een gedode. 16 En een van hen sprak: „Geef hem gal met azijn te drinken”. En zij mengden het en drenkten hem daarmee. 17 En zij vervulden alles en maakten over hun hoofd de maat der zonden vol. 18 Velen nu gingen met lichten rond in de mening dat het nacht was (...)

19 En de Heer riep uit, zeggende: „Mijne kracht, mijne kracht, gij hebt mij verlaten!” 20 En als hij dat gezegd had, werd hij opgenomen. En juist op dat uur scheurde het voorhangsel van de tempel te Jeruzalem in tweeën. 21 En toen trokken ze de nagelen uit de handen des Heren en legden hem op de grond. 22 En de ganse aarde beefde en er ontstond een grote vrees. Toen scheen de zon weder en

(17) St. Runcinam, *The holy lance found at Antioch*, in *Analecta Bollandiana* LXVIII (1950) 204.

(18) Resp. bij L. Gougaud, *Dévotions et pratiques ascétiques du Moyen Age*, Paris 1925, p. 19 en bij I. Hampp, *Beschwörung*, p. 202-205.

men bevond dat het het negende uur was ¹⁹.

In dit opzicht is ook volgende tekst leerrijk :

... Oock overpeysen hoe die felle joden na dat hy nu gestorven was, noch niet genoeg versaeft en waren door alle die smerten, pijnen, tormenten, verwijt ende versmaetheyt die sy den ghebenedijden Godtsone aenghedaden hadden voer zyn doot, maer na zijn door hebbensen noch getormenteert ende met een afgrijsselijke wreetheyt hebbense zijn syde totter herten toe gheopt, daer bloet ende water uutghevloten is ²⁰.

Zulk een houding tegenover de Joden is overigens niet zo bevreemdend, voor wie zich sommige kerkelijke gebeden herinnert. In het Goede-Vrijdagofficie klonk tot voor enkele jaren het gebed „pro perfidis Judaeis”, en nog steeds gelden de Improperia bij de kruisverering als scherpe aanklachten voor vele onderdelen van de passie :

Ego eduxi te de Aegypto, demerso Pharaone in Mare Rubrum: et tu me tradidisti principibus sacerdotum.

Ego ante te aperui mare: et tu aperuisti lancea latus meum.

Ego te potavi aqua salutis de petra: et tu me potasti felle et aceto.

Ego te exaltavi magna virtute: et tu me suspendisti in patibulo Crucis ²¹.

Een toegespitste, doorgedreven jodenhaat heeft in vroegere eeuwen geleid tot betreuenswaardige excessen. We zouden die stilzwijgend zijn voorbijgegaan, ware het niet dat bij talrijke jodenvervolgingen in de middeleeuwen de beschuldiging wordt uitgesproken, dat de Joden geconsacreerde hosties doorstoken en schandelijk behandeld hadden, een beschuldiging, die niets anders is dan de aanklacht, dat de Joden de daad van Longinus destijds, symbolisch willen herhalen op een hostie ²². Ook in Vlaanderen blijven in talrijke legenden sporen van een dergelijke overlevering levendig. We halen een

(19) Bakels, *Nieuwtest. apocriefen*, I, p. 337; de lezer zal gemerkt hebben, dat de lanssteek hier niet vermeld werd, tenzij men veronderstelt dat hij in vers 17 — vóór Christus' dood — onderverstaan wordt.

(20) C. Donthers, *Devote oeffeninghen ende contemplatie op die seven principale bloetstortinghe ons Heeren*, Antwerpen 1596, p. 18 v°.

(21) Dit zijn enkele zinnen uit de Improperia zoals men ze in elk Romeins missaal kan vinden.

(22) Zulks is ook de mening van K. Burdach, *Vorspiel. Gesammelte Schriften*, I, p. 241 (Halle 1925); daar zegt Burdach tevens dat in Duitse passiespelen Longinus nadrukkelijk in verband wordt gebracht met de Joodse wisselaars, die door Jezus uit de tempel verdreven waren geworden: hij wordt nu hun werktuig en zal ervoor zorgen dat hun wraak tot uiting wordt gebracht door Christus nog een wonde meer toe te brengen.

voorbeeld aan, een redactie van het einde van de 15e eeuw over de oorsprong van de miraculeuze kruisen van Asse in Brabant :

Om haar schulden te kunnen voldoen gaat een oude vrouw haar kleed verpanden bij de Joden; dezen stellen haar voor, hun in ruil voor een ruime beloning de hostie van haar paascommunie over te leveren. Op weg naar de Joden om hun wens te volbrengen, denkt ze eraan, dat zij de oorzaak zal zijn, indien de Joden het lichaam des Heren honend doorsteken. Zij krijgt berouw en verstoppt de hostie in een boom, een verdroogde els. De boom schiet weer uit enz.²³.

Een laatste eigenaardig samentreffen moeten we, in verband met Longinus en de Joden nog behandelen. In het „eerste vertoogh” van zijn passiespel stelt Cornelis de Bie het „triumpherende ghe-loof” voor en haar tegenspeelster is de Joodse synagoge, afgebeeld met een lans. De dialoog komt tot een hoogtepunt, wanneer Synagoga het Geloof bedreigt :

De Synagoogh steekt met haar lancia op het Gheloof, maar blijvende het Gheloof staen, valt de Synagoogh over rugh verblint en haer lancia ghebroken²⁴.

De eerste indruk die van een dergelijke passage uitgaat, is dat hier beïnvloeding door elementen van de Longinuslegende tot uiting komt, inzonderheid van de voorstelling als zou Longinus (als dader van de lanssteek) een Jood geweest zijn.

Het is zo dat C. de Bie niet de uitvinder van deze oppositie is geweest ; zij behoort tot het middeleeuws Europees geestelijk gemeengoed en het geredetwist van Ecclesia en Synagoga over de waarheid van het christendom is zowel in de beeldende kunst als in de literatuur een bekend motief geweest²⁵.

Maar de zopas vooropgezette stelling krijgt meer grond, indien we weten dat de Ecclesia soms, als op het zeer oude diptichon van de H. Nicasius te Doornik, rechts van de Gekruisigde het bloed uit de zijwonde in een kelk opvangt²⁶.

(23) Zie G. Kurth, *De geschiedenis van de miraculeuse kruisen van Asse*, Asse 1912, p. 21 en 57.

Bij A. de Cock en I. Teirlinck, *Brabants sagenboek* II, p. 24-41 komen een aantal hostielegenden voor waarin over Joden sprake is, o.m. de oorsprong van het Brusselse Sacrament van Mirakel ; een lied over dit laatste bij Hoffmann von Fallersleben, *Niederländische Lieder des XV. Jahrhunderts*, Hannover 1854, p. 235-8. Zie ook De Voofs, *Middelnederlandse legenden en exempelen*, Groningen 1926, het 5e hdk : De Joden en de exempelen, p. 199-229, inz. 206-208.

(24) C. de Bie, *Goddelyck ransoen*, Lyer, 1687, p. 6.

(25) Iedereen kent b.v. de prachtige beelden van Ecclesia en Synagoga, die het zuidportaal van de Straatsburgse kathedraal sieren.

(26) Afbeclding in Kon. mus. K.G., Jubelpark Brussel.

Bij Walafrid Strabo komen we met ons inzicht een stap verder. In zijn veelgelezen *Glossa Ordinaria* tekent hij in zijn commentaar op het evangelie van Mattheus na de dood van Christus aan :

In centurione fides Ecclesiae designatur, quae velo caelestium mysteriorum per mortem domini reserato, Jesum filium Dei tacente Synagoga confirmat²⁷.

Hier is de centurio het symbool van de Kerk en tegenover hem staat het jodendom, blijkbaar belichaamd in de figuur van de Jood, die de lanssteek toebracht.

Men kan daartegen opwerpen, dat bij moderne commentatoren nergens meer sprake is van deze tegenstelling centurio - Longinus. Een vaak afgebeelde kruisigingsgroep was nl. ook de groep van de Gekruisigde met de lansdrager aan de ene en de sponsdrager Stephaton aan de andere zijde. Bij heelwat kunsthistorici wordt het verband gelegd tussen deze twee figuren enerzijds en anderzijds Ecclesia en Synagoge. Bij Réau b.v.: Dans la scène de la Crucifixion, Longin représente les Païens dont les yeux se sont ouverts à la lumière, par opposition à Stephaton qui incarne les Juifs obstinés dans l'erreur²⁸. En bij Timmers : de Romeinse honderdman, die, nadat hij met de lans Christus' zijde doorstoken had, erkent dat Hij waarlijk de Zoon Gods is, is het beeld der Kerk ; Stephaton geldt volgens de traditie als Jood, hij verbeeldt de Synagoge²⁹. Het aannemen van deze voorstelling impliceert evenwel dat Longinus aangevaard wordt als centurio! Wat mij bij het bekijken van de afbeelding toch telkens treft³⁰, is dat de symbolische verbondenheid van Longinus - Ecclesia en Stephaton - Synagoge een interpretatie is, die nergens zo expliciet blijkt, dat ze overtuigend moet ; dat anderzijds de constante aanwezigheid van de lans bij de Synagoge in de rich-

(27) Walafrid Strabo stierf in 849 ; de tekst bij Migne, deel 114, p. 176, vrijwel identiek met de commentaar op Marcus en Lucas resp. p. 240 en 349.

Over de grote invloed van de *Glossa ordinaria* leze men een noot bij Daniëls in zijn Inleiding (p. XII) tot de *Spiegel der menscheliker behoudnisse*.

(28) L. Réau, *Iconographie de l'art chrétien*, T. III, vol. II, p. 813.

(29) Timmers, *Symboliek en iconografie*, p. 278 ; op p. 383 is Longinus geen hoofdman meer, maar krijgsman.

(30) Behalve het reeds vermeld voorbeeld op de ivoren diptiek uit de 9e eeuw uit Doornik, vernoem ik een kruisreliquarium te Tongeren uit de 13e eeuw : de Kerk wordt er afgebeeld met kruisvaan en kelk, de synagoog met een gebroken standaard of lans (afb. Mus. Jubelpark) ; ong. zo is de voorstelling van beide personages door de zg. meester der Ursulalegende van 1486 (afb. in *Catalogus Eeuw VI*. Primitieven 1960, p. 129 ; vgl. de commentaar van Réau, *Iconographie*, T. II, vol. II, p. 487) en op de rug van twee kleine panelen van het retabel van de geboorte, Brussels werk van ong. 1500 (afb. Jubelpark) : de Kerk met kruisstaf en kelk, de Synagoog met de tafelen der wet en de gebroken banier ; in het koorgestoelte van de O.-L.-Vrouwkerk te Aarschot is de Synagoog bovendien geblinddoekt.

ting van Longinus - Jood kàn wijzen.

Ik wil als leek in de kunstgeschiedenis geen verder oordeel uitspreken, alleen het probleem aan de aandacht der kunsthistorici opdragen.

B. DE DAAD VAN LONGINUS EN HAAR GEVOLGEN

Wij weten hoe Sint-Jan de daad van Longinus voorstelt. Naar Joods gebruik mochten de terdoodveroordeelden na zonsondergang niet op het kruis blijven hangen. Bij de kruisiging van Christus mocht dit nog minder, omdat het 's anderen daags Paasfeest was. In dergelijke gevallen was het gebruikelijk de doodsstrijd van gekruisigden te verkorten door hun de benen te breken, wat bij de twee boosdoeners ook gebeurt. Bij Jezus gekomen, bemerken de soldaten dat Hij reeds gestorven is. Het *crurifragium* is dus niet meer nodig, maar om zeker te zijn, doorsteekt een hunner Zijn zijde.

Wanneer wij nu de gegevens uit onze teksten vergelijken, dan rijzen toch opnieuw een aantal vragen op die een antwoord behoeven: met welk wapen werd de wonde toegebracht? kan de lanssteek ook doodsoorzaak geweest zijn? welke gevolgen had het toebrenge van de zijde wonde?

1. *Het wapen*

Vrijwel altijd wordt het wapen waarmee de soldaat de zijde van de Verlosser doorstak in het Latijn *lancea* genoemd. Vanzelfsprekend zetten een aantal Nederlandse teksten dit om door *lancie*, meestal door *lans*.

De voorkeur van de auteurs gaat echter naar het woord *speer*, dat van Germaanse oorsprong is, maar in betekenis zeer goed met *lans* overeenkomt: een lang, dun steekwapen met scherpe punt.

De betekenis van het substantief wordt af en toe door allerlei tekenende adjectieven verscherpt: met enen *scarp* spere (nr. 5), een *lancie* scherp van stael (nr. 11); en met enige overdrijving zelfs: met enen brede scarp lang spere (nr. 7), de grote grove brede spere (nr. 62) (Vergelijk nog nrs. 15 en 38).

Naast *lans* en *speer* vinden we een derde woord, nl. *glavie* (nrs. 6 en 21; nr. 1: *ghelaive*), ontstaan uit Lat. *gladius* = zwaard. De voorstelling, dat een grote zijwonde beter met een breder, zwaarder wapen gemaakt kan zijn, kan in bepaalde gevallen bijgedragen hebben tot de keuze van dat woord, al betekent *glavie*, blijkens het Middelnederlands woordenboek in de eerste plaats toch ook *lans*, staalspits van de *lans*, en nu en dan, zwaard, slagzwaard.

Voor de auteur van het *Leven van Lutgart* was het wapen van de zijdewonde misschien een zwaard, tenminste indien we een analogie-redenering aanvaardden. Men weet dat Lutgart zozeer begeerde voor Jezus te mogen lijden, dat God haar een pijnlijke zijdewonde toestond, zonder dat daarbij een „zwaard” te pas kwam, zegt de dichter :

Nu hort hoe si daer werden sal
dat si van herten so begert
al sonder glavie ende swert
al sonder iser ende wapen (...)

want daer si nedersitten soude
so gaf ene adere enen crac
die jegen therte hare ute brac
nit anderssins dan of si ware
ontwe getrokken, die van hare
dat bloet so sterke dede springen
dat syt ne conde nit bedwingen (...)

dos dedse har brudegom verwerven
Her Jhesus Kerst, dat si begerde
tin tide al sonder slach van swerde³¹.

Het wapen van de zijdesteek was op dat ogenblik reeds een der belangrijkste passiewerktuigen geworden³². Voor het Westen kreeg de lans vooral belang als passierelikwie, nu H. Lans genoemd, en waarvan zelfs verscheidene exemplaren opdoken³³. De geschiedenis van elk van die H. Lansen is voor ons niet zo interessant, wel de uitstraling van de lans in ons taalgebied.

Behalve in geestelijke teksten³⁴ krijgen we er echo's van op volkskundig gebied. Zo is er een kruid dat *Lancia Christi* heet, ook wel *adderstong* geheten, een in Vlaanderen zeldzame varensoort, *ophioglossum vulgatum*³⁵, waaraan bijzondere kracht wordt toegeschreven als het volgens een bepaald ritueel geplukt en belezen wordt,

(31) *Leven van Lutgart*, uitg. F. van Veerdeghem, Leiden 1899, nl. Ite boek XXIIe hfd. v. 7076-9, 7108-14, 7334-6.

(32) In de Byzantijnse ritus draait het centrale deel van de mis rond de daad van de lanssteek; vgl. Hesbert, *Le problème*, p. 187 en Burdach, *Der Gral*, p. 130-146.

(33) Over deze H. Lans: Peebles, *The legend*, p. 56-61; Runciman in *Analecta Bollandiana* LXVII (1950), 197-209 en waarin bibliografie; het werk van A. Hofmeister, *Die heilige Lanze*, Breslau 1908 behandelt de lans als kenteken van de koningsmacht, en treffend is wel dat de Duitse lans, die in 926 aan Heinrich I toekwam, pas in 1250 Longinuslanze heet.

(34) M. Meertens, *De godvrucht* II, p. 83-84.

(35) I. Teirlinck, *Flora magica - De plant in de toverwereld*, Antwerpen 1930, p. 49.

of dat als middel kan dienen om tovenaars en heksen te herkennen³⁶.

Ook op literair gebied bleef de lans niet zonder belang. Wie ooit *Parcifal* gelezen heeft, herinnert zich daaruit ongetwijfeld die passages waarin een schildknaap optreedt met een blanke lans, waarvan bloed neerdruppelt. We denken hierbij dadelijk aan dat deel van de Longinuslegende, waarin verteld wordt dat het water en het bloed uit de zijwonde langs de stok van de lans op Longinus' hand terecht kwam³⁷. In *Parcifal* is deze lans eng verbonden met een andere passierelike, de schaal of de kelk waarin Jozef van Arimatea Jezus' bloed had opgevangen. (Men weet dat Chrétien de Troyes, *Perceval*, of *Li conte del Graal*, aan het hof van de graaf van Vlaanderen is ontstaan en ook ten onzent werd bewerkt³⁸).

Een gelijkaardige voorstelling lezen we in de reeds eerder geciteerde roman *Seghelijn van Jerusalem* :

die scacht was wit als een swane
ende altoos so hincker ane
van versen bloede een droepelkijn (nr. 4).

We zouden tenslotte ook kunnen wijzen op het bekende gedicht van Heiman Dullaert „Op de speer die Zijne zijde doorstak”³⁹.

2. De wonde

Als we over de wonde spreken die door het wapen van Longinus aan Christus werd toegebracht, staan we andermaal voor enkele vraagtekens. De evangelietekst zegt : „maar een der soldaten doorboorde met een lans Zijn zijde”, zonder evenwel nader aan te duiden welke zijde doorboord werd.

Wij mochten verwachten dat een aantal middeleeuwse schrijvers

(36) Resp. uit Limburg XII (1930-31) 121 en uit *Duivelgeesel* p. 13-15 ; in deze laatste formule komt, zij het ogenschijnlijk zonder direct verband met *Lancia Christi*, ook Longinus voor (zie tekst nr. 74).

(37) Niet iedereen is ervan overtuigd dat de lans van de graallegende de lans van Longinus is geweest ; sommigen menen de Keltische oorsprong ervan te kunnen bewijzen, vgl. Peebles, *The legend*, p. 172-6.

(38) Van Mierlo, *Geschiedenis* I, p. 158-161 ; we bezitten er nog een viertal fragmenten van.

Vgl. tevens *Parzival* van Wolfram von Eschenbach.

Maerlants Graalroman, die slechts 1926 verzen telt, gaat hoofdzakelijk terug op een andere auteur, een tijdgenoot van Chrétien, nl. Robert de Borron en ze wijden alle aandacht aan de beker, door Jezus bij het Laatste Avondmaal gebruikt en waarin Jozef van Arimatea later het bloed van de Zaligmaker opving, dat nog uit de wonden vloeide bij de kruisafname ; uitg. van *Le roman de l'estoire du Graal* van Robert Bor(r)on, Paris 1927.

(39) B.v. bij R. van de Moortel, *Heiman Dullaert*, Diest 1943, p. 24.

zouden trachten dit te verduidelijken⁴⁰.

Ofwel wordt, zoals bij Maerlant (nr. 2) de rechterzijde vermeld, ofwel wordt gezegd dat de steek van de zijde doordrong tot in het hart (b.v. nrs. 15 en 47), ofwel worden nog andere verduidelijkingen gegeven :

dat men (de speer) sette up sijn rechter side tusschen sijn twee curte rebben, recht ieghen sijn herte (nr. 28).

Deze „korte ribben” komen meermaals terug, en waarom precies daar moet gestoken worden, lezen we af uit nr. 30 :

opende Jhesus rechter side ende stac hem in sijn ghebenedijt herte, niet tussen die ribben mer onder de corte ribben (...) want hadde hi hem tusschen de ribben gesteken (also men maelt) de spere moeste gebroken hebben of de ribbe...

In geen enkele van onze teksten wordt evenwel van de linkerzijde gewag gemaakt. Toch zou men dit verwachten, te meer daar er zo vaak van het hart sprake is. De voorliefde voor de rechterkant hangt volgens de commentatoren samen met het vers : „Vidi aquam egredientem de templo a latere dextro”, en met de symboliek van de zijdesteek, die een voorafbeelding had gekregen in het scheppingsverhaal : zoals Eva uit de rechterzijde van Adam voortkwam, zo werd de Kerk geboren uit de rechterzijde van de Verlosser⁴¹. Toch bestaan er een aantal afbeeldingen, waarop de lanssteek in de linkerzijde wordt toegebracht. We komen erop terug in het hoofdstuk Longinus en de Iconografie.

Dezelfde liefde voor de aanschouwelijkheid en de zin voor het detail hebben naast de plaats, ook de aard van de wonde willen tonen. Men kan „wonde wide” (nr. 21) evt. wel verklaren uit rijm-dwang met „side”, maar in nr. 32 b.v. wordt duidelijk gemaakt dat de wonde zo breed was „dat men lichtelyc drij vingeren soude daer in gebrocht hebben”; in nr. 30 is de wonde zelfs „twe palmen breed”. De aard van de wonde hangt overigens nauw samen met de manier, waarop ze werd toegebracht. Uit de keuze van de werkwoorden kan de visie van de auteurs voor een goed deel afgeleid worden.

In de meeste gevallen vinden we een werkwoord als steken of

(40) Hoezeer middeleeuwers alles concreet wilden zien, bewijst b.v. ook de nauwgezetheid, waarmee ze het precieze aantal van Christus' wonden wilden berekenen (iets daarover vindt de lezer bij Stracke in *Ons geestelijk erf* XVII (1943) I, p. 71-140 en de aandacht die ze besteedden aan de zg. vergeten wonden vgl. M. Meertens, *De godsvrucht* II, p. 14-15 en 23-26.

(41) Timmers, *Symboliek en Iconografie*, p. 279.

doorsteken, blijkbaar als vertaling van het Lat. perforare (perforavit); in sommige teksten wordt dit werkwoord door een bepaling versterkt : tspeer daer onsochte onse heere mede was gesteken (nr. 4), doe stac hij met groeter cracht (nr. 28), dynre zijden welc Longinus soe wredelic doerstac (nr. 37), hoe Longinus met grooter cracht de groote grove breede spere heeft gesteken door de heyliche rechte syde ons Heeren, al crakende tot int herte Jesu (nr. 62).

De versterking kan ook uitgedrukt worden door een „sterker” werkwoord : dryft een lancie door zijne rechte zij (nr. 11), doen longius syn hert doerstiet (nr. 24).

Er is evenwel een tweede groep werkwoorden, waarvan de keuze zonder twijfel onder invloed stond van de symboliek in verband met de zijdewonde ; het zijn synoniemen van openen, open doen, en ze beantwoorden aan Lat. aperire (aperuit) als de nrs. 3, 7, 32. Langs deze „opening” kan een stroom van genaden en weldaden, inz. de sacramenten de mens bereiken.

Ook een verbinding van beide werkwoorden treffen we aan : nam hi een spere ende opende Jhesus rechter side ende stac hem in syn gebenedijt herte (nr. 30).

3. De steek als doodsoorzaak

In de godsdienstige epiek van de middeleeuwen is „Van ons Heren passie” een bekend werk. Daar het de zijdesteekpassage (v. 869-874) met evangelische eenvoud en getrouwheid navertelt, konden wij het tot nog toe niet te berde brengen ; in de proloog treedt de dichter trouwens op tegen diegenen, die een dergelijk verhaal naar eigen goeddunken wijzigen of er bijzonderheden aan toevoegen. Slechts op een paar plaatsen kan men deze dichter afwijkingen aanwrijven, zo bij een beschouwing van Christus aan het kruis, die wij als uitgangspunt zullen gebruiken voor het onderzoek, of de steek in de zijde ook vóór Jezus’ dood plaats gehad kan hebben.

In de ontwikkeling van zijn lijdensverhaal last de auteur van Ons Heren passie een passage in, een beschouwing over het lijden in het algemeen ; ook de zijdewonde wordt hierin opgenomen, hoewel hij nog niet tot aan de dood van Christus gevorderd was :

sijn armen heeft hi wijd ondaen
 omdat hi di wil omme vaen
 hi biet sijn mont, sijn hoeft zijcht neer,
 te cussen di is sijn begheer;
 sijn side is oec doer ghewont
 daer hi di toent sijn zuete gront ⁴².

(42) V. 663-8 van *Ons heren passie*, uitg. J. Verdam in Ts. Ndl. taal- en letterk. XXV (1906), p. 190-242.

Wij kunnen aanvaarden dat de dichter, overweldigd door gevoel, een ogenblik de draad van het verhaal heeft losgelaten, om enige tijd te verwijlen bij een symbolische voorstelling van de Gekruisigde, die ook in andere middeleeuwse werken wordt aangetroffen ⁴³.

In een opsomming in nr. 31 wordt de lanssteek eveneens midden in de andere lijdensmomenten opgenomen :

met roeden gheslaghen (...) met die speer doersteken (...)
bespogen ende ghecroent, (...) inden cruce opgheheven...

De volgorde is hier zonder twijfel minder gewoon, maar psychologisch wellicht nog aanvaardbaar, omdat de auteur eerder het geheel der wonden en beledigingen dan de chronologische — en logische — orde op het oog kan hebben gehad ⁴⁴.

Naar aanleiding van een redactie der XV pater noster der passie (nr. 41), waarin het doorsteken van de zijde aangehaald wordt als gebeurd zijnde voor de dood, betreurt pater Stracke precies het te loorgaan van deze logische en chronologische orde in die tekst ⁴⁵. Nu had hij er wellicht een andere uitleg kunnen voor geven, nl. deze, dat een dergelijke versie ook bij een andere traditie kon aansluiten. Er zijn immers teksten, waar we de opzettelijkheid van zulk husteronproteron niet kunnen loochenen!

Nemen we eerst nr. 3 uit Boendales Lekenspieghel. Dadelijk na de laving met azijn en gal, opent Longinus Jezus' zijde ; pas na de belofte aan de goede moordenaar en diens beveling aan Zijn hemelse Vader, geeft Jezus de geest.

Ongeveer uit dezelfde tijd stamt de roman Segheliijn van Jherusalem. In dit werk is het husteronproteron eveneens bijzonder opvallend :

In dien tide, als si te sticken
sloeghen u huut al omme entomme
met gheeselen aen die colomme.
Noch daden si u meer torment.
Een crone dornijn, die menich ent
hadde, daden si u staen
op u hoeft; doe braken saen

(43) Verdam verwijst in de zoëven aangehaalde uitg. p. 240 naar verschillende voorbeelden ; hij vernoemt evenwel Brief XXII van Hadewich niet.

(44) Men vergelijke overigens het gezang *Crux fidelis* uit het officie van Goede Vrijdag :

Felle potus ecce languet, spina, clavi, lancea mite corpus perforarunt,
unde manat, et cruor : terra, pontus, astra, mundus, quo lavantur flumine!

en ook nog *Limburgs gebedenboek* p. 169-170.

(45) *Ons geestelijk erf* XVII (1943), I, p. 83, 86.

u hersen ghemanc met bloede roet.
 Noch daden si u pine groet,
 als die vroede wale weten.
 Handen, voete si u spleten
 met drie naghelen ijserijn,
 met enen spere therte dijn
 al doersteken ende doerboert.
 Ende dit hadden wi verboert
 ende ghi dit jammer groet
 doghen wout doer onsen noot.
 Doe gaven si u na u pine
 gheminghet galle met asine
 ende doe waest al vuldaen ⁴⁶.

In „Ons liefs heren passie”, nr. 23, hoort Longinus Jezus kermen en „hem began syns tonfarmen”, hij steekt Hem in Zijn hart en strijkt het bloed van de wonde aan zijn ogen ; als de eerste moordenaar ziet, hoe Longinus van zijn blindheid wordt genezen — de auteur heeft in deze miraculeuze genezing dus het motief gezocht voor de bekering van de goede moordenaar! — vraagt hij dat Jezus aan hem zou denken in de hemel.

Ook in nr. 71 wordt de lanssteek als de doodssteek opgevat, een mening, die, zij het zeer voorzichtig, nog in een tekst van 1725, nl. nr. 20, wordt geformuleerd ⁴⁷.

Het is zonder meer duidelijk dat wij in al deze voorbeelden niet staan voor toevallige en individuele afwijkingen, maar dat wij te doen hebben met overblijfselen van een vroegere overtuiging dat de lanssteek de dood van Christus voorafging en hem bespoedigde.

Dom R.J. Hesbert heeft aan dit probleem een uitvoerige en overtuigende studie gewijd. Hij heeft kunnen bewijzen dat het Responsorium *Tenebrae* (van Goede Vrijdag) gedurende eeuwen op vele plaatsen gezongen werd als volgt :

Tenebrae factae sunt super universam terram dum crucifixerunt Judaei Jesum. Et circa horam nonam exclamavit Jesus voce magna : Deus, Deus quid me dereliquisti? Tunc unus ex militibus lancea later ejus perforavit. Et inclinato capite emisit spiritum. Ecce terraemotus factus est magnus...

Aan de oorsprong van deze tekst ligt een interpolatie van Joh. 19 : 34 tussen Mat. 27 : 49 en 27 : 50, waardoor de dood van de Verlosser onmiddellijk volgt op het doorsteken van de zijde. Deze interpolatie vindt men vanaf de 4e eeuw in een aantal Griekse ma-

(46) *Seghelijn van Jherusalem* v. 5860-79.

(47) Volledigheidshalve moet ook nr. 78 vermeld worden ; deze literaire tekst heeft echter geen bewijswaarde.

nuscripten en later eveneens in Latijnse codices.

Reeds tussen 489 en 511 was er te Constantinopel over deze tekst van Mattheus geredetwist, tot het concilie van Wenen (1309) onder paus Clemens V tenslotte besliste dat de versie van Sint-Jan, die de lanssteek na de dood van Christus plaatst, de historische waarheid weergaf. Zo kon men de gedachte veilig stellen, dat Christus niet gestorven was door geweldpleging, maar omdat Hij het zelf had gewild⁴⁸.

Wij constateren aldus eens te meer hoezeer in de verscheidenheid van onze teksten elke afwijking met enige traditie weerspiegeld wordt.

4. De geestelijke betekenis van de zijdewonde

In een passieverhaal, uitgegeven in 1946, last E.H. De Craene — zie nr. 77 — bij de evangelietekst over het uitvloeien van water en bloed een kleine uitbreiding in : en er vloeide uit een weinig water en bloed ; het bloed der zaligmaking, het water des doopsels.

Zoals de meeste uitbreidingen en symbolische interpretaties die we in onze teksten ontmoeten, is ook deze zin eeuwenoud. Reeds bij Walafried Strabo treffen we hem aan :

sicut ex latere Adae sumpta est Eva, ita ex latere Christi exivit redemptio Ecclesiae: per sanguinem remissio, per aquam baptismum⁴⁹.

We hebben met opzet deze aanhaling uit Strabo overgeschreven, omdat ze een ander, nog klassieker beeld bevat, nl. de vergelijking Eva - Adam en zijdewonde - Ecclesia.

Alsoe als yeve, dat ierste wijf
van adams siden ontfinc lijf,
alsoe wert de heilige kerke geboren
van jhesus siden, die was verloren

zo heet het in nr. 5 en ongeveer zo in nrs. 8, 32, 44. Zozeer stond het beeld van de novus Adam in sommige geesten gegrift, dat de schedel, die men op een aantal Calvarie-afbeeldingen kan bemerken, uitgelegd wordt als zijnde de schedel van Adam⁵⁰ :

(48) De hier samengebrachte elementen leest men bij Hesbert, *Le problème de la transfixion du Christ*, p. 29, 46-65, 76, 80. Sommigen hebben in de daad van de lanssteek een mytische parallel willen zien met de Oudnoorse geschiedenis van Baldr die, op aanstichten van Loki, door de blinde Hödr gedood wordt ; volledigheidshalve zij dit hier vermeld ; onderzoek der standpunten bij Peebles, *The legend*, p. 142-165.

(49) Walafried Strabo, *Expositio in quatuor evangelia*, bij Migne, deel 114, p. 914.

(50) Vgl. Réau, *Iconographie*, T. II, vol. II, p. 488.

Deerste Adam gaf ons den val
dander Adam versoenet al ⁵¹!

Laten we trouwens nog andere klassieke beelden in onze teksten opsporen. In nr. 38 :

hoe longinus dyns geminde liefs herte opent ende daer werden ont-
sloten twe fonteynen. Die een vloeyet water om u cleetken der onnc-
selheyt in te wasschen ende uut die ander vloeyet syn duerbaer bloet
om u daer af te scencken ende droncken te maken in synre soeter
minnen.

Twee beelden, de wijn en de fontein, en van beide zijn talrijke voor-
beelden aan te halen. Zowel in een evangeliacommentaar van 1520 :

ende dat hi ons den edelen witten ende rooden wijn sijns water ende
bloets dat aen sijn herte lach verborghen, ons oec uut liefde wilde
schencken (...) opdat hi ons ymmer altemale droncken soude maken
in sijnder liefden ⁵²

als in een gebed uit de zeven getijden :

Ay hoe edel es die dranc
die daer uut uwer siden spranc!
ende hoe diere es die fonteine
die ons maect van sonden reine ⁵³

als in oude en jongere geestelijke liederen ⁵⁴.

(51) Aanvangsregels van de 9e strofe van Maerlants *Disputacie van onser Vrouwen ende van den helegghen Cruce*, uitg. Strofische gedichten Verdam en Leendertz, Leiden 1918, p. 93.

(52) N. Peeters, *Hier beginnen de sermonen oft uitleggingen op alle de Evangelien*, uitg. J. Acquoy, Gent 1893, p. 469.

(53) G.J. Meyer, *Verslag van en mededeling uit twee getijdenboeken der 14e eeuw*, in *Verhandelingen IIe klasse Kon. Ndl. Instituut Wetensch. Letterk. en Sch. Kunsten VI* (1839), 32-71; uit *Zeven getijden*, te noemen p. 60.

(54) Zie Meertens, *De godsvrucht*, II, p. 31.

Bij Hoffmann von Fallersleben, *Niederländische Lieder*, het lied (p. 197) : Het is goet in Jesus taverne te gaen, waarvan de derde strofe luidt :

Heer Jesus weert, schenket ons den wijn
al uut den milden herten dijn
ghi hebten so wel betaelt
al mitter soeter minnen dijn!

of het lied (p. 204) : Die door godes willen, met in de tweede strofe :
op des cruces aste
daer bloeijet die rode wijn.

In een 19e-eeuws kantwerksterslied (*Iepersch Oud-Liedboek*, uitg. Blyau en Tasseel, Brussel 1962, p. 96) :

Waar zijn zij die nu dorstig zijn?
Zegt dat ze komen drinken
van Heere Jezus gebenedijden roden wijn ;
het vijfde wondeken leit doorsteken.

En wie kent de volgende strofe uit Maerlants Van ons Heren wonden niet?

Fonteine van den paradiese
daer vier rivieren uut van prise
lopen, diet al maken nat,
waerbi die viande onwise
verloren hebben macht ende spise
ende noch beven omme dat:
edele sidewonde reine
dies ghelike was noit fonteine
noch sulc dranc quam nie in vat;
di eren wi alle ghemeine;
teghen venijn groot ende cleine
stopt dine medicine elc gat⁵⁵.

Andere teksten, nrs. 12 en 14 b.v., noemen de zijdewonde : deur des levens. Misschien is dit beeld afkomstig van Bonaventura⁵⁶. Zo wordt overigens stilaan een verdere stap gezet ; in de plaats van de zijdewonde wordt het hart van de Verlosser doel van liefde en hulde. Andere auteurs hebben echter genoegzaam het ontstaan en de groei van de H.-Hartdevotie beschreven⁵⁷.

De zijdewonde kan de weg tonen naar Jezus' H. Hart ; zij kon evenwel ook deel uitmaken van een andere grote verering, die van de vijf wonden.

Algemeen wordt aanvaard dat de herovering van Jeruzalem (1099) en de kruisvaarten opnieuw ten volle de aandacht op het lijden van de Heer gevestigd hebben. In de 13e eeuw kreeg de devotie van de vijf wonden nog een spoorslag door de stigmatisatie van Sint-Franciscus (1224), die grote weerklank vond in de hele christelijke wereld. Wij denken ook onmiddellijk aan Lutgart, aan wie Christus verscheen en Zijn wonden toonde :

maar besit
die grote wonden die hir staen

In de communio van de huidige mis van het H. Hart bidden de gelovigen ook nu :
Si quis sinit, veniat ad me (Joh. 7 : 37).

(55) Zesde strofe uit Maerlants *Van ons heren wonden*, Strofische gedichten, uitg. Verdam en Leendertz, p. 116.

Analoge gedachten bij J. de Decker, *Goede Vrijdag oft het lijden onses heren J.C.*, uitg. Buytendijk, Zwolle 1958, v. 833-844.

(56) Vgl. Bonaventura, *Spore der goddelycker liefde*, Antwerpen 1657, p. 15 ; id., *De mystieke wijnstok*, Bussum 1918, p. 19.

(57) Zie C. Richstätter, *Die Herz-Jesu Verebrung des deutschen Mittelalters*, Regensburg 1924, waarin heelwat Nederlanders opgenomen werden ; G. Kanters, *De godsvrucht tot het H. Hart van Jezus in de vroegere staten der Nederlanden*, 3 delen, Brugge 1929-1931 ; id., *Het Hart van Jezus beschouwd in de katholieke overleving*, Brugge (1929).

in minen live wide ontdaen,
 ende oc vernemet har gelut
 dat si hir maken, schone brut,
 aldaer si staen in minen live.
 Hort hoe si roepen alle vive ⁵⁸.

In deze verruimde belangstelling voor de vijf wonden kreeg de zijde-wonde ruimschoots haar deel van gebeden en van afbeeldingen ⁵⁹.

5. De passage uit Vanden levene ons Heren

De Longinuspassage uit Vanden levene ons Heren (nr. 5) bevat enkele vrij duistere verzen, die we, na het lezen van zovele passie-fragmenten, menen beter te kunnen verklaren dan tot nu toe het geval is geweest. Het gaat hier om gegevens, die voor de eigenlijke Longinuslegende slechts indirect van belang zijn, nl. het kloven van een steen door het bloed van de zijdewonde, wat dan meteen een zeer krachtig uitstromen van het bloed veronderstelt, v. 3761 - 64 :

Uter wonden quam geгаen
 water ende bloet vele saen,
 daer dat water ende dat bloet ran
 opten steen, so cloef hi dan

(58) *Leven van Lutgart* IIe boek, VIIe hdk v. 1746-52 ; lees ook Lutgarts visie op de zijdewonde, zelfde boek XXIII v. 7876-7889.

Lutgart stierf in 1246 ; omstreeks die tijd leefde in Spalbeek een andere gestigmatiseerde, Elisabeth (zie De Wael van Vronesteyn, *Croone der alderheyligste wonden*, Antwerpen 1649, p. 176) en was ook de Gelukzalige Ida van Leuven bekend, gestorven 13 april 1113 (Acta Sanctorum 13 april : Stigmata Christi inflictia corpori); in het Noorden was er Geertruide van Oosten uit Delft, gestorven in 1358 en Lidwina, de maagd van Schiedam (over beiden zie Moll, *Job. Brugman*, II, p. 106, 119, 138).

(59) Voor gebeden over de 5 wonden zie Meertens, *De godsvrucht*, II, p. 1-14. Een blijkbaar geliefkoosde voorstellingswijze van de vijf wonden is de volgende : in een vierkant worden de hoeken bovenaan gevuld met een hand, onderaan met een voet ; tussen de twee handen en telkens tussen hand en voet wordt een spijker afgebeeld ; in het midden bevindt zich een hart, waarin links een speerpunt steekt, en uit de wonde druppelt bloed in een kelk (zo b.v. als Titelblad van *Hier begint een de-voet boeckken van die gebenedide heilige vijf wonden*, Antwerpen (1515?), en als slotprent van *Die wandelinghe oft hof der bloemen*, een der weinige bekende drukken van de *Indica mibi*, Antwerpen 1530).

Een eigenaardige afbeelding bevat het boek van De Wael, *Croone der alderheyligste wonden* p. 166 : Christus zit op een steen onder 't kruis ; zijn vijf wonden worden door speren verbonden in de vorm van een pentagram. Nu treffen we dergelijke vijfhoeken gewoonlijk alleen in magische omgeving aan ; bij Grillot de Givry, *Le musée des sorciers*, Paris 1929, heet hij in fig. 79 le pentacle ou sceau de Salomon ; in een Duits amulet, afgebeeld bij Olbrechts, *Een oud Mechels bezweringsformulier*, p. 166 maakt hij deel uit van een magische cirkel. Een pentagram is inderdaad een oud en wijdverbreid toverteken (D. Forstner, *Die Welt der Symbole*, Innsbruck 1961, p. 86 ; M. Lurker, *Symbol, Mythos und Legende in der Kunst*, Baden-Baden, 1958, p. 94 en 106.).

en de wel zeer eigenaardige kruisafneming, v. 3775 - 82 :

(Longius) quam te hen drien gevaren
 die anden cruce verdaen waren
 hi nam alle drie die cruce saen
 ende heffense uter erden saen;
 die cruce bleven liggende op derde
 Longius hi ginc sire verde.
 Daer bleef liggende jhesus op derde
 al doet ende vele onwerde.

Laten we met dit laatste gegeven beginnen.

De tekstuitgever van Vanden levene, Dr. Beuken, noemt de kruisafdoening zeer merkwaardig en enig in haar soort. Hij heeft gepoogd er een uitleg voor te vinden, maar komt wel enigszins in tegenspraak met zich zelf. Immers, in het deel commentaar was hij tot het besluit gekomen, dat wij voor een oorspronkelijke vinding van de bewerker stonden, wellicht bedoeld als een pendant van de kruisoprichting; anderzijds neemt hij naar aanleiding van de bewuste verzen aan, dat de kruisafname niet oorspronkelijk is en dat v. 3775 in tegenspraak lijkt met v. 5757⁶⁰.

Is dit laatste wel het geval? Naar mijn mening is de logische orde in deze tekst geenszins zoek. Wat gebeurt er immers? Een Jood, blijkbaar een soldaat, breekt de benen van de beide moordenaars; een andere soldaat, ditmaal met name genoemd, nl. Longius, steekt Jezus met de lans in de zijde. Nu hij zeker is, dat ze alle drie dood zijn, trekt hij de kruisen uit de grond en werpt ze gewoon neer.

Nu zijn er teksten voorhanden, die ons erover inlichten wat er gewoonlijk met de lijken der terdoodveroordeelden gebeurde. In een beschrijving van de stad Jeruzalem in Christus' tijd, van 1585, leren we de traditie op dat stuk kennen. Er was in Jeruzalem nl. een Vallis cadaverum. Maar laten we de auteur zelf aan het woord:

Loci ad occidentem urbis.

Vallis cadaverum, quae inter montem Calvariae et moenia Jerusalem sita est, nomen inde habens, quod ibi cadavera, ossa, et cineres eorum, qui in monte Calvariae morte puniti aut combusti erant, projiciebantur. Quamobrem et milites Christi crucifixo, postquam latronum, qui cum Christo crucifixi erant, fregissent crura, ob imminentem vesperam et diem festum, eorum cadavera et cruces, simul et Christi jam sepulti crucem ac titulum in hanc vallem praecipitaverunt. Super quae deinde egestis et exoneratis civitatis sordibus, vallis

(60) W.H. Beuken, *Vanden levene ons Heren, deel I, resp.* p. 49 en 151.

tandem tota oppleta fuit ⁶¹.

De uitvoerigheid, waarmee Adrichomius deze handelingen beschrijft, geeft hem al een schijn van geloofwaardigheid. Een goede steun brengt hem m.i. een veel ouder citaat, nl. uit de *Meditationes vitae Christi* van (pseudo-)Bonaventura :

et videntes latrones adhuc vivere, frangunt eis crura et ipsos occidunt et deponunt et in aliquam fossam velociter illos projiciunt ⁶².

Men mag gerust aannemen dat de auteur van Vanden levne een dergelijke behandeling voor ogen heeft gehad. De enige afwijking ligt in het feit dat hij Christus' lichaam deelgenoot maakt van wat wij als het lot der gewone boosdoeners hebben horen beschrijven, en net zolang tot Jozef van Arimatea en zijn helpers komen om het lijk van Jezus te zalven en te begraven.

Het op de grond leggen van Christus' lichaam, weliswaar niet meer op maar naast het kruis, vinden we wel vaak elders. In het reeds geciteerde Petrus-evangelie b.v.:

En toen trokken ze de nagelen uit de handen des Heren en legden Hem op de grond ⁶³.

In het *Liber de passione Christi et Mariae*, van de H. Bernardus, wordt dit moment eveneens belicht :

Hoc dum de cruce in terra corpus depositum fuit, super ipsum ruens prae incontinentia doloris et immensitate amoris quasi mortua stabat Maria ⁶⁴.

We komen tot een tweede gegeven. En ook het feit, dat Christus' bloed krachtig uit de zijde-wonde stroomde, vindt in andere teksten bevestiging, b.v. in nr. 28 (maecte een grote gote...) en in nr. 52 (storte uut als een beke). Komt de inspiratie voor dit detail misschien uit de veelgelezen *Meditationes sanctae Birgittae*?

Cum extraheretur lancea de corpore, statim abundanter exibat de vulnere illo cum impetu quasi quidam fluvius sanguinis ⁶⁵.

(61) Adrichomius, *Urbis Hierosolymae quemadmodum ea Christi tempore floruit ... descriptio*, Coloniae Agrippinae 1585, p. 191.

(62) Bonaventura, *Opera omnia* XII, p. 608.

(63) Bakels, *Nieuwtest. apocriefen* I, p. 338.

(64) *Liber de passione Christi et Mariae*, van de H. Bernardus, 12e eeuw, maar met twijfel (*Ons geestelijk erf* XVI (1942) 189), bij Migne, deel 182, p. 1139.

(65) *Revelationes sanctae Brigittae*, uitgave van 1628 Coloniae Agrippinae, p. 456.

Wie een poging doet om deze manier van voorstellen te begrijpen, kan aanvaarden dat de stroom van genade, die ons uit de zijdewonde is toegevoeid, voorafgebeeld moest worden door een stroom bloed en water uit de lanswonde.

Laten we toch nog even de zopas aangehaalde Adrichomius aan het woord, bij zijn reconstructie van de gebeurtenissen bij Jezus' dood:

Velum templi in duas partes scissum est, terra concussa est, monumenta aperta sunt, mortui surrexerunt et petrae, Judaeis cordis exprobantes duritiam, ruptae dissilierunt. Cujus rei etiam hoc praeclarum in petroso Calvariae monte adhuc argumentum; ibi enim conspicitur etiamnum potest illa qua sub manu laeva, et a sinistris pendentis latronis cruce, in morte domini facta est scissura, in qua dominici sanguinis colorem adhuc deprehendere licet ⁶⁶.

Alleen een forse geut bloed kon zover stromen! Aan deze traditie is de auteur van Vanden levne dus eveneens schatplichtig. Maar ons laatste citaat heeft dit bloed ook samengebracht met een gespleten steen en zo komen we tenslotte tot ons derde probleem.

Wanneer in een passieverhaal over het splijten van stenen sprake is, denken we in de eerste plaats aan de evangeliepassage bij de dood van Christus: het voorhangsel van de tempel scheurde in tweeën, de aarde beefde en de steenrotsen spleten vaneen (Mat. 27: 51). Bij Adrichomius was zulks het geval, en daar leren we insgelijks de zienswijze kennen, dat de executieplaats Calvarie uit rotsgrond bestond, wat door zeer vele schrijvers en commentatoren als vaststaand wordt beschouwd:

ende hebben dat cruys laten schieten in een gat dit si in den steenberch gehouwen hadden ⁶⁷.

Bij anderen treffen we de voorstelling aan, dat het kruishout in een grote steen stond; zo in de bekende Dialogus van Anselmus:

Tunc velum templi scissum est in duas partes (...) et terra mota est et petrae scissae sunt et maxime illa petra in qua stetit crux, scissa fuit, ita ut manus imponi posset ⁶⁸.

(66) Adrichomius, *Urbis ... descriptio*, p. 213.

(67) *Een goede oefeninghe vanden leven ons Heeren Jhesu Christi*, Leiden 1498, 3e artikel te sexten.

(68) *Dialogus beatae Mariae et Anselmi de passione*, bij de werken van Anselmus maar vrij zeker later ontstaan zegt *Ons geestelijk erf*, XVI (1942) 190; bij Migne deel 159, p. 205. Vgl. Ndl. teksten met ong. dezelfde formulering wat de steen betreft: tekst nr. 27; Indestege, *Diets gebedenboek*, p. 29; Meertens, *De godsvrucht*, I, p. 148; J. Pascha, *Een devote maniere om gheestelyck pelgrimage te trecken tot den heylighen lande*, Loven 1576 (die ccxxii dachvaert).

of dat er grote stenen in de onmiddellijke buurt voorhanden waren :

ende hieven dat cruce op ende stakent in enen steen dien hadden si daer toe gehaelt. Die steen was hoge vander eerden wel na tot eens mans gordele ⁶⁹.

Het splijten van de steenrotsen bij Christus' dood wordt in Vanden levene wel degelijk meegeedeeld, maar reeds in v. 3690 :

die sonne liet haer scinen staen
die stenen cloven alle saen.

en nog eens in v. 3718, samen met de andere wondertekenen van dat ogenblik, om de bekering van de centurio te rechtvaardigen. We moeten dus naar een andere steen uitkijken. De samenhang tussen de verzen die ons bezighouden, is overigens heel anders. Er wordt nl. een oorzakelijk verband gelegd tussen het neerstromende bloed-en-water uit de zijdewonde en het splijten van de steen. Maar ook hier hebben we met een legende-element te doen, dat in bredere kring verspreiding had gevonden.

Van de H. Theotonus (geb. ong. 1080) wordt in de *Acta Sanctorum* verhaald, dat hij bij zijn bezoek aan het H. Land de steen gezien heeft, gebarsten door het bloed uit de zijdewonde :

deliberavit prius videre Crucem in monte Calvariae (...) Factaque oratione descendit paullulum in Golgotha locum, ubi, sicuti fama est, de latere Christi sanguis decurrens petram durissimam perrupit; deinde hinc brevi spatio ad sepulchrum Resurrectionis conversus... ⁷⁰.

en in Robert de Borons *L'estoire dou graal* komt iets dergelijks voor ; wanneer Jozef van Arimatea en Nicodemus Jezus van het kruis hebben afgedaan, herinneren ze zich dit wonder :

Endrementier qu'il le lavoit
vist le cher sanc qui decouroit
de ses plaies, qui lui seinnoient
pour ce que lavees estoient.
De la pierre adonc li membra
qui fendi quant li sans raia
de sen costé, ou fu feruz.

(69) *Getijden der passie*, hs. 3014 Kon. bib. Brussel 100 r°. Men denke b.v. aan de talrijke vermeldingen van wat men gewoon is de koude steen te noemen, en die in de beeldhouwkunst eveneens zeer bekend is. Zie J. van Haver, *Christus op de koude steen*. *Volkskunde* LXII (1963), 49-56.

(70) *Acta Sanctorum* feb. III, p. 144.

Adonc il est errant couruz
a son veissel et si l'a pris
et lan li sans couloit l'a mis ⁷¹

Sommigen zullen door deze bewijsvoering zeker overtuigd zijn, dat de auteur Vanden levene naar dit wonder heeft verwezen. Deze oplossing heeft dit voordeel, dat de tekst aanvaard kan worden, zoals hij er staat.

Toch wou ik hun aandacht nog vragen voor een andere mogelijkheid. Bij de lectuur van het Longinusfragment bij Thomas a Kempis was mij voor het eerst een grote gelijkenis opgevallen. Schematisch weergegeven, zien beide teksten er als volgt uit :

Thomas	Vanden levene
Mozes percussit petram	...
fluxerunt aquae	...
Longinus percussit petram	opten steen, dat hi cloef dan
exivit sanguis et aqua	dat water ende bloet ran
Eva formata de costa Adae	Yeve van Adams siden
Ecclesia de latere Christi	h. Kercke van jhesus siden

Op grond van de overweging dat twee derde van de figuren overeenstemmen, zou men kunnen besluiten ofwel, dat de tekst van Vanden levene bedorven is overgeleverd en het eerste deel van de vergelijking (met Mozes) is kwijtgeraakt, ofwel dat de auteur het bronwater van Mozes verward heeft met de lanssteek van de soldaat.

In beide gevallen moeten we een verbetering voorstellen, die als inhoud de slotzin van nr. 61 zou kunnen hebben :

Ecce completum in petra, qui Christus est, quod olim Moyses petram percussit et fluxerunt aquae.

Christus, de geestelijke rots, is een beeld van Sint-Paulus :

hoe onze vaders allen dezelfde geestelijke drank hebben gedronken, want ze dronken uit een geestelijke rots en die rots was Christus (Eerste Kor. 10: 4).

en het zal dan ook niemand verwonderen dat deze voorafbeelding van Christus in Mozes al gebruikelijk was vanaf de vroege ex-

(71) Robert de Borron, *Le roman de l'estoire dou Graal*, édité par W. Nitze, Paris 1927, v. 555-564.

(72) Burdach, *Der Gral*, p. 26-28.

egese⁷². Ook in de beeldende kunst komt het thema voor⁷³. Zozeer zelfs dat Mozes en Christus met elkaar verward worden⁷⁴, wat in Vanden levene ons Heren eveneens het geval kan zijn.

C. DE VITA LONGINI

De laatste elementen van het Longinusprobleem komen nu aan de beurt. Een eerste vraag is, welke gesteldheid onze teksten bij Longinus veronderstellen, als motief voor zijn daad. In de tweede plaats moeten we ons even bezighouden met het onderzoek naar Longinus' zogeheten blindheid en zijn genezing. En tenslotte zullen we nagaan in hoeverre onze teksten ons over Longinus' verder leven inlichten.

1. *Longinus' gesteldheid*

Thomas a Kempis noemt Longinus een miles strenuus, een energiek soldaat (nr. 8). Die soldaat kan eenvoudigweg doen, wat bij dergelijke kruisgingen van hem verwacht wordt: zijn persoonlijke gevoelens opzij zetten en de gebruikelijke, voorgeschreven handelingen verrichten.

Maar niet altijd blijkt die objectieve reden voor onze commentatoren voldoende geweest te zijn en ze hebben gepoogd een beweegreden voor zijn daad te vinden, zowel in medelijden als in haat, ja zelfs in een soort uitdaging als in nr. 27: omdat geen der soldaten, uit vrees voor Christus, het durft doen, zal de blinde het doen!

De genadestEEK uit medelijden hebben we reeds eerder vermeld (nr. 23). Kwade opzet wordt gemakkelijker verondersteld: vol van razernij (nr. 11), met groten ghere (nr. 28), met groter wreetheit (nr. 44), om hem alsoe te schennen (nr. 66).

De oorsprong van dit laatste detail mogen we zeer waarschijnlijk zoeken in veelgelezen teksten. Ik noem er twee: Bonaventura en Birgitta.

Bij Bonaventura lezen we immers:

(73) In het Utrechts psalterium van de 9e eeuw komt het driemaal voor, nl. f° 48 r°, 55 v°, 66 r°; vgl. E. Dewald, *The illustrations of the Utrechts psalterium*, Princeton 1933.

(74) B.v. in bezweringsformules; in een bezwering uit de 15e eeuw met het zg. Jordaanmotief (Volkskunde XXXIII (1928) 135) wordt aan Christus als attriboot de staf, de roede toegekend, afkomstig van Mozes, die er de wateren mee scheidde; ander vb. bij Hampp, *Beschwörung-Segen-Gebet*, p. 169.

en met de lans der razernij doorstaken ze de zijde en het binnenste van het allerheiligste hart ⁷⁵.

In de Visioenen van de H. Birgitta (geb. 1302), zo ongemeen populair in de middeleeuwen, ook bij ons, wordt dit moment nog aangedikt :

sic stantibus turbis in circuitu, venit unus accurrens cum furia maxima, et infixit lanceam in ejus latere dextro tam vehementer ac valide quasi per aliam partem corporis lancea voluit pertransire. Cum extraheretur lancea de corpore, statim abundanter exibat de vulnere illo fluvius sanguinis ⁷⁶.

2. Longinus' blindheid en zijn genezing

Reeds in het Oude Testament kende men de beeldspraak om ongelooft en twijfel als blindheid voor te stellen, b.v. in psalm 118 : 18, illumina oculos meos, ne umquam obdormiam in morte. Het Nieuwe Testament heeft die beeldspraak overgenomen ; bij Marcus 3 : 5 is Jezus bedroefd om de verblindings van hun hart, hun caecitas cordis.

Nu zou men verwachten dat, als er ergens van blindheid bij Longinus sprake is, men die in de eerste plaats als een gebrek aan geestelijk inzicht zou moeten uitleggen. Toch is dit niet het geval. Wanneer haast een derde van onze teksten vermelden dat Longinus blind was, bedoelen zij inderdaad fysische blindheid.

Nu is er niets onwaarschijnlijkers dan dat een soldaat in gewone dienst blind zou zijn, en toch zien onze schrijvers daar haast nooit tegenspraak in ; wel wordt in nr. 6 die blindheid enigszins verzacht tot „verdonckert van ghesichte” wegens hoge leeftijd. Wordt Longinus aangezien als toevallige of nieuwsgierige aanwezige op Calvarie, zoals anderzijds uit enkele teksten gebleken is, dan kan de stelling van blindheid niet a priori afgewezen worden. Voor sommige schrijvers was blind in elk geval een vast epitheton geworden, vooral bij het woord ridder : blinde ridder, ridder blent ⁷⁷.

Die blinde ridder krijgt het gezicht terug. Men weet hoe zulks gebeurt, en het verhaal van het wonder wordt in een tiental teksten, zij het soms zeer beknopt aangehaald. Wij weten dat het element blindheid zich pas tijdens de middeleeuwen bij de legende

(75) Bonaventura, *De mystieke wijnstok of verhandeling over het lijden des Heren*, Bussem 1918, p. 11.

(76) *Revelationes Sanctae Brigittae*, Coloniae Agrippinae 1628, Liber septimus, p. 456.

(77) Vgl. overigens het Eng. blind knyght (Peebles, *The legend*, o.m. p. 106, 116).

heeft gevoegd. Hoe is men ertoe gekomen dat element te aanvaarden?

Een eerste mogelijke fout ligt in de interpretatie van Longinus' bekeringsverhaal : het feit dat hij zijn geestelijke blindheid aflegde, werd niet alleen figuurlijk opgevat maar ook als lichamelijke blindheid geïnterpreteerd. Sommige auteurs stellen overigens deze twee vormen van blindheid gaarne tegenover elkaar :

ende hi streec dat op syn ogen ende hi wert siende mitten ogen van buten ende mitter herten van binnen (nr. 12).

of :

ende riep met luder stemmen Och mijn quade herte wilde oec wrenken an onsen here ende het es mij tot groeter salicheit commen want sijn helich heetsaem bloet heeft mijn blende oeghen open ghedaen ende siende ghemaect ende sijn helich herte heeft mijn herte int ghelove ghetrocken ende sijn goetheit heeft mij verwonnen mijn quaetheit (nr. 28).

Een tweede dwaalspoor kan zijn een verkeerde interpretatie van de evangelietekst. Dadelijk na de mededeling van de lanssteek voegt Johannes er, tot staving van de waarheid, zijn eigen getuigenis aan toe : *Et qui vidit, testimonium perhibuit ; en een verwijzing naar een schriftuurplaats : Et iterum alia Scriptura dicit : videbunt in quem transfixerunt. Indien men hier het woord „videre” telkens in verband brengt met Longinus en het woord daarbij in zijn letterlijke betekenis aanvaardt — zelfs afgezien van het feit dat de herhaling van het werkwoord *videre* psychologisch de valse interpretatie in de hand kon werken — ligt de weg voor een verkeerde uitlegging open. De uitleg die we bij nr. 46 aantreffen, wijst erop dat een dergelijke interpretatie als zeer goed mogelijk gedacht moet worden :*

sy sullen sien dien sy doorsteken hebben. Welcke woorden al ist dat sy moghen verstaen worden van een sien des gheloofs: te weten dat sy gheloooven sullen in Christo, die syn syde hebben doorsteken, ghelyck met longinus geschiet is ende met veel andere van de Joden.

Tot het aanvaarden van lichamelijke blindheid kan ook een detail uit de legende zelf hebben bijgedragen. Longinus zou immers de praeses Octavianus, onder wie hij het martelaarschap verwierf, van blindheid hebben genezen. Nu is het een wijd verspreid principe in de volksgeneeskunde dat een heilige die ziekten en kwalen kan genezen, die hij zelf heeft moeten ondergaan. In die zin redenerend

kon men van Longinus verwachten, dat hijzelf inderdaad ook blind geweest moest zijn ⁷⁸.

Zozeer was men in de middeleeuwen van Longinus' genezing van blindheid overtuigd, dat in een kerkelijke ogezegen uit de 15e eeuw zijn miraculeuze genezing, naast die van Tobias als voorbeeld wordt aangevoerd :

Benedictio super infirmos oculos

Domine Jesu Christe, sana oculos hominis istius per virtutem sancti crucis tue et per invocationem sancti nominis tui, sicut sanasti oculos sancti tui Thobie per modum medicine celestis et sanasti oculos duorum cecorum clamantium ad te et dicentium: „Miserere nostri, fili David" et sicut sanasti oculos militis latus tuum aperientis tuo vivifico cruore et dedisti ei visum non solum naturalem sed et spiritualement, ut te cognosceret verum et vivum deum salutis nostre... ⁷⁹

3. Longinus' verder leven

Na zijn genezing van blindheid, zo wordt in nr. 12 verhaald „ghinc den ridder Longinus in die stat ende seide den volce wat hem van Jhesu die zoen gods gesciet was, hoe hi siende geworden waer". Hij geloofde in Christus (nrs. 6, 13, 44), leefde heilig (nr. 7), en stierf als martelaar (nrs. 6, 7, 12, 44, 61). Al deze elementen komen evenwel uit de traditionele Longinuslegende, waarvan nr. 30 een vrij goede samenvatting geeft :

Ende wert siende. Dese ridder wert ghelooovich ende wert vanden apostelen ghedoopt ende int gelove gheleert ende leefde noch xxxvij jaer in sware penitencie ende wert daerna bisscop van Capadocien inde stat van Cesarea ende sterf een martelaer voer theilich gelove.

Eén element moeten we even verduidelijken. De zopas aangehaalde tekst zegt van Longinus dat deze ook bisscop van Cappadocië is geweest. In de *Acta Longini* staat zulks niet uitdrukkelijk vermeld en de vroegmiddeleeuwse compilatoren die we in het eerste hoofdstuk hebben geciteerd, spreken van een „monasticam vitam". Wel zien we dat in de *Acta Sanctorum* de aanleiding tot deze interpretatie gevonden kan worden, wanneer van Longinus-centurio verhaald wordt :

(78) *Handwörterbuch des deutschen Aberglaubens*, V, p. 1335. Peebles vermeldt nog een ander argument, nl. het thema van het doden van een god door een blinde ; deze mythologische achtergrond kan, volgens haar, de legendevorming beïnvloed hebben (Peebles, *The legend*, p. 160-163).

(79) A. Franz, *Die kirchlichen Benediktionen im Mittelalter*, II, p. 495.

Deinde vero Jerosolyma relicta, reversus cum iisdem (= sociis) est, et factus Cappadocum regioni optimus praedicator ⁸⁰.

Als totaal afwijkend van de gewone traditie moet een IJslandse Longinuslegende vermeld worden, teruggaande tot de 17e eeuw. In deze versie is Longinus een stokoud man, die iemand uit de macht van de Boze bevrijdt; ook de speer is hier een vast attribuut ⁸¹. Wij zouden deze variante niet vermeld hebben, ware het niet geweest, dat deze Longinus niet kan sterven, vooraleer hij een verloren mens in de hemel kan brengen. Ook al is iedere overeenkomst vrijwel toevallig, toch is het een merkwaardige vaststelling dat Longinus van De Backer (nr. 78) evenmin kan sterven, tot zijn lijden uiteindelijk volbracht is.

IV. ICONOGRAFISCHE PARALLELEN

Nu wij voldoende op de hoogte zijn van een aantal gegevens uit de Longinuslegende en nu wij eveneens weten hoe de verschillende elementen door Nederlandse auteurs werden aanvaard en verwerkt, kan het interessant zijn na te gaan of wij in hetzelfde gebied iconografische parallellen met de geschreven teksten kunnen vinden. Het is waar, een geschreven tekst is steeds explicieter; een schilder- of beeldhouwwerk vraagt een zekere interpretatie. We zullen echter al spoedig inzien, dat het iconografisch materiaal logisch aansluit bij datgene, wat we tot nog toe hebben geconstateerd.

Wie de afbeelding van de lanssteek historisch wil nagaan, moet met zijn opzoekingen tot in de 6e eeuw opklimmen. Het voorbeeld dat men gemeenlijk als oudste aanhaalt, is een miniatuur uit de zg. Rabulacodex van 586; boven het hoofd van de soldaat, die links van het kruis staat, vindt men in Griekse letters de naam Longinus ¹. Zijn genezing van blindheid wordt afgebeeld op een miniatuur van Ierse oorsprong uit de 8e eeuw: bloed uit de zijdewonde van de Verlosser vloeit naar de ogen van de lansdrager, rechts van het kruis ². Uit de 9e eeuw worden afbeeldingen van de lansdrager, vaak met de naam Longinus erbij, bewaard: in een miniatuur bij een evangelie van Frans II, van een evangeliarium uit Angers, in

(80) *Acta Sanctorum martii*, II, p. 381.

(81) A.G. van Hamel, *Een IJslandse Longinuslegende*, in *Neophilologus* XXXV-III (1943), p. 141-152.

(1) De Rabulacodex bevindt zich nu in Florence, maar is waarschijnlijk afkomstig uit Mesopotamië; afbeelding van de bewuste miniatuur bij Hesbert, *Le problème*, p. 87.

(2) Afbeelding o.m. bij Réau, *Iconographie*, T. II, vol. II, p. 480.

een fresco van Santa Maria Antiqua te Rome³.

Wie echter ook maar van verre de godsdienstige inspiratie van onze middeleeuwse Nederlandse kunstenaars kent, heeft dergelijke historische voorbeelden eigenlijk niet nodig, om te begrijpen dat de lanssteek zeer vaak werd uitgebeeld en dat al zeer vroeg. (Niet minder dan viermaal komt dit thema voor in het bekende Utrechts psalterium uit de eerste helft van de 9e eeuw⁴).

Naar het mij voorkomt, treffen we het gegeven aan in een vier-tal typen.

Een eerste type is de voorstelling van de gekruisigde Christus, met links de lansdrager met opgeheven lans, en rechts als diens tegenspeler de soldaat die op een lange lans of stok de spons aan Christus aanbiedt en aan wie de traditie de naam Stephaton heeft toegekend. Zo b.v. op een ivoorplaat uit het begin van de 11e eeuw (Brussel, Kon. Mus. K.G.)⁵, op een miniatuur f° 87 r° van de Evangelieën van Averbode, een handschrift uit de 12e eeuw, nu in de Universiteitsbib. te Luik.

Een tweede type zou ik de kruisiging of de „kleine” Calvarie noemen, omdat zich rond het kruis een beperkt aantal personages bevinden. Op een Vlaamse miniatuur van handschrift 9798 uit de Kon. Bib. te Brussel hangt Christus aan het kruis, Zijn rechterzijde bloedt; links op het blad staan twee vrouwen: de van verdriet schier bezwijmende Moeder en Maria Magdalena; rechts op het blad een groepje van drie mannen: de honderdman (omwille van de tekst boven zijn hoofd: Vere filius Dei erat iste.), de soldaat met de speer en een burger⁶.

De „grote” Calvarie heeft een veel ruimere bezetting. Gewoonlijk zijn er drie kruisen, dat van Christus en die van de moordenaars; aan de voet van Christus' kruis staan Maria en de andere heilige vrouwen met Johannes; soldaten en Joden lopen door elkaar en maken allerhande bewegingen, de lansdrager bevindt zich links van het kruis⁷. Dergelijke composities zijn eigen aan de retabels, b.v. op het middenpaneel van een Gotisch passieretabel van het einde van de 15e eeuw, Brussels werk in gepolychromeerd hout,

(3) Reproducties ervan bij Hesbert, *Le problème*, p. 99, 101, 133.

(4) E.T. Dewald, *The illustrations of the Utrecht psalterium*, Princeton 1933, f° 31 v° rechterbovenhoek, f° 67 r° benedendeel links, f° 85 v° bovendeeel centrum, f° 90 r° benedendeel links.

(5) Tenzij andersluidende verklaring zag ik de reproducties van de opgesomde voorbeelden in het Iconografisch archief van het Jubelpark te Brussel, waarvoor ik ten eerste dank verschuldigd ben aan Prof. Dr. F. van Molle.

(6) Reproductie in *De Vlaamse miniatuur, het maecenaat van Filips de Goede 1445-1475*, Brussel 1959, plaat 14.

(7) Vgl. J. de Borchgrave d'Altena, *La passion du Christ dans la sculpture en Belgique du XIe au XVIe siècle*, Bruxelles (1946), p. 41.

of het bovenste deel van het centrale paneel op het retabel van Pailhe, Antwerps werk uit het begin van de 16e eeuw ⁸.

Er is tenslotte een laatste groep; hierin is de steek met de lans het eigenlijke onderwerp van het kunstwerk, sober als op een tekening voor een getijdenboek der H. Maagd, werk van M. de Vos uit de 16e eeuw (Antwerpen, Plantijn-Moretus), of geladen als bij Rubens in „De lanssteek” (Antwerpen, Kon. Mus. S.K.).

Op al deze voorstellingen is de lansdrager geen occasioneel personage, het is niettemin verkeerd hem telkens als Longinus te benoemen, zoals bij vele iconografen en kunsthistorici gewoonte blijkt te zijn. We mogen hem alleen dan Longinus noemen, wanneer uit de voorstelling blijkt dat de kunstenaar met bepaalde elementen uit de Longinuslegende vertrouwd is. We hebben niet het recht te veronderstellen dat de kunstenaar iets anders heeft willen tot stand brengen dan een evangelisch-gave uitbeelding, tenminste indien hij dat zelf niet op een of andere manier duidelijk maakt.

Een naam zoals wij die hebben aangetroffen op vroege buitenlandse afbeeldingen, vonden we inderdaad op Nederlandse bodem niet. Wie nu b.v. in het nochtans zeer rijke Iconografisch archief van het Jubelpark, steekkaarten op naam van Longinus zoekt, komt nagenoeg bedrogen uit. In de catalogus van de beeldhouwwerken vinden we hem weliswaar tweemaal vermeld, eens als berouwhebbend militair in een omvangrijke Calvarie bij de Sint-Pauluskerk te Antwerpen, een stenen beeld door J.C. de Cock, en eens te Gent als klein beeldje van 6 cm. op het reliekschrijn van het H. Kruis in het Minderbroedersklooster, maar de naamgeving berust op geen enkele grondslag, vermits er geen elementen voorhanden zijn, die ons aan de Longinuslegende herinneren.

Toch zijn er een aantal werken waarin we vertrouwde elementen aangetroffen hebben. Het duidelijkst treden die naar voor, wanneer de kunstenaar de genezing van blindheid heeft willen uitbeelden.

Op een muurschildering uit de 14e eeuw in de Sint-Stevenskerk te Nederokkerzeel laat de manier van voorstellen geen twijfel over. Op een fresco in de doopkapel zit in het linkervlak dicht bij het kruishout een soldaat op zijn knieën; met de rechterhand houdt hij een speer vast, waarvan de punt nog in Christus' rechterzijde steekt; uit de wonde spuit bloed in de richting van het aangezicht van de soldaat, die trouwens zijn ogen met zijn linkerhand aanwijst.

Uit dezelfde periode stamt een albasten beeldhouwwerk, nu te

* (8) Allebei in Kon. mus. K.G. Brussel; vgl. M. Devigne, *La sculpture mosane du XIIIe au XIVe siècle*, Paris et Bruxelles 1932, p. 174, 176, en afb. 307, 315, 317.

Brussel, Kon. mus. K.G., waarvan een man links van het Kruis, met zijn rechterhand zijn ogen aanraakt. Een gelijkaardige beweging maakt met zijn rechterhand een ruiter op een altaarretabel uit de Sint-Stefanuskerk te 's Heren-Elderen, uit de 16e eeuw; in zijn linkerhand houdt hij een lange lans, die tot aan Christus' rechterzijde reikt. Misschien hebben we nog iets dergelijks op een neogotisch altaarstuk over het lijden uit de Sint-Leonarduskerk te Sint-Lenaarts.

Longinus' blindheid blijkt evenwel ook uit het feit dat iemand anders hem de zijde van de Verlosser moet aanwijzen. In het Mus. Sch. K. te Brussel is een drieluik van Heemskerck (1498-1574) te zien, waarop een Calvarie met Christus tussen de twee moordenaars; links van de Gekruisigde bemerkt men twee ruiters; de ene, een soldaat maar met blijkbaar gesloten ogen, zet, op aanraden van de andere, die wij omwille van zijn kledij (o.m. een soort tulband als hoofddekse) als Jood zouden bestempelen, zijn speer in de zijde van Christus.

Op een Calvarie van 1515-1530 van een Hollandse of Vlaamse schilder, nu te Gent, Mus. Sch. K., helpt een Jood te paard de soldaat de lans in de zijde steken. Op het altaarretabel van de Sint-Dymphnakerk te Geel, Brabants werk uit de 2e helft van de 16e eeuw, wordt de ruiter-militair bij het richten van de wel zeer lange lans op de rechterzijde eveneens geholpen door een andere ruiter, die zich in kledij van de soldaten onderscheidt.

De uitbeelding van de lanssteek-met-twee krijgt soms een andere klemtoon, wanneer nl. de soldaat een blinde man bij het doorsteken van de zijde behulpzaam is. Ook uit de tekstenverzameling is ons de zienswijze bekend, dat Longinus eerder een toevallige aanwezige bij de terechtstelling of een voorbijganger zou geweest zijn, dan een gewoon soldaat. De volgende afbeeldingen zouden we dan in die zin interpreteren.

Op twee Brusselse retabels van het einde van de 15e eeuw, nu Kon. Mus. K.G., kijkt de Jood die met de lans steekt voor zich een helpende soldaat richt het wapen. Op een zwartmarmeren renaissancecalvarie uit het Potterieklooster te Brugge helpt een ruiter een burger, die weer recht voor zich uit kijkt in plaats van naar de zijde van Christus.

Een burger (= Jood) die de zijde doorsteekt zonder hulp van een militair treffen we ook aan. In handschrift 10772 van de Kon. Bib. met Latijnse en Nederlandse tekst en daterend uit de 15e eeuw komt op f° 13 v° een miniatuur voor met rechts van de Gekruisigde soldaten, tot wie de centurio zegt „Vere filius Dei erat iste”; links van het kruis, naast Maria en Johannes, staat een burger met een lang kleed, die de speer in de rechterborst stoot. In hand-

schrift 9002 staat p. 253 v° rechts de sponsdrager, op het linkervlak Maria en een Jood, die met een speer de zijde opent.

Het boekje „Die VII getiden op die passie ons Heeren”⁹ bevat een aantal illustraties, die betrekking hebben op het lijdensverhaal. Na het getijde „te sextijt” ziet men een ruwe gravure : in het midden staat het opgerichte kruis ; op de rechterhelft ondersteunt Johannes de bezwijmende Moeder ; links steekt een man, die er met zijn punthoed en een soort monnikspij geenszins als soldaat uitziet, met een speer in de rechterzijde. Gebeurt zulks vóór de dood? De volgende tekening in hetzelfde boekje laat toe dat te veronderstellen ; ze is heelwat bewogener : links van het kruis omringt een groepje christenen Maria, rechts staat soldatenvolk en blijkens de traditionele tekst, die boven hun hoofden is aangebracht, moeten wij in een van hen de centurio zien. De tekenaar heeft een onderscheid willen maken tussen de Jood van de eerste tekening en de soldaten van de tweede en tegelijkertijd maakt hij ons duidelijk dat de centurio zijn evangelische rol speelt.

Toch zijn we geneigd in een paar gevallen in de centurio ook de volbrenger van de lanssteek te zien. Op het paneel van 1390-1400, in de kunstgeschiedenis bekend als de Calvarie van de huidevetters en dat thans in Sint-Salvator te Brugge hangt, omringen op het linkervlak Johannes en twee wenende vrouwen Maria ; op het rechtervlak staan mannen afgebeeld : de hogepriester, een militair met de lans en twee Joden. Nu is dit merkwaardig aan dit schilderij dat de traditionele centuriowoorden, die op een rolbandje zijn aangebracht, uitgesproken worden door de hogepriester, die trouwens met de vinger naar Christus wijst; is hier verwarring met de militair ontstaan, die door de kunsthistorici algemeen als centurio wordt aangezien¹⁰?

Een muurschildering van 1430 in het Sint-Rochuskoor van de Grote Kerk te Dendermonde toont ons rechts van het kruis twee rijkelijk geklede Joden ; ze houden een militair vast, die steunt op een dikke spies en uit zijn mond komt de reeds zo vaak vermelde belijdenis ; om die reden en omwille van het feit dat hij zich in kledij onderscheidt van de achter hem zichtbare soldaten, zien we in hem Longinus-centurio¹¹.

Een Vlaams getijdenboek uit het begin van de 16e eeuw, bewaard

(9) *Die VII getiden op die passie ons heeren*, fac-similie uitg. Antwerpen (1510?).

(10) Afbeelding en commentaar in *Catalogus voor De eeuw der Vl. Primitieven*, Brugge 1960, p. 37-39.

L. Van Puyvelde, *Schilderkunst en toneelvoorstellingen op het einde van de middeleeuwen*, Gent 1912, p. 152 ziet in de militair alleen een soldaat, van wie hij tot onze verwondering zegt : „Longinus, de soldaat, heeft de stervende pas de doodssteek in het hart gegeven”.

(11) Vgl. *Berichten van de vrienden van de O.-L.-Vrouwekerk*, nrs. 21, 21bis,

in het Curtiushuis te Luik, bevat een miniatuur met links van het kruis de drie wenende vrouwen en rechts een militair : deze laatste houdt een rechtopstaande speer vast en wijst met zijn linkerhand naar Christus, wat kan uitgelegd worden als de belijdenis van de honderdman.

Men zou kunnen verwachten dat de beeldende kunstenaars de centurio bij voorkeur als ruiter, en de soldaat eerder te voet voorstellen. In een grote meerderheid van de door ons onderzochte gevallen zitten militairen te paard. Omwille van het reliëf is zulks in schilder- en beeldhouwwerk vaak noodzakelijk ; zo kan immers tussen voor- en achtergrond gemakkelijk een derde vlak ingebracht worden.

Nog even een laatste probleem. We hebben reeds eerder geconstateerd, dat in de schriftelijke traditie de zijdesteek wordt aangeduid in de rechterzijde. Ook in de iconografische bronnen is dat meestal zo. Maar toch weer niet altijd. Te Brussel in de Kon. Bib. in handschrift 21975 f° 7 v° steekt een soldaat zijn lans in de linkerzijde ; dit gebeurt eveneens op een tekening voor een getijdenboek van de hand van M. de Vos, nu Plantijn-Moretus Antwerpen ; in een gebeeldhouwde „Christus in het graf” in het klooster der zusters Maricollen te Leuven is de wonde in de linkerzijde¹²; in de Sint-Leonarduskerk te Zoutleeuw bestaat een schilderij onder glas, een ex-voto van 1571 dat de Calvarie voorstelt, en de ruiter die de lanssteek toebrengt staat er rechts van het kruis en steekt in de linkerzijde ; en er zijn nog andere voorbeelden¹³.

Men mag aannemen dat een dergelijke afbeelding toch enigszins beredeneerd werd en dat het feit, dat door de zijde ook Jezus' hart werd getroffen, er kan toe bijgedragen hebben de lanssteek aan de kant van het hart te laten gebeuren. Wellicht heeft ook een ander feit invloed uitgeoefend. We hebben reeds herhaaldelijk kunnen merken, dat de vaste groepen van de Calvarie-afbeeldingen ook veelal een vaste plaats hebben. Wilden nu de zopas vernoemde kunstenaars logischer zijn dan andere, die de zijdewonde wel in de rechterzijde aftekenen, maar de dader ervan toch veelal aan de andere kant, op het rechtervlak, plaatsen¹⁴?

en 22 van juni - augustus 1952 (gestencild).

(12) *Catalogus Ars sacra antiqua*, Leuven 1962, p. 50, evenwel zonder deze vermelding.

(13) Zo ook op een 18e-eeuwse schotel in Delfts aardewerk, nu Kon. mus. K.G.; op een devotieprentje *Urenwyser van het lyden Christi*, Volkskunde-mus. A'pen, nr. 8188.51 ; op een volksprent uit de 19e eeuw, Volksk.-mus. A'pen 16445, imagerie d'Epinal nr. 1829.

Buitenlandse vb. bij K. Künstle, *Iconographie der christlichen Kunst*, Freiburg i. Br., 1928, I, p. 457.

(14) De zijdewonde in de rechterzijde en de lansdrager toch rechts van Christus'

Aan het einde van dit onderzoek kunnen we ons afvragen welke besluiten we nu mogen trekken. Het kan voor een filoloog gevaarlijk zijn, iconografisch materiaal te willen interpreteren, maar daar monografisch werk op dit gebied ontbrak, ben ik wel verplicht geweest, indien ik mijn doel wou bereiken. Die bedoeling was na te gaan of er tegenover een detail uit het lijdensverhaal vergelijking mogelijk was tussen schriftelijke gegevens en iconografische voorstellingen. De lezer zal er zeker van overtuigd zijn, dat menig detail uit de literaire traditie in een iconografische uitbeelding bevestiging krijgt.

Het zou ons te ver leiden het probleem te behandelen, hoe een dergelijke eenheid van inspiratie mogelijk is geweest. Men heeft een tijdlang gemeend dat grote invloed is uitgegaan van middeleeuwse toneelvoorstellingen¹⁵. Die invloed mag, wat de iconografie betreft, wellicht niet onderschat worden, maar het lijkt mij in elk geval vast te staan, dat zowel literaire als beeldende kunstenaars met voorliefde gingen putten aan een gemeenschappelijke bron die de lectuur hun verschaftte.

V. BESLUIT

De aanleiding tot het schrijven van deze studie over Longinus was het feit, dat in Nederlandse bezweringen de naam Longinus bij herhaling wordt vermeld. Ook omwille van dergelijke buitenlandse bezweringen meenden wij te mogen spreken van een zg. Longinusmotief¹. Het was echter duidelijk dat voor de verklaring van dit motief een aantal vragen een antwoord behoeften. Hoe kwam b.v. deze Longinus in bezweringen terecht? Beperkte zulk voorkomen zich tot bezweringen of was het symptoom van een bredere bekendheid? Kon zulks kerkelijk-geïnspireerd zijn of moest de oorsprong ervan elders gezocht worden? Waren er, behalve de naam, nog andere elementen, die wezen op het bestaan van een echte legende of legendencyclus?

Wilde men op deze vragen een afdoend antwoord bekomen, dan moest gepoogd worden het Longinusmotief in een breder verband

kruis, zien we b.v. zowel op een miniatuur in hs. 22081 Kon. bib. Brussel, als bij A. van Dyck in zijn Christus op het kruis van 1629, O.-L.-Vrouwekerk Dendermonde, als op de Calvarie van een bidprentje van 1810 uit Antwerpen, Volkskundemus., A'pen 8167.124.

(15) L. Van Puyvelde, *Schilderkunst en toneelvoorstellingen*, Gent 1912 en id, *Onderzoek naar de oorzaken en wijzigingen in de iconografie der oude Nederlandse schilderkunst*, in VMKVA 1912, p. 543-576.

(1) Zie J. van Haver, *Nederlandse Incantatieliteratuur*, Gent 1964, inz. p. 459-460.

te behandelen.

Er waren weliswaar reeds een paar buitenlandse publicaties, die zich met Longinus hadden beziggehouden. In 1899 was in Münster als Inaugural-Dissertation van K. Kröner verschenen : Die Longinuslegende. Ihre Entstehung und Ausbreitung in der französischen Litteratur. In deze (korte) verhandeling geeft Kröner een overzicht van de historische legende, zoals die uit de Acta Sanctorum bekend is en hij illustreert dan met voorbeelden uit Franse chansons de geste en kruistochtgedichten de bekendheid van Longinus in de Franse literatuur ². Tot een schrijving van de verschillende elementen van de legende of tot een grondiger onderzoek van hun verspreiding komt hij niet.

Meer diepgaand was het onderzoek dat R.J. Peebles aan de traditionele gegevens van de legende wijdde : The legend of Longinus in ecclesiastical tradition and in English literature, and its connection with the Grail, Baltimore 1911. Dit overzicht van Engelse Longinusteksten bevat naast een aantal godsdienstig geïnspireerde teksten en bezweringen, hoofdzakelijk uittreksels uit literaire werken. Evenmin als bij Kröner treffen we bij Peebles een ontleding aan van de verschillende elementen van de middeleeuwse legende. Uit de titel blijkt overigens dat een voorname opzet van Peebles werk het graalonderzoek is geweest ; daaraan wordt haast de helft van haar studie gewijd.

In een lijvig Duits werk van de hand van K. Burdach is de eigenlijke Longinuslegende slechts van secundair belang ; hoofddoel is voor hem eveneens het elementenonderzoek van de graallegende, wat zijn titel trouwens duidelijk maakt : Der Gral, Forschungen über seinen Ursprung und seinen Zusammenhang mit der Longinuslegende, Stuttgart 1938 ³. Op uitvoerige wijze onderwerpt Burdach de oorspronkelijke bronnen aan een grondig onderzoek en hij beschouwt de zijdewonde in historisch perspectief. Duitse Longinusteksten vinden we bij hem eerder sporadisch, nl. een paar bezweringen en fragmenten van passie-spelen.

Tot nog toe werd dus vrijwel geen aandacht geschonken aan het karakter van de Longinuslegende, zoals dat uit de middeleeuwen is tot ons gekomen en dat gevoelig verschilt van de legende uit de oudere bronnen.

Om die verschillende elementen te kunnen bepalen, moest een vrij groot aantal Longinusteksten verzameld worden ; de keuze van deze teksten mocht evenwel niet beperkt blijven tot de literatuur of tot een of andere periode, en inzonderheid moesten bij het

(2) Aangevuld door Peebles, *The legend*, p. 127.

(3) Toch blijkt Burdach het werk van Peebles niet gekend te hebben.

onderzoek ook betrokken worden de zuiver „christelijke” teksten van gebeden, lijdensbeschouwingen, mystisch-ascetische geschriften enz.

Wij konden aldus een verzameling teksten bij elkaar brengen die, naast haar belang voor de eigenlijke Longinus-legende, tevens een vrij goed overzicht geeft van wat inzonderheid in de late middeleeuwen en in het begin van de moderne tijden als passie-oefeningen bekend stond; de voorbeelden, die Dr. M. Meertens voor elk genre passie-oefening heeft weten te verzamelen⁴, vinden hier haast alle een aanvulling. Hoe groot de verscheidenheid in opvatting en innerlijke overtuiging bij al deze teksten ook moge zijn, ook deze kennismaking is voor de gelovige ontroerend en verrijkend.

Een eerste reactie bij het doorlezen van de Longinusteksten zal wel geweest zijn, verwondering om het grote aantal, verwondering dat Longinus in onze streken een zodanige bekendheid heeft gotten. De haast tachtig Longinuspassages zijn in dit opzicht overtuigend genoeg, zeker als men bedenkt dat deze lijst vrij gemakkelijk met nog meer voorbeelden had kunnen aangevuld worden.

Belangrijk lijkt mij eveneens de chronologische spreiding. Elke eeuw, van de dertiende tot de twintigste, heeft haar Longinus-gevuigen: een paar in de 13e en evenzo in de 18e, 19e en 20e eeuw, enkele in de 17e eeuw, een tiental in de 14e, de meerderheid evenwel uit de 15e en de 16e eeuw. Zonder deze cijfers in absolute zin te willen interpreteren, mogen we er toch uit afleiden dat de bloeitijd van de Longinustraditie binnen deze laatste eeuwen valt. Nadien treedt een duidelijke verstrakking tegenover de (buiten-evangelische) Longinuselementen op, zeer waarschijnlijk onder invloed van de historische, kerkelijke evolutie, o.m. het concilie van Trente, in het midden van de 16e eeuw. Een aantal werken uit die tijd en later, handelend over het lijden en waarin we Longinus hadden kunnen ontmoeten, leveren ons daar het bewijs van⁵.

Er is uit die chronologische spreiding een tweede besluit te halen, nl. in verband met teksten, die tot nog toe moeilijk dateerbaar

(4) Vgl. Meertens, *De godsvrucht* I en II.

(5) Enkele voorbeelden:

A. Poirters, *Het duyfken in de steenrots*, Antwerpen 1657.

Id., *Het heyligh Herte*, Antwerpen 1659.

P. Dierkens, *Exercitia spiritualia* (met *Devotissimum exercitium de passione Christi*), Ghendt 1659.

Het leven ons Heeren Jesu Christi, beschreven door de vier evangelisten, Brussel 1675 en gelijkaardige uitgaven als b.v. Gent 1717.

J. Lambrechts, *Goe weke*, Brugge 1678.

F. van de Werve, *Den spiegel des sondaeren ofte lessen op het bitter lyden*, Mechelen 1685.

Dagelycksche oeffeninge op het bitter lyden, Brussel 1739.

Antonissen, *Den lydenden en stervenden Jesus*, 4 delen, Antwerpen 1785.

waren, b.v. bezweringen met het Longinusmotief. Wij kunnen nu zeggen dat die haast zeker tussen de 14e en de 16e eeuw ontstaan zijn. We mogen hiertoe met des te meer reden besluiten, daar in dezelfde eeuwen in andere landen, waar gedateerde bezweringen talrijker zijn, een voorliefde voor het Longinusmotief in de bezweringen het vaakst tot uiting komt⁶. De belangstelling voor Longinus, zowel in bezweringen als in andere teksten, is overigens exponent van de groeiende belangstelling voor het lijden van Christus, waarvan het hoogtepunt ligt in de 15e eeuw⁷. Wel is de oorspronkelijke functie van Longinus in Nederlandse incantamenta niet altijd duidelijk af te lezen; logisch is zijn optreden in bezweringen van wonden en bloedingen, of van oogkwalen, maar in andere teksten met andere doeleinden, is het verband wel enigszins zoek.

Voor de theorie over het ontstaan van de bezweringsformules is de constatacie van belang, dat deze Longinusbezweringen uit dezelfde kerkelijke of para-kerkelijke sfeer stammen als de andere godsdienstige teksten uit onze verzameling.

Tenslotte moeten we nog even resumeren welke de verhoudingen zijn tussen de oorspronkelijke legende en de middeleeuwse versies; we moeten nagaan welke elementen werden behouden, welke werden weggelaten en wat nieuw is of aangevuld werd.

Sporen van de verwarring centurio - miles blijven nog wel bestaan, maar de voorkeur van de Nederlandse auteurs en commentatoren gaat ontegensprekelijk naar de miles.

Uit het leven van Longinus dat na de Calvariegebeurtenissen ligt, hebben onze schrijvers alleen de hoofdtrekken onthouden: bekering, evt. bisschopsambt, en martelaarschap in Cappadocië; nergens evenwel wordt gepoogd deze gegevens te detailleren.

Van de legende over het terugvinden van het hoofd van de heilige, over de weduwe Christiana, van het motief van de christelijke soldaat is er nergens sprake meer.

Het enige wat overblijft is de absolute kern van de hele legende: een militair, met name Longinus, steekt tijdens de passie in Christus' zijde. Uitzondering moeten we maken voor één thema, dat van de blindheid, dat zich echter naar Longinus zelf heeft verplaatst en dat erin slaagt om de aanvankelijke reserve, die we bij enkele Westerse vroege compilatoren hadden geconstateerd, volkomen te overwinnen en zich naar voor te dringen.

Maar we zien nog meer nieuwe elementen: de militair van de lanssteek is lang niet altijd een Romeinse onderhorige, ook een Jood

(6) Voor Duitsland Hampp, *Beschörung - Segen - Gebet*, p. 202 en 204.

(7) C. Richstätter, *Christusfrömmigkeit in ihre historischen Entfaltung*, Köln 1949, p. 196, 215.

kan met deze opdracht belast worden, zelfs een toevallige aanwezige. De lanssteek kan meteen ook de doodssteek geweest zijn.

Zo gezien wordt de Longinuslegende een vrij eigenaardig geheel : een aanvankelijk sobere kern opzwellend tot een cyclus, waarvan de Acta Sanctorum een overzicht geven, maar die nagenoeg volkomen onvruchtbaar is gebleken. Tenminste in de Nederlandse middeleeuwen vertrekken we met haast niets meer dan de aanvankelijke kern, die gedurende een paar eeuwen met enkele nieuwe elementen wordt aangevuld ; daarna verdwijnen die op hun beurt.

Langs een eerder ongewone weg komen we aldus tot de overtuiging, dat alleen de kern van deze legende enige kans van waarachtigheid zou kunnen inhouden ⁸.

Een ander besluit dringt zich op. Het instandhouden van deze kern met afvallende en toegevoegde elementen is het werk geweest van „geleerden”, de legende is „literair” en op geen enkel ogenblik is Longinus een volkse heilige geweest. Kröner meende het tegenwoordig te mogen beweren ⁹ „omdat Longinus uit het volk gekomen is”, maar een dergelijk zwak argument vervalt, als wij moeten vaststellen dat ons van nergens een eigen altaar bekend is ¹⁰, een patroonschap, een volksdevotie, een litanie ¹¹, niet eens een bidprentje ¹².

Het feit echter dat zo vaak naar buitenlandse parallellen kon verwezen worden, heeft ons toegelaten de grote geestelijke eenheid van het Westen waar te nemen, lang voor er van een Verenigd Europa sprake was.

(8) Men vergelijke het oordeel van Baudot en Chaussin, *Vie des saints*, deel III, p. 313-314 : les Acta Longini (...) sont dénués de toute autorité et l'on ne peut tirer aucun détail sérieux. Tout ce que l'on peut dire, c'est que des traditions anciennes se rattachent à ce nom inscrit dans les martyrologes.

(9) Kröner, *Die Longinuslegende*, p. 28.

(10) We bedoelen in de Nederlanden. Ch. Cahier, *Caractéristiques des Saints dans l'art populaire*, 2 vol., Paris 1867, vermeldt als plaatsen van eredienst in het buitenland Brunswijk en Mantua, nl. p. 451 en 621 in vol. II.

(11) Ook niet in *Schatkist der litanieën*, Turnhout s.d.

(12) Ook niet in de rijke verzameling bidprentjes van het Ruusbroecgenootschap. De enige afbeelding, die als devotieprentje zou kunnen doorgaan staat afgedrukt in het werk van J. David, *Paradisus sponsi et sponsae*, bij de tekst van nr. 61 : Longinus gekleed als bisschop met de mijter, een nimbus om het hoofd, in de rechterhand een speer, in de linker de bisschopsstaf en de palm der martelaren (tegenover p. 174).

Werkzaamheden

De Maatschappij hield haar gewone vergaderingen op zondag 15 maart 1964 en op zondag 4 oktober 1964 in de Universitaire Stichting, Egmontstraat 11, te Brussel.

Vergadering van 15 maart 1964

GROEPSVERGADERINGEN

1. Algemene Geschiedenis. — De vergadering werd te 10.30 uur door de voorzitter, Prof. Dr. H. van Werveke, geopend. Er waren 14 leden aanwezig.

Prof. Brison D. Gooch (Univ. Oklahoma) sprak over „Belgium and the Prospective Sale of Cuba in 1837”: „In 1837 Spain's finances had reached the point of utter desperation as a result of years of mismanagement compounded by the Carlist War. The government decided to sell Cuba when it was no longer able to borrow money. From evidence now available it is clear that both France and Belgium had an opportunity to secure the island, and perhaps Great Britain debated the prospect as well”. (For amplification and further documentation, see the article of Prof. Brison D. Gooch in the August, 1959 issue of the „Hispanic American Historical Review”). Prof. Dr. H. van Werveke verzocht spreker om enige toelichting, waarna hij hem zijn dank betuigde.

Prof. Dr. P. Lenders S.J. handelde over „Onze gewestelijke besturen in tijden van Oorlog en Bezetting : het Land van Aalst tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog”. Spr. stelde o.m. drie problemen aan de orde : 1) de geleidelijke uitschakeling der Staten van Vlaanderen in het mobilisatieprobleem ; 2) het gedrag der bevolking tegenover de bezetters ; 3) de betaling der oorlogskosten. — Aan de levendige bespreking werd deelgenomen door Prof. en Mevr. Th. Luykx-Foncke, Prof. H. van Werveke en Prof. M. Dierickx S.J. Meer bepaald werd ingegaan op het vraagstuk van de inhoud van het begrip „civisme”.

Tenslotte kwam de heer A.I.J.M. Schellart aan het woord : „Ervaringen met luchtfotografie in de kastelenkunde”. Aan de hand van talrijke lichtbeelden maakte spr. de grote betekenis duidelijk van de luchtfotografie voor het opsporen van niet meer bekende burchten, het verklaren van de situering van bepaalde kastelen, het aanvullen van de resultaten der opgravingen op het terrein. Voor het onderzoek van bepaalde facetten van de kastelenstudie is het

gebruik betrekkelijk nieuw. Tijdens de bespreking wees Prof. H. van Werveke op eigen ervaring op het gebied van soortgelijk onderzoek. — Na een hartelijk dankwoord van de voorzitter, werd de vergadering te 12.30 uur geheven.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. — Onder het voorzitterschap van Prof. Dr. E. de Strycker S.J. werd samen vergaderd met de sectie „Afrikanistiek” om een mededeling te horen van Prof. Dr. A.E. Meeussen over „Zuidslavische en Oudgriekse metriek tegenover Afrikaans ritme”. Zijn samenvatting: „Er bestaat overeenkomst tussen een van de gebruikelijke Afrikaanse ritme-schema’s en de versbouw van de Zuidslavische epiek; de overeenkomst is treffend als men dit vers niet louter metrisch beschouwt, maar als ritmisch verschijnsel zoals dit kenbaar wordt door de voordracht.

Een vergelijkbare overeenstemming tussen Afrikaanse ritme-schema’s en Oudgriekse metriek laat ons toe een aantal werkhypothesen op te stellen, o.m. over de aard van de caesuur, over betrekkelijke equivalentie van alle voeten met dalend ritme (en zo ook voor stijgend ritme), en over een indeling van de regelmatige Griekse metra in groepen van 8, 12, 16 en 20 tijdseenheden”.

Vervolgens sprak Lic. H. Leclercq over „Transcriptie en translitteratie van persoonsnamen, die in Griekse teksten voorkomen”, lezing die in deze bundel wordt opgenomen.

Prof. Dr. H. van Looy bracht tenslotte kanttekeningen bij „Hesiodus in de recente vakliteratuur”. Ook hier volgde een drukke bespreking, die te 13.10 u. door de voorzitter werd gesloten.

3. Taalkunde. — Drs. Jef Notermans fungeerde als voorzitter. 19 leden waren aanwezig.

Dr. R. Van de Velde had zich wegens familiale redenen verontschuldigd zijn aangekondigde lezing over „Arnold Mercator” niet te kunnen houden. De tekst ervan verschijnt in deze bundel.

Prof. Dr. L.K. Engels handelde over „Linguïstische principes aan de basis van de huidige didactiek voor levende talen”. Zijn samenvatting: „De didactiek voor levende talen is vandaag de dag een onderdeel van een nieuwe wetenschappelijke discipline: de *toegepaste linguïstiek*. Zij is ontstaan toen bleek dat de structuralistische linguïstiek van deze eeuw heel wat toepassingsmogelijkheden bood in het onderwijs, de automatische vertaling, de mathematische linguïstiek en dergelijke. Op het moedertaalonderwijs doet haar invloed zich gevoelen langs de structurele syntaxis. Op het gebied van het vreemde-talenonderwijs is haar invloed zeer verscheiden: de mathematische linguïstiek ijvert voor het opstellen van nieuwe frequentielijsten van woorden en constructies van verscheidene ta-

len; de psychologische linguïstiek tracht het leerproces voor verschillende leeftijden beter te bepalen; de fonologie evolueert in contrasterende studies van *target*- en *source*-talen; ook de structurele syntaxis zoekt nu zowel de contrasterende elementen in twee talen als de constanten in één taal te bepalen; de audio-visuele hulpmiddelen, de taallabo's en de *teaching-machines* hebben de taaldidacticus verplicht anders te denken dan vroeger: de taal-cursus moet geprogrammeerd worden: noch de fonetiek, noch de fonologie vormen een stevige basis voor zulke ordening; het staat vast dat men op dit ogenblik alleen met een syntactische indeling werken kan. De psychologische linguïstiek moet dan helpen om de uitbreidbaarheid van de *stappen*, of *taalvelden*, te bepalen".

De lezing van Dr. M. Gysseling: „Naar een corpus der Middelnederlandse teksten tot 1300" verschijnt in „Handelingen 1964".

4. **Moderne Filologie en Literatuur.** — Onder voorzitterschap van Prof. Dr. A. Keersmaekers begon de vergadering te 10u.40. 16 leden waren aanwezig. — Juff. Lic. Iv. Stoops had het over „Een omstreden figuur uit onze 19e-eeuwse literatuur: P. Fr. Van Kerckhoven". Haar lezing vatte zij aldus samen: „V.K. was een jongere tijdgenoot van Conscience. Hij werd geboren te Antwerpen in 1818 en overleed aldaar in 1857. V.K. speelde een belangrijke rol in de kring van de Antwerpse vlaamsgezinde kunstenaars tussen 1840 en 1850. Aanvankelijk was hij een vriend van Conscience, maar al vrij spoedig veranderde de vriendschap in een onverzoenlijke haat. De redenen hiervoor uitsluitend zoeken in naijver van V.K. voor Conscience, is al te simplistisch. Belangrijk is het feit, dat V.K. een afkeer voelde voor diegene, die volgens hem zijn principes verloochende om financieel voordeel te behalen.

Het werk van V.K. is, zoals dat van zijn tijdgenoten, voor een groot deel verouderd. Hij verdient nochtans onze aandacht, omdat hij op verschillende gebieden zijn tijd ver vooruit was, vooral wat de thema's in zijn novellen en toneelwerken betreft. Zijn kritieken zijn vaak opmerkelijk en allerlei beschouwingen van filosofische, politieke, sociale, literaire aard leveren het bewijs van een scherp en klaar inzicht, behalve waar hij zich door anti-clericale overdraagzaamheid laat meeslepen".

Dr. H. Dyserinck handelde over „De studie der *mirages* en haar betekenis voor de Vergelijkende Literatuurwetenschap", door hem als volgt samengevat: „Inleidend verklaart spr. de uitdrukking *mirage* als comparatistische term voor de meestal tendentieuze voorstelling van de eigenschappen van een ander land of volk, zoals deze in de literatuur vaak voorkomt (cf. de studies van J.M. Carré,

A. Monchoux, M.F. Guyard). Na een korte beschrijving van de discussie die ontstaan is omtrent de vraag of de *mirages* wel degelijk tot de studieobjecten van het comparatisme mogen gerekend worden, gaat hij in op een artikel van H. Rüdiger (in *Schweizer Monatshefte* 1962, 2) waarin deze, in gedeeltelijke navolging van R. Wellek en in tegenstelling met een artikel van spr. (in *Die Neueren Sprachen* 1961, 2), verklaart dat dit onderzoek in de volkerenpsychologie en niet in de literatuurwetenschap thuishoort (p. 202). Spr. preciseert nog eens zijn standpunt en brengt verdere argumenten naar voren. Hij gaat in enkele punten akkoord met Welleks kritiek op Carré e.a., doch handhaaft de stelling dat het hier wel om een onderdeel van het comparatisme gaat. Hij wijst o.a. op het literatuursociologisch belang van het onderzoek der *mirages* en beklemtoont ook de noodzakelijkheid van een analyse der rol die ze in de literaire geschiedschrijving en kritiek spelen."

Als laatste spreker handelde de voorzitter over „Hooft en Ida Queeckel 1603-1604". Zijn samenvatting: „Na een vluchtig overzicht van de gangbare beschouwingen over de verhouding Hooft-Ida Queeckel, behandelt spreker het belang van deze verhouding, dat ligt én in de vroege publikatie van enkele dezer liederen, én in de uitzonderlijke vermelding bij Brandt én vooral in de waarde ervan voor Hoofts eigen evolutie t.o.v. Min en Liefde.

Spr. geeft dan enkele bijzonderheden over Ida Queeckel, over de mogelijke groei van deze verliefdheid en over de betekenis van de schuilnamen, getuigen van Hoofts eigen opvatting.

Dan worden de zes gedichten van 1603-1604 behandeld: er is, behalve het spel met thema's en motieven, een samenhang tussen deze gedichten te bespeuren, ze werden blijkbaar twee aan twee antithetisch opgevat of althans zo bijeengebracht. Dat de gedichten twee aan twee bijeenhoren, blijkt uit de onderschriften bij 1 en 2 (Tegen - Voor); uit de zangwijzen voor 1 en 2, en 3 en 4 en uit de Amaryllis-naam in 5 en 6. Daarbij sluit ook de inhoud aan: het eerste lied is telkens ongunstig, negatief (*Tegen* schrijft H. onder 1), het tweede is telkens gunstig, positief (*Voor* schrijft H. onder 2).

Al geven ook deze liederen niet de geschiedenis van de verliefdheid weer, toch zijn enkele elementen kenschetsend voor deze verhouding: een aantrekken en een afstoten, niet alleen vanwege de geliefde, maar ook vanwege de minnaar; een enigszins levensbeschouwelijke inslag, die de nadruk legt op de geringschatting van de rijkdom; een speels-pastoraal element als in het eerste bedrijf van *Granida* spreekt uit het onderhoud Cephalus-Amaryllis (nr. 5); erfenissen uit de wereld van de Antieken (Seneca, Ovidius, Proper-

tius, Juvenalis, Cicero, Theokritos) en van zijn oudere leermeesters (Montaigne, Spiegel, Coornhert), die de jonge geest gevoed hebben; tenslotte: hier treden op de voorgrond de themata, dat heusheid alle tegenstand overwint, dat minnende harten onverbreekbaar samengroeien, en dat „Heilige Liefde en Min” samengaan.”

Namen aan de besprekingen deel: Aug. Keersmaekers, K. de Clerck, G. Degroote, L. Simons, E.P. Em. Janssen, L. Roose.

5. Afrikanistiek. — Nadat Prof. Dr. A.E. Meeussen tevens voor de sectie „Klassieke Filologie en Geschiedenis” had gesproken, hield Prof. Dr. John Jacobs voor de afdeling „Afrikanistiek” een lezing over „Het leven en het werk van Amos Tutuola (Nigeria)”, een in 1920 geboren en in het Engels schrijvend auteur. Zijn werken, die steeds hun inspiratie putten uit de epische literatuur, worden door het hedendaagse Afrikaans lezend publiek bijzonder geëerd. Hij werd reed in het Duits en het Frans vertaald.

PLENAIRE VERGADERING

Prof. Dr. E. de Strycker S.J. opende de vergadering te 15 u. 32 leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden: A. Demedts, Loe Nagels, Dr. G. Knuvelde, Dr. Gabriele Schieb, Ger Schmook, George Goossens, E.P. Dr. S.H. Scholl, Prof. em. Dr. A. Stefens, Lic. Al. Jans, E.P. Em. Janssen S.J., E.H. J.M. Gantois, E.H. J. de Brouwer, Dr. R. Van de Velde, E.P. Lic. J. van Gorp, Prof. en mevr. Meeuwesse-Dullemond, Drs. H. van Nuffel, Prof. Dr. R. Deroles, Dr. Ern. Claes, Dr. Theeuwissen, Drs. Schefman, Dr. Wouters, Prof. Dr. R. van Caenegem, W. Hoffman.

Agenda

1. De Voorzitter bracht hulde aan de nagedachtenis van E.P. Wilaert S.J. en van Dr. J. Goossenaerts.
2. De notulen van de vorige vergadering werden door de Secretaris voorgelezen.
3. De Secretaris deelde de datum mee van de e.v. vergadering: 4 oktober 1964. Hij dankte de instanties die aan onze vereniging een toelage verlenen, en stelde een spoedige verschijning van de Handelingen in het vooruitzicht.
4. Over de groepsvergaderingen werd verslag uitgebracht door Dr. E. Verhofstadt (Mod. Filologie en Literatuur); Dr. W. Preve-

nier (Algemene Geschiedenis); Lic. J. de Bie (Klass. Filologie en Geschiedenis); Prof. Dr. John Jacobs (Afrikanistiek). Het verslag over de sectie „Taalkunde” werd door Lic. W. de Geest opgesteld.

5. Na het financieel verslag werd een vijftal nieuwe leden benoemd: Dr. R. Van den Eeckhout, Lic. A. Vermeersch, Dr. R. Bogaert, Lic. Dan. Knecht, E.P. Lic. F. van Ommeslaeghe S.J.

6. De namiddaglezing werd gehouden door Prof. Dr. Theo Luyckx, een boeiende uiteenzetting over „De eerste gazettiers en hun kranten in de Spaanse Nederlanden”, die hier wordt opgenomen.

7. Bij de laatste rondvraag stelde Prof. Dr. M. Dierickx S.J. de vraag of het mogelijk zou zijn dat onze Mij de reiskosten van de leden zou terugbetalen. Prof. em. Dr. R. Foncke, Prof. Dr. H. van Werveke en Dr. R. Sterkens wezen erop, dat vroeger een vergoeding voor de aanwezige leden was voorzien in de vorm van een gratis middagmaal, maar... dat er toen geen „Handelingen” werden uitgegeven. De Secretaris meende dat de mogelijkheid van zulk een vergoeding alleen kon onderzocht worden na verschijning en betaling van Handelingen 1963. De vraag van Prof. Dierickx bleef aldus voorlopig onbeslist, en de Voorzitter stelde voor deze aangelegenheid op een bestuursvergadering te bespreken.

Na een hartelijk dankwoord van de Voorzitter tot de aanwezigen en een „tot weerziens” op 4 oktober 1964 werd deze zeer geslaagde bijeenkomst te 16.45 u. geheven.

Vergadering van 4 oktober 1964

GROEPSVERGADERINGEN

1. **Algemene Geschiedenis.** — Te 10.45 uur opende voorzitter Prof. Dr. H. van Werveke de vergadering. 14 leden waren aanwezig.

Als eerste spreker kwam Dr. M.A.F. Charles Thewissen aan het woord: „Rooms en Romeins in het Nederlands taalgebruik, verwarrend in de historiografie”. Zijn samenvatting: „In het middelnederlands en in de 17de eeuw wordt het woord „rooms” gebruikt voor alles wat betrekking heeft op Rome en het Romeinse Rijk. Men spreekt van de „roomse keizer Augustus”. In het tegenwoordige Nederlands is dat „romeins” geworden en heeft het woord „rooms” uitsluitend een godsdienstige inhoud gekregen. In strijd met deze evolutie wordt het woord „rooms” met politieke inhoud wel nog gebruikt voor het herstelde Romeinse Rijk, dat heet het

Heilige Roomse Rijk. De toekomstige nog niet gekroonde keizer heet „Rooms Koning” met de zilveren Roomse kroon te Aken gekroond.

Tegen dit gebruik van het woord „rooms” heeft spr. bezwaar, daar het verwarrend werkt, en afwijkt van het Duits, Frans en Engels. Napoleon heeft voor hetzelfde begrip nog een derde benaming gebruikt : Roi de Rome, vertaald als : Koning van Rome. Wat deze benaming betreft wil spr. geen verandering bepleiten, om niet de tekst van het decreet te corrigeren”.

Als tweede spreker handelde Dr. H. Peeters over „Wouter de Clerc en Melis Stoke”, meer bepaald over deze problemen : door wie, voor wie, wanneer en waarom werd de Rijkskroniek geschreven?

Drs. A.J. Vermeersch trad als laatste spreker op : „Opvattingen van de Belgische pers over de organisatie van de arbeid, in 1845 - 1848”. Deze lezing vatte hij aldus samen : „In de economische crisisjaren van 1845 - 1848 huldigde de Belgische pers bepaalde opvattingen over een nieuw, in Frankrijk geformuleerd begrip in de sociale strijd : de organisatie van de arbeid.

De kranten die van een katholiek of liberaal milieu uitgaan, verwerpen de organisatie van de arbeid als een interventie die aan de bestaande sociale verhoudingen zou tornen. De vrees is nagenoeg algemeen dat een ingrijpen het gevestigde sociale bestel zou oplossen. Vandaar dat men de kwestie afleidt naar verwante gebieden en ze beschouwt als een economisch en/of moreel probleem. Economisch wordt de arbeider en zijn arbeid gesitueerd als een der hoofdfactoren van het spel van vrije mededinging. Moreel beoogt men het humaniseren van de betrekkingen tussen arbeiders en patroons en de morele uitrusting van de arbeider welke zodoende de controle van de maatschappij in zich moet opnemen.”

Aan de besprekingen werd deelgenomen door Dr. R. Lievens, Prof. Th. Luykx en Dr. M. de Vroede. Te 12.55 werd de vergadering geheven.

2. Klassieke Filologie en Geschiedenis. — Prof. E. de Strycker S.J., door ziekte verhinderd, werd door Prof. Dr. H. van Looy als voorzitter vervangen. Er waren 9 aanwezigen. Prof. Dr. L. Rocher behandelde het onderwerp : „De klassieke gegevens over India : proeve van hermeneutiek”, dat door hem beknopt als volgt werd weergegeven : „Men is het erover eens dat de klassieke teksten in verband met India een eigenaardig mengsel zijn van „Dichtung und Wahrheit”. De uitgevers en de commentatoren van deze teksten hebben dan ook niet afgelaten argumenten te verzamelen om de „Dichtung” en de „Wahrheit” te scheiden.

Spr. meent echter, dat hierbij al te vaak een aantal fundamentele punten over het hoofd worden gezien. Aan de hand van voorbeelden tracht hij de factoren te achterhalen die de juiste en vooral de onjuiste gegevens over India veroorzaakten en er de omvang van determineerden.

Wat de onjuiste gegevens betreft, vervallen deze factoren in twee groepen. Tot de eerste groep behoren verscheidene elementen die het de klassieke auteurs, hun goede bedoelingen ten spijt, onmogelijk maakten een korrek beeld op te hangen. Tot de tweede groep behoren de factoren die voortspruiten uit het concept van India als het einde van de wereld en als het land waar alles wonderbaarlijk en 'anders' is".

Dr. R. Bogaert handelde als tweede spreker over „De tempel als bank bij de Grieken”. Deze lezing verschijnt in deze bundel.

3. Taalkunde. — Prof. R. Derolez, voorzitter, opende de vergadering te 10u.40. 15 leden waren aanwezig.

Eerste spreker was Prof. G. De Smet : „Taal en herkomst van de Trierse Flyoris”. Hij had het over de localisering van de Trierse Flyoris, een handschrift uit de 12de eeuw. Hij besprak eigenaardigheden van het origineel, o.m. en uitvoerig, de prominale vormen ; ook de ortografie werd belicht.

Tweede spreker was Dr. R. Van de Velde : „Ontwikkeling van het taalgenetisch denken en het comparatisme in de Germaanse taalwetenschap vóór de 19de eeuw”. Deze lezing verschijnt in deze „Handelingen”.

Namen aan de bespreking deel : Prof. J.L. Pauwels, Prof. R. Derolez, Dr. M. Gysseling, Drs. Jef Notermans en Prof. G. De Smet.

4. Moderne Filologie en Literatuur. — Voorzitter Dr. R. Roemans opende te 10u.45 de vergadering, die door een 30-tal leden werd bijgewoond.

Dr. P.J.H. Vermeeren hield een lezing over „Vondel en Keulen - De Rijnstad in zijn werk” en vatte die aldus samen : „Ter opening brengt spr. een van J.A. Alberdingk Thijms meesterlijke „Portretten van Joost van den Vondel” in herinnering, te weten : „Bedevaart naar Agrippine”, stuk waarin wij de tachtigjarige — vergezeld door enkele familieleden — naar Keulen zien reizen. Daarvan uitgaand wordt aangetoond hoe Vondel zijn geboortestad nimmer vergeten heeft. Verschillende gedichten bieden daar bewijzen voor, maar het belangrijkste van al in dezen is het treurspel „Maeghden” uit 1639 ; de Ursula-tragedie, die daarenboven duidelijk getuigenis aflegt van de nieuwe weg door Vondel rond die

tijd ingeslagen. Bij het verslag over het bronnenonderzoek wordt ter sprake gebracht hoe in dezen de vriendschappelijke betrekkingen tussen Vondel en Marius van beslissende betekenis moeten worden geacht. Niet minder belangrijk blijkt het ook hier optredende thema der tegenstelling „hoogmoed - deemoed”, mede tot uiting komend in het niveauonderscheid tussen Attila's kamp en de belegerde stad. Het gehele stuk wordt gedragen door hoge, nauw met zijn geboortestad verbonden gedachten, die Vondel — ook nadien — nimmer verloochend heeft.”

Dr. Marcel Janssens hield daarna een lezing over „De objectiviteit van de literaire criticus”, die in deze „Handelingen” verschijnt.

Dr. Karel De Clerck had het over „Een vergeten Groot-Nederlander: Willem Zuidema”. Zijn samenvatting: „De neerlandicus Willem Zuidema (1858-1937) mag gerekend worden tot de zeer weinige Noordnederlanders, die oprecht geijverd hebben voor een betere verstandhouding tussen Noord en Zuid. Dit blijkt o.m. uit zijn geschriften, uit zijn optreden op de Nederlandse Congressen en uit zijn briefwisseling met Vlamingen. Vooral zijn — onlangs teruggevonden — correspondentie met Lodewijk De Raet laat ons toe zijn Groot-Nederlandse opvattingen en plannen van nabij te volgen.”

Namen aan de besprekingen deel: Mevr. Dr. M. Baerlecken, Dr. P.J.H. Vermeeren, Lic. L. Simons en Prof. Dr. W. Schrickx.

5. Afrikanistiek. — Als eerste spreker behandelde E.P. L. Stappers: „Het prefix bij de stammen 2-5 in de Bantoetalen” — „In het Proto-Bantoe is het prefix dat aan de stammen der hoofdteelwoorden 2-5 voorafgaat niet nominaal of pronominaal maar enumeratief.

Dit speciale prefix is betuigd voor klas 10 in 24 talen, voor klas 6 in 10 en voor klas 4 in 9.

Het enumeratief prefix is in volle vorm bewaard gebleven rond het Victoria meer, maar sporen ervan in kl. 10 zijn ook te vinden in het zuid-westen, het achterland van de Kongo-monding en in het noord-westen (Myene en Bubi).”

Vervolgens sprak J.L. Doneux over: „La classe 15 (nominale)” — „La classe est encore attestée actuellement dans 75 langues recensées dans le cadre de l'opération Lolemi.

Les aboutissements de l'ancienne classe 15 hors du domaine actuel sont de differents poids mais tous très positifs:

1) Alternance ku-/mu- aux substantifs du stock de cl. 15 avec accord dans d'autres classes (une quinzaine de langues).

2) Retention de l'ancien préfixe ku- (toujours pour ces sub-

stantifs) dans le thème reclassé. Cet aboutissement concerne géographiquement tout le domaine bantou.

3) Couplage irrégulière de certains thèmes du stock, spécialement en zone C.

4) Irrégularités diverses dans la morphologie de ces substantifs, difficilement explicables sans recours à une appartenance antérieure à la classe 15. Les thèmes de cette classe sont d'abord -bóko „bras”; -gudu „jambe”; -tùì „oreille”; -(j)àpa „aiselle”; -dùj „genou”; -édi „lune”. Ce sont les seuls thèmes qu'on peut considérer comme primaires dans cette classe.”

Tenslotte hield Prof. J. Jacobs een lezing over : „Het intensiviteitsaccent in de Bantoetalen : een vergelijkende studie”. — „Van Ginneken heeft in zijn werk „La reconstruction typologique des langues archaïques de l'humanité” (A'dam, 1939, p. 13) het volgende beweerd : „tous les grands groupes des langues africaines montrent la même transaction de l'accent musical à l'accent dynamique”.

In de Negro-Afrikaanse talen kunnen beide accenten : het muzikale en het dynamische, *naast elkaar* voorkomen. Dit is zeer goed mogelijk : het muzikaal accent is een kwestie van stembandtrillingen, het dynamisch accent een kwestie van ademdruk.

In de Negro-Afrikaanse talen heeft het *muzikaal accent* een fonologisch oppositionele functie te vervullen, zowel op lexicografisch als op grammatisch gebied. De rol van het muzikaal accent is zeer belangrijk en er hebben zich in het Negro-Afrikaans taalgebied verschillende *toonsystemen* ontwikkeld.

Het *dynamisch accent* heeft niet dezelfde rol te vervullen als het muzikaal accent. Er werden tot op heden nog geen contrastgeval- len genoteerd die zouden moeten toegeschreven worden aan het dynamisch accent ; zelfs niet in de enkele Negro-Afrikaanse talen die geen muzikaal accent vertonen.

Het *dynamisch accent* beantwoordt aan vaste regels. In vele woorden kan een hoofdaccent en een secundair accent onderscheiden worden.”

PLENAIRE VERGADERING

Daar de Voorzitter, Prof. Dr. E. de Strycker S.J., door ziekte verhinderd was, opende de ondervoorzitter, Prof. Dr. R. Derolez, de vergadering te 15u.30. 25 leden waren aanwezig.

Hadden bericht van verhindering gezonden : Dr. Ern. Claes en Mevr. Stephanie Claes-Vetter, Prof. Dr. E. Rombauts, Dr. Herman van der Wee, Lic. A. Jans, Prof. Dr. Arm. J. Janssens, André Demedts, Prof. Dr. W. Thys, Prof. Dr. M. Dierickx S.J., Lic. Fr. Ver-

biest, Prof. Dr. A. Keersmaekers, Drs. O. Woestenburg, Drs. J. Scheerder, Dr. Jos. Veremans, Dr. N. De Paepe, E.H. J. De Brouwer, Dr. G. Renson, E.H. J.M. Gantois, Dr. Gabriele Schieb, Lic. Paul Van Zeir, Drs. W.H. Michels, Drs. L. Nellissen, Dr. R. Jans, Dr. A. Cosemans.

Agenda

1. De Voorzitter bracht een treffende hulde aan de nagedachtenis van onze oud-voorzitter, Prof. em. Dr. Edg. Blancquaert.

2. De notulen van de vorige vergadering werden door de Secretaris voorgelezen.

3. De verslagen over de groepsvergaderingen werden, wegens de te beperkte tijd, niet voorgelezen. Opstellers ervan waren: Lic. Frans Wagemans (Moderne Filologie en Literatuur); Dr. W. Prevenier (Algemene Geschiedenis); Dr. M. Gysseling (Taalkunde); Lic. H. Leclercq (Klassieke Filologie en Geschiedenis); Prof. Dr. J. Jacobs (Afrikanistiek).

4. Als nieuwe leden werden benoemd: Dr. G. Peeters, Dr. H. Peeters, Dr. Fr. Claes, Lic. G. Geerts, Lic. M. Cloet, Prof. Dr. C.A. Zaalberg, Drs. J. Ponten, Lic. Th. Venckeleer, Dr. B. de Troeyer O.F.M., Mevr. Lic. D. de Weerd, Mej. Lic. S. Vervaeck, Lic. M. Daem, Lic. R. Van der Linden, Licentiaten W. Braeckman-Devolder, Lic. Luc Decorte, Dr. Eva Lüders, Prof. em. L. Ceysens, Dr. Herman Thiery (Joh. Daisne), Lic. A. Brounts, Prof. Dr. K. van Isacker S.J., Prof. B.F. van Vlieden (Bernard Kemp), Drs. H.L. Cox, Lic. H. Delvaux, Dr. Jan Vercammen, Prof. Dr. Herman Bursens, Lic. J.L. de Meester, Jean H.P. Jacobs, Dr. F. Veenstra.

5. Door de Secretaris werd verslag uitgebracht over de bestuursvergadering op 28 sept. 1964, waaruit bleek, dat onmogelijk kan ingegaan worden op het voorstel van Prof. Dr. M. Dierickx S.J. op de vergadering van 15 maart 1964 betreffende een reisvergoeding voor de leden, daar onze beperkte financiële middelen dat niet toelaten. Het bestuur blijft evenwel bereid een andere vorm van vergoeding te onderzoeken, met name in verband met een ander voorstel: het aanbieden van een gratis middagmaal aan de leden, die de vergadering bijwonen. Maar het nam daarbij aan, dat in de eerste plaats de uitgave van de „Handelingen” moet verzekerd blijven. Dank zij de bereidwillige medewerking van talrijke leden is het immers mogelijk geworden, dat wij juist door de „Handelin-

gen" stilaan een peil bereiken, dat een genootschap met een zo oude traditie als het onze waardig is. — Het bestuur was ook de mening toegedaan, dat gezien de huidige stijging van de algemene onkosten, een aanpassing van de jaarlijkse bijdrage ten zeerste gewenst is, en stelde voor die bijdrage van 125 fr. op 150 fr. te brengen. Anderzijds werd de contributie van een huisgenootlid op 50 fr. bepaald, waarvoor dit echter geen „Handelingen" zal ontvangen. Dit verslag, met de erin vervatte besluiten, werd algemeen goedgekeurd.

6. Wat de verkiezing van het bestuur betreft voor de periode 1965-1968, moest met spijt, en in dankbare herinnering aan zijn jarenlange toewijding aan onze Mij, geconstateerd worden, dat Dr. A. Cosemans, die als eerst-gekozen ondervoorzitter, automatisch Prof. Dr. E. de Strycker S.J. diende op te volgen, het voorzitterschap niet wenste te aanvaarden. Aldus werd Prof. Dr. R. Derolez, die in de orde van aanstelling, tweede ondervoorzitter was, tot voorzitter benoemd. Tevens dienden nog twee nieuwe ondervoorzitters gekozen te worden, en wel in deze volgorde en hoedanigheid: een historicus en een germanist, bij voorkeur literatuurhistoricus. Voor deze functies werden door de vergadering aangeduid: Prof. Dr. Theo Luyck en Prof. Dr. Edward Rombauts.

Tenslotte behandelde Prof. Dr. E. Lousse met zijn bekende wel-sprekendheid het thema: „Vijfhonderd jaar Staten-Generaal en Parlement, 1464-1964". De tekst van deze lezing verschijnt in deze bundel. — Na een dankwoord van de Voorzitter, werd de vergadering te 17 uur geheven.

Ledenlijst 1964

- E.P. G. ACHTEN S.J., Oude Abdij, Drongen.
E.H. Lic. Florent G. ADRIAENS, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
A.J. AERNOUITS, Tuitenberghof, Sint-Kwintens-Lennik.
E.H. Prof. Dr. J. AERTS (A. Westerlinck), Frederik Lintsstraat 129, Leuven.
E.H. Prof. Dr. Jan AERTS, Minderbroedersstraat 15, Leuven.
Prof. Dr. W. Jappe ALBERTS, Engelandersweg 22, Beekbergen (Ned.).
E.P. ALCANTARA MENS, Bankstraat 71, Leuven.
E.P. Dr. Alb. AMPE S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
E. AMTER, Volmolenlaan 47, Leuven.
E.P. Dr. J. ANDRIESEN S.J., Prinsstraat 17, Antwerpen.
Prof. em. Dr. R. Fr. APERS, Ieperstraat 37, Gent.
Prosper ARENTS, Vestinglaan 27, Mortsel.
Prof. Dr. W. ASSELBERGHS (A. van Duinkerken), Regentessestraat 23, Nijmegen.
E.P. Stephanus AXTERS O.P., Justus Lipsiusstraat 18, Leuven.
Jef M.A. BAARTS, Scharnerweg 113a, Maastricht.
Lic. Fr. BACCAERT, Herreynsstraat 25, Mechelen.
Dr. F.G. BACKBIER, Elisabethstraat 26, Geleen (Ned.).
† L. BAEKELMANS, Amerikalei 138, Antwerpen.
Mevr. Dr. M. BAERLECKEN, Xantenerstrasse 8, Düsseldorf (D.B.R.).
Dr. J. BAERTEN, Saksen-Coburgstraat 3, Brussel 3.
H. BAILLIEN, St.-Maternuswal 12, Tongeren.
Mej. Dr. Nienke BAKKER, Scholtenstraat 12, Leiden (Ned.).
Dr. J. BEHETS, H. Memlinglaan 9, St.-Denijs-Westrem.
Maur. BECQUAERT, Guido Gezellelaan 44, Brugge.
Cor BERTRAND, Parallelweg 16, Wylré (Ned.).
Dr. C. BETERAMS, Vrijbroeckstraat 13, Mechelen.
BIBLIOTHÈQUE MORETUS, 61, rue de Bruxelles, Namur.
† Prof. em. Dr. E. BLANCQUAERT, Nevelse Straat 30, Mariakerke (O.-Vl.).
E.P. Dr. J. BOETS, a.a., Veldenstraat 11, Kapelle-op-den-Bos.
Dr. R. BOGAERT, Koning Albertlaan 4, Gent.
Th. BOGAERTS, De Smet de Naeyerlaan 613, Brussel 2.
Dr. Th. BOGAERTS jr., Jan Palfijnlaan 16, Brussel 2.
Dr. A. BOILEAU, 57, avenue d'Esneux, Méry-Tilff (Liège).
Prof. Dr. A. BOLCKMANS, Willem Eekelerstraat 41, Antwerpen.
Prof. Dr. J.G. BOMHOFF, Rijnsburgerweg 187, Leiden.
Lic. W. BOURGOIGNIE, Platanendreef 52, Merelbeke.
Dr. A. BOUSSE, Cogels-Osylei 67, Berchem-Antwerpen.
Dr. A.P. BRAAKHUIS, Baenjenstraat 14, Sittard (Ned.).
Prof. Dr. P. BRACHIN, 81, Boulevard Malesherbes, Paris VIIIe.
Lic. en Mevr. W. BRAEKMAN-DEVOLDER, Jozef Vervaenestraat 43, Ledeberg.
Lic. A. BRISAU, Em. Braunstraat 13, Gentbrugge.
Prof. Dr. J.L. BROECKX, Brandstraat 20, St.-Martens-Latem (Gent).
Mgr. P. BROECKX, Lombaardstraat, Hasselt.
Lic. A. BROUNTS, Lebeaustaat 27, Brussel 1.
Prof. Dr. A. BURSSENS, Verschansingstraat 6, Mariakerke (O.-Vl.).
Prof. Dr. H. BURSSENS, Berkenlaan 24, De Pinte.
E.P. Dr. J. CALBRECHT, Vlamingenstraat 13, Leuven.
Prof. em. L. CEYSSENS, Vanderlindenstraat 15, Brussel 3.
Dr. E. CLAES, Washingtonstraat 163, Brussel 5.
Mevr. St. CLAES-VETTER, Washingtonstraat 163, Brussel 5.
Dr. V. CLAES, Karmelietenstraat 71, Berchem-Antwerpen.
Dr. Michel CLOET, Brabantsestraat 86, Leuven.
Prof. Dr. F. CLOSSET, Nervijerslaan 63, Brussel 4.
Mevr. Lic. E. COCKX-INDESTEGE, Frankenstraat 54, Brussel 4.
E.P. Maur. COENS S.J., Sint-Michielslaan 24, Brussel 4.

- Prof. Dr. Abel COETZEE, Escombelaan 51, Parktown, Johannesburg (Z.-Afrika).
 Mgr. Prof. Mag. J. COPPENS, Hogeschoolplein 3, Leuven.
 Dr. M. CORDEMANS, Leo de Bethunelaan 40, Aalst.
 Prof. Dr. A. CORIN, 27, rue Bois l'Evêque, Liège.
 Dr. A. COSEMANS, Vinkenlaan 11, St.-Pieters-Woluwe.
 E.H. C. COUPE (A. Van Wilderode), Klein Seminarie, St.-Niklaas (Waas).
 Drs. H.L. COX, 53 Bonn, Rheinweg 89, D.B.R.
 Dr. J. CRAEYBECKX, Minervalaan 21, Brussel 19.
 Dr. L. CRICK, Dageraadstraat 18, Brussel 5.
 Lic. M. DAEM, Dr. De Reusestraat 32, St.-Amandsberg.
 Lic. L. DANHIEUX, Koninginnelaan 82, Blankenberge.
 Prof. Dr. L. DEBAENE, Hof-ter-Schriecklaan 60, Berchem-Antwerpen.
 Lic. Jacques DE BIE, Singel 3, Oude-God.
 E. DE BOCK, Kraaienest, Alice Nahonlaan 19, Schoten-Antwerpen.
 Mevr. Prof. Dr. R. DE BOCK-DOEHAERD, Neufchâtelstraat 64, Brussel 6.
 Lic. Fr. DE BRABANDERE, Kuipersstraat 37, Brugge.
 E.H. J. DE BROUWER, Van Schoorstraat 12, St.-Gillis-Dendermonde.
 Dr. J.G. DE BROUWERE, Openveldstraat 69, St.-Agatha-Berchem.
 Prof. Dr. C.C. DE BRUIN, Zoeterwoudsesingel 57a, Leiden.
 Drs. G. DE BRUIN, Het Bat 14, Maastricht.
 Lic. A.W.A. DE BRUYNE, Kistestraat 9a, Tielt.
 Dr. Karel DE CLERCK, XVIII Oktoberstraat 12, St.-Andries-Brugge.
 Prof. Dr. R. DE CONINCK, Prudent Bolslaan 157, Brussel 2.
 Lic. Luc DECORTE, Hugo Verriestlaan 184, Kortrijk.
 Lic. J. DE DEURWAERDER, Heilig Hartplein 28, Zottegem.
 Prof. W. DE GEEST, Koningin Fabiolalaan 7, St.-Denijs-Westrem.
 Prof. Dr. G. DEGROOTE, Herderinlaan 22, St.-Agatha-Berchem.
 Prof. Dr. Martien J.G. DE JONG, „Flierefluit”, Rhisnes (Namur).
 Prof. em. Dr. P. DE KEYSER, Egmontstraat 12, Gent.
 Lic. R. DE KEYSER, Brouwerstraat 35, Leuven.
 Prof. Dr. G. DEKKER, Universiteit Potchefstroom (Z.-Afrika).
 Dom Eligius DEKKERS O.S.B., St.-Pietersabdij, Steenbrugge-Assebroek.
 E.H. O. DE LANDTSHEER, Pastoor-Deken, Ninove.
 Dr. K. DELEU, Vrijheidslaan 28, Gent.
 Dr. J. DELHEZ, 1, rue du Parc, Verviers.
 Mej. Dr. R. DELRUE, Halfmaartstraat 4, Leuven.
 Lic. H. DELVAUX, J. De Swertstraat 36, Merksem.
 E.H. Al. DE MAEYER, Dirk Maertensstraat 13, Aalst.
 Lic. A. DEMAN, Oudergemselaan 57 E/5 A, Brussel 4.
 Prof. Dr. L. DE MAN, Limburg Stirumlaan 274, Wemmel.
 Lic. R. DEMAN, de Hinnisdaellaan 3, Brussel 15.
 A. DEMEDTS, Condédreef 21, Kortrijk.
 Jaak L. DE MEESTER, Wantestraat 143, Assebroek.
 Lic. Fr. DEMEY, Houtbriel 10, Gent.
 M. DE MEYER, Elsdoncklaan 7, Wilrijk.
 E.H. Dr. N. DE PAEPE, Naamse Straat 40, Leuven.
 Mevr. L. DE PAUW-DE VEEN, Karmelietenstraat 2A, Brussel 1.
 Prof. Dr. W. DE PAUW, 23ste straat 35, Menlopark, Pretoria (Z.-Afrika)
 Mej. Dr. A. DEPREEZ, Northlaan 19, Oostende.
 Dr. P. DEPREEZ, Blekerijstraat 63, Gent.
 Dr. F. DE RAEVE, Vlissingenstraat 21, Brussel 1.
 Lic. A. DEROLEZ, Hugo Verrieststraat 55, Sint-Amandsberg.
 Prof. Dr. R. DEROLEZ, Vaderlandstraat 23, Gent.
 Lic. R. DEROO, Fortuinstraat 15, Mechelen.
 Drs. J. DESCHAMPS, Runkstersteenweg 98, Hasselt.
 Dr. R. DE SCHRIJVER, Savoyestraat 8, Leuven.
 Prof. Dr. G. DE SMET, Hatertseweg 18, Nijmegen.
 E.P. Prof. Dr. Em. DE STRYCKER S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 E.H. A. DE SWAEF, Onderbergen 51, Gent.
 Dr. F. DE TOLLENAERE, Merelstraat 41, Leiden.

- E.P. Dr. P.B. DE TROEYER O.F.M., Minderbroedersstraat 5, St.-Truiden.
 Drs. K.C.J.W. DE VRIES, Bieslanderweg 19, Maastricht.
 Theo DE VRIES, Keizersgracht 764, Amsterdam.
 Dr. Fr. DE VRIEZE, Najadenlaan 12, Watermaal.
 Dr. M. DE VROEDE, F. Peltzerstraat 40, Lier.
 Mej. Lic. Denise DE WEERDT, Steenweg op Vorst 64, Brussel 6.
 Drs. A. DEWITTE, St.-Sebastiaanstraat 9, Varsenare, Brugge.
 E.P. Dr. A.J.J. DE WITTE, Dennenstraat 135, Nijmegen-W. (Ned.).
 Mej. Dr. Elisabeth DHANENS, Boelare 97, Eeklo.
 Dr. H. DIERICKX, Tommeltlaan 25, Mortsel.
 E.P. Prof. Dr. M. DIERICKX S.J., Waverse Baan 220, Heverlee-Leuven.
 Lic. G. DOGAER, Willem Herreynsstraat 11, Mechelen.
 Mej. Dr. Bl. DOUCET, Maarschalk Joffrelaan 130, Brussel 19.
 Prof. Dr. H. DRAYE, Winkelse Steenweg 80, Herent-Leuven.
 Jozef DROOGMANS, Kolonel Dussartplein 35 E 3, Hasselt.
 Prof. Dr. W.J. du P. ERLANK, Universiteit Stellenbosch (Z.-Afrika).
 Prof. Dr. J. DUVERGER, Toekomststraat 23, St.-Amandsberg-Gent.
 Dr. H. DYSERINCK, Albertlaan 58, Knokke.
 Dr. med. L. ELAUT, St.-Pietersnieuwstraat 130, Gent.
 Prof. Fred ENGELEN, Universiteit Stellenbosch (Z.-Afrika).
 E.H. Prof. Dr. L.K. ENGELS, Tiense Vest 27, Kessel-Lo.
 Lic. D. FAGOT, Boeslinterstraat 11, Bunsbeek (Tienen).
 Prof. Dr. S.L. FLAXMAN, State University of New York, Stony Brook, N.Y.
 Prof. J. FLORQUIN, „Wildenhoge“, Predikherenberg, Kessel-Lo.
 Prof. em. Dr. R. FONCKE, Prudent Bolsiaan 126, Brussel 2.
 Lic. R. GALDEROUX, 20, avenue Albert Ier, Braine-l'Alleud.
 Prof. em. Dr. F.L. GANSHOF, Jacob Jordaensstraat 12, Brussel 5.
 E.H. J.M. GANTOIS, 41bis, rue de Lens, Lille (Nord).
 Dr. D. GEERAERTS, Male Steenweg 442, St.-Kruis (Brugge).
 Dr. M. GEERARD, Beukenlaan 10, St.-Kruis (Brugge).
 Dr. G. GEERTS, Beatrixlaan 5, Warmond (Ned.).
 Mevr. Dr. G. GEPTS-BUYSAERT, Solvijnstraat 31, Antwerpen.
 Prof. Dr. A. GERLO, Merellaan 33, Brussel 15.
 Mevr. Monique GEYS-WALSCHAERTS, A. Geudensstraat 5, Mechelen.
 Lic. G. GIJSELS, Belgische Onafhankelijkheidslaan 70, Brussel 8.
 Mej. Lic. M. GILLEIR, Fochplein 13, Leuven.
 Dr. W. GOBBERS, G. Vandewielelaan 10, Ronse.
 Prof. Dr. Brison D. GOOCH, The University of Oklahoma, Norman, Oklahoma, U.S.A.
 George GOOSSENS, Venlose Weg, Tegelen (Ned.).
 Prof. Dr. J. GOOSSENS, Wilhelmstrasse 51, Marburg D.B.R.
 Lic. L. GOOSSENS, Koning Albertlaan 54, Oostakker.
 Dr. P. GORISSEN, 21, chemin du Petit Paradis, Nivelles.
 Dr. M. GYSSELING, Heiveldstraat 137, St.-Amandsberg-Gent.
 Prof. Dr. H. GIJSELS, Pater Agnellolaan 4, Brussel 15.
 Prof. Dr. R. HAESERIJN, Dr. De Reusestraat 15, St.-Amandsberg-Gent.
 Prof. Dr. M. HANOT, Martelaarslaan 247, Gent.
 Drs. J.H.W.M. HANSEN, Godswedersingel 31a, Roermond.
 Prof. Dr. K. HEEROMA, Rijkstraatweg 366, Haren Gr. (Ned.).
 Dr. W.E. HEGMAN, „Olympia“, Verpleegsterstraat 2, Gent.
 Mej. Lic. L. HEIDENDAL, Kanaalstraat 3, Lanklaar.
 E.P. K. HEIREMAN S.J., Minderbroedersstraat 11, Leuven.
 Prof. Dr. W.Gs. HELLINGA, O.Z. Achterburgwal 213, Amsterdam.
 Dr. J. HELSEN, Guillaume Lekestraat 3, Brussel 7.
 Dr. R. HENRARD, 9, rue Dehin, Liège.
 Prof. Dr. M. HOEBEKE, De Pintelaan 279, Gent.
 Trudo HOEWAER, Toekomststraat 29, Hasselt.
 Willem HOFFMAN, Prins Mauritslaan 3, Vucht (Ned.).
 Dr. Annemarie HÜBNER, Universität Hamburg, Germanisches Seminar, Hamburg 13, Von-Melle-Park 15 (DBR).

- Lic. R. HUYSMAN, Van Hulthemstraat 108, Gent.
 Dr. Y. IJSEWIJN, Paul Lebrunstraat 27, Leuven.
 Prof. Dr. L. INDESTEGE, Ninoofse Steenweg 5, Dilbeek.
 Dr. P. IVENS, Dagobertstraat 43, Leuven.
 Prof. Dr. J. JACOBS, Weymouthlaan 6, Kapellen, Antwerpen.
 Mej. Dr. M.A. JACOBS, Kardinaal Mercierplein 2, Leuven.
 Dr. J.M. JALINK, Jacob Cabeliastraat 3, 's-Gravenhage.
 Lic. A. JAMEES, Colmastraat 5, Deurne-Antwerpen.
 Dr. R. JANS, Potterstraat 32, Geleen L. (Ned.).
 Lic. A. JANS, Leopoldstraat 35, Mechelen.
 E.P. Em. JANSSEN S.J., Abdij, Drogen.
 E.P. E. JANSSEN Csr, Wittem (Ned.).
 Prof. Dr. Arm. J. JANSSENS, Geldenaakse vest 22, Leuven.
 Prof. Dr. G. JANSSENS, Elisabethlaan 16, De Pinte.
 Dr. M. JANSSENS, Waverse Baan 172, Heverlee-Leuven.
 Magister K. LANGVIK JOHANNESSEN, Louisegt. 15 D, Oslo.
 Dr. H. JOOSEN, Koningin Astridlaan 137, Mechelen.
 Prof. Dr. A.A. KEERSMAEKERS, Turnhoutse Steenweg 54, Beerse.
 M. KEMP, Parallelweg 50, Maastricht.
 Mgr. H. KESTERS, 12, rue de l'Evêché, Liège.
 Drs. D. KNECHT, Tentoonstellingslaan 76, Antwerpen 2.
 Dr. Gerard KNUVELDER, Broerelaan 3, Eindhoven.
 Dr. A.C.F. KOCH, Rembrandtkade 7, Deventer (Ned.).
 Dr. E.H. KOSMANN, 86 Compayne Gardens, London NW 6.
 E.P. Milo H. KOYEN, Archivaris, Abdij, Tongerlo.
 J. KUYPERS, Zevenbunderslaan 172, Vorst (Brussel).
 Prof. Dr. P. LAMBRECHTS, Gaverland 19, Baarle-Drogen.
 Prof. Dr. J. LAROCLETTE, Klaproosstraat 47, Brussel 3.
 Prof. Dr. P. LEBEAU, Verzoeningstraat 32, Borgerhout-Antwerpen.
 Lic. H. LECLERCQ, De Bayostraat 64, Leuven.
 Dr. J. LEENEN, Dupontstraat 88, Brussel 3.
 E.P. Prof. Dr. P. LENDERS S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Prof. Dr. O. LEYS, Lydialaan 22, Heverlee-Leuven.
 Prof. Dr. T. LE ROUX, Sheraton 401, Pretoriusstraat 645, Arcadia, Pretoria (Z.-A.)
 Dr. H. LIEBAERS, Kloosterstraat 47, Brussel 2.
 Dr. R. LIEVENS, Julianalaan 4b, Oegstgeest (Ned.).
 E.H. C. LINDEMANS, Pastoor, Bornem.
 P. LINDEMANS, Ingenieur, Opwijk.
 Prof. Dr. R.F. LISSENS, Gebladertelaan 2, Brussel 18.
 Prof. Dr. E. LOUSSE, Blainestraat 10, Blanden (Leuven).
 Dr. Eva LÜDERS, Luthageplanaden 25, Uppsala - Sweden.
 Dr. M. LUWEL, Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren.
 Prof. Dr. Th. LUYKX, Laneastraat 12, Brussel 2.
 Mevr. Lic. E. LUYKX-FONCKE, Laneastraat 12, Brussel 2.
 Lic. J. MACHIELS, Kleine Hoefijzerstraat 4, Brugge.
 Drs. K. MADDENS, Vierschaarstraat 1, Kortrijk.
 Dr. L.Th. MAES, Ridder Dessainlaan 57, Mechelen.
 Dr. A. MAESEN, Kapitein Piretlaan 29, St.-Pieters-Woluwe.
 Dr. J.J. MAK, Rapenburg 62, Leiden.
 Drs. H. MANDOS, Willibrorduslaan 112, Waalre (Ned.).
 Dr. P.J. MEERTENS, Nieuwe Hoogstraat 17, Amsterdam.
 Dr. L. MEERTS, Hazelarenstraat 12, Antwerpen.
 E.P. L. MEES O.F.M., H. Hartcollege, Heusden (Limburg).
 Prof. Dr. A.E. MEEUSSEN, De Reymaekerlaan 10, Tervuren.
 Prof. Dr. K. MEEUWESSE, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Mevr. Dra. H.P. MEEUWESSE-DULLEMOND, Proosdijweg 12, Nijmegen.
 Drs. J. MERTENS, AB-straat 11, Mechelen (Kon. Ath. B.P.S. 8 - B.S.D.).
 Drs. J.H. METER, Via Crispi 106, Napoli.
 Lic. J. MICHIELS, Steenweg 44, Mazenzele-Asse.
 Prof. Dr. J. MOORS, 172, rue Deflandre, Embourg-Liège.

- Mej. Lic. A. MORLION, Em. Bockstaellaan 97, Brussel 2.
 Dr. A. MUNNICHs, Zuid-Willemsvaart 117, 's-Hertogenbosch.
 LOE NAGELS, Grote Markt 1, Hasselt.
 Drs. L. NELISSEN, Kon. Emmaplein 16, Maastricht.
 E.H. J. NOTERDAEME, Gentse Steenweg 120, Sysele.
 Drs. Jef NOTERMANS, Grote Looiersstraat 26, Maastricht.
 Dr. P. NOYEN, Burgemeester Jacques Cardonstraat 35, Destelbergen.
 E.P. H. OOMS O.F.M., Theologicum Minderbroeders, Sint-Truiden.
 Drs. P.M. ORBONS, Pres. Rooseveltlaan 125c, Maastricht.
 Dr. P.C. PAARDEKOOPEr, Adrianusstraat 65, Eindhoven (Ned.).
 Prof. Dr. J.L. PAUWELS, Naamse Vest 40, Leuven.
 E.Br. Dr. L. PEENE, St.-Jozefsinstituut, Plein 26, Kortrijk.
 Dr. Guido PEETERS, Eglantierlaan 5, Antwerpen.
 Lic. J. PEETERS, Ir. Haesaertslaan 28, Edegem.
 Prof. Dr. K.C. PEETERS, Tentoonstellingslaan 37, Antwerpen.
 Dr. H.C. PEETERS, Waalhofstraat 51, Deurne-Antw.
 R. PEETERS, Otterstraat 3, Turnhout.
 Prof. Dr. W. PEREMANS, Kardinaal Mercierlaan 83, Heverlee-Leuven.
 Dr. Jan PERSIJN, Villerslei 156, Schoten.
 Lic. E. PERSOONS, Neerstraat 3, Tessenderlo.
 Lic. M. PINNOY, Astridlaan 216, Kraainem.
 Mevr. Dr. Y. PINTELON-VAN LOO, Gemeenteplein 20, Haacht.
 Prof. Dr. L.R. PLANCKE, Verwersdijk 24, Brugge.
 Prof. Dr. E. POLOMÉ, 2701 Rock Terrace, Austin 4, Texas (U.S.A.).
 Drs. J. PONTEN, 355 - Marburg/Lahn, Beltherhäuserstrasse 1, Chr. Wolffheim,
 D.B.R.
 Lic. L. PRENEEL, Aug. Vermeylenstraat 29, Kessel-Lo.
 Dr. W. PREVENIER, Voskenslaan 258, Gent.
 Lic. R. RAES, Eedverbondkaai 17, Gent.
 E.H. A. REMANS, Normaalschool, Mechelen-aan-de-Maas.
 Prof. Dr. Lieven RENS, Kleine Bosstraat 67, St.-Stevens-Woluwe.
 Dr. G. RENSON, Staatsdomein, Gaasbeek.
 Prof. Dr. L. ROCHER, Raym. De Meesterlaan 36, Brussel 15.
 Prof. Dr. K. ROELANDTS, Sergeystraat 3, Herent.
 Dr. R. ROEMANS, Stadionstraat 9, Vorst-Brussel.
 Prof. em. Dr. D. ROGGEN, Adolf Buyllaan 105, Brussel 5.
 Prof. Dr. E. ROMBAUTS, Leo Schreursvest 43, Leuven.
 Prof. Dr. L. ROOSE, Naamse Steenweg 406, Heverlee.
 Dr. H. ROOSENS, Koudenaardestraat 109, Dilbeek.
 Dr. W. ROUKENS, Hazenkampseweg 15, Nijmegen.
 Prof. Dr. Kurt RUH, Steinbachtal 53, Würzburg (DBR).
 Prof. Dr. R. RUTTEN, 15, Quai de l'Ourthe, Liège.
 Dr. G. SANDERS, Zwijnaardse Steenweg 178, Gent.
 Drs. J. SCHEERDER, Bretheistraat 69, Genk.
 Drs. J.M. Pierre SCHEFMAN, Kalfstraat 19, Maastricht.
 A.I.J.M. SCHELLART, van Ostadelaan 23, Muiderberg, Holland.
 E.H. Prof. Dr. G. SCHUERWEGHS, Blijde Inkomststraat 51, Leuven.
 Mej. Dr. Gabriele SCHIEB, Roscherstrasse 1, Leipzig C 1 (DDR).
 Dr. A. SCHILLINGS, Tiense Vest, 138, Leuven.
 Ger SCHMOOK, Volhardingsstraat 70, Antwerpen.
 E.P. Dr. H.J. SCHOLL O. Praem., St.-Antoniusstraat 20, Turnhout.
 Prof. Dr. W. SCHRICKX, Europalaan 26 A, St.-Denijs-Westrem.
 Prof. Dr. J. SERVOTTE, G. Van Huynegemstraat 2, Brussel 9.
 Prof. W.Z. SHETTER, Dept. of Germanic Languages, Indiana University, Bloomington, Indiana 47405, (U.S.A.).
 Lic. L. SIMONS, Molse Steenweg 54, Turnhout.
 Drs. F. SMEKENS, L. Ontropstraat 6, Antwerpen.
 P.G.H. SMEETS, Alex. Battalaan 64, Maastricht.
 Dr. J. SMETS, de Merodelei 249, Trunhout.
 Dr. J. SMEYERS, Bruneveld 5, Kessel-Lo.

- Prof. Dr. W.A.P. SMIT, Karel Doormanlaan 63, Utrecht.
 Dr. J. SMIT, University of Melbourne, Parkville, N. 2, Victoria, Australia.
 Fr. SMITS, St.-Vincentiusstraat 22, Antwerpen.
 Prof. Dr. J.M.A. SMITS VAN WAESBERGHE, Staalstraat 19, Amsterdam.
 Dr. F.J. SNIJMAN, Donkershoekweg 26, Stellenbosch (Z.-Afrika).
 Lic. J. SOUVAGE, Maagdestraat 25, Gent.
 Dr. J. SOUVEREYNS, Koning Albertstraat 52, Tienen.
 Drs. J. SPRENGER, Sint Hubertuslaan 25, Maastricht.
 Drs. L. SPRONCK, Churchill-laan 33, Heer (Ned.).
 Lic. F. STACINO, Frankenstraat 20, Brussel 4.
 Prof. em. Dr. A. STEFENS, Grote Steenweg 565, Berchem-Antwerpen.
 E.H. Dr. J. STERCK, Collegestraat 11, Geraardsbergen.
 Prof. Dr. R. STERKENS, Kasteeldreef 119, Schilde.
 Drs. A. STEVENS, Moerenstraat 29, Tongeren.
 Mej. Lic. Y. STOOPS, Kristus-Koninglaan 56, Mortsel.
 Prof. Dr. E.J. STRUBBE, St.-Gilliskerkstraat 10, Brugge.
 Prof. Dr. G. STUIVELING, Diependaalselaan 114, Hilversum (Ned.).
 Prof. Dr. J. TAEELS, Venneborglaan 143, Deurne-Antwerpen.
 Z.E.H. Kan. R. TAMBUYSER, Vlietje 9, Mechelen.
 Mevr. Prof. Dr. C. TAVERNIER-VEREËCKEN, Rijsschenbergstraat 97, Gent.
 Dr. Ch. THEWISSEN, Heylerhofflaan 14, Maastricht.
 E.H. Dr. J. THEYS, de Lignestraat 6, Heverlee-Leuven.
 Lic. J. THIELEMANS, Spanjaardstraat 11, Brugge.
 Dr. Herman THIERY (Johan Daisne), Ottogracht 2, Gent.
 Prof. Dr. W. THYS, Ringlaan 84, Antwerpen 2.
 Dr. G. THIRY, Meuleschetterstraat 3/1, Aalst.
 Prof. C. TINDEMANS, Jan van Mirlostraat 1, Edegem.
 Alfons TIRELIREN, Stationsstraat 116, Essen.
 Dr. P.L.M. TUMMERS, Schelsberg 48, Heerlen (Ned.).
 Dr. L. ULENS, de Pintelaan 239, Gent.
 Prof. Dr. H. UYTTERSROT, Voetbalstraat 9, Gent.
 Prof. Dr. G. VAN ACKER, C. Buyssestraat 7, Merelbeke.
 Prof. Dr. F.V. VAN ACKER, Gentstraat 163, St.-Amandsberg.
 Dr. L. VAN ACKER, Prof. Guislainstraat 55, Gent.
 Mej. Dra. H. VAN ASSCHE, Victor Rousseaulaan 140, Brussel 19.
 Dr. E. VAN AUTENBOER, Wouwerstraat 5, Turnhout.
 Dr. J.J.A. VAN BAKEL, Delistraat 11, Nijmegen.
 Lic. J. VAN BERGEN, Prinsenlaan 43, Oostende.
 Dr. A. VAN BILSEN, Ch. Bebuckstraat 21, Brussel 4.
 A. VAN BRANTEGEM, E. Dedeynstraat 47, Ninove.
 Lic. L. VAN BUYTEN, Naamse Straat 128, Leuven.
 Prof. Dr. R. VAN CAENEGEM, Veurestraat 18, Afsnee (O.-Vl.).
 Dr. M. VAN CAN, Bergem. Jansenstraat 16, Tilburg.
 Prof. Dr. F. VAN COETSEM, Raalbeeklaan 11, Heverlee.
 Mevr. Dr. E. VAN CROMBRUGGE, Willem Tellstraat 13, Gent.
 Dr. H. VAN CROMBRUGGEN, Prins Albertstraat 46, St.-Niklaas-Waas.
 Dr. L. VAN DE BOOGERD, Laan van Mechlenburg 5, Breda.
 E.H. R. VAN DE MOORTELE, Brugstraat 28, Kruishoutem.
 Prof. Dr. L. VANDEN BERGHE, Blandijnberg 2, Gent.
 Dr. F. VAN DEN BREMPT, Rich. Neyberglaan 144, Brussel 2.
 E.P. Dr. R. VAN DEN BUSSCHE O.P., Sparrendreef 41, Zoute-Knokke.
 Z.E.H. Kan. VAN DEN DRIES, de Stassartstraat 2, Mechelen.
 Dr. R. VAN DEN EECKHAUT, Antwerpse Steenweg 55, Vosselaar.
 Prof. Dr. P. Jan VANDENHOUTTE, Kon. Leopold III-laan 18, Oostakker.
 Dr. O. VAN DER HALLEN, Cogelslei 10, Mortsel-Antwerpen.
 Prof. Dr. J.F. VANDERHEYDEN, Dagobertstraat 41, Leuven.
 Lic. R. VAN DER LINDEN, Godveerdegemstraat 15, Zottegem.
 Prof. H.J.J.M. VAN DER MERWE, Lawleystraat 59, Waterkloof, Pretoria.
 Dr. M. VAN DER MIJNSBRUGGE, Astridlaan 62, Veurne.
 Prof. Dr. Flor. VAN DER MUEREN, Capucienenvoer 46, Leuven.

- Lic. L. VAN DER PAAL, Zonnestraat 8, Aalst.
 Dr. P.D. VAN DER WALT, Universiteit van Natal, King George V-laan, Durban (Z.-Afrika).
 Dr. H. VAN DER WEE, Lange Leemstraat 374, Antwerpen.
 Prof. Dr. G. VANDEVEEGAETE, C. Buyssestraat 4, Merelbeke-Gent.
 Lic. Luc VAN DE VELDE, Verpleegsterstraat 54, Gent.
 Dr. R. VAN DE VELDE, Stationsstraat 9, Wichelen (O.-VI.).
 Prof. em. Dr. H.J. VAN DE WIJER, Edm. van Evenstraat 10, Leuven.
 Dr. M. VAN DOREN, Augustijnenstraat 13, Mechelen.
 Dr. W. VAN EEGHEM, Trooststraat 85, Brussel 3.
 Prof. Dr. A. VAN ELSLANDER, Spitaalpoortstraat 46, Gent.
 Dr. H. VAN GASSEN, Denderhoutse Steenweg 53, Ninove.
 Z.E.H. Kan. VAN GENECHTEN, Dennenlaan 69, Wilrijk.
 Lic. H. VAN GORP, Bleydenberglaan 34, Willesele.
 E.P. Drs. J. VAN GURP, O.F.M. Cap., Warandelaan 5, Oosterhout (Ned.).
 Prof. em. Dr. C.B. VAN HAERINGEN, Karel Doormanlaan 158, Utrecht.
 Prof. Dr. J. VAN HAVER, Sint-Bavolaan 7, Zellik.
 Em. VAN HEMELDONCK, Vosselaar (Turnhout).
 Z.E.H. Dr. J. VAN HERCK, Duivenstraat 22, Kontich.
 Dr. P.A. VAN HOOFF, Em. Duraylaan 22, Brussel 5.
 Prof. Dr. J.A. VAN HOUTTE, Termunkveld, Egenhoven (Leuven).
 Dr. J. VAN HOVE, Hasseltberg 29, Brussegem-Merchtem.
 E.P. Prof. Dr. K. VAN ISACKER S.J., Prinsstraat 13, Antwerpen.
 Prof. Dr. A. VAN LOEY, Gust. Demeylaan 140, Brussel 16.
 Prof. Dr. H. VAN LOOY, Krijgslaan 48, Gent.
 Lic. U. VAN MAELE, Eug. Demolderlaan 123, Brussel 3.
 Dr. Robert VANNESTE, Van Becelaerelaan 22, Brussel 17.
 Drs. H. VAN NUFFEL, Stalingradlaan 58, Brussel 1.
 E.P. Lic. F. VAN OMMESLAEGHE S.J., Ursulinenstraat 4, Brussel 1.
 Prof. Dr. R. VAN PASSEN, Anselmostraat 75, Antwerpen.
 Prof. Dr. R. VAN POTTENBERGH, V. Braeckmanlaan 63, St.-Amandsberg-Gent.
 Prof. em. Dr. L. VAN PUYVELDE, Kamerdellelaan 15, Brussel 18.
 Lic. J. VAN ROEY, Jan de Voslei 31, Antwerpen.
 Dr. M. VAN SPAANDONCK, Floraplein 1, Merelbeke.
 Prof. Dr. E. VAN 'T DACK, Prosper Poulletlaan 20, Heverlee-Leuven.
 Dr. R. VAN UYTVEN, Naamse Steenweg 186, Heverlee-Leuven.
 Dr. F. VAN VINCKENROYE, Berkenlaan 6, Hasselt.
 Prof. Dr. B.F. VAN VLIERDEN, Heideken 11, Ganshoren.
 Prof. Dr. H. VAN WERVEKE, Nieuwstraat 12, St.-Denijs-Westrem (Gent).
 Lic. Cl. VANWONTERGHEM, 13, rue Ernest Marneffe, Liège.
 E.H. Lic. P. VAN ZEIR, Vindictivelaan 9, Oostende.
 Dr. F. VEENSTRA, Neerkanne 30, Amsterdam Z. (Ned.).
 J.W. VELTMAN, Sint Servatiusweg 18, Maastricht.
 Lic. Theo VENCKELEER, Leopold De Vriesstraat 60, Berchem-Antwerpen.
 Lic. L. VERBEECK, „Galmhof” Verrijck, Leuven.
 Lic. J. VERBEMEN, Tolhuisstraat 18, Mechelen.
 Drs. G.J.B. VERBEET, Henri Goovaertsweg 17, Maastricht.
 Lic. Fr. VERBIEST, Wolfjagerslei 17, Borgerhout.
 Prof. G. VERBOVEN, Wetstraat 52, Antwerpen.
 Dr. Jan VERCAMMEN, Rietlaan 2, St.-Michiels.
 Prof. Dr. H. VERDIN, Ninoofse Steenweg 382, Anderlecht.
 Dr. J. VEREMANS, G. Heuvickstraat 3, Oudenaarde.
 Prof. Dr. J. VERGOTE, Beukenlaan 7, Heverlee-Leuven.
 Prof. Dr. E. VERHOFSTADT, Bromeliastraat 49, St.-Amandsberg.
 Prof. Dr. J.Ch. VERLINDEN, Victor Lefèvreststraat 40, Brussel 4.
 Dr. B.A. VERMASEREN, Willem III Laan 36, Breda.
 Dr. P.J.H. VERMEEREN, Druivenstraat 38, 's-Gravenhage.
 Lic. A.J. VERMEERSCH, Broustinlaan 116, Ganshoren.
 Lic. E. VERMEERSCH, Dorpsstraat 18, St.-Michiels.
 E.P. Dr. Ved. VERSTEGEN O.F.M., Luikstraat 40, Lokeren.

- Mej. Lic. Solange VERVAECK, Troonstraat 101, Brussel 5.
 Dr. H. VERVLIET, Woudlaan 13, Elsdonk-Wilrijk.
 Lic. F. WAGEMANS, Lampachstraat 17, Aarlen.
 Mevr. Lic. Nora WAGEMANS, Lampachstraat 17, Aarlen.
 Prof. Dr. J. WEISGERBER, Jules Lejeunestraat 6, Brussel 6.
 Drs. A.M.T. WELKENHUYSEN, Stijn Streuvelslaan 9, Kessel-Lo.
 Drs. J.J.M. WESTENBROEK, Hogerbeetsstraat 13, Wassenaar (Ned.).
 Dr. M.H.J. WEYDEN, Hoge Kanaaldijk 13, Maastricht.
 Prof. Dr. A. WEIJNEN, Curaçaoeweg 18, Nijmegen.
 Dr. J. WEYNS, Herkenrodeplein 1, Bokrijk-Genk.
 Dr. E. WILLEKENS, Minderbroedersrui 27a, Antwerpen.
 Dr. A.W. WILLEMSSEN, Victor Hugoplantsoen 8/III, Utrecht.
 Prof. Dr. L. WILS, Groenenborgerlaan 204, Wilrijk.
 Drs. O. WOESTENBURG, Odasingel 10, Sittard (Ned.).
 Prof. Dr. G. WORGHT, Karel Marx-Universitat, Universitatsstrasse 3-5, Leipzig C 1
 (D.D.R.).
 Dr. H. WOUTERS, Notgerusweg 21, Maastricht.
 Dr. C. WYFFELS, C. Buyssestraat 2, Merelbeke-Gent.
 Prof. Dr. C.A. ZAALBERG, Mari npoelstraat 61, Leiden (Ned.).

BESTUUR

1962 - 1964

Voorzitter : Prof. Dr. E. DE STRYCKER S.J.*Ondervoorzitters* : Dr. A. COSEMANS, Prof. Dr. R. DEROLEZ,
Prof. Dr. A. GERLO.*Secretaris* : Dr. G. DEGROOTE,*Penningmeester* : Dr. R. STERKENS.

